

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

ЗБОРНИК РАДОВА

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA / UNIVERSITY OF PRIŠTINA
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE / FACULTY OF PHILOSOPHY

RECUEIL DE TRAVAUX

DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE
DE L'UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA

COLLECTION OF PAPERS

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
OF THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA

LI (4)/2021

KOSOVSKA MITROVICA

2021

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

LI (4)/2021

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2021.

ЗБОРНИК РАДОВА

Филозофског факултета Универзитета у Приштини

Број LI (4), 2021. година

ISSN 0354-3293

eISSN 2217-8082

Главни и одговорни уредник

Проф. др Звездан Арсић

Заменик главног и одговорног уредника

Проф. др Оливера Раговић

Редакција

Чланови редакције из земље: Проф. др Јасна Парлић-Божовић, проф. др Душан Ранђеловић, проф. др Јелена Михајловић, проф. др Небојша Лазић, проф. др Божидар Зарковић, проф. др Марта Вукотић-Лазар, проф. др Оливера Марковић Савић, проф. др Наташа Бакић Мирић, проф. др Александра Костић Тмушић, проф. др Јелена Бајовић, проф. др Младен Јаковљевић, проф. др Нецид Прашевић, проф. др Драгана Станојевић, проф. др Татјана Компировић, доц. др Иван Башчаревић.

Чланови редакције из иностранства: Prof. dr Laurence Armand French, Justiceworks Institute, University of New Hampshire, Durham, USA; prof. dr Alexandra Perović, University College London, Division of Psychology and Language Sciences, United Kingdom; prof. dr Giada Goracci, University of Verona, Department of Foreign Languages and Literatures, Italy; prof. dr Sara Corrizzato, L'Università di Verona, Italia; проф. др Георгиос Нектариос Лоис, Факултет хуманистичких наука, Отвореног Универзитета у Патри, Грчка; prof. dr Davronzhon Erkinovich Gaipov, University Suleiman Demirel, Almaty, Kazakhstan; prof. dr Nijolė Burkšaitienė, Institute for Literary, Cultural and Translation Studies, Vilnius University, Lithuania; проф. др Татьяна Юрьевна Анопченко, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; доц. др Наталия Николаевна Муравьева, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; проф. др Маргарита Вениаминовна Силантьева, ФГАОУ ВПО МГИМО МИД, Международно-правовой факультет, кафедра философии ИМ. А. Ф. Шишкина, Россия; доц. др Ахмет Јуксел (Ahmet Yüksel), Факултет за књижевност (Edebiyat fakültesi), Универзитет „Думхуријет“ (Cumhuriyet Üniversitesi), Сивас (Sivas), Република Турска (Türkiye Cumhuriyeti); проф. др Љубица Кардалеска-Радојкова, ФОН универзитет Скопје, Факултет за стране језике, Р. С. Македонија; доц. др Стефан Иванов Анчев, Универзитет „Св. Ђирило и Методије“, Велико Трново, Бугария.; prof. dr Iren Boyarkina, University of Rome “La Sapienza”, Faculty of Humanities and Philosophy.

Секретари редакције: *др Дејан Гашић, асистент*; *Сузана Ситојковић, виши лектор*.

Часопис излази четири пута годишње.

zbornik.ffkm@pr.ac.rs | http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_radova_filozofskog_fakulteta_u_pristini/

Чланци се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY NC 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Радови објављени у овом часопису се не хонораришу. Оцене изнете у чланцима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Редакције нити установе у којој су аутори запослени.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК

РАДМИЛО Н. МАРОЈЕВИЋ Реконструкција полусастављеног писања и писање диверба	3
САЊА Р. ЈОСИФОВИЋ-ЕЛЕЗОВИЋ Рецитовање поезије у савременој настави енглеског језика као страног	27
НАТАША М. БАКИЋ-МИРИЋ, АНИТА В. ЈАНКОВИЋ Језичка компетенција наставника стручних предмета и интегрисано учење садржаја и страног језика: приказ случаја	51
АНА В. ХАЛАС ПОПОВИЋ Семантичке структуре глагола <i>plau</i> и <i>uīraīu</i> из угла теорије прототипа и њихов речнички приказ	69
ЈУГОСЛАВА Г. РАКИЋ МЛАДЕНОВИЋ Монашка имена у <i>Поменику манасџира Дечана</i> (XVI–XX век)	89
АЛЕКСАНДРА М. АНТИЋ Напомене о одликама графије и ортографије Атонског преписа <i>Душановој законика</i>	105

КЊИЖЕВНОСТ

СЛАЂАНА В. АЛЕКСИЋ Теоријски проблеми периодизације књижевности	131
МАРИЈАНА Б. СТОЈКОВИЋ Приповетка <i>Кориџо</i> Светомира Арсића Басаре – прилог тумачењу књижевности	149
ВИШЊА Б. ВИШЊЕВАЦ Стални епитети у <i>Слову о њоходу Ијоревом</i> и њихови преводи на савремени српски и руски језик	169
МИЛИЦА Ј. ДЕЈАНОВИЋ Типови туђег говора у роману <i>Књиџа о Милуџину</i> Данка Поповића	195

ИСТОРИЈА

СЛАВИША Д. НЕДЕЉКОВИЋ, МИЛОШ З. ЂОРЂЕВИЋ, АЛЕКСА М. ПОПОВИЋ Прилике у централним областима Старе Србије крајем XVIII и почетком XIX века	219
--	-----

ВЕСНА С. ЗАРКОВИЋ Дипломатске активности и сусрети Петра I Карађорђевића и Николаја II Романова уочи балканских ратова	235
ДЕЈАН Д. АНТИЋ, ИВАН М. БЕЦИЋ Нишка занатлијска банка а. д.	255
IGOR Đ. VUKADINOVIĆ Socialist Educational Policy in the Autonomous Region of Kosovo and Metohija	277

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

САЊА Р. ПАЈИЋ Циклус Светог Димитрија у Пећкој патријаршији	305
--	-----

СОЦИОЛОГИЈА

OLIVERA S. MARKOVIĆ-SAVIĆ, MARTA M. VUKOTIĆ LAZAR The Social and Symbolic Position of Fighters of the People's Liberation War After the Liberation in the Federal People's Republic of Yugoslavia	329
---	-----

ПЕДАГОГИЈА

ЗВЕЗДАН М. АРСИЋ, ИВАН З. ЗАПОРОЖАЦ Карактеристични проблеми у примени савремене образовне технологије у настави: могућност њиховог превазилажења	351
VOŽANA M. RAŠKOVIĆ, DALIBORKA R. PEROVIĆ Determinants of Music Development and the Influence of Music Education on Overall Personal Development	367
ТАМАРА М. ДОБРИЋ, ИГОР Р. ЋУРИЋ Улога и значај наставника у систему учења на даљину	387

ПСИХОЛОГИЈА

DUŠAN LJ. TODOROVIĆ, DUŠAN J. RANĐELOVIĆ, DARINKA D. ILIĆ University Students' Centre for Psychological Counselling: Empirical Research and Potential Importance for the Improvement of the Quality of Student Life	409
КРИСТИНА Ж. РАНЂЕЛОВИЋ, НИКОЛА Р. ГОЉОВИЋ, НАТАША Р. МЛАДЕНОВИЋ Афективна везаност и успешност партнерског односа: медијациона улога праштања	431

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ, НАУЧНЕ КРИТИКЕ,

САДРЖАЈ

НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ, ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

Милица Љ. Стојановић	
Етнолингвистичко наслеђе Ваљевске Подгорине.....	457
ЖАРКО Н. МИЛЕНКОВИЋ	
Јасна нејасноћа Франца Кафке.....	463
Списак рецензената.....	469
Упутство за ауторе.....	475

CONTENTS

LANGUAGE

RADMILO N. MAROJEVIĆ Hyphenated spelling reconstruction and diverbs writing	3
SANJA R. JOSIFOVIĆ-ELEZOVIĆ Reciting Poetry in Contemporary EFL Instruction.....	27
NATAŠA M. BAKIĆ-MIRIĆ, ANITA V. JANKOVIĆ Language Competence of Content Teachers in the Framework of the CLIL Approach: A Case Study.....	51
ANA V. HALAS POPOVIĆ Semantic Structures of the Verbs <i>Play</i> and <i>Igrati</i> from the Prototype Theory Perspective and their Presentation in Dictionaries	69
JUGOSLAVA G. RAKIĆ MLADENOVIĆ Monastic Names in <i>The Diptych of the Dečani Monastery (XVI – XX)</i>	89
ALEKSANDRA M. ANTIĆ Remarks on Orthographic Characteristics of The Aton transcription of <i>Dušan's Code</i>	105

LITERATURE

SLAĐANA V. ALEKSIĆ Theoretical Problems of Periodization of Literature	131
MARIJANA B. STOJKOVIĆ Story <i>Korito</i> by Svetomir Arsić Basara – interpretation.....	149
VIŠNJA B. VIŠNJEVAC Permanent epithets in <i>The Tale of Igor's Campaign</i> and their translations into modern Serbian and Russian.....	169
MILICA J. DEJANOVIĆ Types of Other People's Speech in <i>The Book of Milutin</i> by Danko Popović.....	195

HISTORY

SLAVIŠA D. NEDELJKOVIĆ, MILOŠ Z. ĐORĐEVIĆ, ALEKSA M. POPOVIĆ Circumstances in the Central Areas of Old Serbia in the Late 18th and early 19th Centuries	219
---	-----

VESNA S. ZARKOVIĆ

Diplomatic activities and meetings between Petar I Karadjordjević
and Nikolai II Romanov on the eve of the Balkan wars..... 235

DEJAN D. ANTIĆ, IVAN M. BEČIĆ

Craft Bank of Niš 255

IGOR Đ. VUKADINOVIĆ

Socialist Educational Policy in the Autonomous Region
of Kosovo and Metohija..... 277

HISTORY OF ART

SANJA R. PAJIĆ

The Cycle of Saint Demetrius in the Patriarchate of Peć 305

SOCIOLOGY

OLIVERA S. MARKOVIĆ-SAVIĆ, MARTA M. VUKOTIĆ LAZAR

The Social and Symbolic Position of Fighters of the People's Liberation War
After the Liberation in the Federal People's Republic of Yugoslavia 329

PEDAGOGY

ZVEZDAN M. ARSIĆ, IVAN Z. ZAPOROŽAC

Characteristic problems in the application of modern educational
technology in teaching: the possibility of overcoming them..... 351

BOŽANA M. RAŠKOVIĆ, DALIBORKA R. POPOVIĆ

Determinants of Music Development and the Influence
of Music Education on Overall Personal Development 367

TAMARA M. DOBRIĆ, IGOR R. ĐURIĆ

The Role and Importance of Teachers in the Distance Learning System..... 387

PSYCHOLOGY

DUŠAN LJ. TODOROVIĆ, DUŠAN J. RANĐELOVIĆ, DARINKA D. ILIĆ

University Students' Centre for Psychological Counselling:
Empirical Research and Potential Importance for the Improvement
of the Quality of Student Life..... 409

KRISTINA Ž. RANĐELOVIĆ, NIKOLA R. GOLJOVIĆ, NATAŠA R. MLADENOVIĆ

Attachment Style and Partnership Success:
The Mediating Role of Forgiveness 431

CONTENTS

SCIENTIFIC REVIEWS, POLEMICS, COMMENTS, VIEWS

MILICA LJ. STOJANOVIĆ	
The Ethnolinguistic Heritage of the Valjevska Podgorina.....	457
ŽARKO N. MILENKOVIĆ	
Franz Kafka's clear ambiguity	463
Reviewers in 2021	469
Instructions for authors	475

ЈЕЗИК

РАДМИЛО Н. МАРОЈЕВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СЛАВИСТИКУ

РЕКОНСТРУКЦИЈА ПОЛУСАСТАВЉЕНОГ ПИСАЊА И ПИСАЊЕ ДИВЕРБА (вербализација *ѡексѡа* *Њеѡшевоѡ Шћеѡана Малоѡ*)

САЖЕТАК. У овом раду² разматра се текстологија ријечѡ које нису потпуно срасле те се пишу са цртицом (дивизом), као и писање диверба, специфичних сраслица у којима се остварују тауовокалски и хетеровокалски дифтонзи. У раду се примјењује поредбена анализа примјера из *Шћеѡана Малоѡ* с контекстима из претходна два Његошева спјева — *Горскоѡ вијенацѡ* и *Луче микрокозма* и из српске народне баладе о племенитој Асан-агиници.

КЉУЧНЕ Петар II Петровић-Његош; спјев *Шћеѡан Мали*; спјев *Горски вијенацѡ*;
РИЈЕЧИ: спјев *Луча микрокозма*; *Жалосѡна ѡћсанца ѡлеменише Асан-аѡинице*.

---

¹ radmilo@mail.ru

² Рађено у оквиру научног пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима“ Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

Рад је примљен 24. јула 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

ПРИСТУП

0.1. Претходни радови објављени у овом часопису представљају мини-серију посвећену специфичним категоријама — глаголским ријечима (Маројевић, 2020а), граматичким и лексичко-граматичким ријечима (Маројевић, 2020б) те специфичним морфемама — префиксоидима, постфиксима и морфеми за негацију, с једне, и иновацијама у структури врста ријечи — оптативима и предикативима, с друге стране (Маројевић, 2021а). Сви ти радови имају истовјетан поднаслов (на грађи Његошевог *Шћејана Малој*). Овим радом, који је посвећен специфичним ортографемама — полусложеницама и полусраслицама, с једне, и дивербима, с друге стране, та мини-серија се наставља (и завршава).

0.2. Овај рад, међутим, улази у састав и друге мини-серије, посвећене овога пута вербализацији текста, тј. подјели текста на ријечи. Вербализација текста, тј. његово рашчлањивање на ријечи као самосталне лексичке, лексичко-граматичке и граматичке јединице, један је од примарних текстолошких задатака. Писање растављено (1), састављено (2), полусастављено, тј. с дивизом (3), и растављено у акцентском а састављено у критичком и основном издању (4) заснива се на теоријској концепцији о вербализацији текста (подјели текста на ријечи). Прва два, основна типа писања — растављено (Маројевић, 2021б) и састављено (Маројевић, 2021в) — обрађују се на другом мјесту, посљедња два, специфична — у овом раду.

0.3. Вербализација текста подразумијева, дакле, и средњи поступак: у неким примјерима поједини сегменти текста непотпуно се рашчлањују на двије ријечи, те оне у контексту срastaју у једну лексичко-семантичку јединицу, али то је само прва фаза синтаксичке творбе — двије ријечи су непотпуно срасле, није се та њихова веза сасвим лексикализовала, другим ријечима: имају прелазни карактер између фразеолошке јединице (фраземе) и ријечи (лексеме). Притом разликујемо природне везе двије именице [види т. 1] од контекстуалних полусраслица, у кругу глагола [види т. 2], именица [види т. 3], придјева [види т. 4], прилога [види т. 5] и основних бројева [види т. 6].

0.4. Диверби су захтијевали нешто друкчију вербализацију текста, по једном принципу у акцентском — растављено, а по

другом принципу у основном и критичком издању — састављено писање.

РЕКОНСТРУКЦИЈА ПОЛУСАСТАВЉЕНОГ ПИСАЊА

1. Полусастављено писање или писање с цртицом (дивизом) реконструираемо у кругу (правих) именичких полусраслица.

(1) Прво ћемо размотрити писање вишечланих антропонима у којима бар једна компонента садржи суфикс *-ић* у морфемској структури.

1^о С цртицом се пишу двострука презимена укључујући она чија је једна компонента (или обје) по поријеклу патроним на *-ић*, на примјер (Петар II) *Пејровић-Њејош*, (Љубомир) *Дурковић-Јакшић*.

Полусастављено писање примијенили смо у *Горском вијенцу* у двочланим антропонимима у инверзији, кад патроним (име по оцу) дође испред имена и изгуби деклинацију: ген. *Томановић-Вука* [ГВ 141]; дат. *Мићуновић-Вуку* [ГВ 365], вок. у функцији ном. *Мићуновић-Вуче* [ГВ 374]; инстр. *Бориловић-Вуком* [ГВ 2591], вок. *Бориловић-Вуче* [ГВ 2643].

2^о Кад је облик на *-ић* као друга компонента антропонима, између личног имена и презимена, актуелни патроним (име по оцу), пише се растављено, на примјер: (Вук) *Сиџџановић* (Караџић), (Симеон) *Милуџиновић* (Сарајлија) — Вук је *Сиџџанов* (Стеванов) син, а Симеон син *Милуџинов*.

Раздвајамо патроним на *-ић* (*Јовановић*) од презимена на *-ић* (*Брџкић*) у антропониму патријарха Василија: *Долази њаџријарх њећки Василије Јовановић Брџкић*, [ШМ -453]; и *дведе са собом у Русију Василија Јовановића Брџкића, њосљедњеја срдскоја њаџријарха* [ШМ -3409]. — Василије је син *Јованов* (син учитеља Јована из Сремских Карловаца). Уп.: „Василије (Брџкић Јовановић), син Јована, учитеља из Сремских Карловаца“ (Сава, епископ шумадијски, 1996, стр. 61).

Ову позицију наше анализе пропратићемо са двије напомене.

Прва: Његош име владике из куће Петровића наводи према локалном, цетињском дијалекту — ном. *Василија* (ген. *Василије*), док име пећког патријарха деклинира по општекњижевном обрасцу — ном. *Василије* (ген. *Василија*). Обојица почивају у Петрограду, на истом гробљу, недалеко један од другога...

Друга напомена: патроними чувају акценат посесива, а посесив — прозодију посесивног генитива, дакле: Вук *Сийѣб̄ановић* Карацић, Симеон *Милуѣиновић* Сарајлија, Василије *Јовановић* Брѣкић.

3^о Презиме дукађинског паше, које ми пишемо с дивизом и са сугласником **т** на крају прве компоненте (на крају муслиманског имена далеког претка): Млад си пашо *Махмут-дѣговићу*: [ШМ 3993], у првом издању добило је неадекватну фонетику и ортографију: Млад си, Пашо Махмудбеговићу! (Стојковић, 1851, стр. 182). Исто писање, али с малим словом у титули *ѣашо*, стих се наводи у другом издању, у другој свесци издања браће Јовановића (1881, стр. 150). У трећем издању стих се завршава запетом (Костић, 1902, стр. 210) (друге пагинације; код њега је то 4067. стих). Костићеву интерпретацију примају даље Решетар, Вушовић, Стевановић, Недић, Миловић и Младеновић — све до нашег основног издања, кад је то коначно исправљено.

Примјер из *Шћейана Малої* није одражен у *Речнику Њејошева језика*, али се, из преписке и *Ойледала срдскої*, без једначења по звучности, наводи презиме **Махмутбеговић** (Стевановић и др., 1983, т. II, стр. 594).

Приређивачи *Шћейана Малої* нису се, у погледу фонетике, угледали на Вука Карацића. У напомени уз 1213. стих пјесме коју је Вук насловио „Женидба Максима Црнојевића“ читамо: „Мамутбеговићи и сад заповиједају у Пећи“ (Карацић, 1845, књ. II, стр. 567). Вук пише **т** на крају прве компоненте, без једначења по звучности (у Његошевом идиолекту чувало се и **х**).

Да закључимо. У другом полустиху 3993. стиха *Шћейана Малої*, у презимену (вок.) *Махмуѣ-дѣговићу*, одређујемо се за писање с цртицом и васпостављамо беззвучни сугласник (**т**) на крају прве компоненте. Таквим писањем указујемо на изговор двају акцената у другом полустиху (оба су метричка, али је први побочни, а други главни). Писање с дивизом је не само адекватно него се с таквим читањем у личном имену *Махмуѣ* фонема <т> и фонетски остварује као глас [т], без једначења по звучности.

(2) Полусастављено писање или писање с цртицом (с дивизом) реконструирамо у вези двају апелатива.

1^о Прва компонента је именица словенског поријекла *ѣосѣодин* која је у контексту изгубила деклинацију (на значење вокатива указује својим наставком друга компонента): „Ѡсвѣштениѣ

господин-владико [...]“ [ШМ 337]; Дану причај господин-сердаре [ШМ 2429].

2° Прва компонента је оријентализам који се у српском поима као придјев нулте деклинације. Такве су именичке полусраслице *йаћи-вјѣра*: Кунем ви се п^аћи-в^јѣр^ом турском: [ШМ 3493]; за п^адишу и за п^аћи-в^јѣру, [ШМ 3861] и *дѣн-дѣшманин*: од њскона прави дѣн-дѣшмани: [ШМ 3523].

3° У већем броју примјера двоструких титула обје компоненте су оријентализми, а у српском се оне поимају као именице, при чему се падежно значење по правилу изражава само другом компонентом: ном. *дѣлер-дѣї* [ШМ 699, -848, -880, 1337, -3698, +4019 (150)], ген. *дѣлер-дѣїа* [ШМ -845, -3064], вок. *дѣлер-дѣже* [ШМ 1454]. Именичка полусраслица може помоћу суфикса *-ов* прећи у посесив, па се и он пише с цртицом: (да приступе руци) *дѣлер-дѣїовѣј* [ШМ -848]; (тр^чѣ архидјак^он Петар Сѣв^аља) *дѣлер-дѣїова* [ШМ -2255].

Полусастављено писање примјењујемо и у примјеру у којем и прва компонента има падежни наставак — вокатива: Не изгуби п^ашо-сер^аскјере! [ШМ 1680] и генитива: од вѣлѣга п^ашѣ-сер^аскјера, [ШМ 1303]. И у *Горском вијенцу* са цртицом се пише апелативна полусраслица чије су обје компоненте у акузативу: *совру-ѣровидура* [ГВ 1676].

Полусраслица **румѣли-в^алїс* (звјездицом указујемо да номинатив као полазни облик ријечи није посвједочен) морфолошки је адаптирана — њено падежно значење исказује друга компонента: вок. *румѣли-в^алїсу* [ШМ 3803], ген. *румѣли-в^алїса* [ШМ -845, -3064], дат. *румѣли-в^алїсу* [ШМ 917], инстр. *румѣли-в^алїсом* [ШМ 3713]. Неадаптирана варијанта потврђена је само у номинативу, и у прози: *Долази дѣлер-дѣї румѣли-в^алїси* у *Скадар* [ШМ -3698], и у стиху: и дѣглер-дѣг румѣли-в^алїси, [ШМ 1337]; „Везїр-п^аша румѣли-в^алїси: [...]“ [ШМ 3064], па не знамо како би гласила у зависним падежима, тј. како би је Његош употриједио, и да ли би је уопште користио у неком зависном падежу.

И неке друге двоструке титуле у спјеву долазе само у номинативу: поб[и]јед^оноснї шѣгин-ш^ах [ШМ -1814]; *Оглази [...] кади-а^скјер*, [ШМ +4019 (150)], али њихова деклинациона припадност није спорна.

(3) Веза двије компоненте од којих је једна пропријалног (властито име), а друга апелативног карактера (заједничка

именица) сврстаћемо у три скупине; у првој је апелатив у пост-позицији, у другој је апелатив у препозицији, а треће су оријенталне заклетве.

1° Као полусраслице наводе се везе антропонима на првом и апелатива на другом мјесту не само у зависном падежу и вокативу кад прва компонента губи деклинацију него и у номинативу кад се то не испољава, као и у случају да се мијења и прва компонента: ак. *Скѣндер-дѣѡа* (Бўра) [ШМ 2786], дат. *Скѣндер-дѣѡу* [ШМ 2797]; вок. *’Амзо-дърјакѡѡре* [ШМ 1037] (у вокативу су обје компоненте); вок. *Амру-сераскјере* [ШМ 1042] (у вокативу је очито само друга компонента); ак. *Мусѡѡфу-сулѡѡана* [ШМ 922]; вок. у зн. ном. *Ћѡѡре-лић-вѣѡѡре* [ШМ 2219] (у вокативу је формално само друга компонента); *Тѡѡал-ѡѡша* [ШМ 2279 (105)]; *Ћѣѡѡј-ѡѡша* [ШМ 2414 (124)]; *Ѡсман-ѡѡша* [ШМ 704, -848], дат. *Ѡсман-ѡѡши* [ШМ 677]; *Карѡман-ѡѡша* [ШМ -880, -3698], дат. *Карѡман-ѡѡши* [ШМ -453], инстр. *Карѡман-ѡѡшѡм* [ШМ -1037]; *Мѣхмед-ѡѡша* [ШМ -607, -3698, 3765, +4019 (150)], ген. *Мѣхмед-ѡѡшѣ* [ШМ -3698], дат. *Мѣхмед-ѡѡши* [ШМ 667]; именичка полусраслица може помоћу суфикса *-ов* прећи у посесив, па се и он пише с цртицом: (у соби) *Мѣхмед-ѡѡшинѡј* [ШМ -3409]; инстр. *Мѣхмед-каѡѡциѡѡм* [ШМ 675]. Овдје треба напоменути да у имену *Мѣхмед* васпостављамо сугласник *д*, тј. пишемо га без ефекта једначења по безвучности првог и свих каснијих издања, осим наших.

2° Полусастављено писање примјењујемо и кад титула стоји испред антропонима да бисмо указали да је акценат на титули ослабљен, побочни: ном. *ѡѡф-Бѡѡјовић*, [ШМ -2429, -2468]; вок. у зн. ном. *ѡѡша-Карѡмане* [ШМ 494] (у вокативу је формално само друга компонента), *ѡѡшо-Карѡмане* [ШМ 1604] (у вокативу су обје компоненте), инстр. *ѡѡшѡм-Карѡманом* [ШМ 701]; ном. *ѡѡша-Шувѡјлија* [ШМ 705, -845, -880, -1086, 1668].

Титулу од имена растављамо само ако их раздваја копула: *Паша је Шувѡјлија ѡѡлмѡч*. [ШМ -848].

3° С цртицом се пишу оријентални фразеологизми у жанру заклетве: *Бѡллѡх-тѣспих*, *каѡурин нијесам* [ШМ 3584]; *Ал-лѡ-дѡл-лѡ*, *имаш праѡ мѡла*: [ШМ 3598].

(4) У *Горском вијенцу* као полусраслице се наводе везе личног имена и апелатива кад антропоним губи деклинацију: ген. *Црно-јевѡић-кнеза* [ГВ 600]; *Скендер-деѡ* [ГВ 31]; *Иван-деѡ* [ГВ 567]; *Иван-деѡовица* [ГВ 693]; *Скендер-аѡа* [ГВ испред стихова 790, 966, 1207], ген. *Скен-*

der-aie [испред 1708]; *Арслан-аја* [ГВ испред стихова 1032, 1037, 1042]; *Тојал-јааша* [ГВ 1220]; дат. *Селим-јааши* [ГВ 1132]; *Селим-везир* [ГВ 1077]; *Мусјај-кадија* [ГВ двапут испред стихова 1855 и 870]. У *Лучи микрокозма* такав је примјер: *Михаил-арханаел* [ЛМ 902].

2. Полусастављено писање или писање с цртицом (с дивизом) реконструисамо у кругу глаголских полусраслица.

(1) Први примјер је у инфинитиву који је непотпуно срастао с прилогом: *мѡж' ѡстати ѡ прѡтиву-стѡти* [ШМ 206]. — Примјер је вишеструко занимљив. Прво, то је адаптирани русизам. Друго, руски глагол *противостоятъ*, иако му у преводној семантизацији одговарају оба вида 'супротставити/супротстављати се', формално је несвршеног вида, па би се као алтернатива у *Шћејану Малом* могао реконструисати тауовокалски дифтонг: **противу-стѡти** [прѡтиву^стѡти], тим прије што у спјеву и иначе реконструисамо два примјера употребе глагола **стѡти** [стѡти]. И треће, руски глагол је оформљен као сложеница, с интерфиксом |о|, а Његошев облик је полусраслица, с окамењеном флексијом -у архаичне варијанте прилога/предлога *ѡрѡшиив(у)*.

(2) Други примјер је у презенту: *пјѣвѡм-ѡгрѡм кѡ дѡ сам најмлађи*, [ШМ 1737]. Ово је слободни копулативни израз састављен од два истоврсна члана реченице (истоврсна предиката) уз елипсу копулативног везника: *ѡјѣвѡм <и> ѡгрѡм*, али се он, алтернативно, може посматрати и као у полусраслицу трансформисани фразеологизам (хендиадис), како га посматрамо у новом основном издању које је припремљено за штампу. Обје компоненте имају главни акценат, али је метрички на првој компоненти. Компоненте полусраслице прије остваривања прве фазе синтаксичке творбе представљале су истоврсне предикате (према научној славистичкој интерпретацији).

Паралеле ради, навешћемо контекстуалну полусраслицу састављену од два глагола (удвајање предиката) *дѡжѡ-сѡушиѡјѡ* у *Лучи микрокозма*: те се дижу-спуштају правилно — [ЛМ 464 (I 264)]. Прва компонента се у наредном стиху замјењује глаголским обликом *ничу* (контекстуални синоним), а друга у сљедећем — дијалекатском варијантом *сѡушиѡвају*.

У два примјера у првом издању *Луче микрокозма* као да на контекстуалну полусраслицу указује запета: **дижу, спуштаю** (с. 20), **Манѡи, выши** (с. 56).

(3) Трећи примјер у *Шћеџану Малом* представљен је редупликованом глаголском копулом у 3. лицу једнине: Није-није, него цара тражи, [ШМ 1351]. — Примјер је крајње занимљив. Прво, пошто контекстуална полусраслица заузима цио први такт, а има два акцента, метрички акценат је на првој, синтаксички истозначној компоненти. Друго, за разлику од свих других примјера, ова полусраслица је таутолошки израз. И треће, глаголска копула се синтаксички остварује као предикат с елидираним (изостављеним) субјектом *шџ*.

(4) Слична претходној је и полусраслица *не-не* састављена од двије узвичне одричне рјечце у предикативној употреби, посвједочена и у *Горском вијенцу*: Не-не! — сјџд'те да њ јошт зборимо! [ГВ 676] и у *Лучи микрокозма*: „Не-не“, гласом крупнијем програмје [ЛМ 1251] а коју наводимо паралеле ради. — Пошто контекстуална полусраслица изражена редупликованом рјечцом *не-не* не заузима ни цио први такт, версолошки се интерпретира с аспекта издвајања метричког акцента, а он је на првој, синтаксички истозначној компоненти.

Поред тога, овај таутолошки израз има функцију истицања, а одрична рјечца се синтаксички може посматрати као предикат (у значењу 'немојте' у *Горском вијенцу*, а 'нећу' у *Лучи микрокозма*), а морфолошки као глагол нулте конјугације.

Са цртицом се у *Горском вијенцу* пише фолклором инспирисано удвајање предиката као реченичног члана: *іледа-слуша* ђџно цијџпају [ГВ 156], као и двоструки: *куку-леле!* [ГВ 1927⁸] и поновљени узвик: *цик-цик!* [ГВ 464].

3. У три типа именичких оријентализама умјесто цртице користимо састављено писање префиксоида (придјевка) са основном ријечју, док полусастављено писање или писање с цртицом (с дивизом) реконструуишемо у двије контекстуалне именичке полусраслице, као и у једном оријентализму с непромјенљивом првом именичком компонентом.

(1) Префиксоиде страног поријекла снабдијевамо побочним акцентом и пишемо их састављено с главном компонентом.

¹ Префиксоид |п̄ара|, с побочним акцентом, долази у саставу апелатива *џ̄араџа*: Што се стидиш џд тџ п̄араџџџ? [ШМ 330] и властитог имена *џ̄араШ̄а*: баш до Ш̄ама џ до п̄араШ̄ама! [ШМ 3532].

2° Префиксоид [ǎл], с побочним акцентом, долази испред властитог имена лица ǎлǎкнас: међу Турке ǎлǎкнас не треба [ШМ 1331] и властитог имена главне исламске вјерске књиге ǎлКòрǎн [ШМ нап. уз 4017, 4018], лок. (у) ǎлКòрǎну [ШМ нап. уз 1331].

Његош само као приређивач, у напоменама, користи властито име главне исламске вјерске књиге са чланом и у варијанти *Коран*. Уз стих: међу Турке ǎлǎкнас* не треба [ШМ 1331] стоји пјесникова напомена: *краснорјечиви лицемјер (у ǎлКòрǎну); уз стих: те Мǎрута и Гǎрута* / тўжнѣ снађе за немире. [ШМ 4017 (148)] — напомена: *Два бајалице и кривòсўднїка који за њихово наказàније и данас очекују страшни суд у Вавилòну (ǎлКòрǎн) и уз стих: Кад òблзǎйш Мèрвǎг, Сǎфу,** / поклањаш се хрǎму Мèккè — [ШМ 4018 (149)] — напомена: **Двије гòре близу Мèккè, које су дужни прави 'а̀ције турске обилазити (ǎлКòрǎн).

3° Префиксоид [дèн], с побочним акцентом, уноси патронимско значење наредном властитом имену (номинативно значење му је и иначе 'син'). Посвједочен је у саставу властитог имена митолошког бића Цǎн) дèнЦǎн у генитиву: ка нèвјèрнї народ Цǎн-дèнЦǎна. [ШМ 3550] (види подробније у: Маројевић, 2020в, стр. 510–511).

4° Великим словом пишемо другу компоненту властитог имена, која и сама има пропријални статус: топоним Шǎм, име митолошког бића Цǎн и наслов муслиманске вјерске књиге Кòрǎн. Митолошко лично име у стиху губи деклинацију па га пишемо полусастављено (с дивизом) испред митолошког патронима, који пишемо састављено с придјевком [дèн].

(2) Као приређивач сопственог дјела, видјели смо, Његош у три наведене напомене користи именицу с чланом и слогом [кò] (ǎлКòрǎн). У самоме спјеву варијанту без члана и са слогом [кў] употређљавају сва лица спјева, како православни и исламизирани Срби тако и прави Турци. Изузетак је МЕХМЕД-ПАША [СКАДАРСКИ], који и сам једном изговара тако, с вокалом у: Курǎна ми, то је òд нǎс зашло! [ШМ 3675], а други пут с вокалом о: тек султани на Кòрǎн пљунуше, [ШМ 3640]. У претходном основном издању оставили смо те варијанте без уједначавања, али у критичком (и новом основном, које је припремљено за штампу) унифицирамо писање полазећи од тога да је у првом издању у 3640. стиху остала штампарска (заправо редакторска) грешка: Тек Султани на коран пљунуше, (Стојковић, 1851, стр. 168) (умјесто: на Куран).

Варијанту из првог издања дајемо алтернативно — на њу указујемо у текстолошкој напомени критичког издања.

У Речнику Њеџошева језика с два примјера из *Свободијаге* илуструје се одредница **алкòрāн** (Стевановић и др., 1983, т. I, стр. 6), с два примјера из *Горској вијенца* — одредница **кòрāн** (Стевановић и др., 1983, т. I, стр. 367), док се за ријеч **кùрāн** наводе двије потврде из *Ойледала срдској* и пет (у три контекста) из *Шћейана Малој* (Стевановић и др., 1983, т. I, стр. 393–394). Прва ријеч се наводи састављено, а све три с малим словом. Ми у свим примјерима доносимо велико слово **К** укључујући примјере с чланом и примјер контекстуалне употребе у множини (у реплици игумана Теодосије Мркојевића): У стотину да пише Курāнā — [ШМ 1440].

(3) Једна именичка контекстуална полусраслица посвједочена је у стиху: Бòлла-Кùрāн утрије Славене — [ШМ 202]. У првом издању компоненте полусраслице раздвојене су запетом: Болла, Куран утрије Славјане, (Стојковић, 1851, стр. 17), што је задржавано у каснијим издањима. Иако је Његош користио асиндетске везе с два појма и кад је набрајање коначно, као синтаксички русизам, овдје морамо полазити од полусраслице, на коју једнозначно указује предикат у једнини (*у̀ирије*). Збирно значење полусраслице је 'превјеравање, примање туђе вјере (католичанства и ислама)'. Компоненте полусраслице фигуративно су употријебљене (метонимија): компонентом *Бòлла* означена је највиша папска власт (свака конкретна Була пише се великим словом, а овдје је највиши правни акт у католичанству послје Библије исказан у облику једнине али у збирном значењу, па је пишемо великим словом и кад није на почетку реченице), док је *Куран* исламска вјерска књига у којој је изложено Мухамедово учење, прихваћено као канон од свих муслимана.

Паралеле ради, треба подсјетити на фолклором инспирисано удвајање субјекта као реченичног члана у *Горском вијенцу*: *чесѝ-народносѝ* ће је воскреснула [ГВ 2353] и у *Лучи микрокзма*: *злòђа-зависѝ*, адско насљедије — / ово чòј'ка ниже скота ставља, [ЛМ 88–89], као и двију именица у адвербијалној: *Слāvослòвнѝ* ликови ангелā, / на безбројне *хòре-леиòне* / *усијātѝ* у блажена поља [ЛМ 641–643] и у функцији неконгруентног атрибута: појућ славу *ѝдòј̀д̀нѝка-ѝвòрца* [ЛМ 1869]).

(4) У критичком издању *Горској вијенца* издвојили смо примјере у којима се између двије глаголске компоненте може реконструисати копулативни везник: *ху̀лѝ-ѝљује* [х̀у̀лѝ^Апљ̀у̀је] на ол-

тар Азије [ГВ 625]; међу нама *сѣаѣѣ-надедѣѣѣ* [стаѣи^анадедѣѣѣ-ти] [ГВ 688]. У припремљеном новом основном издању везник смо, с фонетским образложењем, и васпоставили.

У стиху из пјесме *Поздрав (србском) роду*, из које је узет мото *Шћеѣана Малоѣ*, па смо је зато донијели као Прилог II у основном издању, прије дасмо рекли да се између двије именичке компоненте везник мора (а не само може) реконструисати: полезан је властѣ-домовини [влаѣсти^адомовини] [ПСР 69].

4. Полусастављено писање или писање с цртицом (с дивизом) реконструишемо у кругу придјева.

(1) У првом примјеру из *Шћеѣана Малоѣ* полусастављено писање реконструишемо у полусложеници с интерфиксом [e] чија је прва компонента основа збирног броја, а друга квалитативно-посесивни придјев: јошт када га веза двѣје-струѣка [ШМ 2517]. У ранијим издањима примјењује се састављено писање, што значи да се ријеч поима као права сложеница. У прилог писања с цртицом могу се навести два аргумента.

1^о Да је Његош имао два акцента у полусложеницама овога типа види се по прилогу у стиху који у нашим издањима *Горскоѣ вијенца* гласи: дѣветоро-струѣко кумѣвао, [ГВ 1272] — један акценат укинуо ди цезуру (а она је обавезно обиљежје стиха), а два акцента цезуру чувају, уз опкорачење.

2^о Док придјев *двѣје-сѣруѣки* чува творбено значење 'који има два струка, који је двострук', компоненте придјева *двѣсѣруѣки* потпуно су се лексикализовале добивши и ново значење 'лицемјерни'. Именичка изведеница од овог другог придјева посвједочена је и у *Шћеѣану Малом*: ту ја видим двострукоѣ велику / и хитрину мудро заплетену; / тај калуђер пун је лицемјерства — [ШМ 1328–1330].

3^о У вези с овим и оваквим писањем придјевâ с двије основе указаћемо и на двије паралеле.

У првом издању *Луче микрокозма* коришћена је цртица у облику *двѣсѣруѣчнѣм* (у 1655. стиху): **Девет-стручнѣмъ** (с. 62). Ми смо се ипак определијели за састављено писање, с једним акцентом: деветстручнѣм [двѣстстручнѣм] окружио вѣнцем [вѣјѣнцем]: [ЛМ 1655 (V 235)]. За такву вербализацију текста определијели смо се због паралелизма придјева (инстр.) *двѣсѣруѣчнѣм* у наведеном стиху и *мноѣсѣруѣчнѣм* у стиху: овај грдни

многостручни [многостручнї] вѣнац [вѣјѣнац] [ЛМ 1658 (V 238)]. Први је настао комбинацијом суфиксације и синтаксичке творбе, а други комбинацијом суфиксације и композиције (мада би се и његов творбени процес могао објашњавати срastaњем и суфиксацијом). Творба је праћена акценатским моделирањем, а оно је било истовјетно у оба паралелна облика.

4° Са цртицом се у *Горском вијенцу* пишу полусложенице и полусраслице чије компоненте чувају посебне акценте јер их раздваја цезура. Таква су два прилога: *дѣвѣйоро-сїрўко* [ГВ 1272], по аналогiji и *чѣйворо-сїрўко* [ГВ 1041], и *држе-дѣље* [ГВ 2561, по аналогiji и у прози испред стиха 2561].

(2) У другом примјеру из *Шћейана Малої* полусастављено писање реконструишемо у контекстуалној придјевској полусраслици која је творбени оказионализам: нѣ веселѣ нѣвѣ-нечувѣнѣ. [ШМ 1732]. То је у полусраслицу трансформисани фразеологизам (хендиадис) уз елипсу парног копулативног везника: (веселѣ које је) <не само> нѣво <него и> нечувѣно. Придјеви су у неодређеном виду, на шта се додатно указује знаком за краткоћу крајњег вокала.

(3) У првом примјеру из *Луче микрокозма*, који наводимо паралеле ради, придјеви су (комбинација описног и односног придјева) у одређеном виду: и ум творца сјајни-беспредјелни [ЛМ 816 (III 266)]. Контекстуална полусраслица *сјајни-дѣсїредјѣлнї* у функцији је конгруентног атрибута, а у контексту добија значење 'бескрајно сјајни' (друга компонента је русизам *беспредѣльный* у значењу 'бескрајни').

(4) У другом примјеру из *Луче микрокозма* полусастављено писање реконструишемо у кругу придјева који су формално у компаративу, а семантички у елативу (висок степен особине, а не виши/највиши степен): мањи-виши бесмртни војводе [ЛМ 1493 (V 73)]. Полусраслица *мањи-вїши* је адјективна (у функцији је конгруентног атрибута) и контекстуална, али је аналогна са сталном у адвербијалном изразу *мање-вїше*. У руском језику друкчији је распоред компоненти и није полусраслица него устаљени израз, фразеологизам: *дѣлее или мѣнее*.

5. Полусастављено писање или писање с цртицом (с дивизом) реконструишемо у кругу прилога.

(1) Прилог *држе-дѣље* јесте у полусраслицу трансформисани фразеологизам (хендиадис) *држе* <и> *дѣље* уз елидирање састав-

ног везника *и*. У Шћеџану Малом он је посвједочен у прози (у Горском вијенцу и у стиху): *држе-дђе ѿоѿрче, узму владици Сави седмгесей волов̄а — ѿдѿјелѿ ѿх народ*. [ШМ -421]; *Белер-дђе скдчѿ као ѿомамјен: држе-дђе да их сва ѿри ѿосијече* — [ШМ -1663]. — На првој компоненти је главни, а на другој побочни акценат. У Горском вијенцу компоненте ове адвербијалне полусраслице опкорачују цезуру (а она је обавезно обиљежје стиха), а то је још један доказ да се чувају оба акцента те прилог не треба писати састављено, ни у Горском вијенцу [види примјере у т. 4.(1)4^о] ни у Шћеџану Малом.

(2) Прилог *кѿд̄а-к̄амо*, с побочним акцентом на првој и главним на другој компоненти, посвједочен је у стиху: *нѣј'м̄амо га кѿд̄а-к̄амо ђести* — [ШМ 1900]. То је у полусраслицу трансформисани фразеологизам (хендиадис) уз елипсу парног копулативног везника: (не имамо га ђести) <ни> *кѿд̄а* <ни> *к̄амо*. Прилози *кѿд̄а* и *к̄амо* нису синоними: први значи 'којим правцем', а други 'у које мјесто'.

Док је у Шћеџану Малом прилог *кѿд̄а-к̄амо* употријебљен из силабичких разлога као полусраслица, у Горском вијенцу је посвједочена, исто из силабичких разлога, варијанта *кѿѿкамо*: *већ, куткамо, нѣ дѿ размицања*, [ГВ 492], која представља даљу творбену фазу, прерастање полусраслице у сраслицу уз елидирање крајњег вокала прве компоненте уз атонирање те прве компоненте и преношење на њу акцента с друге компоненте.

(3) У Шћеџану Малом (и у Горском вијенцу) посвједочен је и прилог *каѿикад*, настао редупликацијом прилога *кад* трансформисаног у парни везник, али су његове компоненте потпуно срасле (имају један акценат) те се пишу састављено (види: Маројевић, 2021г, стр. 41).

(4) Са цртицом се у Горском вијенцу пише фолклором инспирисано удвајање адвербијала као реченичног члана: *попијева ѿанко-ѿласовиѿо* [ГВ 2774].

6. Полусастављено писање или писање с цртицом (с дивизом) реконструишемо, најзад, у кругу основних бројева. Полусраслице у кругу бројева настале су елидирањем раставног везника *или* и исказују допунско значење неодређености.

(1) Полусраслица *дв̄агесѿ-ѿридесѿ* посвједочена је у Шћеџану Малом у стиху: *двадест-тридест својѿјех главар̄а* [ШМ 956]. Она покри-

ва први полустих (који чини први такт десетерца), а има два акцента: оба су главна, али је само први метрички. Са цртицом се пише веза два основна броја са значењем приближности у аналогним случајевима и у *Горском вијенцу*: *шѣсѣи-сѣдам* [ГВ 2099], *двѣдесѣи-ѣридесѣи* [ГВ 330, 2535], *ѣридесѣи-чѣѣрдесѣи* [ГВ испред стиха 2387].

(2) Полусраслица *сѣдам-осам* посвједочена је у *Шћейану Малом* у стиху: Ево има сѣдам-осам данѣ [ШМ 2982]. Она заузима други такт и има један, метрички акценат: први број је атониран, па се на њега пренио акценат с другог броја. Аналогни су примјери у *Горском вијенцу*, и то не само с краткоузлазним: *сѣдам-осам* [ГВ испред стиха 714] него и с дугоузлазним акцентом (јер је слог на који се преноси акценат био дуг — атониран је претходно дуго-силазни акценат): *ѣѣи-шесѣи* [ГВ 1334, 1398, испред стиха 2583].

(3) Полусраслица *двѣје-ѣри* (алтернативно и: *двѣје-ѣри*) има двије потврде у *Шћейану Малом*: и рећи му двѣје-трѣ ријечи. [ШМ 907]; кад су само двѣје-трѣ ријечи — [ШМ 910]. У оба стиха она заузима други такт и има један, метрички акценат: први број је атониран, па се на њега пренио акценат с другог броја, на коме је остала послѣјеакценатска дужина. Аналогни су примјери у *Горском вијенцу*, и то не само у женском: *двѣје-ѣри* (алтернативно: *двѣје-ѣри*) [ГВ 336, 2108] него и у мушком роду: *двѣ-ѣри* [ГВ 2532].

(4) Полусраслица *ѣри-чѣѣири* посвједочена је и у стиху: Кумисмо га три-чѣѣири дана [ШМ 3013], и у прози: *и оду ѣри-чѣѣири ѣо Мркојевића* [ШМ -1977]. И она има један акценат: први број је атониран, али на њега се није могао пренијети акценат с другог броја јер је већ пренесен (узлазни). У стиху и ова полусраслица заузима други такт. Аналогни примјери с акцентом на другој компоненти посвједочени су и у *Горском вијенцу*: *ѣри-чѣѣири* [ГВ испред стиха 691, 1322, испред стиха 2045].

РЕКОНСТРУКЦИЈА РАСТАВЉЕНОГ ПИСАЊА (У АКЦЕНАТСКОМ) И САСТАВЉЕНОГ ПИСАЊА (У КРИТИЧКОМ ИЗДАЊУ)

7. Дивербе у којима је друга компонента глаголска копула је у којој се интервокалско ј изгубило а вокал е трансформисао у несло-

говну компоненту тауовокалског дифтонга у критичком (и основном) издању пишемо састављено, а у акценатском растављено (види подробније у: Маројевић, 2020г, стр. 37–38).

У а к ц е н а т с к о м издању замјеницу, везник или пунозначну ријеч и глаголску копулу наводимо раздвојено, с тим што неслоговност обиљежавамо истовремено одговарајућим знаком испод графеме и у експоненту (уздигнуто), а фонетски редуковани сонант *j* доносимо у угластој загради. Ово посљедње чинимо зато што сонант *j* остаје у фонолошкој структури као нулти алофон, а гуди се само фонетски.

У к р и т и ч к о м издању ортографски користимо једну графему, $\bar{e}$ с надредним знаком за дужину као обиљежје моносилабичности, а у квадратној загради реконструирамо фонетску ријеч (ако ни прва компонента диверба нема акцента, обје енклитике прикључујемо претходној ријечи, а сонант *j*, пошто се не изговара, изостављамо):

ћѐ <j>^ε на̀роднѝст — || жѝвот је | ду̀шѐвнѝ,
ћѐ [ћ̄^ε] народност — живот је душевни, [ПСР 10];

о Гѝспо̀ђи || Ма̀ло̀ј | тѐ <j>^ε зовѐте.
о Госпо̀ђи Мало̀ј тѐ [те̄^ε] зове́те. [ШМ 698];

ѐ <j>^ε нѐчистѝм || но̀гом | до̀ка̀ља̀та!
ѐ [ѐ̄^ε] нечистом ногом окаљата! [ШМ 22];

спрѐмила ме <j>^ε || да̀ мѐђу ва̀с | до̀ђѝм
спрѐмила мѐ [спрѐмилиме̄^ε] да̀ мѐђу ва̀с [да̀^мѐђува̀с]
до̀ђѝм [ШМ 2616];

а у тѐбе <j>^ε || ѐ̀то | ѝ то̀ до̀бро.
а у тѐбѐ [ау̀тѐбе̄^ε] ѐто и то̀ [ѝто̀] до̀бро. [ШМ 2185];

Свѐ <j>^ε јѐдна̀ко, || чѐститѝ | вѐзѝру:
Свѐ [све̄^ε] јѐдна̀ко, чѐстити вѐзѝру: [ШМ 962];

на̀ше ца̀рство || вѝшѐ <j>^ε | но̀ њѝго̀во,
на̀ше ца̀рство вѝшѐ [вѝше̄^ε] но̀ [но̀] њѝго̀во, [ШМ 3983].

8. Дивербе у којима је прва компонента везник *и* који се, испред друге компоненте која почиње вокалом *и*-, трансформисао у неслоговну компоненту тауовокалског дифтонга у критичком (и основном) издању пишемо састављено, а у акценатском растављено (види подробније у: Маројевић, 2020г, стр. 39–41).

У а к ц е н а т с к о м издању везник *и* и наредну ријеч наводимо раздвојено, с тим што неслоговност обиљежавамо одговарајућим знаком испод графеме и у експоненту (уздигнуто).

У к р и т и ч к о м издању ортографски користимо једну графему, **й̑** с надредним знаком за дужину као обиљежје моносилабичности, а у квадратној загради реконструираемо фонетску ријеч (проклитике и енклитике прикључујемо основном облику):

‡ имáте ли || каквèгод | зàбавè?
 й̑мáте ли [‡имáтели] каквèгод забаве? [ШМ 2595];
 ‡ й̑мáти је || нй̑је лãко, | пãшо.
 й̑мáти је [‡й̑мáтије] није лако, пашо. [ШМ 3560];
 ‡ имáте ли || кàквè | тргòвинè?
 й̑мáте ли [‡имáтели] какве трговине? [ШМ 3731].

9. Дивербе у којима је дошло до сажимања два иста вокала задњег реда при чему се други трансформисао у неслоговну компоненту тауовокалског дифтонга у критичком (и основном) издању пишемо састављено, а у акценатском растављено (види подробније у: Маројевић, 2020г, стр. 41).

У а к ц е н а т с к о м издању проклитичку граматичку ријеч (рјечцу односно везник) и наредну ријеч наводимо раздвојено, с тим што неслоговност обиљежавамо одговарајућим знаком испод графеме и у експоненту (уздигнуто).

У к р и т и ч к о м издању ортографски користимо једну графему, **ã** односно **õ** с надредним знаком за дужину као обиљежје моносилабичности, а у квадратној загради реконструираемо фонетску ријеч (проклитике и енклитике прикључујемо основном облику):

Дòста й̑х је, || мã ãјде ðòгме | ðче,
 Доста их је, мãјде [мããјде] ðогме оче, [ШМ 3049];
 дò ðтолè се || вй̑јек | протèгнуо
 дòтоле се [дòðтолèсе] вијек протегнуо [ШМ 442];
 дò ðсим сã мнõм, || цãревй̑м | вèћилом.
 дòсим [дòðсим] са мном, царевим вèћилом. [ШМ 1109].

10. Дивербе с енклитиком *оно* као другом компонентом, више рјечцом него постфиксом, у којој је прво *о* изгубило слоговност и постало друга компонента хетеровокалског дифтонга у енклизи, у критичком (и основном) издању такође пишемо састављено, а у акценатском — растављено (види подробније у: Маројевић, 2021д, стр. 15–18).

У а к ц е н а т с к о м издању везник и његову енклитику наводимо раздвојено, с тим што неслоговност другог вокала обиље-

жавамо одговарајућим знаком испод графеме и у експоненту (уздигнуто).

У к р и т и ч к о м издању ортографски користимо једну графему, $\bar{a}$ или $\bar{i}$ (у зависности од вокала којим се прва компонента диверба завршава) с надредним знаком за дужину као обиљежјем моносилабичности, а у квадратној загради реконструишемо фонетску ријеч (енклитику прикључујемо основном облику):

ако нйшта — || $\grave{a}$ ^{но} | д̄а се п̄зн̄аш
ако ништа — $\bar{a}$ но [$\grave{a}$ но] да се познаш [ШМ 2577];

сва̄к п̄хит̄а, || к̄а ^{но} | патр̄ӣј̄арху,
свак похита, к̄ано [$\grave{k}$ но] патријарху, [ШМ 2986];

ко̄ј̄и ^{но} се || н̄аш̄ом к̄р̄вљу | хр̄ан̄е?
којино се [$\grave{k}$ ој̄и^{но}се] нашом крвљу хране? [ШМ 3583];

ко̄ј̄а ^{но} је || б̄лаг̄од̄но̄ј | д̄ӯши
којано је [$\grave{k}$ о̄ј̄а^{но}је] благородној души [ШМ 2461].

11. Диверб који чине одрична рјечца *не* као проклитика и глаголски облик у презенту (*имам, има, имамо, имају*) или имперфекту (*имаше*) образујући хетеровокалски дифтонг у проклизи у критичком (и основном) издању пишемо састављено, а у акценатском растављено (види подробније у: Маројевић, 2021д, стр. 18–20).

У а к ц е н а т с к о м издању рјечцу и глаголски облик наводимо раздвојено, с тим што неслоговност обиљежавамо одговарајућим знаком испод графеме и у експоненту (уздигнуто).

У к р и т и ч к о м издању ортографски користимо руску графему $\bar{i}$ (у вриједности неслоговног ^и), а у квадратној загради реконструишемо фонетску ријеч (проклитику прикључујемо основном облику):

н̄е ^им̄ам в̄йше || г̄л̄ав̄е | на ра̄м̄ена;
неймам [$\grave{n}$ е^им̄ам] више главе на рамена; [ШМ 3142];

Н̄е ^им̄а ц̄а̄ра || д̄о̄ ј̄ед̄но̄га | ц̄а̄ра —
Нейма [$\grave{n}$ е^им̄а] цара до једнога цара — [ШМ 868];

б̄о̄ј̄ати се || н̄е ^им̄а̄мо | н̄ӣк̄о̄га.
бојати се неймамо [$\grave{n}$ е^им̄а̄мо] никога. [ШМ 1951];

а шт̄о̄ о̄ни || н̄е ^им̄а̄ј̄у | дво̄јӣца,
а што они неймају [$\grave{n}$ е^им̄а̄ј̄у] двојица, [ШМ 3457];

м̄ӣ й̄м̄ас̄мо, || шт̄о̄ н̄ӣко | н̄е ^им̄а̄ше,
ми имасмо [$\grave{i}$ м̄ас̄мо], што нико неймаше [$\grave{n}$ е^им̄а̄ше], [ШМ 3202].

ИСХОДИ

12. Анализа која је у овом раду остварена има своје реперкусије у версификацији, а може имати и у ортографији.

(1) У расправи посвећеној прозодијској и интонационој реконструкцији десетерца *Шћейана Малої* закључили смо да спјев „има 4019 стихова, од којих је 150 шеснаестераца и 3869 стихова у десетерцу. Једнотактност другог полустиха десетерца карактерише [...] 37 стихова, тј. нешто мање од једног процента (тачније: 0,96%). Ако би се узела у обзир и пјесма коју доносимо у прилогу, онда би било 39 од 3943 стиха, опет мање од једног процента (тачније: 0,99%)“ (Маројевић, 2020д, стр. 56). Ако би се њима придружио стих: *Млâд си ѿѿшо || Махмутбѣговићу: [ШМ 3993], тј. ако би се атонирала прва компонента презимена у њему [види т. 1.(1)3^е], не би се процентуални однос много измијенио — једнотактност другог полустиха десетерца као ритмички курзив карактерисала би 0,98% стихова *Шћейана Малої*, а заједно с пјесмом *Поздрав (србском) роду* из које је узет мото спјева — таквих десетераца било би 1,01%. Ако не би страдала ритмика спјева, страдала би ритмика појединачног стиха: опкорачење цезуре обухватило би читав други полустих, а не само медијални такт у њему — добили бисмо прозну интонацију у сред стиховног низа: *млâд си | ѿѿшо^Махмутбѣговићу.

(2) Да неадекватна прозодијско-интонациона интерпретација антропонима овога типа може довести до нетачног версолошког закључка показују два фрагмента наше студије »Стих и версолошка реконструкција „Жалостне пѣсанце племените Асан-агинице“« (Маројевић, 2006).

Први фрагмент. „Десетерац баладе има своје значајне специфичности. Поред обавезне цезуре послѣ четвртог слога, која је метричка константа, он има, као ритмичку тенденцију, факултативну цезуру послѣ шестог слога. То значи да наша балада показује тенденцију трансформације у тродјелни стих по обрасцу 4 + 2 + 4. [...] То значи да се факултативна цезура остварује у више од половине стихова (53 стиха или 57,61%)“ (Маројевић, 2006, стр. 35).

Други фрагмент. „Метрички побочни краткоузлазни акценат реконструишемо на првој компоненти антропонима Асан-агиница: И пѣбѣже || Асан-|агиница [17]; И врâти се || Асан-|агиница [23]; Кâд ѿѿ чѿла || Асан-|агиница [73]; Кâд ѿѿ чѿла ||

Асан-|агиница [89]. У свим наведеним примјерима, с обзиром на то да је побочни акценат метрички, остварује се опкорачење паузе између другог и трећег такта“ (Маројевић, 2006, стр. 46).

Пишући име по мужу састављено и придајући му један акценат, на седмом слогу, наши претходници чине двоструку версолошку грешку. С једне стране, они смањују удио сегментирања другог полустиха по обрасцу 2 + 4 са 57,61% стихова, што већ има обиљежје ритмичке доминанте, на 53,26% стихова, у смјеру само ритмичке тенденције. С друге стране, и важније, они приписују знаменитој балади једнотактност другог полустиха у четири десетерца, а то је у опреци с факултативном цезуром као версификационом тенденцијом на основу које су се иначе генерирани различити типови стиха у српској народној и на њој заснованој умјетничкој поезији (види подробије у закључном одјељку рада: Маројевић, 2014, стр. 101–106 („Класификација српског стиха“)).

(3) Кад би пракса издавања стихова строге силабичке структуре то допуштала, могла би се вербализација текста у критичком и основном издању подударити са оном у акценатском издању и што се тиче диверба. На примјер, ако бисмо стихове презентирали по обрасцу: *сѝремила ме 'е да међу вас дођем* [ШМ 2616] (па чак и: *сѝремила ме је*); и *имаѝи је* није лако, пашо. [ШМ 3560]; *до осим са мном, царевим већилом*. [ШМ 1109]; ако ништа — *а оно да се познаш* [ШМ 2577]; *Не има цара до једнога цара* — [ШМ 868], писање би било фонолошки тачно, а инерција десетерца сугерисала би силабички правилан изговор, с ефектом успоравања ритма.

(4) Специфични типови вербализације текста систематски су обрађени у критичком издању *Шћейана Малої* и у монографском истраживању *Тексѝолоѝија Шћейана Малої* које то издање прати, и то у два завршна одјељка поглавља које је посвећено вербализацији текста (Маројевић, 2020ђ, стр. 939–950, 950–953).

СКРАЋЕНИЦЕ ГВ: *Горски вијенац* [у: Петровић-Његош, 2005, стр. 35–218 (критичко издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 161–265 (основно издање); Петровић-Његош, 2021 (акценатско издање)].

ЖППА: *Жалосѝна ѝпсанца ѝлемениѝе Асан-аѝинице* [у: Маројевић 2006 (критичко и акценатско издање)].

ЛМ: *Луча микрокозма* [у: Петровић-Његош, 2016, стр. 19–101 (репринт првог издања), стр. 105–224 (критичко издање), стр. 903–1020 (ак-

ценатско издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 67–149 (основно издање)].

ПСР: *Поздрав (србском) роду* [Прилог II у: Петровић-Његош, 2018, стр. 450–452 (основно издање), Прилог у: Петровић-Његош, 2020, стр. 487–490 (критичко издање), 1154–1155 (акценатско издање)].

ШМ: *Шћейан Мали* [у: Петровић-Његош, 2020, стр. 19–225 (репринт првог издања), стр. 227–486 (критичко издање), стр. 1011–1153 (акценатско издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 289–449 (основно издање)].

ИЗВОРИ

Петровић-Његош, П. II (2005). *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.

Петровић-Његош, П. II (2016). *Луча микрокозма*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.

Петровић-Његош, П. II (2018). *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћейан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија.

Петровић-Његош, П. II (2020). *Шћейан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.

Петровић-Његош, П. II (2021). *Горски вијенац*. Акценатско издање у редакцији Радмила Маројевића. [Рукопис у припреми за штампу].

ЛИТЕРАТУРА

Браћа Јовановићи. (1880–1881). (издавачи) *Лажни цар Шћейан Мали: Историјско збитије XVIII вијека / сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски*. Ново издање. Панчево: Накладом Књижаре браће Јовановића. (Народна библиотека, св. 5, 1–64; св. 7, 65–152).

Сава, епископ шумадијски (1996). *Српски јерарси од девеиої до двадесетїої века*. Београд–Подгорица–Крагујевац.

Караџић, В. Ст. (1845), књ. II (прир.), *Српске народне њјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије. Беч: Штампарија Јерменског манастира.

Костић, Д. (1902). (прир.), *Лажни цар Шћейан Мали: Истїорическо збїтїије осамнаесїоїа вијека / од Пеїџра Пеїџровића Њеїоша*. Београд: Српска књижевна задруга.

Маројевић, Р. (2005). Текстологија Горског вијенца. У: Петровић-Његош П. II. *Горски вијенац* (5–34, 225–1004). Подгорица: ЦИД.

- Маројевић, Р. (2006). Стих и версолошка реконструкција „Жалостне пѣсанце племените Асан-агинице“. *Радови Филозофској факултету Универзитету у Бањој Луци*, 9, 13–57.
- Маројевић, Р. (2014). „Рачун“ Вуковим женским пјесмама: (Типови стиха у *Малој њосјанародној славеносрпској џјеснарици*). *Окјоих*, IV (5), 65–109.
- Маројевић, Р. (2016). Текстологија Луче микрокозма. У: Петровић-Његош П. II 2016: 5–103, 225–681, 1021–1040. Подгорица: ЦИД.
- Маројевић, Р. (2020а). Специфични типови глаголских ријечи (на грађи Његошевог *Шћейана Малој*). *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, I (2), 3–31.
- Маројевић, Р. (2020б). Специфичне граматичке и лексичко-граматичке ријечи (на грађи Његошевог *Шћейана Малој*). *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, I (4), 59–88.
- Маројевић, Р. (2020в). Реконструкција штампарских грешака у *Шћейану Малом*: (Интертекстуалне паралеле). *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, LXVIII (2), 509–529.
- Маројевић, Р. (2020г). Фонетска реконструкција таутовокалских дифтонга као лингвотекстолошки проблем: (на грађи Његошевог спјева *Шћейан Мали*). *Филолој*, XI (22), 30–51.
- Маројевић, Р. (2020д). Десетерац Шћепана Малога: (прозодијска и интонациона реконструкција). *Окјоих*, X (11), 47–65.
- Маројевић, Р. (2020ђ). Текстологија Шћепана Малога. У: Петровић-Његош П. II. *Шћейан Мали* (5–226, 491–1009, 1159–1162). Подгорица: ЦИД.
- Маројевић, Р. (2021а). Специфичне морфеме и иновације у структури врста ријечи (на грађи Његошевог *Шћейана Малој*). *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, LI (1), 265–283.
- Маројевић, Р. (2021б). Вербализација текста *Шћейана Малој* (Реконструкција растављеног писања). *Српски језик: сјудије српске и словенске*, 26, 5–41.
- Маројевић, Р. (2021в). Вербализација текста *Шћейана Малој* (Реконструкција састављеног писања). *Зборник Мајице српске за филолојију и лингвистичку*, LIV (1), 25–46.
- Маројевић, Р. (2021г). Лексикалитација предлошко-падежних веза и сродне појаве као лингвотекстолошки проблем (на грађи Његошевог *Шћейана Малој*). *Зборник Мајице српске за филолојију и лингвистичку*, LIV (2), 27–52.
- Маројевић, Р. (2021д). Реконструкција самогласника у критичком издању Његошевог спјева *Шћейан Мали*. *Наш језик* (нова серија), LI (1), 1–31.

Стевановић, М. и др. (1983). *Речник језика Пејра II Пејровића Њејоша*. [На корицама: *Речник Њејошева језика*]. Књ. I–II. Београд: Српска књижевна задруга.

Стојковић А. (1851). (прир.), *Лажни цар Шћејан Мали: Историческо Збитије Осамнајестог вијека. Пјесмотворје Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша, Владике и Господара Црнегоре*. [На 9. страни:] *Шћејан Мали: Повјестно збитије, у пет дјејствијих*. [На насловној страни:] Издао 1851. године Андрија Стојковић у Трсту. [На корици:] У Југославији. [На полеђини насловне стране испод мота:] Печатња браће Жупана у Загребу 1851.

РАДМИЛО Н. МАРОВИЧ
БЕЛГРАДСКИЈ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЈ ФАКУЛТЕТ
КАФЕДРА СЛАВИСТИКИ

РЕЗЮМЕ

РЕКОНСТРУКЦИЈА ДЕФИСНОГО НАПИСАНИЈА
И НАПИСАНИЕ ДИВЕРБОВ

(К ВЕРБАЛИЗАЦИИ ТЕКСТА ПОЭМЫ НЕГОША «ЩЕПАН МАЛЫЙ»)

В настоящей статье критически обосновывается подготовленное автором научное издание поэмы «Щепан Малый» сербского поэта эпохи романтизма Петра II Петровича-Негоша в аспекте словообразовательном и орфографическом.

В статье рассматривается текстология слов, не подвергшихся полному сращению, в которых применяется дефисное написание, а также написание дивербов, специфических сращений, в фонетической структуре которых встречаются специфические сербские таввокалические и гетеровокалические дифтонги.

В работе применяется интертекстуальный сопоставительный подход: примеры, засвидетельствованные в поэме «Щепан Малый», сравниваются с контекстами поэм «Горный венец» и «Луч микрокосма», а также с контекстами знаменитой сербской народной песни, баллады «Жалобная песенка о благородной Асан-агинице».

В статье, помимо текстологических задач, выдвигаются теоретические вопросы разработки и лексикографического описания рассматриваемых типов слов и словосочетаний, а также вопросы их стиховедческой интерпретации.

КЛЮЧЕВЫЕ Петр II Петрович-Негош; поэма «Щепан Малый»; поэма «Гор-
СЛОВА: ный венец»; поэма «Луч микрокосма»; баллада «Жалобная пе-
сенка о благородной Асан-агинице».

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons
Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of
the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence
(CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

САЊА Р. ЈОСИФОВИЋ-ЕЛЕЗОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЈЕК ЗА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

РЕЦИТОВАЊЕ ПОЕЗИЈЕ У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

САЖЕТАК. У раду се анализирају ефекти рецитовања различитих поетских текстова у настави страног језика на напредном нивоу, са циљем унапређења језичких, културолошких и личних компетенција студената енглеског језика. Уз осврт на савремена сазнања из области методике наставе страних језика, разматрају се могућности и последице употребе различитих поетских стилова на начине који успешно обједињују наставу страног и матерњег језика, књижевности и културе, интензивног и екстензивног читања на страном језику. У оквиру обавезног предмета Савремени енглески језик 7, студенти завршне године дипломских студија Енглеског језика и књижевности Филолошког факултета у Бањој Луци учествују у пројекту рецитовања поезије из светске књижевности на енглеском језику пред публиком. У овој студији случаја критички се анализирају перцепције 25 студената англистике и белешке њиховог професора, водитеља пројекта, у академској 2016/2017. години, након обављених задатака у пројекту рецитовања. Циљ истраживања је добијање бољег увида у делотворност рецитовања поезије на страном језику код студената на факултетском нивоу, те у другим контекстима у којима се учи страни језик. У овом квалитативном истраживању метода тумачења података је анализа садржаја, а методе прикупљања података су посматрање и испитивање (сервеј). Мерни инструмент је упитник са питањима отвореног типа. Резултати истраживања показују да увежбавањем рецитовања на страном језику ради јавног наступа пред ко-

¹ sanja.josifovic-elezovic@flf.unibl.org

Рад је примљен 19. септембра 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

легама и публиком студенти могу значајно унапредити своје личне, језичке, културолошке и професионалне компетенције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: енглески језик као страни; књижевност; настава страног језика; поезија; пројекат; рецитовање; студенти.

УВОД

Савремена настава енглеског језика као страног темељи се на читавом низу нових приступа учењу језика унутар водећих праваца као што су аудио-лингвализам, когнитивизам, хуманизам, натурализам, који су настали као реакција на тзв. *класични метод* наставе, или граматичко-преводни. Ови приступи су оријентисани према пракси и прате развој психологије, социологије, педагогије и примењене лингвистике (Larsen-Freeman, 2000, стр. 4), фокусирају се на различите аспекте учења језика и нису интегрисани у неку нову јединствену и убедљиву теорију или доминантан модел. Иако се у историји наставе страног језика дуго тежило налажењу „правог“ метода који ће функционисати у свим наставним ситуацијама и решити „проблем“ учења језика једном за свагда, већ се крајем XX века „схватило да никада није било и вероватно никада неће бити једног идеалног модела за све, и у скороје време тежиште је на разрађивању задатака и вежбања који су у складу са оним што знамо о процесима усвајања страног језика, и који прате динамику самог разреда“ (Nunan, 1987, стр. 228). Циљеви наставе постављају се другачије, инсистира се на исходима учења из угла ученика, узима се у обзир глобализација света и примена нових технологија у процесима учења и подучавања. Све поменуто узрокује бројне и различите приступе настави страних језика и на њима заснована методичка решења у процесима учења и подучавања. У двадесет првом веку живимо у такозваном постметодском добу, у којем се ученик/студент премешта у средиште наставног процеса па се дешава прилагођавање наставних техника и метода ученику/студенту, а не обрнуто (Јосифовић-Елезовић, 2017, стр. 224).

Савремени еkleктицизам од наставника страног језика захтева да буде изузетно проницљив, флексибилан, сналажљив и храбар. Наставни планови и програми, силабуси, Заједнички европски оквир за језике и уџбеници, само су оквири, а образовани, вредни и посвећени наставници кључни су фактори који могу помоћи студентима/ученицима да напредују у свом зна-

њу и вештинама на страном језику. Да би се учење што више дешавало на часовима и да би се избегла зависност од уџбеника, наставникова вичност од централног је значаја. За ефикасно примењивање принципијелног еклектицизма (Brown, 2002) у учионици важно је добро познавање ризнице досадашњих метода, приступа и техника подучавања страних језика.

Приступи настави страног језика данас у складу су са научним открићима и истраживањима, посебно у области усвајања језика и учења, и деле неке претпоставке савременог образовања уопште. Учење се усредсређује на извршење задатка, значење и аутентичне активности. Пажња студената усмерава се према теми и садржају, а даље од форме и у складу је са већ постојећим познавањем света ученика. Когнитивно учење језика подразумева комбиновање језичке и културолошке свести, промовисање способности ученика да развију свест о својим шемама дискурса и страног културе. Под утицајем психоллингвистике учење језика се фокусира на процес, на свест о стратегијама и процесима учења језика. Наставник је мање предавач, а више неко ко омогућава учење (*enabler*), а аутономност ученика се повећава и он преузима одговорност и контролу над сопственим учењем. Учење се схвата као функција неке активности, контекста и културе у којој се јавља, ситуирано је, и фокус је на социјалној интеракцији и стварању значења кроз колаборацију. Ученици постају укључени у једну заједницу која утеловљује одређена веровања и понашања која треба усвојити. Оспособљавање ученика/студената у обликовању сопствених знања једна је од кључних промена у савременим схватањима наставе и учења (Јосифовић-Елезовић, 2017, стр. 225).

Ауторка овог рада узела је у обзир све наведено при креирању и имплементирању пројекта рецитовања поезије у настави енглеског језика као страног са студентима. На основу реализованог пројекта спроведено је истраживање за потребе овог рада, чији је главни циљ процена делотворности рецитовања поезије на страном језику код студената енглеског језика као страног на факултетском нивоу.

Будући да се студенти испитаници у овом истраживању школују за наставнике енглеског језика као страног за различите узрасте и нивое, један од разлога за имплементирање пројекта рецитовања поезије на енглеском језику јесте веровање аутора да будући савремен и компетентан наставник енглеског језика треба да има искуства у различитим активностима са поетским

текстом. То је првенствено зато да би у будућој наставној пракси могао спремније да интегрише поезију у наставу страног језика и тиме спремније удовољи потребама учења оних ученика које инспирише читање, слушање, писање и говорење поезије.

У поглављу које следи даће се краћи теоријски преглед предности коришћења књижевности, с нагласком на поезију, у савременој настави енглеског језика као страног. Затим ће се у посебним поглављима детаљније описати методологија спроведеног емпиријског истраживања, најрелевантнији резултати и дискусија о добијеним налазима у светлу знања из методике наставе страних језика. У закључку се наводе најважније импликације за учење и наставу страних језика.

ТЕОРИЈСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ КОРИШЋЕЊА ПОЕЗИЈЕ У НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Значај књижевности у процесу учења страног језика и везу између књижевности и личне укључености препознали су многи лингвисти, од којих су најпознатији и најутицајнији лингвисти друге половине XX века, Јакобсон, Видоусон, Крешен, Брамфит, Картер, Лонг и други (Јосифовић-Елезовић, 2017, стр. 232). У теоријској литератури о коришћењу књижевности на часу страног језика наводе се бројни разлози, који указују и на предности коришћења књижевности у настави уопште. Три су кључне групе аргумената: афективни (уживање, мотивација, персонализација), културолошки (културолошко знање, интеркултуролошко искуство) и психолингвистички (фокус на форму, вештине процесуирања дискурса – доношење закључака, процесуирање небуквалног језика, толеранција двосмислености и др.) (Hall, 2005, стр. 48). Књижевност је аутентичан материјал који се бави нетривијалним стварима, релевантним за животе студената/ученика. Интересантна је и мотивирајућа и шири видике упућујући на друге земље, културе и историјске периоде. Често је занимљивија од текстова из уџбеника страног језика па стога код студената/ученика може изазвати осећај задовољства због разумевања неког цењеног књижевног дела. Књижевност утиче на опште, комплетно образовање једне личности као целине, а не само на усавршавање лингвистичких и когнитивних знања. Осим што се упознају са културом земаља у којима је страни језик матерњи, испитивањем и откривањем различитих описаних вредности у књижевним делима, ученици/студенти разви-

јају своје сопствене вредности и ставове према њима, истовремено их дефинишу и модификују, а то им, будући да је везано за живот уопште, и користи касније у животу, односно свету изван учионице (Јосифовић-Елезовић, 2017, стр. 231). Књижевност помаже богаћење вокабулара и ширење свести о језику. Изложеност књижевном језику заједно са договарањем око значења текстова, уз озбиљан рад на софистицираним или нестандартним примерима језика (какав се може појавити у књижевним текстовима) учиниће да ученици/студенти буду свеснији норми употребе језика, прошире свест о језику, те боље развију своју језичку компетенцију (Widdowson, 1975).

Важно је нагласити да у настави језика, посебно комуникативној и хуманистичкој, наставник не предаје о књижевности, већ је користи. Он је свестан важне дистинкције између проучавања књижевности као такве и коришћења књижевности као извора (Carter & Long, 1991, стр. 3), са циљем побољшања језичке и интеркултуралне компетенције, а кроз стални фокус на развој комплетне личности студената/ученика. Читање и слушање аутентичних прича и песама пружају мотивирајући медијум за усвајање и коришћење језика, истовремено поспешујући развој критичког мишљења (Јосифовић-Елезовић, 2017, стр. 241).

Књижевност је погодна за развој интеркултурне свести студената, емпатије, толеранције према различитости и емоционалне интелигенције, а уколико и наставник показује свест о важности социо-афективних фактора, а не само когнитивних, при учењу може знатно поспешити процес учења (Brown, 2002).

Поезија као књижевни род пружа посебно задовољство и, наглашавајући музикалност језика кроз риму, ритам и метар, кроз вешто одабране речи, буди снажне емоције у људима. Томас Харди је сажето истакао ову одлику поезије. „Поезија је емоција по мери. Емоцију вам даје природа, али меру вам даје уметност (аутор, слободан превод).“² Мења нам и перспективу. Перси Биш Шели (Shelley, 2004) у свом чувеном есеју *Одбрана поезије* расветљава ову моћ поезије, „Поезија подиже вео са скривене лепоте света и чини да познати предмети изгледају као да нису познати“ (аутор, слободан превод).³ Естетске, имагинативне и афективне особине поезије неоспориве су.

² “Poetry is emotion put into measure. The emotion must come by nature, but the measure can be acquired by art.” – Thomas Hardy <https://www.brainyquote.com/authors/thomas-hardy-quotes>

Поезија нуди многе могућности за читање, писање, слушање и говор и у настави страних језика. Даје ученицима прилику да прошире вокабулар, да се поиграју језиком и упознају се са различитим ритмовима и римом (Josifović-Elezović, 2004). Благодати употребе поезије добро су документоване. На пример, истраживање професорице Џенет Хјуз са Универзитета у Онтарију у Сједињеним Америчким Државама једно је од многих истраживања која показују позитивне ефекте поезије на развој писмености. Као што др Хјуз истиче, „обраћање пажње на речник и ритам развијају усмене језичке вештине“ (Hughes, 2007, стр. 1) и развој вештина усменог језика има снажну корелацију са вештином читања. О учинковитости коришћења поезије у настави страних језика расправљало се много, али о рецитовању поезије у настави страних језика нема публикованих радова па је ово истраживање допринос анализи делотворности тог аспекта коришћења поезије у настави страних језика.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет овог истраживања је рецитовање на страном језику у настави енглеског језика као страног, на факултетском нивоу. Главни циљ истраживања је добијање бољег увида у делотворност рецитовања поезије на страном језику на основу искустава студената који су учествовали у пројектној настави рецитовања припремајући се за поетски јавни наступ. У складу са циљем истраживања дефинисана су следећа истраживачка питања:

Каква су искуства студената енглеског језика и књижевности у учешћу у пројекту рецитовања песама из светске књижевности на страном језику пред публиком?

У којој мери се путем рецитовања поезије на страном језику пред публиком развијају језичке, културолошке и личне компетенције студената?

Које елементе рецитовања поезије у оквиру часова страног језика би требало још унапредити?

³ “Poetry lifts the veil from the hidden beauty of the world, and makes familiar objects be as if they were not familiar.” https://www.gutenberg.org/files/5428/5428-h/5428-h.htm#link2H_4_0010

ОПИС УЗОРКА

Узорак у овом истраживању је пригодан, и чине га 25 студената енглеског језика и књижевности Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, на четвртој, завршној години студија првог циклуса. Испитаници су 22 особе женског пола и 3 мушког, узраста у распону од 21 до 25 година. Истраживање је обављено у априлу 2017. године.

ОПИС ИСТРАЖИВАЊА

У овој студији случаја методе прикупљања података биле су посматрање с учешћем и сервеј, а метода тумачења података је квалитативна анализа садржаја. Квалитативно истраживање је одабрано јер је примерено циљу – добијању холистичког погледа на феномен рецитовања поезије на страном језику, у којем је фокус субјективно искуство студената у педагошкој интервенцији примењеној са циљем побољшања језичких, културних и личних компетенција испитаника, студената завршне године студија енглеског језика и књижевности.

Мерни инструмент чине квалитативни подаци – белешке професора након посматрања припрема, часова и извођења студената, и мишљења студената добијена у анкетном упитнику састављеном од четири питања отвореног типа.

Упитником су истражене, а затим критички анализирани перцепције студената и искуство након обављених задатака у овом пројекту, с циљем добијања бољег увида у делотворност рецитовања поезије на страном језику код студената на факултетском нивоу. У првом питању се од студената тражило да одговоре да ли им се и због чега допао пројекат рецитовања поезије на енглеском језику у оквиру предмета Савремени енглески језик 7. У другом питању је требало да прецизно оцене побољшање својих језичких, културолошких и личних компетенција након припрема за поетски матине и извођење пред публиком. Треће питање је тражило да одговоре да ли би радо поново учествовали у сличном пројекту и због чега. У четвртном питању се од студената очекивало да дају сопствене предлоге и препоруке за будуће сличне пројекте.

Белешке професора након 15 часова у семестру, укључујући финално рецитовање, садрже 2650 речи, а одговори свих 25 студената испитаника сакупљени су у документ који садржи укупно 3440 речи.

ОПИС ПРОЈЕКТА РЕЦИТОВАЊЕ ПОЕЗИЈЕ ИЗ СВЕТСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ КАО СТРАНОМ

У наставном плану и програму студија првог циклуса Енглески језик и књижевност Филолошког факултета у Бањој Луци, у исходима учења силабуса за Савремени енглески језик 7 прецизирано је да студенти треба да „говоре тачно и течно на енглеском језику, користећи богат вокабулар, сложене реченице и преносећи финесе у значењу“.⁴ На испитима се, међутим, у вишегодишњој пракси, често показивало да студенти неразговорно и непрецизно читају, и не говоре тачно и течно. Решење за овај проблем тражено је у савременој методици наставе енглеског језика, па је као једна од дидактичких интервенција имплементиран пројекат рецитовања.

Од академске 2015/2016, сви студенти завршне године диплошког студија енглеског језика и књижевности Филолошког факултета у Бањој Луци имају прилику да учествују у пројекту рецитовања поезије из светске књижевности на енглеском језику пред публиком, у оквиру обавезног предмета Савремени енглески језик 7. Од студената се очекује да се у току 15 часова (један седмично) у семестру припреме за поетски догађај на којем ће сви рецитовати поезију на енглеском језику. Пројекат је осмишљен у сарадњи са студентима, а задатак је обавезан за све студенте четврте године. Јавни наступи се одржавају и на факултету, али је приоритет одржавање поетских матинеа или вечери изван факултета, пред публиком и под надзором професора.⁵

Иницијална намера овог пројекта била је да се кроз обавезно читање, слушање и рецитовање поезије помогне студентима да постану флуентнији читаоци и љубитељи поезије, те да се боље испитају начини, могућности и ефекти примене интегрисаног, еклектичког приступа у настави језика, који се заснива на претпоставци да језик јесте књижевност.

⁴ https://www.flf.unibl.org/wp-content/uploads/2018/09/savremeni_engleski_jezik_71.pdf

⁵ Досад су се ова догађања приређивала у Аустријској читаоници, на Филозофском факултету, у Америчком кутку, у амфитеатру Факултета политичких наука и Народној и универзитетској библиотеци у Бањој Луци. Публику су сачињавали углавном професори и сарадници Одсека за енглески језик и књижевност Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, као и гости самих студената, углавном пријатељи.

Учешће свих је обавезно, без обзира на то да ли сви студенти воле или не воле поезију. Овакав приступ је намеран. Оправдава се ставом да ће студенти након учешћа у пројекту читати тачније и течније, генерално говорећи. Такође, наставници страног језика, који су обично и наставници књижевности, треба да поседују шира и продубљена знања о поезији као једном од главних књижевних жанрова. Педагошко образложење је у чињеници да у будућој наставној пракси, у настојању да што ефикасније удовоље различитим потребама и стиловима учења појединачних ученика, наставници треба да интегришу поезију у своје планове часова због ученика за које је управо поезија извор инспирације. Такви ученици су склони да уче језик песама које читају и сопствене емоције изражавају кроз поезију, на матерњем и страном језику.

Активна укљученост студената је приоритет. У средишту наставног процеса је студент и учење, а подучавање је у другом плану. Поезија се учи, усваја директно а не индиректно, кроз знања о поезији. Знања о поезији нису искључена, већ интегрисана у усвајање поезије на часовима и ван часова.

На првом часу се студентима опишу фазе пројекта и објасни зашто се ставља акценат на поезију. Иако сви књижевни жанрови имају место у настави страног језика, фокус је стављен на поезију, јер је занемарена у наставним контекстима, „кратка и слатка“, инспиративна емотивно и интелектуално, наглашава значај изговора, интонације, елокуције. Нагласи се да има безброј врста поезије, да није сва поезија „тешка“ и да се у светској ризници поезије могу наћи песме за свачији укус. Важно је на самом почетку помоћи студентима с предрасудама о поезији као „неразумљивој“ и „неприступачној“ да схвате да је књижевни језик често изненађујуће обичан, док је обичан језик често изненађујуће поетичан (Hall, 2005, стр. 37).

На уводним часовима у семестру, студентима се као инспирација презентују аудио и видео снимци рецитовања поезије од стране познатих домаћих и страних песника, рецитатора и глумаца.⁶ Креће се са једноставнијим и забавним формама јер су прикладније за слушање и читање на часу и води се рачуна да

⁶ На часовима су коришћени видео снимци рецитовања следећих чувених песника и глумаца: Матија Бећковић, Петар Краљ, Мирјана Бобић Мојсиловић, Горан Султановић, Раде Шербеџија, Антони Хопкинс, Цереми Ајронс, Бенџамин Зефенаја, Том Мидлстон, Бенедикт Камбербеч, Мајкл Кејн, Маја Енцелу, Калил Џибран, Чарлс Буковски и други.

песме буду из разноврсних жанрова да би се удовољило различитим укусима студената. Приказује се комична, љубавна, филозофско-религиозна, сатирична, родољубива поезија, и представља се алтернатива и нестандартне језичке форме уместо канона, јер се он већ обрађује на часовима књижевности. Студентима се препоручују квалитетне светске и домаће веб-странице на којима је мноштво песама из различитих историјских епоха, из различитих делова света и у графичкој, аудио и/или видео верзији.⁷ Коришћење дигиталне технологије (YouTube, интернет) охрабрује се од почетка. Дигитална писменост је обавезан део савремене дефиниције писмености, па се подржава коришћење мултимедија и комбиновање рецитовања са елементима других уметности, музиком, драмом и др.

Слободан избор текстова на енглеском језику из светске ризнице песама, укључујући и публиковане преводе поезије са различитих језика на енглески, омогућава студентима још већу разноврсност него да је у питању само англосаксонска поезија, са којом се студенти иначе упознају на часовима књижевности. Могућност избора осигурава и већу аутономност у учењу, која се огледа у самосталном доношењу одлука и преузимању одговорности за сопствени избор и учење. Дата је и могућност одабира драмских и прозних одломака за случај да неки студенти преферирају прозу у односу на поезију.

Студенти се од почетка, у раду код куће, припремају за рецитовање пред професором и колегама и увежбавају гласно читање и изговор, што представља постепен и погодан увод у извођење поезије, као могућу следећу фазу у вежбању читања, слушања и говорења на страном језику. Припрема за јавни наступ је изузетно важан елемент у овом пројекту па се подршка студентима даје на часовима и кроз консултативни рад са малим групама, паровима и индивидуално.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања обухватају резултате анализе бележака професора након посматрања понашања студената на часовима и на финалном јавном наступу пред публиком и резултате анализе одговора студената испитаника у анкети о искуству

⁷ <https://www.poemhunter.com/>, <https://www.poetryfoundation.org/>, <https://sites.google.com/site/projectgoethe/Home>, <https://www.poetryoutloud.org/>, etc.

учествовања у пројекту рецитовања поезије на енглеском језику као страном.

БЕЛЕШКЕ О РЕЦИТОВАЊУ СТУДЕНАТА ПРЕ И У ТОКУ ФИНАЛНОГ ЈАВНОГ НАСТУПА

Посматрањем понашања студената на часовима у току пројекта и при извођењу пред публиком анализиран је напредак у њиховој ангажованости, мотивисаности и креативности, као и у развоју њихове елокуције, емпатије и интеркултуролошке свести.

Пројекат је успешно спроведен до краја, упркос извесном почетном страху од ризика у захтевању да сви студенти учествују у пројекту без обзира на то да ли воле поезију. Из часа у час студенти су долазили спремнији да рецитују и слушају колеге како рецитују. Након сваког рецитовања следио је аплауз колега. Неки студенти су више пута долазили на додатне консултације и доносили више песама за рецитовање. Свих 25 студената рецитовало је пред публиком на поетском догађају на крају семестра. Сви су деловали припремљено, мотивисано и већина је знала свој текст напамет.

Став студената према могућности избора поезије из ризнице светске, а не само англосаксонске, књижевности био је веома позитиван од почетка пројекта. Неки студенти су бирали преводе песама српских песника на енглески, нпр. Десанке Максимовић, Мике Антића, Љубивоја Ршумовића и других. Неки су налазили преводе чувених дела чилеанских (Неруда), индијских (Тагоре), јапанских (хаику поезија непознатих аутора), персијских (Руми) и других песника. Слобода избора утицала је на студенте стимулативно у погледу екстензивног читања, које се дешавало код свих студената у приличној мери. Доказ за то је податак да су студенти бирали многе песме за рецитовање од стране аутора/ауторки који су осталим студентима били непознати.

Елокуција се код свих студената увећавала с временом. Код већине је била на ниском нивоу приликом првог наступа пред професором и колегама због треме и неувежбаности, али се већ на другом рецитовању пред другима побољшала код велике већине. На часовима су колеге давале конструктивне коментаре једни другима након рецитовања, а дешавало се и снимање извођења, па након преслушавања (ван часа) формативно самовредновање.

Осећај емпатије је био уочљив код већине студената – рецитатори су се прилично успешно стављали у позицију протагониста док су читали, што их је чинило саосећајнијим према различитим ликовима из песама.

Креативност студената је била на високом нивоу и огледала се у више аспеката. Једна студенткиња је на матинеу донела гитару и свирала док су други рецитовали. Друга студенткиња је певала своју песму, уз опште одушевљење и подршку колега, док је једна студенткиња дошла обучена као женско и као мушко јер је то било у складу са ликовима у песми коју је рецитовала.

На поетском матинеу је било присутно шест професора са Одсека за енглески језик и књижевност у публици. Њихове реакције су биле веома позитивне и похвалне. Један колега је рекао како је одушевљен и како је био врло изненађен талентованим извођењем појединих студената, које на својим часовима није примећивао. Закључио је да „ми њих заправо врло мало познајемо“. Овај податак иде у прилог ставу аутора да је студентима потребно дати прилику да се изразе ван редовне наставе, као и да је стимулативно организовати мање формалне догађаје на којима ће се они без стреса и анксиозности креативно изражавати на страном језику, усавршавајући „успут“ своје језичке и културолошке компетенције.

ОДГОВОРИ СТУДЕНАТА О ИСКУСТВУ УЧЕШЋА У ПРОЈЕКТУ РЕЦИТОВАЊА ПОЕЗИЈЕ

На прво питање о искуству студената енглеског језика и књижевности након учешћа у пројекту рецитовања песама из светске књижевности на страном језику пред публиком студенти су одговорили да су ова искуства, по њиховим речима, изузетно позитивна. На ово питање су сви студенти одговорили, и најопширније. Укупан број речи свих одговора је 927, а неки од типичних одговора су следећи:

– Да, дошао ми се. Зајмо шмо смо чули за неке нове њјеснике или извођаче и зајмо шмо је било разних начина њрезентовања њје њоезије. Колеје су биле сјајне и уживала сам у свим изведбама.

– Да, смајрам да је њројекаѡи био феноменална идеја јер су сѡуденѡи добили ѡрилику да искусе чари, али и ѡѡешкође реѡиѡовања ѡоезије. Такође, сѡуденѡи који изузетно воле књижевностѡи добили су ѡрилику да исѡу изведу ван учионице и ѡодијеле је са

друјима, ие иако оно шии се ради на курсевима књижевности додија и пракиичну сврху.

- Да, доао ми се јер волим поезију, а нарочио ми се свидјело ио сйо нисмо били ораничени само на бриианску и америчку поезију већ смо моили изабраи и неке од наших ијесника или ијесникиња које изузетно волим. Такође, доало ми се и сйо смо имали музику у иозадини, ио је свакако доиринијело аимосфери.

- Наравно да ми се доао. Сви смо имали ирилику да изразимо своју креиивност. Већина сиюдената је улавном више наклоњена ирози него поезији али здои иоиа шии смо сами дирали ијесме ио нашем укусу имали смо ирилику да уживамо и у поезији.

У другом питању у упитнику од студената се захтевало да прецизирају како су се усавршили у погледу својих језичких, културолошких и личних компетенција. Троје студената није сматрало да су усавршили језичку компетенцију и они су на ово питање одговорили кратко, не наводећи разлоге. Двоје се није изјаснило. Уочена је извесна доза самокритичности код неких, али не толика да поремети увид у напредак. Већина студената сматра да им се језичка компетенција побољшала. Најчешће наводе напредак у постизању правилног изговора, дикције и природног, изражајног читања.

- Више обраћам иажњу ије ћу најиравији иаузу, на ришам и инионацију, иравиан изовор, и да звучи ириродно.

- Вјежбање сиреса, ришма, инионације и изовора одређених ријечи за ииореде поезије

- Више сам се фокусирао на ријечи и на значење исиих и иокушао да их дочарам иниериреиацијом, а уједно сам и усиио да усйорим свој иовор и чишање шии ми је раније било иродлем, јер сам имао обичај да удрзам чишање/иовор и 'ироиушам' слова у журди.

- Мислим да сам иоболшала свој изовор, а исиио иако научила лијеио и изражајно да чишам. Велики иируд се улаао у ирецизно изиоварање ријечи и унос адекватне емоције у изведбу иоболшао је квалитет и комуникације уишииено на иом илану се нисам иуно иоболшала али здои иоиа шии смо имали ирилику да увјеждамо рецишовање, мола сам изражајније да изрецишует ијесму.

О усавршавању културолошких компетенција прецизније се изјаснило 16 од 25 студената (64%). О њима су се више изјашњавали него о језичким компетенцијама (у делу питања о усавр-

шавању културолошких компетенција написали су укупно 388 речи, у односу на 289 за језичке компетенције) и сви коментари били су позитивни:

– Мислим да смо чули многи поезије за коју нисмо раније знали.

– Ширење знања о књижевности (поезија и проза), нарочито оне које не изучавамо на факултету (Хаику поезија ми се нарочито свидјела.:))

– С одзиром на то да је свако прије рецизовања образложио зашто је изабрао баш ту pjesму, то је рекао/рекла нешто више и о самом аутору и pjesми, сазнала сам неке позадинске чињенице како о pjesмама тако и о ауторима, друштвеним проблемима описаним у pjesмама и епихама и правцима којима pjesме припадају.

– Већина студенткиња је прије реципације рекла пар уводних реченица о дјелу које су рециповали, што је дефинитивно проширило/ утврдило наше знање о аутору, дјелу и времену из којег оно потиче.

– Упознавање с различитим жанровима и начинима изведби.

Студенти су се најопширније изјашњавали у одговору на питање о усавршавању личне компетенције. Укупно је било 438 речи у одговорима. Пет испитаника није одговорило на ово питање. Већина је учила код себе побољшање у јавном наступу, савладавању треме од публике:

– Излазак из комфор зоне (рециповање пред другима).

– Што се тиче мене лично, рециповање поезије ми је помогло да се ослободим страха и треме приликом јавног наступа или говора.

– Реципово јавно нисам од приредбе у 9. разреду основне школе ја сам заборавио какав је осјећај и мислио сам да ћу имати огромну трему и да ћу прескочити неки ситих, удржити нешто или погрешно прочитати. Ипак, био сам смирен када сам кренуо да читам а публика (колеге и професори) ми је дала 'вјештар у леђа' и надмашио сам самог себе тог дана и осјећао сам се поносно на самог себе.

– Помоћ ми је у побољшању изражавања. Сваки наредни пут ће ми бити лакше да изађем пред публику и изреципујем нешто.

Треће питање је проверавало веродостојност одговора на прво, тражећи од студената да кажу да ли би поново учествовали у сличном пројекту и зашто. Већина је потврдно одговорила. Неки студенти су рекли да су заволели поезију након учешћа у

овом пројекту и нагласили важност креативног изражавања и рецитовања:

– Одувијек сам више вољела прозу него поезију, али овај пројекат ми је у истој мери промијенио поглед на поезију и пружио ми шансу да схватим шта сам пројуживала.

– До овог догађаја више сам вољела прозу него поезију, али сам схватила да и поезија може бити интересантна, поготово ако је пројуживана добром изведбом и џлумом (уколико је то могуће). Први пут сам била у прилици да рецитијем нешто по мом избору пред јужбликом, што ми се ипак ође свидјело.

– Сада ми се више свиђа овај факултет. ☺

У четвртном питању од студената се тражило да изнесу своје идеје за унапређење пројекта, за будуће генерације студената англистике, и /или шире. Мањи број студената није имао „неких специјалних приједлога“, а већина је предлагала више часова за припрему за наступ. Препоруке за још успешније спровођење пројекта рецитовања биле су бројне (545 речи укупно). Односиле су се највише на проширивање пројекта у сваком смислу, „да се што више људи ангажује и покаже шта умије, те да што више људи и присуствује и да свој допринос оваквом пројекту“. Неки студенти су показали свест о ширем друштвеном значају студентских јавних наступа, којих, по њима, нема довољно:

– Мислим да би било сјајно да се организује такмичење за студенте који заиста желе да се активно даде овим или да се најравно мало удружење студената да да се чешће организују вечери поезије, и да на ипак начин наш факултет допринесе развоју културе.

ДИСКУСИЈА

Кодирањем одговора студената на питања у упитнику дошло се до 69 кодова, сврстаних у 3 главне категорије овог квалитативног истраживања, које пружају одговоре на 3 формулисана истраживачка питања:

- 1) Мотивисаност и уживање студената због учешћа у пројекту рецитовања;
- 2) Развијање језичких, културолошких и личних компетенција;
- 3) Елементи рецитовања поезије на страном језику које треба унапређивати.

У тексту који следи размотриће се ове категорије истраживања појединачно.

МОТИВИСАНОСТ И УЖИВАЊЕ СТУДЕНАТА ЗБОГ УЧЕШЋА У ПРОЈЕКТУ РЕЦИТОВАЊА

На основу анализе бележака професора након опсервације понашања студената на часовима и поетском матинеу и одговора студената на питања у упитнику, посебно на прво питање, може се закључити да су студенти били изузетно мотивисани да учествују у овом пројекту, да су се ангажовали у приличној мери и да су у свим фазама пројекта уживали. Један од разлога за висок ниво мотивисаности, задовољства и ангажованости треба тражити у давању слободе избора текстова за рецитовање. Слобода избора је омогућила већу разноврсност, већу аутономност (више одговорности и доношења одлука) и већу сатисфакцију. Много студената је навело овај разлог због којег су уживали у пројекту рецитовања и финалном наступу. Чест одговор је био и да су уживали јер им се дала прилика да изађу из учионице, да се креативно изразе и јер су чули нове песме и гледали креативна извођења колега. И подршка колега кроз аплаудирање и савете утицала је на повећање самопоуздања студената након сваког извођења, те тако и на мотивисаност да даље увежбавају рецитовање.

Чак је и једина студенткиња која се изјаснила да није уживала у рецитовању због проблема са јавним наступом позитивно оценила пројекат и потврдила оправданост ангажовања свих студената:

– ...Морам да наћласим да је пројекат рецитовања добар пројекат, ово је лично мој субјективни доживљај који никако није типичан, јер као прво, изразио не волим поезију (са малим бројем изузетјака), као друго, изразио не волим позориште и јавне изведбе ове врсте. Као треће, иако од анксиозности (психијатријска дијагноза), ја ми јавни наступи никада нису пријатни, пошто у комбинацији са претходно наведеним стварима које у мени изазивају изузетно негативне реакције (које никако нису уобичајене). Иако сам ово већ најоменула, желела бих још једном да повучем јасну границу између мој личној, субјективној доживљаја као учесника у овом пројекту (који немају везе са самим пројектом, већ искључиво са лошом комбинацијом неких личних фактора) и објективних уписа везаних за целокупни проје-

кай̄. Од̄јек̄т̄ивно̄ њоворе̄ћи, њро̄јека̄й̄ је изузет̄но̄ добар, анӣажовао је чиӣавӯ ѡенерацӣјӯ с̄тудена̄й̄а који су се (ве̄ћином) одлично̄ ѡровели.

Одговори испитаника на прво и треће питање из упитника у великој мери се подударају са белешкама њиховог професора, организатора пројекта, и нуде одговор на прво истраживачко питање. Подаци указују на то да студенти сматрају своје искуство учешћа у пројекту рецитовања светске поезије на страном језику пред публиком изразито позитивним и вредним уложеног труда.

ЈЕЗИЧКЕ, КУЛТУРОЛОШКЕ И ЛИЧНЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ СТУДЕНАТА

У пројекту рецитовања студенти су били изложени страном језику на часовима и ван њих и увежбавали су углавном три језичке вештине, читање, слушање и говорење. Четврта језичка вештина, писање, није била планирана да се развија у овом пројекту, али треба напоменути да су студенти који су иначе особити љубитељи читања и писања песама, било на матерњем било страном језику, истицали да их је пројекат још више мотивисао да интензивирају креативно писање код куће.

Није било изненађујуће да су студенти у упитнику показивали свест о побољшању исправног изговора и изражајног читања на енглеском, али је занимљиво да су ретки од њих изразили свест о напредовању кроз тихо, екстензивно читање и слушање на страном језику, које су сви морали обављати као домаћи задатак. Читање је укључивало интензивно на часу и екстензивно код куће (многе песме од којих је требало саставити ужи избор за сопствено рецитовање). Слушање је такође било интензивно слушање (и гледање) на часу (кроз рецитовање познатих и непознатих аутора и глумаца) и екстензивно слушање (и гледање) код куће. Комбиновано са фокусираним интензивним слушањем на часовима повећало је изложеност страном језику и неминовно доводило до његовог усвајања. Слушањем разних регистара осигуравао се квантитет, а у комбинацији са вежбањима фокусираним на језичку исправност и квалитет. Може се тврдити да се услед поменутих активности, генерално говорећи, усвајање језика дешавало код студената и да су развили бољи осећај за језик.

Говорење је било интензивно на часу и екстензивно код куће. Студенти су углавном препознали да у овом пројекту увежбава-

ју глас током рецитовања, обраћају више пажње на различите прозодијске елементе – интонацију, акценте, паузе, брзину изговарања, тон и мелодију. На сваком следећем говорењу поезије извођења свих студената била су боља. Понављањем, трудом и слушањем других и слабији студенти су своје интерпретације чинили мање монотоним, досадним или депресивним. Снимање сопственог рецитовања неки су препознали као делотворно. Преслушавајући сопствена извођења обављали су неформално вредновање, које неминовно развија критичко мишљење и усавршава вештину доношења закључака и процењивања квалитета.

Обогаћивање културолошке свести и знања кроз екстензивно читање и слушање поезије са различитих светских меридијана, коју су студенти могли сами да бирају а затим представе колегама, утицало је на студенте да се након овог пројекта, како сами наводе, много више интересују „за књижевност и поезију уопште“. Уживање у мултикултуралности студенти су потврдили и у својим предлозима да на оваквим догађајима учествују колеге са других филолошких одсека.

Од преносивих вештина студенти су највише унапредили самопоуздање у јавном наступу – у учионици, и на другим јавним местима⁸:

– Радо бих учесћивовала у сличним пројектима, јер су од изузетне корисности, не само за наше (будуће) јавне наступе, већ и за наш професионални живот.

Скоро сви студенти изразили су задовољство због читања на позорници и препознали значај извођења пред публиком и излазак из традиционалне учионице:

– Немамо јуно таквих дешавања а лијепо је бити дио једној таквој догађаја, јер се разликује од класичне наступе која с временом јошине досадна, јоседно ако сје студент четири године.

Многи студенти су уживали у слушању, гледању и учењу од колега. Овај податак говори у прилог примени вршњачке едукације и друштвеног конструктивизма у настави:

⁸ На пример, у методичкој пракси у наредном семестру када су сви ови студенти имали обавезу да држе тромесечни курс енглеског језика стварним полазницима.

– Уживала сам у различитим интерпретацијама мојих колеџа и посила касније заинтересована за различите видове поезије.

Узевши у обзир мали број часова са професором за припрему наступа (15), уз многе друге обавезе студената на факултету, одговор на друго истраживачко питање је да су студенти у релативно кратком временском року успели да унапреде језичке, културолошке и личне компетенције у одређеној задовољавајућој мери, с тим да и професор и студенти сматрају да се уз више труда свих учесника пројекта може достићи и напреднији ниво.

ЕЛЕМЕНТИ РЕЦИТОВАЊА ПОЕЗИЈЕ НА СТРАНОМ ЈЕЗИКУ КОЈЕ ТРЕБА УНАПРЕЂИВАТИ

Будући да је емотивна експресија варирала од студента до студента, увидело се да би за увежбавање ове вештине требало више времена и рада са студентима. За успешније и софистицираније рецитовање и извођење поезије неопходно би било више вежбања дисања, акцента, интонације, дикције, варирања висине гласа, темпа говора и мелодије. Требало би више увежбавати постизање сугестивности и лакоће израза. У томе би од велике користи били искусни рецитатори и/или глумци који би гостовали на неким од часова и у радионичком начину рада помагали студентима да усаврше своје рецитаторске компетенције.

Увидело се да би организовање такмичења и увођење награда могло бити потицајно за студенте да се још боље припреме за рецитовање пред публиком. Једна студенткиња је сличну врсту побољшања предложила:

– Мојо би се организовању и иласање публике, а најбоље ири изведбе биле би наирађене са дипломом.

Студенти су често истицали да треба више часова за припрему, да би било добро укључити студенте са других одсека и проширити публику ван кампуса. Двоје су рекли да би радо дошли следеће године да гледају млађе колеге како рецитију.

Само пет студената није исказало додатне предлоге за унапређење. Чињеница да се 80% студената (њих 20) потрудило да изрази конкретне сопствене идеје указује на њихову спремност да се усавршавају и мотивисаност да се активније ангажују кад би им се пружила прилика.

Својим садржајним одговорима студенти-испитаници јасно су исказали своју заинтересованост и веома позитиван став према оваквом пројекту, те велико задовољство због учешћа у њему. Похвале пројекта су биле претпостављене од стране аутора пројекта, али је свест студената о његовој занимљивости и корисности била изнад очекиване.

ОГРАНИЧЕЊА ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕПОРУКЕ ЗА ДАЉА ИСТРАЖИВАЊА

Ово истраживање имало је за циљ да утврди делотворност рецитовања поезије код студената у ширем смислу и зато су одабране методе посматрања и испитивања путем упитника. Егзактнији степен развијености специфичних образовних компетенција требало би додатно мерити тестом, те праћењем и интервјуисањем појединачних студената након завршетка пројекта.

Упитник је садржао питање да ли би студенти поново учествовали у сличном пројекту рецитовања поезије на енглеском пред публиком, али у упитнику није било питања о томе да ли ће студенти у будућој наставној пракси користити поезију са ученицима, па би то питање ваљало додати у будућим упитницима.

Било би корисно истражити да ли, и у којој мери, студенти након завршеног студија и учешћа у пројекту рецитовања примењују поезију у свом наставном раду и каква су њихова искуства у томе.

Већина студената је на почетку пројекта рекла да нису рецитовали поезију пред другима још од основне школе. Овај податак може указати на то да се у средњим школама које су похађали студенти англистике Филолошког факултета у Бањој Луци, укључујући гимназију, не поклања пажња рецитовању поезије, било на матерњем било страном језику. Зато би у неком будућем истраживању било важно истражити у којој мери је то заиста тако, чиме је условљено и на који начин би се могло унапредити.

ЗАКЉУЧАК

Резултати емпиријског истраживања показују да је у раду са одраслим ученицима у академском контексту корисно и занимљиво укључити рецитовање у комуникативну наставу страног језика, будући да се тиме уз језичке, развијају и личне, културолошке и професионалне компетенције студената. По-

казује се да је студентима искуство прилично позитивно и делотворно јер развијају осећај за језик који уче, упознају се са литерарним одликама поетских текстова, проширују културолошка знања, стичу самопоуздање у јавном наступу и усавршавају личну експресију на страном језику. Након учествовања у пројекту рецитовања студенти су спремнији да у будућем наставном раду промовишу и користе поезију у оквиру наставе страног језика, помажући будућим ученицима да развијају склоност и љубав према овој врсти креативног изражавања.

Иако у савременом добу постоји безброј наставних техника за успешно овладавање страним језиком, рецитовање поезије на страном језику једна је од техника за коју се сигурно вреди посебно заложити. Повећана изложеност поезији кроз слушање и читање подразумева и већу изложеност језику, те непосредно усвајање синтаксе, прозодије и семантике страног језика. Слушање и читање поезије на часовима језика врло је различит начин коришћења поезије у настави од дискутовања о њој на часовима књижевности. Могла би се повући паралела са учењем језика и учењем о језику. Учење поезије кроз слушање и читање комплементарно је с учењем о поезији кроз дубинску литерарну анализу (*close reading*), која се углавном примењује на часовима англоамеричке књижевности на факултетском нивоу. Техника вежбања рецитовања поезије промовише екстензивно читање и експресивно вербално изражавање, не умањујући значај интензивног читања песама и разговора о поезији. Једна техника не искључује другу већ је допуњује. Ипак, у основи ова техника је другачији приступ обради поетског текста.

И белешке професора након посматрања понашања студената у пројекту рецитовања и коментари студената учесника у пројекту указују на то да вреди охрабривати наставнике страних језика да организују поетске догађаје на страним језицима. У припремама за јавни наступ, уз дату слободу избора текстова за рецитовање, студенти/ученици ће активно учествовати јер ће у таквом пројекту уживати, учити једни од других и усавршавати личне, језичке, културолошке и професионалне компетенције. У процесу рецитовања требало би их подржавати да комбинују своја осећања, ставове и културну свест са способношћу учења језика и кориштењем знања која им могу помоћи у њиховом укупном развоју. За успешност оваквог пројекта потребно је доста труда, времена и ангажованости и професора и

студената, али су образовни ефекти значајни и сатисфакција свих учесника на високом нивоу.

Важна импликација овог истраживања је скретање пажње будућим истраживачима учења и наставе страних језика на тесну повезаност језика и експресивног рецитованја поезије, те на потребу за већом сарадњом лингвиста, наставника страних језика и рецитатора. Многи лингвисти, књижевни критичари, методичари и наставници страних језика већ деценијама оправдавају и препоручују интегрисање књижевности у наставу страних језика и све је већи број научних чланака у овој области (Paran, 2008), па се ова сарадња чини и те како могућом. Важан предуслов је упознатост са савременом идејом принципијелног (информисаног) еклектицизма (Brown, 2002), која подразумева добро познавање досадашњих познатих теорија, филозофија, метода и техника везаних за подучавање страних језика и књижевности.

-
- ЛИТЕРАТУРА
- Јосифовић-Елезовић, (2017). Интегрисање књижевности у савремену постметодску наставу страног језика. *Лиџар*, XVIII (63), 223–244.
- Brown, H. D. (2002). English language teaching in the “post-method” era: Toward better diagnosis, treatment, and assessment. In: J. C. Richards & W. A. Renandya (Eds.), *Methodology in language teaching: An anthology of current practice* (9–18). New York: Cambridge University Press.
- Carter, R. & Long, M. N. (1991). *Teaching Literature*. Harlow, Essex, England: Longman Ltd.
- Josifović-Elezović, S. (2004). *Književnost u nastavi engleskog jezika kao stranog na univerzitetu* (neobjavljen magistarski rad). Filozofski fakultet, Banja Luka.
- Hall, G. (2005). *Literature in Language Education*. Basingstoke. UK: Palgrave Macmillan.
- Hughes, J. (2007). Poetry: A powerful medium for literacy and technology development (What Works? Research into Practice Research Monograph #7). Преузето са: <http://www.edu.gov.on.ca/eng/literacynumeracy/inpire/research/Hughes.pdf>.
- Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and Principles in Language Teaching*. 2nd ed. Oxford: OUP.
- Nunan, D. (1987). *Language Teaching Methodology: A Textbook for Teachers*. New York: Prentice Hall.
- Paran, A. (2008). The role of literature in instructed foreign language learning and teaching: An evidence-based survey. *Language Teaching*, 41 (4), 465–496.

Shelley, P. B. A Defence of Poetry and Other Essays. The Project Gutenberg EBook of A Defence of Poetry and Other Essays, by Percy Bysshe Shelley, Release Date: April, 2004 [EBook #5428] Преузето са <https://www.gutenberg.org/files/5428/5428-h/5428-h.htm>

Widdowson, H. (1975). *Stylistics and the teaching of literature*. Harlow, Essex: Longman.

SANJA JOSIFOVIĆ-ELEZOVIĆ

UNIVERSITY OF BANJA LUKA
FACULTY OF PHILOLOGY
ENGLISH DEPARTMENT

SUMMARY

RECITING POETRY IN CONTEMPORARY EFL INSTRUCTION

The paper analyses the effects of reciting various poetic texts in a foreign language instruction at the advanced level, in order to improve linguistic, cultural, and personal competences of English language students. Contemporary foreign language teaching methodology is reviewed briefly, and the possibilities and consequences of using different poetic styles are considered, in the ways that successfully integrate foreign and native language, literature and culture, intensive and extensive reading in a foreign language. Final year students of English language and literature at the Faculty of Philology in Banja Luka participate in a project of reciting world poetry in English in front of an audience, within the compulsory subject Contemporary English Language 7. In this case study from the academic 2016/2017, the perceptions of 25 students of English language and literature and the observation notes of their professor, project leader, are critically analysed, after their participation in the recitation project. The aim of the study is to gain a better insight into the effectiveness of reciting poetry in a foreign language by university students, and in other contexts in which a foreign language is learned. In this qualitative research, the method of data interpretation is content analysis, and the data collection methods are observation and survey. The research instrument is a questionnaire with open-ended questions. The results show that by practicing reciting in a foreign language for a public appearance in front of colleagues and an audience, students can significantly improve their personal, linguistic, cultural, and professional competencies.

KEYWORDS: English as a foreign language; foreign language instruction; literature; poetry; project; recitation; students.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

НАТАША М. БАКИЋ-МИРИЋ¹

АНИТА В. ЈАНКОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

ЈЕЗИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА НАСТАВНИКА СТРУЧНИХ ПРЕДМЕТА И ИНТЕГРИСАНО УЧЕЊЕ САДРЖАЈА И СТРАНОГ ЈЕЗИКА: ПРИКАЗ СЛУЧАЈА

САЖЕТАК. Интегрисано учење садржаја и страног језика (енгл. *Content and Language Integrated Learning*) које промовише Болоњска декларација још увек није заживело на универзитетима у Европској унији и на Балкану. Неке од главних препрека су незаинтересованост наставника стручних предмета у високом образовању првенствено због недовољног знања енглеског језика и/или енглеског за специјалне намене, као и недостатка стручне литературе. У раду се приказују резултати истраживања које је спроведено на једном факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, а које је имало за циљ да утврди да ли је применљиво интегрисано учење садржаја и страног језика у настави стручних предмета и идентификује проблеме са којима се најчешће суочавају наставници стручних предмета када је у питању подучавање на енглеском језику. Резултати тестирања су показа-

---

¹ natasa.bakic.miric@pr.ac.rs

² anita.jankovic@pr.ac.rs

Овај рад је резултат истраживања на међународном пројекту *CLIL-HET*, број 21910035, који се финансира из фонда *Višegrad+*, чији је партнер Филозофски факултет у Косовској Митровици <https://clil-het.eu/>

Рад је примљен 24. јула 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

ли значајно низак степен развоја усмене компетенције код наставника стручних предмета као и друге потенцијалне препреке за извођење наставе на енглеском језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интегрисано учење садржаја и језика; ЦЛИЛ; високо образовање; наставници стручних предмета; језичка компетенција.

УВОД

Интегрисано учење садржаја и страног језика (у даљем тексту ЦЛИЛ од енглеског *Content and Language Integrated Learning*) постало је кровни појам којим се описује учење садржаја стручних предмета на страном језику, али и учење страног језика савладавањем садржаја стручног предмета (Marsh, 1994). Различити облици ЦЛИЛ-а раније су били познати као „настава заснована на садржају“, „енглески језик кроз курикулум“ и/или „двојезично образовање“.

Израз *интегрисана настава страног језика* покренула је Европска комисија 1994. године, а сковао га је Давид Марш, који је као део тима радио на вишејезичности и двојезичном образовању од 1980-их. Његова дефиниција овог приступа односи се на ситуације у којима се предмети или делови предмета предају на страном језику са двоструко фокусираним циљевима – учење садржаја стручног предмета и истовремено учење страног језика (Marsh, 1994). Ово је општи израз који се користи да опише наставу стручног предмета кроз медиј страног језика, а схвата се као ефикасан образовни приступ и моћан алат са потенцијалним снажним утицајем на учење језика. Језик се користи као медиј за учење садржаја, а заузврат се садржај користи као ресурс за учење језика. Овим, студенти имају прилику да примене језик у професионалном контексту, што је кључно на универзитетском нивоу.

Развој садржаја овог програма одражава потребу за језичким умећем, укљученост овог програма у сложен образовни систем и повезаност са радним окружењем и свакодневним животом. Све ово је део других дефиниција програма и објашњења као што су:

- 1) Ово је општи термин и односи се на сваку образовну ситуацију у којој се за предавање и учење предмета, а не само језика, користи додатни или страни језик (Marsh & Langé, 2000).

- 2) Интегрисано учење језика и предмета је образовни приступ у којем се нејезички предмети подучавају кроз страни, други или још један додатни језик (Marsh, 2001).
- 3) Употреба језика током учења стручних предмета (Lang, 2002).
- 4) Комбиновање језика са нејезичким садржајем са двоструким фокусом учења (Marsh, 2002).

Интегрисано учење језика и предмета се сада може схватити као „језичка педагогија усредсређена на значење које је супротно ономе које се фокусира на форму“ (Marsh, 2002, стр. 49). Оно што овај програм може понудити студентима у било којем узрасту су природне ситуације за језички развој, које подржавају и друге облике учења, где се природност јавља као један од главних фактора за значај и успех.

За разлику од општег енглеског језика (*general English*), учење страног језика специфичног за садржај одређене дисциплине (*content language*) примењује се у стварним ситуацијама у којима студенти поред садржаја усвајају и језик при чему је течност у језику (*fluency*) важнија од тачности (*accuracy*), док грешке постају природни део учења језика. Студенти развијају течност користећи енглески језик струке тј. енглески језик за специјалне намене (ЕСН) на часовима стручних предмета (Coyle et al., 2010; Jovanović et al., 2011; Ball et al., 2016).

Имајући у виду сложеност приступа, не изненађује чињеница да постоји више начина да се тај приступ примени. За потребе ове студије, користимо Којлову (Coyle et al., 2010, стр. 21) класификацију четири нивоа интеграције страних језика и наставе стручних предмета:

- 1) Садржај стручних предмета је примарни циљ часа и једина одговорност наставника.
- 2) Током наставе стручних предмета, страни језик се користи искључиво за подучавање стручног предмета.
- 3) Допунски модел ЦЛИЛ-а нуди допунске часове страног језика за посебне намене да би се тако додатно побољшало знање студената.
- 4) Садржај стручних предмета користи се за учење језика, што је заправо основни методолошки приступ часовима ЕСН.

Не постоји одређена методологија која се односи на ЦЛИЛ приступ. Међутим, постоје (Pavesi et al., 2001) неке заједничке

карактеристике. Овај приступ захтева активне методе, кооперативно управљање учењем и наглашавање свих врста комуникације (језичку, визуелну и кинестетичку):

- 1) Важно је користити аудио-визуелна помагала и мултимедијалне садржаје са циљем превазилажења проблема насталих коришћењем новог језика.
- 2) Такође је важно користити холистичке начине учења као и учење из директних практичних искустава.
- 3) Употреба страног језика треба да има за циљ аутентично комуницирање без претераног фокуса на језичке грешке.
- 4) Настава истовремено треба да обухвати и језичке функције као што су преформулисање, поједностављање и давање примера.
- 5) Пребацавање кода (енгл. *code-switching*) треба да буде последња опција у комуникацији.
- 6) Наставник треба да користи матерњи језик што мање, осим када је то прикладно.
- 7) Студенти, посебно у раним фазама овог програма, могу да промене код, тј. да користе матерњи језик, или комбинацију оба језика, како би ефикасније пренели своју поруку или наставили конверзацију.
- 8) Када је то могуће, сваки језички или предметни проблем треба превазићи у фази планирања кроз сарадњу предметног наставника и наставника страног језика.
- 9) Вештине за тимски рад су потребне наставницима у оквиру овог програма.
- 10) Када планирају наставу, наставници треба да узму у обзир ниво језика студената.

Уопштено говорећи, ЦЛИЛ се најбоље примењује ако се стручни предмети подучавају и уче на језику који није матерњи језик студената и заснован је на спонтаном усвајању језика, а не на присилном учењу (енгл. *forced learning*) (Cenoz et al., 2014, стр. 249). Акцентат је на читању, а наставници стручних предмета би требало да инсистирају на течности у језику која се постиже комуникацијом кроз питања и дискусију на часу у вези са стручном материјом.

СТУДИЈА СЛУЧАЈА

После истраживања, које је спроведено на једном факултету³ Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, у вези са наставом стручних предмета на енглеском језику, резултати упитника који су попуњавали студенти након експерименталног предавања које је одржано на енглеском језику, упитника који је прослеђен наставницима страног (енглеског) језика на истом факултету и, коначно, резултати теста наставника који су изразили интересовање за извођење наставе на енглеском језику показале кроз овај рад да ли постоји могућност увођења и примене ЦЛИЛ-а, а самим тим и интернационализације на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

У сврху овог истраживања коришћена је квалитативна метода. Шеснаест (16) наставника је полагало усмени тест у децембру 2020. године. Овај специјализовани усмени тест састојао се од 15 питања и осмишљен је тако да тестира компетенције наставника за подучавање стручних предмета на енглеском језику. Такође, за потребе овог истраживања прослеђена су и два упитника: а) студентима након одржаног експерименталног предавања на енглеском језику и б) наставницима страног (енглеског) језика у вези са извођењем наставе на енглеском језику.

РЕЗУЛТАТИ

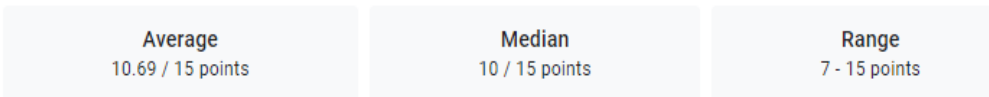
Да бисмо стекли бољи увид у спремност и компетенције наставника стручних предмета за подучавање на енглеском језику, тестирано је 16 наставника, 10 студената који су учествовали у експерименталном предавању и 3 наставника страног (енглеског) језика за потребе ове студије у децембру 2020. године. Резултати усменог теста⁴ показали су најчешће недостатке у знању наставника из језика струке. Усмени тест се састојао из 15 питања (свако питање је носило 1 бод). Резултати теста су показали статистички значајну разлику у усменој компетенцији код наставника. Добијени резултати показали су просечан исход теста – 10,69 од 15 поена – што је нижи резултат од очекива-

³ Назив факултета није објављен због политике приватности.

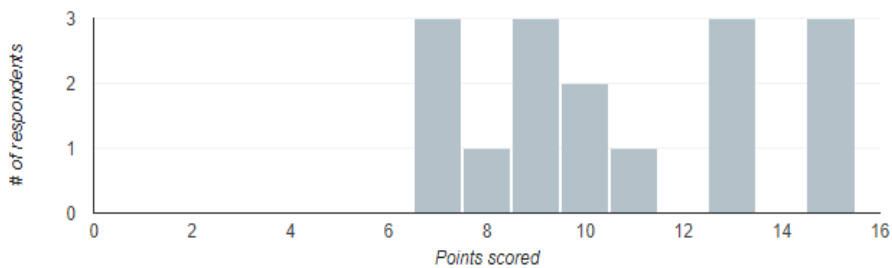
⁴ Формат тестирања је договорен од стране ЦЛИЛ стручњака у оквиру пројекта *CLIL-NET*.

ног за усмену компетенцију. У процентима, 71,27% наставника (Табела 1) тачно је одговорило на сва питања – ниво тежине постављених питања био је Б1 који се граничи са Б2. Резултати усменог теста су показали да наставници прво морају да побољшају познавање стручне лексике на енглеском језику (Графикон 1; Слика 1).

Insights

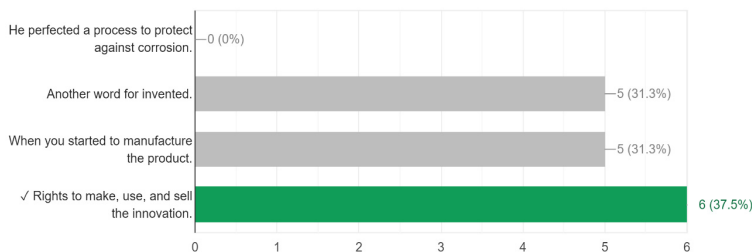

Total points distribution

ТАБЕЛА 1. УКУПАН БРОЈ ПОЕНА ОСТВАРЕН НА УСМЕНОМ ТЕСТУ

Henry F. Phillips patented the Phillips screw and screwdriver in 1936. What does patented mean?
6 / 16 correct responses

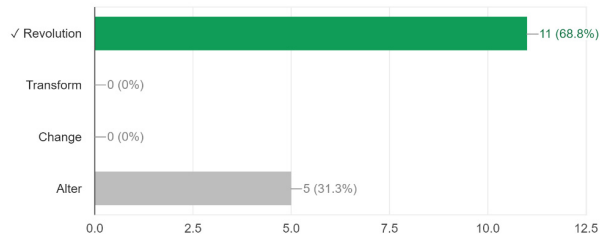

ЈЕЗИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА НАСТАВНИКА СТРУЧНИХ ПРЕДМЕТА...

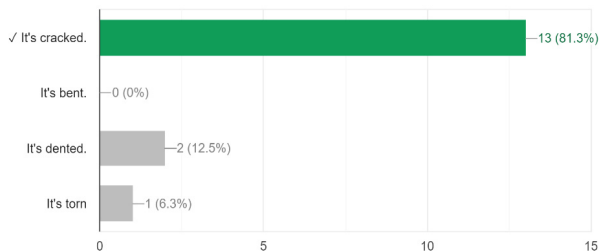
The panel converts the Sun's energy into a DC electric current. Which of the following is not a similar word for 'convert'?

11 / 16 correct responses

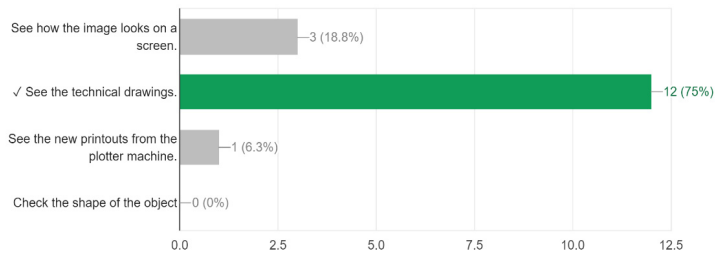
How can I describe what's wrong with this part?

13 / 16 correct responses

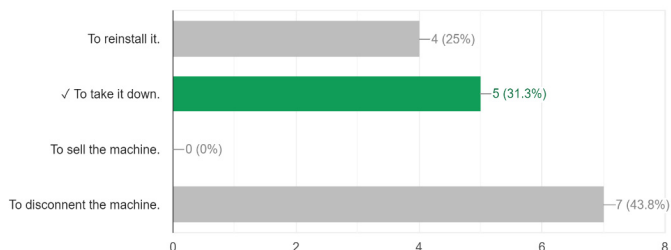
If a CAD engineer asks to see the 'blueprints', he is asking to...

12 / 16 correct responses

To dismantle a machine means...

5 / 16 correct responses

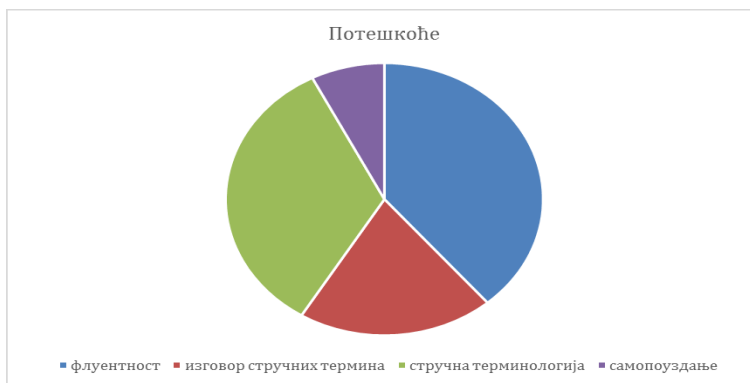
ГРАФИКОН 1. ПРИМЕРИ ПИТАЊА НА УСМЕНОМ ТЕСТУ И ОДГОВОРИ ИСПИТАНИКА

! Frequently missed questions ?

Question	Correct responses
Henry F. Phillips patented the Phillips screw and screwdriver in 1936. What does patented mean?	6 / 16
What does MES mean?	6 / 16
To dismantle a machine means...	5 / 16

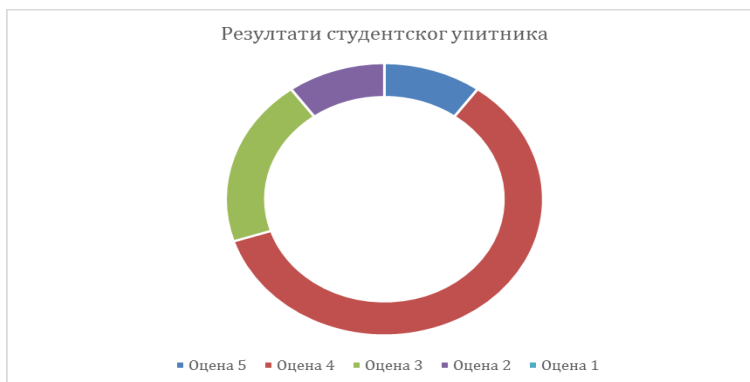
СЛИКА 1. ПИТАЊА НА КОЈА СУ ИСПИТАНИЦИ НАЈЧЕШЋЕ ДАВАЛИ ПОГРЕШАН ОДГОВОР

Након теста, стручњаци ЦЛИЛ-а су интервјуисали наставнике стручних предмета о исходу теста. Током интервјуа, наставници стручних предмета су истакли да не би били довољно самоуверени да држе предавања на енглеском језику (чак и они наставници који су остварили прилично добре резултате на тесту), углавном због недостатка искуства али и тачности у говорном језику. Када су упитани шта би им била највећа препрека ако би држали предавања на енглеском језику, 90% је одговорило да су највеће препреке: тачност, стручна терминологија али и изговор стручних термина на енглеском језику (Графикон 2).

ГРАФИКОН 2. ГРАФИЧКИ ПРИКАЗ ПОТЕШКОЋА КОЈЕ СУ НАСТАВНИЦИ ПОМЕНУЛИ У ИНТЕРВЈУИМА

Упитник за студенте након одржаног експерименталног предавања на енглеском језику попунило је укупно 10 студената, који су присуствовали предавању које је одржао наставник стручних предмета на једном факултету у Косовској Митровици. Деветоро студената је одговорило на српском језику иако је упитник био на енглеском језику. Упитник се састојао од 10 питања (Додатак 1). На скали од 1 до 5 студенти су своје знање енглеског језика оценили на следећи начин:

ГРАФИКОН 3. САМОПРОЦЕНА СТУДЕНАТА О ЗНАЊУ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Сви студенти су разумели сва питања али је само један студент одговорио на упитник на енглеском језику. Свих 10 студената је одговорило да је много боље наставу држати на енглеском језику јер сматрају да би им учење стручних предмета на енглеском језику побољшало знање општег енглеског језика и

језичких компетенција уопште. Сви су нагласили да им се допало што су слушали предавање на енглеском језику иако им је било тешко да разумеју стручну лексику. Деветоро студената је нагласило да би желело да цео курикулум буде на енглеском језику док је један студент рекао да би му било тешко да разуме. Један студент је такође нагласио да би било добро да се предавања држе на оба језика (и на српском и на енглеском) због бољег разумевања. Свих 10 студената је одговорило да је најтежи део предавања био пратити излагање наставника на енглеском језику, читање садржаја са слајдова и разумевање садржаја. Ипак, оно што су означили као најкорисније јесу стручни термини на енглеском иако је то уједно био и најтежи део.

Стручњаци ЦЛИЛ-а су такође интервјуисали наставнике ЕСН-а на истом факултету о резултатима теста али и изводљивости увођења ЦЛИЛ приступа у наставни план и програм. Наставници су се сложили да је то врло напредна идеја, али тешко изводљива због следећег:

- 1) За врло мали број наставника стручних предмета настава на енглеском језику не би представљала проблем, док би већини то било немогуће (то је вероватно разлог због кога је само 16 од 105 наставника стручних предмета (само 15,24%) прихватило да полаже усмени тест.
- 2) Три највеће препреке за наставнике стручних предмета су свакако стручна терминологија, затим граматика и течност. Они читају стручну литературу на енглеском језику, али не могу да репродукују оно што су прочитали због недостатка течног говорног језика и знања стручне терминологије на енглеском језику, што је и показао упитник.
- 3) Коначно, не треба занемарити још једну важну чињеницу, а то је знање општег енглеског језика студената – пре свега граматике, вокабулара и течности у говору. Студенти разумеју говорни језик, али тешко говоре због недостатка употребе језика у пракси. Такође, постоји проблем и са стручном терминологијом коју они слабо познају.

Можемо закључити да и наставници и студенти сматрају да је подучавање и учење садржаја на енглеском језику веома важно и да је знање енглеског језика неопходно за напредовање у професионалном смислу. Ипак, број наставника стручних предмета који су били спремни да се усмено тестирају, резултати теста и мишљење наставника ЕСН-а о примени овог присту-

па на овом факултету, показатељи су да је за сада његова примена, нажалост, далеко. Можда је један од начина да се ЦЛИЛ примени у будућности интензивна и континуирана обука наставника стручних предмета од стране стручњака ЦЛИЛ-а и/или ЕСН-а. Због тога и Бол, Кели и Клег (Ball et al., 2016, стр. 100–103) сматрају да је најбољи начин за имплементацију ЦЛИЛ наставе заправо сарадња наставника језика и наставника стручних предмета како би се припремили одговарајући материјали за циљне групе студената који су у складу са њиховим знањем енглеског језика. Ово може бити јако успешно и за учење језика и развијање позитивног става према страном (енглеском) језику код студената.

Коначно, да би се осигурао квалитет наставе и учења, потребно је осмислити програме који концептуализују интеграцију стручних предмета и страног језика који би окупили наставнике на свим нивоима, који би одговорили на потребе ученика, подстакли студенте да константно развијају језичке компетенције али и знање из стручних предмета (Coyle et al., 2010, стр. 55–60).

ДИСКУСИЈА

Како наводи Игњачевић (2012, стр. 695), настава страних језика на терцијарном нивоу у Србији има традицију дугу скоро два века иако је на нивоу универзитета један страни језик уведен тек по завршетку Другог светског рата када је једино руски језик као страни био актуелан због друштвено-политичких прилика.

Међутим, како се бивша Југославија све више отвара према Западу тако се мењала и образовна политика у области страних језика. Иако је руски и даље сматран најзначајнијим страним језиком, појавила се потреба и за другим страним језицима, нарочито енглеским. Требало би споменути да је у том периоду сваки факултет аутономно доносио одлуке које стране језике би требало укључити као и колико и на којој години студија би се изучавали. Тако је већина факултета изучавање страног језика укључила у прву или прве две године студија, што је било прилично захтевно јер ни наставници ни студенти нису знали готово ништа о језику струке. Последњих 70 година, настава језика струке је значајно напредовала јер су се временом преда-

вачи усавршавали те написали уџбенике, специјализоване речнике, хрестоматије, приручне материјале (радне свеске, скрипте и др.) за готово све научне дисциплине. Требало би, такође, споменути да је касних педесетих година прошлог века страни језик врло брзо добио статус обавезног предмета, а то је значило да су студенти били у обавези да изучавају један страни језик и могли су да бирају између енглеског, француског, руског и немачког језика који су се традиционално изучавали у основним и средњим школама. Оваква пракса задржала се све до 2002. године када су универзитети у Србији почели са реформом високог образовања у складу са Болоњском декларацијом (Игњаћевић, 2012, стр. 697–98).

Нажалост, последње истраживање о значају и заступљености страних језика у настави на терцијарном нивоу спроведено је још 2011. године на 30 факултета Универзитета у Београду (Игњаћевић, 2012, стр. 670). Резултати истраживања (Табела 2) показали су да су сви факултети нудили ЕСН, на 50% факултета је то била једина опција, док су други факултети нудили један или више језика који се традиционално изучавају у школском систему у Србији (енглески, француски, немачки, руски, шпански и италијански језик).

ШЕСТ ЈЕЗИКА	ЧЕТИРИ ЈЕЗИКА	ТРИ ЈЕЗИКА	ДВА ЈЕЗИКА	ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК
1 (3%)	8 (27%)	5 (17%)	1 (3%)	15 (50%)

ТАБЕЛА 1: БРОЈ СТРАНИХ ЈЕЗИКА НА ФАКУЛТЕТИМА БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА ШКОЛСКЕ 2010/11. ГОДИНЕ (ИГЊАЧЕВИЋ, 2012)

Тakoђе, Игњачевић (2012, стр. 670) напомиње да је број часова наставе страног језика значајно смањен још 2011. године са чак 240 часова на 30, 60, 90 или 120 часова, што никако не иде у прилог интернационализацији високог образовања у Србији у 2021. години за коју не постоје валидни подаци као ни за претходних 11 година. Оваква редукција часова наставе страног језика на терцијарном нивоу није донела много бенефита високом образовању у Србији.

Факултети су се индивидуално одупирали притисцима за редукцијом часова за страни језик па је тако некада обавезан предмет претваран у „курс“ у процесу реформе високог образовања у Србији од 2004. године са значајно смањеним фондом часова (Игњаћевић, 2012, стр. 671). И поред тога, на пример, на Фи-

лозофском факултету у Косовској Митровици од 90 до 95% студената са нематичних група и даље бира ЕСН као изборни предмет. Ово је јасан показатељ значајног положаја језика струке на истоименом факултету.

Што се тиче ЦЛИЛ-а и његове примене на осталим универзитетима у Србији, имплементација је до сада у потпуности постигла тражене циљеве: боље знање, боље разумевање и бољу комуникацију али и повећану мобилност студената. Штавише, по мишљењу наставника страних језика, ЦЛИЛ је до сада двоструко био фокусиран на учење предмета и комуникативни и когнитивни аспект учења језика са нагласком на проширивање професионалног (стручног) речника нудећи погодности и наставницима и студентима. Отуда све већи број студената који желе да учествују у ЦЛИЛ-у да би даље проширили своје знање стручних предмета на енглеском језику (Vučo, 2014, стр. 120–130).

Након иницијативе Министарства просвете, науке и технолошког развоја из 2018. године требало је да сви универзитети у Србији отпочну тестирање својих наставника стручних предмета, како би утврдили њихов ниво знања енглеског језика а самим тим и компетентност да подучавају на енглеском језику управо због потенцијалне интернационализације високообразовних институција, захваљујући мобилности особља и студената али и приливу међународних студената. Званични резултати, међутим, још увек нису доступни. На Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици такође није почело систематско тестирање наставника стручних предмета.

ЗАКЉУЧЦИ

Резултати тестирања су показали да наставници морају да побољшају знање стручне лексике да би могли да држе предавања на енглеском језику. Један од начина да се то постигне је интензивна обука наставника стручних предмета од стране стручњака ЦЛИЛ и/или ЕСН. Штавише, квалитет наставе језика на универзитетима не може се осигурати без суштинског знања општег енглеског језика, где би поуздана основа за даље језичко образовање на терцијарном нивоу требало прво да буде на основном и средњем нивоу образовања. Исто важи и за студенте јер уколико не постигну ниво Б1 или Б2 пре уписа на факултет, наставницима стручних предмета биће веома тешко да

осигурају квалитет интегрисане наставе и буду одговорни за исходе учења.

У идеалном свету, ЦЛИЛ је идеална метода за симултано учење језика и стручних предмета на различитим студијским групама при чему студенти кроз учење садржаја предмета уче и језик који одмах могу применити у пракси. Да би се ЦЛИЛ у потпуности применио на универзитету, потребна је снажна подршка управе високошколске установе јер ЦЛИЛ може појачати мотивацију и наставника стручних предмета и студената за учење енглеског језика јер је у уској вези са њиховим областима студија и њиховом будућом професијом. Да би се осигурао квалитет подучавања и учења потребно је циљати ка одрживости ЦЛИЛ приступа и ка системском оспособљавању наставника не би ли се креирали програми који концептуализирају интеграцију садржаја и језика, спајају предметне и наставнике језика и специјалисте на свим нивоима, даве се потребама ученика, охрабрују студенте да постану вешти у погледу језичке компетенције и познавања предмета, оснажују наставнике да стварају сопствене ресурсе и деле их (Hargreaves, 2003).

На крају, овај приступ у високом образовању има снажан утицај на вишејезичне компетенције засноване на знању из стручних предмета те подржава интернационализацију и глобализацију академске заједнице, омогућава мобилност, стицање нових или проширивање постојећег знања путем страних језика и стицање знања из стручних предмета. Док се не нађе одрживо решење за обуку наставника и проблем са наставним материјалом, непосредна будућност лежи у паралелном, а не интегрисаном учењу стручног предмета и страног језика. Међутим, потреба за реформом наставе језика у контексту Европске уније може овај приступ учинити заједничком карактеристиком многих европских образовних система у будућности.

ЛИТЕРАТУРА:

Ball, P., Kelly, K., Clegg, J. (2016). *Putting CLIL into Practice: Oxford Handbooks for Language Teachers*. Oxford University Press.

Cenoz, J., Genesee, F., Gorter, D. (2014). Critical analysis of CLIL: Taking stock and looking forward. *Applied linguistics*, 35 (3), 243–262.

Coyle, D., Hood, P., Marsh, D. (2010). *Content and Language Integrated Learning*. Ernst Klett Sprachen.

- Hargreaves, A. (2003). *Teaching in the Knowledge Society*. Maidenhead: Open UP.
- Ignjačević, A. (2012). Strani jezici i univerzitet: strategije i nedoumice. U: B. Dimitrijević (ur.), *Filologija i univerzitet* (693–706). Niš: Filozofski fakultet.
- Jovanović, A., Janković, A., Lončar-Vujnović, M. (2012). A Pinch of CLIL a Dash of CALL: An Example of a Blended Course in English for Endocrinology. [Conference proceedings] *Teaching Foreign Languages for Special Purposes* (149–156). Perugia, Italy: University for Foreigners.
- Lang, J. (2002). *Foreword by Minister of Education, France in TIE_CLIL Professional Development Course*. Milan: TIE-CLIL.
- Marsh, D. (1994). Bilingual Education and Content and Language Integrated Learning. *International Association for Cross-cultural Communication (Eds.), Language Teaching in the Member States of the European Union (Lingua)*. Paris: University of Sorbonne.
- Marsh, D. (2001). *CLIL/Emile - The European Dimension [white paper]*. Retrieved from: http://ec.europa.eu/comm/education/policies/lang/doc/david_marshall-report.pdf
- Marsh, D. (2002). *CLIL/EMILE - The European Dimension: Actions, Trends and Foresight Potential*. DG Education & Culture, European Commission.
- Marsh, D. & Langé, G. (2000). *Using Languages to Learn and Learning to Use Languages*. Jyväskylä & Milan: TIE-CLIL.
- Mehisto, P., Marsh, D., Frigols, M. J. (2008). *Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Macmillan Education.
- Pavesi, M., Bertocchi, D., Hofmannová, M., Kazianka, M. (2001). *CLIL Guidelines for Teachers*. Milan: TIE CLIL.
- Vučo, J. (2014). Bilingual teaching of foreign languages in Serbia. In: J. Filipović & O. Durbaba (Eds.). *Languages in Education and Language Education Policy* (99–146). Belgrade: Čigoja.

ПРИЛОГ 1.

STUDENT QUESTIONNAIRE

Answer the following questions in either English or Serbian:

- 1) Do you think that knowledge of English is important for your future career? YES/NO
- 2) How would you grade your knowledge of English on the scale from 1 to 5?

- 3) Would you prefer your whole curriculum to be taught in English and why?
- 4) Did you understand what your instructor was talking about during lectures in English? YES/NO
- 5) What did you like the most about the lectures your instructor delivered in English?
- 6) Did you struggle to understand what your instructor was talking about during lectures in English?
- 7) What was the most difficult part of the lecture?
- 8) What caused the most trouble for you?
  - Listening and following the content being delivered in English
  - Reading the content from the slides and following the instructor
  - Asking questions after the lecture
  - Understanding the content
  - All of the above
- 9) Would you like your instructor to continue delivering lectures in English and why? Why not?
- 10) Do you think that learning engineering through English would help you improve your current knowledge of English?

Thank you for taking your time to answer these questions!

NATAŠA M. BAKIĆ MIRIĆ

ANITA V. JANKOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

LANGUAGE COMPETENCE OF CONTENT TEACHERS
IN THE FRAMEWORK OF THE CLIL APPROACH: A CASE STUDY

Content and Language Integrated Learning (CLIL) promoted by the Bologna Declaration has not yet taken root in universities in the European Union and the Balkans. Some of the main obstacles are the lack of interest of teachers of content subjects in higher education, primarily due to insufficient knowledge of English and/or English for specific purposes, as well as the lack of professional literature. The paper presents the results of a research conducted

at a faculty of the University of Priština in Kosovska Mitrovica, which aimed to determine whether the application of CLIL teaching is applicable and identify the problems teachers face most often when teaching in a foreign language.

For the purpose of this research, a qualitative method was used. Sixteen (16) teachers took an oral test in December 2020. This specialized oral test consisted of 15 questions and was designed to test the competencies of teachers for teaching content subjects in English. Also, for the purposes of this research, two questionnaires were forwarded: a) to students after an experimental lecture in English b) to teachers of a foreign (English) language at the said faculty.

We can conclude that both teachers and students believe that teaching and learning content in English is very important and that knowledge of English is necessary for professional advancement. However, the number of teachers of vocational subjects who were willing to be tested orally, the test results and the opinion of foreign language teachers on the application of this approach at this faculty, are indicators that for now its application is, unfortunately, far fetched. In order to ensure the quality of teaching and learning, it is necessary to aim at the sustainability of the CLIL approach and at the systematic training of teachers in order to create programs that conceptualize the integration of content and language, connect subject and language teachers and specialists at all levels.

KEYWORDS: integrated learning of content and language; CLIL; higher education; content teachers; language competence.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АНА В. ХАЛАС ПОПОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА АНГЛИСТИКУ

СЕМАНТИЧКЕ СТРУКТУРЕ ГЛАГОЛА *PLAY* И *ИГРАТИ* ИЗ УГЛА ТЕОРИЈЕ ПРОТОТИПА И ЊИХОВ РЕЧНИЧКИ ПРИКАЗ

САЖЕТАК. Овај рад представља анализу семантичких структура енглеског глагола *play* и српског глагола *играши* према принципима теорије прототипа, као и анализу приказа ових структура у истакнутим представницима лексикографске праксе два језика. Циљ анализе је провера међусобне семантичко-деривационе повезаности значења глагола *play* односно *играши*, која није у свим случајевима очигледна, а која је кључна да би семантичке структуре два глагола биле окарактерисане као полисемичне и, као такве, оправдано представљене у речницима у целости у једном чланку. Такође, циљ рада је и одређивање степена веродостојности приказа организације датих структура у чланцима одабраних речника. Резултати анализе су показали да семантичке структуре два глагола представљају скупине међусобно деривационо повезаних значења која су сва мотивисано изведена од заједничког прототипа директно или индиректно, те су ове структуре полисемичне и стога оправдано у посматраним речницима представљене у оквиру једног речничког чланка. Анализирани речник енглеског језика показује висок степен веродостојности у приказу организације значења у полисемичној структури глагола *play*, док је овај степен у случају посматраног речника српског језика низак.

---

¹ ana.halas@ff.uns.ac.rs

Рад је примљен 31. маја 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: теорија прототипа; прототипско значење; семантичка структура; полисемија; речник; речнички чланак.

УВОД

У овом раду, кроз призму теорије прототипа анализирају се полисемичне структуре енглеског глагола *play* и српског глагола *иџраићи*, као и њихов приказ у *Oxford Dictionary of English* и *Речнику српскога језика Машице српске* (2011)², као истакнутим представницима лексикографске праксе два језика. Приликом дефинисања полисемије није довољно рећи само то да она представља лексиколошку појаву у којој једна реч има два или више значења, већ се мора подвући њена кључна одлика, а то је да су сва та значења међусобно повезана чинећи јединствену семантичку структуру. Након разматрања спектра различитих дефиниција полисемије у лингвистичкој литератури (Гортан-Премк, 2004; Драгићевић, 2007; Липка, 2002; Hurford, Heasley, Smith, 2007; Cruse, 2004; Ђипка, 2006), ауторка рада у својој монографији покушава да понуди једну свеобухватну бележећи да је реч о „способности лексеме да има два или више значења изведених деловањем семантичких деривационих механизма (нпр. метафоре, метонимије, специјализације, генерализације)“, те напомињући да су сва она међусобно повезана у оквиру једне полисемичне структуре и представљена у оквиру једног речничког чланка (Халас Поповић, 2017, стр. 10). Значај истицања међусобне повезаности значења првенствено проистиче из њене улоге у разликовању полисемије од другог облика вишезначности – хомонимије, која је препознатљива по томе што су значења једне лексичке форме потпуно независна, диверзна, међусобно неповезана.

Јединственост полисемичне структуре речници одсликавају тако што сва њена значења представљају у оквиру истог чланка. Управо су на тај начин представљена значења глагола *play* и *иџраићи* у поменутих речницима. Међутим, већ након кратког осврта на речничке чланке ова два глагола, примећујемо разноликост њихових значења чија међусобна повезаност није у свим случајевима сасвим транспарентна и јасно, те лако уочљива. Тако није на први поглед уочљива повезаност значења глагола *play* у реченици *Early in her career she played Ophelia* са

² У анализи је коришћена електронска верзија речника енглеског језика и једино доступна штампана верзија речника српског језика.

оним у реченици *A man was playing a guitar* или *I play squash and badminton*, као ни повезаност значења глагола *играти* у следећим примерима: *Он игра више игра на карпама, Усне су јој играле од љушине, Играо је увек некој осмодина*.³ Дато запажање рађа питање о могућем тумачењу оваквих примера као случајева хомонимије, а не полисемије, што би покренуло и питање потребе за другачијим лексикографским приказом две дате лексиколошке форме у смислу формирања неколико речничких чланака за њихове различите употребе, као засебне лексеме односно одреднице.

Стога се у овом раду анализирају семантичке структуре глагола *play* и *играти* према принципима теорије прототипа, која омогућава детаљно и прецизно сагледавање деривационих путања свих значења једне структуре и њиховог окупљања око заједничког језгра а на основу породичне сличности, све са циљем провере међусобне семантичко-деривационе повезаности свих значења оба глагола и њеног објашњења. Тиме се истовремено проверава и оправданост лексикографског приказа датих структура у оквиру једног речничког чланка. Циљ рада је и утврђивање мере веродостојности и прецизности приказа семантичких структура посматраних глагола у одабраним речницима у односу на резултате анализе семантичко-деривационе повезаности значења и њихове организације. Дакле, у средишту пажње је степен у коме је повезаност и организација значења у оквиру датих структура верно одсликана структуром и организацијом одговарајућих речничких чланака.

ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ПОЛИСЕМИЈЕ ПРЕМА ТЕОРИЈИ ПРОТОТИПА

Теорија прототипа се у лингвистичком контексту јавила под окриљем когнитивне семантике, која уводи нову перцепцију значења као манифестације појмовне структуре. Упознавање поставки теорије прототипа неминовно мора започети објашњењем појма категоризације, који се односи на наше препознавање ентитета као чланова одређених група које називамо категоријама. Витгенштајн (1980) је у својим истраживањима дошао до закључка да категорија није заснована на јединственом скупу својстава која нужно деле сви њени чланови, а на основу којих настаје јасна и оштра разлика између дате и дру-

³ Примери наведени у раду укључујући и саму анализу преузети су из анализираних речника.

гих категорија, већ свака категорија има своја типична својства, док њени чланови поседују нека од њих, али свакако не сва. Сваки члан поседује одређену комбинацију типичних својстава категорије којој припада тако да међу члановима једне категорије долази до преклапања њихових особина и унакрсног укрштања, баш као што је то случај са особинама чланова једне породице, те је, стога, Витгенштајн назвао овај принцип структурирања категорија принципом породичне сличности.

Откривању унутрашње структуре категорија немерљиво су допринели експерименти које је извела Рош (Rosch, 1973, 1975), а који су показали да сви чланови једне категорије немају исти статус унутар ње, већ да су неки репрезентативнији представници дате категорије од других, односно да имају мање или више сличности са централним чланом категорије као њеним најрепрезентативнијим чланом – прототипом. У складу са оваквом градијентном припадношћу категорији је и њена унутрашња организација, те се ближе централном члану налазе они чланови који имају више сличности са њим, док се они мање слични прототипу налазе на већој удаљености од њега да би се на периферији категорије нашли чланови са најмањом сличношћу са прототипом. На самом рубу налазе се чланови чија су својства таква да могу припадати како датој тако и суседној категорији. Ово говори о томе да категорије немају оштре и јасно утврђене границе.

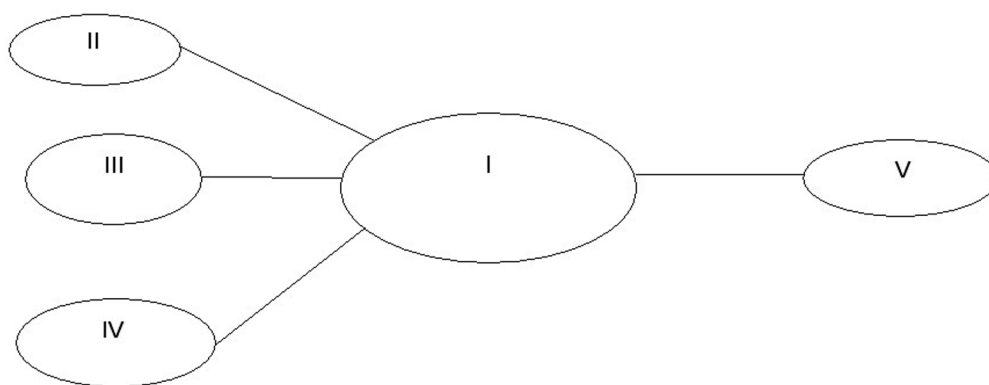
Херартс (Geeraerts, 1989) је сажео резултате истраживања и сазнања у вези са теоријом прототипа у четири ставке, које је дефинисао као четири карактеристике појма прототипичности, а како се полисемија у оквиру теорије прототипа тумачи као облик категоризације те полисемична структура, како подвлачи Бругман (Brugman, 1981), као категорија чији су чланови њена појединачна значења, поменуте карактеристике се примењују и у случају дате лексичке појаве.

Међу значењима једне речи постоји градијентност типичности тако да постоји једно основно, прототипско значење, док су остала значења у мањем или већем степену слична или сродна њему, те је, како наводи Херартс (2001, стр. 11), полисемична структура организована према опадајућој скали блискости значења са прототипом у правцу од свог центра ка периферији. Такође, према другој карактеристици прототипичности, границе полисемичне структуре су флексибилне тако да се нови чланови односно значења изводе од већ постојећих и прикључују по-

стојећој структури. Ниједно појединачно значење не садржи све компоненте прототипа већ само неке од њих у којима се преклапа са извесним другим значењима у датој структури, што води ка четвртој карактеристици која наводи да је полисемична структура заснована на принципу породичне сличности.

Бругман и Лејкоф (Brugman & Lakoff, 1988) описују полисемичну структуру као скуп радијално распоређених и међусобно повезаних значења окупљених око прототипа, те је визуализују на следећи начин:

ИЛУСТРАЦИЈА 1: ВИЗУЕЛНА ПРЕСТАВА МОДЕЛА РАДИЈАЛНОГ СКУПА (ПРЕУЗЕТО ИЗ LEWANDOWSKA-TOMSZZYK, 2007, СТР. 156)
ILLUSTRATION 1: THE VISUAL REPRESENTATION OF THE RADIAL SET MODEL (TAKEN FROM LEWANDOWSKA-TOMSZZYK, 2007, P. 156)

Значења су мотивисано изведена непосредно или посредно од централног, прототипског значења различитим механизмима семантичке деривације (нпр. специјализацијом, генерализацијом, метафором, метонимијом, итд.).

Закључујемо да модел радијалног скупа јасно показује да су значења једне полисемичне структуре међусобно повезана путањама по којима је једно значење мотивисано изведено од другог деловањем неког семантичког механизма. Међутим, поставља се питање утврђивања прототипског значења. Начин одређивања прототипског значења који је прихваћен у овом раду представља комбинацију два критеријума које наводи Еванс (Evans, 2005, стр. 44), а односе се на то да се централно,

прототипско значење одређује као природна основа из које су изведена остала значења дате структуре, те на основу којег су дата значења предвидива, тј. на основу којег се разумевају, односно прототипско значење је носилац најфреквентније компоненте у датој полисемичној структури. Стога, прототипско значење је носилац компоненте која је уткана директно или индиректно у остала значења дате полисемичне структуре као семантичка срж из које су на одређени начин изведена.

АНАЛИЗА СЕМАНТИЧКИХ СТРУКТУРА ГЛАГОЛА *PLAY* И *ИГРАТИ*

На основу чланка за глагол *play* у речнику *Oxford Dictionary of English* (ODE), те чланка за глагол *играти* у Речнику српскога језика *Матхице српске* (РМС), сачињен је инвентар могућих значења посматраних лексема. За свако појединачно значење је потом реконструисана деривациона путања односно утврђено је од ког значења и којим механизмом је свако од њих изведено. Таквом анализом утврђено је да у семантичкој структури глагола *play* постоје четири скупине блиско повезаних значења, односно мотивисане мреже значења, а у структури глагола *играти* идентификоване су три такве мреже засноване на породичној сличности.

Прва значењска мрежа и глагола *play* и глагола *играти* окупљена је око значења које се односи на укљученост у извесну активност ради забаве и разоноде, 'engage in activity for enjoyment and recreation rather than a serious or practical purpose' (нпр. *The children were playing by the pool*), 'проводити време у забави и разоноди, забављати се' (нпр. *играти кликера*⁴, *играти за столом неку игру*). Иако су врло уопштено дефинисана у посматраним речницима, на основу понуђених илустративних примера, закључујемо да се ова значења заправо односе на провођење времена у игри, у случају глагола *play* типично дечијој, као врсти активности са циљем забаве и разоноде. Овако схваћена, дата значења су за одговарајуће мреже основна или прототипска јер су се од њих развила сва остала њима припадајућа значења, непосредно или посредно. Тако, у случају глагола *play*, значења 'engage in (a game or activity) for enjoyment' (нпр. *After dinner that night we played cards for a while.*) и 'amuse oneself by engaging in

⁴ У својим чланцима, РМС не илуструје сва значења реченицама, већ су поједина опримерована синтагмама, које се, стога, и наводе као илустрације у раду.

imaginative pretence' (нпр. *The boys were playing cops and robbers.*) изведена су механизмом специјализације⁵ од претходно наведеног прототипског, и то конкретизацијом од провођења времена у игри као рекреативној активности уопште до учешћа у одређеној игри као активности са извесним правилима или учешћа у одређеном типу игре. Истој мрежи глагола *play* припада и значење 'move lightly and quickly, so as to appear and disappear; flicker' (нпр. *Little beams of light played over the sea.*), које је резултат деловања механизма метафоре⁶ по обрасцу ТРЕПЕРИТИ ЈЕ ЗАБАВЉАТИ СЕ У ИГРИ. Значење '(of a fountain or similar source of water) emit a stream of gently moving water' (нпр. *A fountain played in the courtyard.*) такође представља екстензију прототипа на основу метафоре ФОНТАНА ЈЕ ДЕТЕ КОЈЕ СЕ ИГРА.

Једно од значења у првој идентификованој семантичкој мрежи глагола *играти* је 'проводити време у спортској или друштвеној игри' (нпр. *играти фудбал, играти тенис, играти шах*), које је од претходно поменутог, основног, изведено деловањем механизма специјализације у смислу конкретизације врсте игре. Од овог значења пак изведена су два следећа: 'умети изводити неку игру' (нпр. *Он игра више игра на каршама.*) и 'правити потез у игри' (нпр. *играти краљицом, играти десетку*), и то поново специјализацијом услед додавања нове значењске компоненте

⁵ Круз (Cruse, 2004, стр. 108) објашњава истовремено и механизам специјализације и генерализације тврдећи да ако је А базичније од Б, а Б је истовремено и специфичније од А, то значи да је Б специјализација А односно А је генерализација Б. Механизам специјализације, дакле, подразумева сужавање значења, као у случају српског глагола *пићи* где је од основног значења које се односи на узимање течности сужавањем односно спецификацијом течности која се узима изведено ново значење 'пити алкохол' како видимо у примеру *Он никад не пије, чак ни на слављима*. Механизам генерализације има супротан смер деловања јер подразумева проширење значења услед кога се, на пример, именица *мачка* осим у свом основном значењу у коме се односи на домаћу животињу, користи и да означи целу фамилију мачака укључујући лава, тигра, пуму, итд.

⁶ Механизам појмовне метафоре нам омогућава да апстрактније домене разумевамо путем оних конкретнијих, нама искуствено познатијих при чему структуру познатог домена (изворног) пресликавамо на структуру апстрактног (циљног) (Lakoff & Johnson, 1980; Klíková, 2004; Kövecses, 2002), те, нпр. живот разумевамо као путовање (по обрасцу живот је путовање у коме је путовање изворни а живот циљни домен) (нпр. *Срећашћемо се са разним људима на свом живојном џиџу*), време као новац (нпр. *Траћаш време на нейојредне разговоре*), итд. На овом когнитивном механизму заснована је лексичка метафора, језички механизам у којем се врши пренос имена с једног појма на други на основу сличности (Драгићевић, 2007, стр. 148).

'умети' односно 'правити одређени потез', која доводи до сужења значења.

Семантички садржај друге идентификоване значењске мреже глагола *play* и *играћи* сасвим је различит. У случају енглеског глагола, друга мрежа је окупљена око значења које се односи на учешће у спортској активности, 'take part in (a sport)' (нпр. *I play squash and badminton.*). Од овог значења путем специјализације изведено је неколико значења, и то 'participate in (a sporting match or contest)' (нпр. *Kanoute looked as if he hadn't played a football match all season.*) конкретизацијом спортске активности тако да је у питању учешће у мечу или такмичењу, а у значењу 'bet or gamble at or on' (нпр. *He didn't gamble or play the ponies.*) реч је о конкретизацији спортске односно такмичарске активности у смислу игре на срећу. Значење 'compete against (another player or team) in a sporting match' (нпр. *The team will play France on Wednesday.*) изведено је свођењем учешћа у спортској активности уопште на такмичење против другог учесника или тима, а значење 'be part of a team, especially in a specified position, in a sporting contest' (нпр. *He played in goal.*) свођењем на учешће у тиму на одређеној позицији, потом 'strike (a ball) or execute (a stroke) in a game' (нпр. *Emre plays a cross-field ball from left to right.*) на извођење конкретног ударца или шута, 'move (a piece) or display (a playing card) in one's turn in a game' (нпр. *He played his queen.*) на повлачење одређеног потеза у игри, те 'assign to take part in a match, especially in a specified position' (нпр. *Woodward, desperate to get the best out of him, has played him in four positions.*) на контролисање кретања одређеног играча. Последње наведено значење представља основу од које је путем метафоре по обрасцу РИБОЛОВ ЈЕ КОНТРОЛА ИГРАЧА НА ТЕРЕНУ НАСТАЛА УПОТРЕБА 'allow (a fish) to exhaust itself pulling against a line before reeling it in' (нпр. *No fisherman ever played a bonita more carefully or with greater wile.*). Још једно метафоричко значење у овој мрежи, 'be cooperative' (нпр. *He needs financial backing, but the building societies won't play.*), изведено је од датог основног на основу повезивања домена сарадње са доменом спорта по обрасцу САРАДЊА ЈЕ СПОРТСКА ИГРА.

Друга идентификована значењска мрежа глагола *играћи* изведена је од свог основног значења 'покретати се по одређеном ритму, плесати' (нпр. *играћи у колу, играћи валцер*). Дата мрежа обухвата низ метафоричких значења, међу којима су: 'покретати се, мицати се' (нпр. *Игра јој сићо у рукама.*), 'јако, удбрзано куцати од узбуђења (о срцу)'⁷, 'подрхтавати, трести се' (нпр. *Усне*

су јој и^ирале од љу^ишине.), 'померати се, климати се, поскакивати' (нпр. *Седло и^ира на коњу шамо-амо.*), 'привидно подрхтавати, треперити (пред очима)' (нпр. *Кад чи^ишам, слова ми и^ирају.*), 'светлуцати, треперити одбијајући се од чега (о светлости, зрацима)', 'испољавати се, појављивати се' (нпр. *Осмејак јој је и^ирао на лицу.*), 'поскакивати, скакати (о коњу)'. Сва она су, дакле, изведена механизмом метафоре од поменутог основног значења на основу уочене сличности која се огледа у ритмичном померању понављаним покретима, те се лексема и^ира^иши користи, на пример, да означи такво покретање извесног органа или дела тела узроковано извесним емоционалним стањем, као и такво померање извесног објекта или животиње. У основи овог трансфера имена једног појма на други леже појмовне метафоре ТРЕПЕРИТИ/СВЕТЛУЦАТИ/ТИТРАТИ/УЗБУЂЕНО КУЦАТИ ЈЕ ПЛЕСАТИ, ОБЈЕКАТ/ЖИВОТИЊА КОЈА СЕ РИТМИЧНО КРЕЂЕ ЈЕ ПЛЕСАЧ/ПЛЕСАЧИЦА. Од поменутог значења у вези са кретањем коња, изведено је значење 'наводити коња да поиграва; терати у трк, галоп' (нпр. *и^ира^иши коња и^иреко њоља*) путем метонимије⁸ и то по формули КРЕТАТИ СЕ САМОСТАЛНО – ЧИНИТИ ДА СЕ НЕШТО/НЕКО КРЕЂЕ ГДЕ ЗАПРАВО КОЊ ОД СУБЈЕКТА КОЈИ УПРАВЉА СВОЈИМ КРЕТАЊЕМ ПОСТАЈЕ ОБЈЕКАТ ЧИЈИМ КРЕТАЊЕМ УПРАВЉА ЧОВЕК. Овој мрежи припада и једно значење изведено од основног механизмом спецификације, 'изводи ритмичке покрете, мицати телом' (нпр. *и^ира^иши куковима*), а чије је деловање засновано на увођењу компоненте инструмента који се овде односи на одређени дела тела којим се изводи плес.

Трећа мрежа оба испитивана глагола израста из значења које се односи на глуму, у консултованим речницима дефинисано на следећи начин: 'represent (a character) in a theatrical performance or a film' (нпр. *Early in her career she played Ophelia.*) и 'представљати на сцени, глумити' (нпр. *и^ира^иши кнеињу*). Глагол *play* је поменуто основно значење у оквиру ове мреже проширио у ново значење 'put on or take part in (a theatrical performance, film, or concert)' (нпр. *The show was one of the best we*

⁷ РМС за поједина значења не нуди илустративне примере, већ се само специфични референт на кога се значење односи наводи у облим заградама у оквиру дефиниције.

⁸ Механизам лексичке метонимије заснован је на појмовној метонимији као когнитивном механизму у коме један ентитет (изворни) омогућава приступ другом (циљном) у оквиру истог домена (Kövecses, 2002, стр. 145). При томе, између два ентитета постоји извесна логичка веза типа ДЕО-ЦЕЛИНА, ЦЕЛИНА-ДЕО, САДРЖАЈ-САДРЖАТЕЉ, ИНСТРУМЕНТ-РАДЊА, УЗРОК-ПОСЛЕДИЦА, ИТД.

ever played.) путем механизма генерализације односно уопштавањем тако да подразумева учешће у перформансу на сцени уопште укључујући и концерте. С друге стране, специјализацијом изведено је значење ‘give a dramatic performance at (a particular theatre or place)’ (нпр. *The company are playing 11 cities around the country.*) додавањем компоненте места извођења драмског перформанса. Активиран је и механизам метафоре приликом извођења значења ‘behave as though one were (a specified type of person)’ (нпр. *She stood in the corner playing the shy bride in her long red bridal dress.*), и то на основу обрасца ПРИКАЗИВАТИ СЕ НА ОДРЕЂЕНИ НАЧИН ЈЕ ИЗВОДИТИ УЛОГУ НА СЦЕНИ.

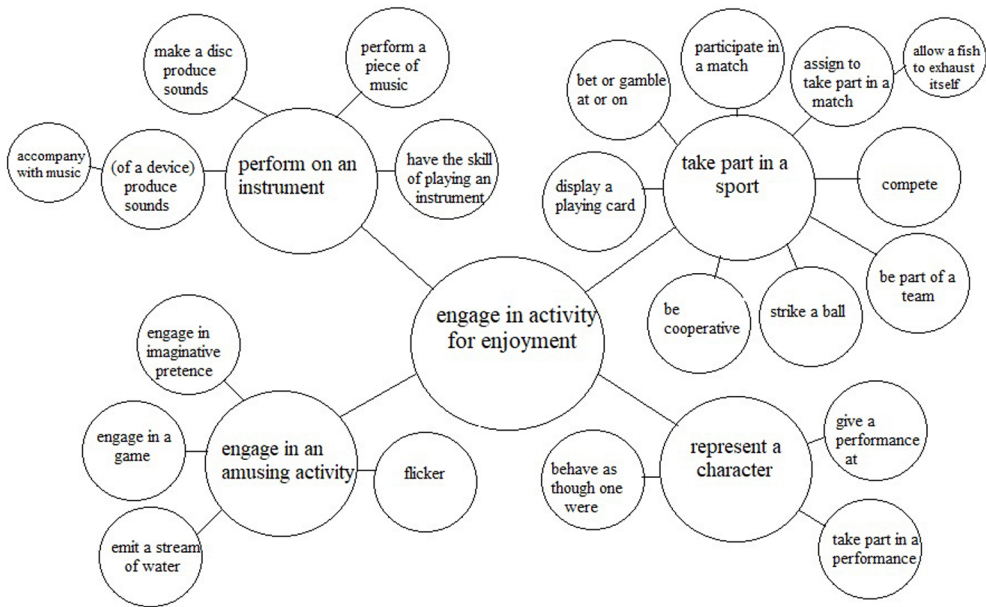
На основу овог обрасца изведено је и једно од метафоричких значења у трећој идентификованој мрежи глагола *иџраиши*, ‘приказивати се, издавати се за некога, за нешто’ (нпр. *Иџрао је увек некој ѿсѿодина.*) на основу сличности која се огледа у претварању извесне особе да је неко други или нешто друго. Друго метафоричко значење у овој мрежи је ‘бити од важности’ (нпр. *Те сѿвари су иџрале међу омладином.*) изведено по обрасцу ИМАТИ ВАЖНОСТ ЈЕ ИЗВОДИТИ УЛОГУ НА СЦЕНИ формулисаном на основу уочене сличности која се односи на истакнутост извесне теме, ствари или појединца у смислу да је у центру пажње и интересовања других због свог јавног наступања управо као и глумци на сцени.

Четврту семантичку скупину глагола *џлау* предводи значење ‘perform on (a musical instrument)’ (нпр. *A man was playing a guitar.*) око кога је окупљено неколико других од њега директно изведених значења. Једно од њих, ‘possess the skill of performing on (a musical instrument)’ (нпр. *As well as playing the flute Rosie plays the piano, violin, guitar and sings.*), резултат је специјализације услед додавања компоненте ‘умети’. Три значења, ‘produce (notes) from a musical instrument; perform (a piece of music)’ (нпр. *They played a violin sonata.*), ‘make (a disc, music player, or other device) produce sounds or recorded images’ (нпр. *Someone is playing a record - I can hear the drum.*) и ‘(of a musical instrument, music player, or other device) produce sounds or recorded images’ (нпр. *Somewhere within, a harp was playing.*), изведена су путем механизма метонимије, и то у првом случају по формули МУЗИЧКО ДЕЛО ЗА ИНСТРУМЕНТ КОЈИМ СЕ СВИРА ЈЕР ИЗВОЂАЧ СВИРА ИНСТРУМЕНТ КОЈИМ ПРОИЗВОДИ ЗВУКЕ КОЈИ САЧИЊАВАЈУ ДАТО МУЗИЧКО ДЕЛО, у другом УЗРОК РАДЊЕ ЗА РАДЊУ ЈЕР ОСОБА УКЉУЧУЈЕ ДАТИ МУЗИЧКИ УРЕЂАЈ КОЈИ УСЛЕД ТОГА ПРОИЗВОДИ ЗВУКЕ, те дата особа тако заправо узрокује

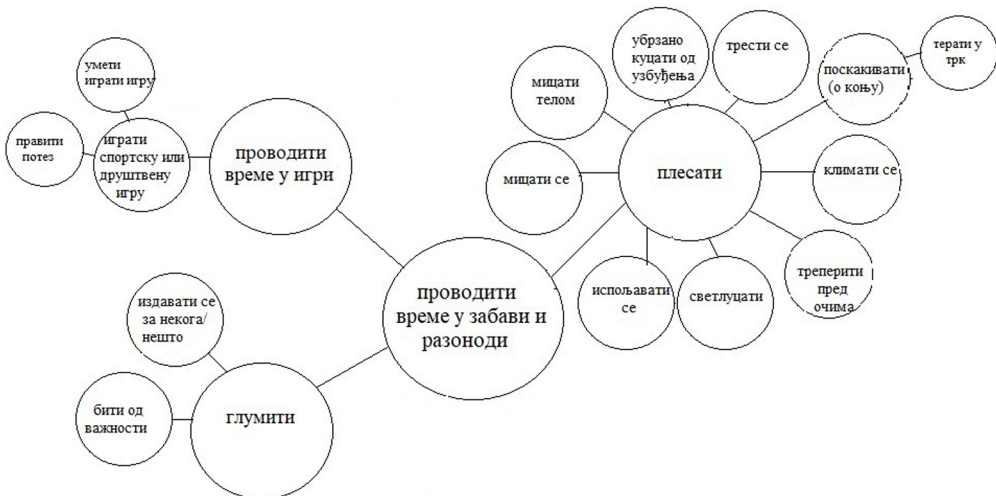
производњу музике, и у трећем случају по формули музички инструмент ЗА МУЗИЧАРА јер инструмент не производи звук самостално већ музичар свира на њему. Од последњег наведеног значења изведено је још једно, 'accompany (someone) with music as they are moving in a specified direction' (нпр. *The bagpipes played them out of the dining room.*), специјализацијом услед додавања објекта и компоненте правца кретања.

На основу извршене детаљне семантичке анализе, закључујемо да постоји повезаност значења по принципу породичне сличности унутар сваке од представљених мрежа. Сва значења једне мреже су изведена, непосредно или посредно, од истог основног или прототипског значења, услед чега су и међусобно повезана на основу породичне сличности.

Међутим, да би се одговорило на питање да ли су представљене мреже значења делови јединствене полисемичне структуре или су пак засебне, независне семантичке структуре, неопходно је покушати утврдити постојање заједничког, прототипског значења за основна значења идентификованих мрежа. Разматрајући основна значења у мрежама глагола *play* и *играти*, 'проводити време у игри', 'изводити спортску активност', 'плесати', 'глумити' и 'свирати', примећујемо да је компонента забаве и разоноде управо та која их повезује представљајући основу из које су се сва она развила јер свако од њих представља активност која се изводи у сврху забаве, разоноде, рекреације било самог субјекта активности, било посматрача, публике. Дакле, значење дефинисано формулацијом 'проводити време у забави и разоноди' је прототип целокупне семантичке структуре како глагола *play*, тако и глагола *играти* као опште значење које се, у случају оба глагола, не реализује у језику само по себи већ кроз своје неколике специфичне конкретизације настале специјализацијом. Установљењем поменутог прототипа утврђена је заједничка семантичко-деривациона основа за идентификоване мреже у обама посматраним структурама, које су, дакле, полисемичне, а у целости су приказане у форми радијалног скупа следећим дијаграмима:

ИЛУСТРАЦИЈА 2: ПОЛИСЕМИЧНА СТРУКТУРА ГЛАГОЛА PLAY
ILLUSTRATION 2: POLYSEMOUS STRUCTURE OF THE VERB PLAY

ИЛУСТРАЦИЈА 3: ПОЛИСЕМИЧНА СТРУКТУРА ГЛАГОЛА ИГРАТИ
ILLUSTRATION 3: POLYSEMOUS STRUCTURE OF THE VERB ИГРАТИ

АНАЛИЗА ЛЕКСИКОГРАФСКОГ ПРИКАЗА СЕМАНТИЧКИХ СТРУКТУРА ГЛАГОЛА *PLAY* И ИГРАТИ

С обзиром на то да смо утврдили да су семантичке структуре глагола *play* и *играти* полисемичне закључујемо и то да је оправдан њихов приказ у ODE и PMS у оквиру једног речничког чланка.

Претходном анализом је показано и то да се у оквиру ових полисемичних структура јасно издвајају три односно четири мотивисане мреже значења окупљених око заједничке семантичке основе од које су непосредно или посредно изведена одређеним механизмом, те се поставља питање веродостојног одсликавања овакве унутрашње организације посматраних полисемичних структура у ODE и PMS у смислу груписања значења у чланку у складу са установљеним мрежама. Чланак за глагол *play* у ODE издељен је на 7 нумерисаних сегмената од којих поједини садрже неколико значења међу којима је јасно визуелно издвојено једно као најопштије и надређено осталим значењима односно његовим подзначењима, која су у складу са својим хијерархијским статусом и нумерисана, на пример у сегменту под бројем 2: 2.1, 2.2, 2.3 итд. Први међу овим сегментима обухвата прву идентификовану мрежу предвођену значењем које се односи на учешће у задавној активности, игри, које и има статус надређеног у овој значењској скупини, а други сегмент укључује другу идентификовану мрежу окупљену око основног значења 'учествовати у спортској активности', које је такође оправдано надређено у датом сегменту. Сегмент 4 обухвата у целости мрежу са основним значењем 'глумити', а под бројем 5 је целокупна мрежа под значењем 'свирати'. Као и у претходним случајевима, и у овим сегментима су прототипска значења мрежа адекватно означена као надређена. Међутим, у засебан сегмент 3 издвојено је значење 'be cooperative' које, како је анализа показала, припада мрежи окупљеној око употребе у вези са спортском активношћу, те би требало да буде придружено подзначењима у сегменту 2. Метафоричка значења која подразумевају кретање светлости и млаза воде у фонтани такође су смештена у засебан сегмент 6 иако су изведена директно од прототипа идентификоване мреже 1, а метафоричко значење у вези са риболовом је у сегменту 7 иако је део друге идентификоване мреже представљене у сегменту 2. Закључује-

мо да ODE, у свом чланку, постиже висок степен верног одсликавања организације полисемичне структуре глагола *play* у смислу адекватног груписања значења према њиховој семантичко-деривационој повезаности у оквиру четири идентификоване семантичке мреже. Ипак, верна рефлексија поменуте структуре и њене унутрашње организације није потпуна јер су уочени ретки случајеви одступања од утврђених деривационих путања појединих значења, која су приказана као засебна, независна премда су саставни део одређених идентификованих значењских група.

У чланку у РМС постоји осам нумерисаних сегмената од којих првих пет представљају групе од неколико значења, али у којима нема јасно визуелно издвојеног надређеног значења, јер су представљена једно за другим у непрекинутом низу и означена тако да сва имају исти статус, на пример у групи 3: 3.а, б, в. итд. Према томе, ове скупине значења немају хијерархијску структуру, те не показују јасно статус основног значења дате мреже. Верност рефлексије анализом установљене организације полисемичне структуре глагола *и́раићи* је ниског степена у овом речнику. Само први сегмент обухвата једну целовиту мрежу значења, и то прво идентификовану. Друга мрежа која садржи највећи број значења, у чланку је представљена у оквиру чак четири сегмента, и то 2, 3, 4, 5. У сегменту 5 су два значења која се односе на кретање коња, док није препознатљив критеријум по коме су остала значења груписана у оквиру сегмената 2, 3 и 4. Значења треће идентификоване мреже су представљена као међусобно потпуно независна и неповезана, јер је свако од њих наведено појединачно у оквиру засебног нумерисаног сегмента (6, 7 и 8). Стога, организација значења у чланку у РМС највећим делом није заснована на праћењу деривационих путања значења глагола *и́раићи* и њихове међусобне повезаности, те не одсликава верно унутрашњу организацију полисемичне структуре овог глагола.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду је извршена анализа семантичких структура глагола *play* и *и́раићи* према теорији прототипа, те којом је установљено да се структура енглеског глагола састоји од четири, а српског глагола од три семантичко-деривационе мреже. Оне укључују значења која су мотивисано изведена од заједничког основног или прототипског значења директно или индиректно, те представљају скупине значења која су међусобно дерива-

ционо повезана по принципу породичне сличности. При том, основна значења установљених семантичких мрежа одговарајућег глагола су такође међусобно повезана заједничким прототипом услед чега ове мреже чине, у случају оба глагола, јединствену семантичку структуру у којој су сва значења међусобно повезана непосредно или посредно, те која, стога, представља случај полисемије. Занимљива је природа препознатог прототипа целокупне полисемичне структуре глагола *play*, с једне, и глагола *играћи*, с друге стране, који представља опште значење које је реализовано у двама језицима путем својих неколиких конкретизација, а то су основна значења претходно поменутих идентификованих семантичких мрежа у оквиру посматраних полисемичних структура. Само по себи ово опште прототипично значење није реализовано ни у енглеском, ни у српском.

Резултати анализе имају и импликације значајне за лексикографску праксу приказа семантичких структура глагола *play* и *играћи*, пре свега у смислу организације значења у речничком чланку због уочених неколико скупина уско повезаних значења у оквиру полисемичне структуре сваког од посматраних глагола. Стога је испитана веродостојност приказа семантике два глагола у анализираним речницима, ODE и РСМ, у смислу усклађености са резултатима спроведене анализе према теорији прототипа. Установљено је да ODE у великој мери верно одсликава организацију значења у полисемичној структури глагола *play* у односу на резултате анализе. С друге стране, организација значења у чланку *играћи* у РСМ у веома ниском степену одговара организацији полисемичне структуре овог глагола установљеној анализом. Дакле, приказ значења енглеског глагола у ODE је заснован на праћењу њихових деривационих путања, док се ова карактеристика не може приписати речнику српског језика.

Спроведена анализа је указала и на то да примена принципа теорије прототипа приликом анализе семантичких структура омогућава увид у њихову унутрашњу организацију, мотивисано проширивање, вишеслојност, међусобну повезаност значења која није увек очигледна, те њихов различит статус у оквиру структуре.

ЛИТЕРАТУРА Драгићевић, Р. (2007). *Лексиколоџија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

- Гортан-Премк, Д. (2004). *Полисемија и орјанизација лексичкој сисџема у српскоме језику*. Друго издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Халас Поповић, А. (2017). *Увод у лексичку ѿполисемију*. Нови Сад: Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду. Преузето са: <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-438-2>
- Brugman, C. (1981). *Story of OVER*. (unpublished MA thesis). University of California, Berkeley.
- Brugman, C. & Lakoff, G. (1988). Cognitive Topology and Lexical Networks. In: S. Small, G. Cottrell & M. Tannenhaus (Eds.), *Lexical Ambiguity Resolution* (477–507). San Mateo: Morgan Kaufman Publishers, Inc.
- Cruse, A. (2004). *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, V. (2005). The Meaning of Time: Polysemy, the Lexicon and Conceptual Structure. *Journal of Linguistics*, 41 (1), 33–75.
- Geeraerts, D. (1989). Prospects and Problems of Prototype Theory. *Linguistics*, 27, 587–612.
- Geeraerts, D. (2001). The definitional practice of dictionaries and the cognitive semantic conception of polysemy. *Lexicographica*, 17, 6–21.
- Hurford, J. R., Heasley, B., Smith, M. B. (2007). *Semantics. A Coursebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kövesces, Z. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lewandowska-Tomaszczyk, B. (2007). Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: D. Geeraerts & H. Cuyckens (Eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (139–169). Oxford: Oxford University Press.
- Lipka, L. (2002). *English Lexicology*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Rosch, E. (1973). Natural categories. *Cognitive Psychology*, 4, 328–350.
- Rosch, E. (1975). Cognitive representations of semantic categories. *Journal of experimental psychology: general*, 104, 192–233.
- Šipka, D. (2006). *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.
- Vitgenštajn, L. (1980). *Filosofska istraživanja*. Друго, pregledano i popravljeno izdanje (prev. Maricki-Gadžanski, K.; predgovor Berberović, J.). Beograd: NOLIT.

ИЗВОРИ

play. (n.d.) *Oxford Dictionary of English*. Preuzeto 1. marta 2021. sa <https://www.lexico.com/>

играти. (2011) У: М. Николић (ур.). *Речник српскоја језика* (измењено и поправљено издање, стр. 428). Нови Сад: Матица српска.

ДОДАТАК: ПРИКАЗИ ОРИГИНАЛНИХ ЧЛАНАКА ЗА ГЛАГОЛ PLAY И ИГРАТИ У ОДЕ И РСМ

The image shows a screenshot of the Oxford Dictionary entry for the verb 'play'. The entry is organized into numbered sections, each with a specific meaning and example sentences. The sections are:

- 1** [no object] Engage in activity for enjoyment and recreation rather than a serious or practical purpose. Example: 'The children were playing by a pool.'
- 1.1** [with object] Engage in (a game or activity) for enjoyment. Example: 'I want to play *Snakes and Ladders*.'
- 1.2** Amuse oneself by engaging in imaginative pretence. Example: 'The boys were playing *cops and robbers*.'
- 2** [with object] Take part in (a sport). Example: 'I play *squash and badminton*.'
- 2.1** Participate in (a sporting match or contest). Example: 'The squad will have played 14 games in six weeks.'
- 2.2** Compete against (another player or team) in a sporting match. Example: 'The team will play *France* on Wednesday.'
- 2.3** [no object] Be part of a team, especially in a specified position, in a sporting contest. Example: 'He played in goal.'
- 2.4** Strike (a ball) or execute (a stroke) in a game. Example: 'We hit in an *offside* position when his teammate played the ball.'
- 2.5** [no object with adverbial] (of a cricket ground) be in such condition as to have a specified effect on play. Example: 'The pitch was playing beautifully, but the bowlers stuck to their task.'
- 2.6** Assign to take part in a match, especially in a specified position. Example: 'The manager played his strongest side of the season.'
- 2.7** Move (a piece) or display (a playing card) in one's turn in a game. Example: 'He played his *queens*.'
- 2.8** Bet or gamble at or on. Example: 'He didn't gamble or play the *punter*.'
- 3** [no object usually with negative] Be cooperative. Example: 'He needs financial backing, but the building societies won't play.'
- 4** [with object] Represent (a character) in a theatrical performance or a film. Example: 'Nardi is her career she played *Ophelia*.'
- 4.1** [no object] Perform in a film or theatrical production. Example: 'He was proud to be playing opposite a famous actor.'
- 4.2** Put on or take part in (a theatrical performance, film, or concert). Example: 'The show was one of the best we ever played.'
- 4.3** Give a dramatic performance at (a particular theatre or place). Example: 'The company are playing 11 cities around the country.'
- 4.4** Behave as though one were (a specified type of person). Example: 'The officer played the innocent, but smuggled goods were found on his vessel.'
- 5** [with object] Perform on (a musical instrument). Example: 'A man was playing a guitar.'
- 5.1** Possess the skill of performing on (a musical instrument). Example: 'He taught himself to play the violin.'
- 5.2** Produce (notes) from a musical instrument perform (a piece of music). Example: 'They played a violin sonata.'
- 5.3** Make (a disc, music player, or other device) produce sounds or recorded images. Example: 'Someone is playing a record—I can hear the drum.'
- 5.4** [no object] (of a musical instrument, music player, or other device) produce sounds or recorded images. Example: 'Somewhere within, a harp was playing.'
- 5.5** [with object and adverbial of direction] Accompany (someone) with music as they are moving in a specified direction. Example: 'The bagpipes played them out of the dining room.'
- 6** [no object] Move lightly and quickly, so as to appear and disappear; flicker. Example: 'Little beams of light played over the sea.'
- 6.1** (of a fountain or similar source of water) emit a stream of gently moving water. Example: 'A fountain played in the courtyard.'
- 7** [with object] Allow (a fish) to exhaust itself pulling against a line before reeling it in. Example: 'So fishermen ever played a herring more carefully or with greater wit.'

ИЛУСТРАЦИЈА 4: ЧЛАНАК ЗА ГЛАГОЛ PLAY У ОДЕ
ILLUSTRATION 4: ENTRY FOR THE VERB PLAY IN ODE

играти (играти), *играм* несвр. **1. а.** *проводити време у забави и разоноди, забављати се:* ~ кликера, ~ за столом неку игру. **б.** *умети изводити неку игру.* – Он игра више игара на картама. **в.** *проводити време у спортској или друштвеној игри:* ~ фудбал, ~ тенис, ~ шах. **г.** *правити потез у игри:* ~ краљницом, ~ десетку. **2. а.** *покретати се по одређеном ритму, плесати:* ~ у колу, ~ валцер. **б.** *изводити ритмичке покрете, мицати телом:* ~ куковима. **в.** *покретати се, мицати се.* – Игра јој сито у рукама. **г.** *немирно гледати, трептати (о очима).* **д.** *јако, убрзано кучати од узбуђења (о срцу).* **3. а.** *подрхтавати, трести се.* – Усне су јој играле од љутине. **б.** *померати се, климати се, поскакивати.* – Седло игра на коњу тамо-амо. **в.** *привидно подрхтавати, треперити (пред очима).* – Кад читам, слова ми играју. **4. а.** *светлуцати, треперити одбијајући се од чега (о светлости, зрацима).* **б.** *испољавати се, појављивати се.* – Осмејак јој је играо на лицу. **5. а.** *поскакивати, скакати (о коњу).* **б.** *наводити коња да поиграва; терати у трк, галоп:* ~ коња преко поља. **б.** *представљати на сцени, глумити:* ~ кнегињу. **7.** *приказивати се, издавати се за некога, за нешто.* – Играо је увек неког господина. **8.** *разг бити од важности.* – Те ствари су играле међу омладином. □ ~ се **1. а.** *проводити време у*

ИЛУСТРАЦИЈА 5: ЧЛАНАК ЗА ГЛАГОЛ ИГРАТИ У РСМ

ILLUSTRATION 5: ENTRY FOR THE VERB ИГРАТИ IN RMS

ANA V. HALAS POPOVIĆ
UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ENGLISH STUDIES

SUMMARY

SEMANTIC STRUCTURES OF THE VERBS *PLAY* AND *IGRATI*
FROM THE PROTOTYPE THEORY PERSPECTIVE
AND THEIR PRESENTATION IN DICTIONARIES

In this paper, an analysis of the semantic structures of the English verb *play* and the Serbian verb *igrati* has been carried out according to the principles of the prototype theory as well as an analysis of the lexicographic representation of these structures in *Oxford Dictionary of English* (in its online version) and *Речник српско-га језика Матице српске* (2011) as leading representatives of the lexicographic practice of the two languages. Since it has been observed that relations among senses of each of the two verbs are not all quite obvious and clear, the aim of the analysis has been to examine mutual semantic-derivational relatedness of these senses and, simultaneously, to answer the question whether semantic structures of these verbs are polysemous and, consequently, whether displaying all senses of each of these verbs within the same dictionary entry is justified. Also, the analysis has aimed at discovering how faithfully and precisely the structure and organization of entries in the two dictionaries reflect the internal organization of

the given semantic structures and mutual relatedness of their senses taking into account the results of the analysis.

An inventory of senses of the two verbs has been collected on the basis of their entries in the analysed dictionaries. For each sense, its derivational path has been identified including the sense which it has been derived from as well as the mechanism employed in this semantic derivation. This analysis has revealed that there are four motivated semantic networks within the semantic structure of the verb *play* and three such networks in the semantic structure of the verb *igrati*. Each of these networks includes senses which are derived from the common basic or prototypical sense directly or indirectly and, therefore, related on the basis of the family resemblance principle. The basic senses of all the networks identified within the structure of each of the verbs are also mutually related due to the fact that they share the same prototype. Hence, the identified networks, in the case of both verbs, form a unified semantic structure, which can be regarded as polysemous. This observation leads to the conclusion that the representation of these structures in the analysed dictionaries within one entry is justified. It has also been observed that the structure and organization of the entry for the verb *play* in the analysed dictionary of English quite precisely reflect the internal organization of the given polysemous structure since it adequately groups senses according to their semantic-derivational relatedness within the identified motivated networks and clearly emphasizes the basic sense of each network. The faithfulness of this reflection is achieved to a great extent, though not completely. However, the structure and organization of the entry for the verb *igrati* in the analysed dictionary of Serbian does not match the internal organization of the given polysemous structure.

KEYWORDS: prototype theory; prototypical sense; semantic structure; polysemy; dictionary; dictionary entry.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈУГОСЛАВА Г. РАКИЋ МЛАДЕНОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

МОНАШКА ИМЕНА У ПОМЕНИКУ МАНАСТИРА ДЕЧАНА (XVI–XX ВЕК)

САЖЕТАК. У раду смо се бавили монашким именима у *Поменику манасџира Дечана*, у ком су записивана имена у периоду од краја XVI до почетка XX века. Имена смо ексцерпирали из рубрика које су предвиђене за упис имена монаха и монахиња, али и из других рубрика у којима су забележена монашка имена. Уз свако име у загради налази се податак о учесталости имена у монашким, али и у мирским круговима, како би се увидела заступљеност и фреквенција монашких имена у народу.

Забележена мушка монашка имена највећим делом припадају оној групи календарских имена која се врло ретко, или уопште не јављају у народу, док су забележена женска монашка имена прилично распрострањена у мирским редовима.

Кључне речи: *Поменик манасџира Дечана*; антропонимија; монашка имена.

---

¹ jugoslava.rakic@pr.ac.rs

Рад је примљен 10. маја 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ДЕЧАНСКОМ ПОМЕНИКУ

За потребе овог рада ексцерпирани смо монашка имена у *Поменику манасџира Дечана* (Проскомидија манастира Дечана), који је први од два поменика овог манастира и припада Збирци дечанских рукописа, која, према инвентару који је урадила Мирјана Шакота, садржи 156 књига. *Поменик* је настао у манастиру Високи Дечани у периоду од 1595. до 1938. године. Конзервиран је у Републичком заводу за заштиту културе у Београду.

Поменици, у својој дефиницији, представљају „богослужбене књиге које су писари састављали за потребе чинодејствовања свештеника у олтару цркве пре почетка Божанствене литургије (на светој Проскомидији), када се распоређује евхаристијски хлеб на дискосу, улива вино у свети путир и помињу имена живих и упокојених хришћана“ (ЛССВ, 1999, стр. 551).

Поменик манасџира Дечана има 151 лист, али нису сви испуњени. Стране листова бележили смо са а и б. Имена се наводе по уобичајеној поменичкој формули, са почетком устаљеним код свих поменика: помѣни гѣ дшѣ ракъ свонѣ. Овакав почетак, исто као у свим поменицима, захтева допуну у акузативу једнине, али ово правило на појединим местима није доследно спроведено, па су понегде имена записивана у номинативу једнине.

У рукопису *Поменика* у запису на листу 150б стоји да је *Поменик* настао 1595. године трудом патријарха Јована и проигумана Виктора, а руком писара Димитрија, даскала из Јањева. Последњи запис у *Дечанском поменику* датира из 1938. године.

Допринос анализе имена у *Поменику* огледа се у представљању праве антропонимијске слике на одређеној српској територији у прилично дугом периоду од краја XVI до почетка XX века, управо у периоду турске владавине, ако се зна да је манастир под турском влашћу био од средине XV до почетка XX века. Ономастички подаци често спадају у најстарија и најпоузданија језичка сведочанства о променама и кретањима становништва, а понекад су управо ти подаци једини трагови несталих народа, спомени из времена о коме није остало никаквих писаних трагова, чак ни остатака материјалне културе (Грковић, 1983, стр. 1). Осим тог значаја, може се рећи да се нарочити значај сачуваних старих културних споменика огледа у очувању и сагледавању српске духовности и културе на Косову и Метохији: „Нема никакве дилеме да је књиѣа, и то не обична, профана, већ свѣѣа

књиџа, најбољи параметар за одређивање српских културних жаришта на Косову и Метохији [...]. Упркос уништавању и разношењу рукописних књиџа, остало је доста извора који сведоче какав је био однос српских владара, архијереја и духовника према књиџи и библиотеци“ (Бојовић, 2006, стр. 159).

Према нашим подацима и ексцерпираним материјалу, у *Поменику* је уписано нешто мање од 1.000 различитих имена, којима је именовано нешто више од 6.000 лица. Имена су различитог порекла, пре свега словенског (народна српска имена) и хришћанског порекла (календарска, имена грчког, латинског и хебрејског порекла).² Мањи је број забележених имена преузетих из других језика (турски, мађарски, италијански, а има имена чије порекло није утврђено).³

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О МОНАСИМА И МОНАШТВУ

Монаси⁴ су људи из црквених редова који су својим аскетским животом, одрицањем од земаљских, а уздизањем небеских дарова и основних духовних и моралних начела, доприносили да се Богу приближе не само верници из нижих слојева народа већ из свих друштвених и владајућих слојева. Према речима Његовог Високопреосвештенства Митрополита црногорско-приморског Амфилохија Радовића „монаси су људи подвижници, који се одричу свега пролазнога ради Христа и Царства Небескога, и

² Постоји више различитих подела имена у радовима наших лингвиста који су се бавили поменицима. Код Милице Грковић (1983, стр. 5) „сва имена, укључујући ту патрониме и надимке, прво су распоређена азбучним редом по насељима и разврстана у три категорије: словенска, хришћанска и остала. У групу словенских имена су сврстана она која су сачињена од словенских елемената, без обзира да ли су настала у словенској прадомовини или у јужнословенској заједници. Термин хришћанска имена обухвата календарска имена која су Словени преузели након покрштавања, као један од знакова припадности новој вери. У групи осталих налазе се имена примљена у непосредном контакту Словена и суседних народа и племена, и она која су била недовољно јасна или непозната.“ Јелица Стојановић (2013, стр. 166) у свом раду „Словенска и хришћанска имена у Пивском поменику и Поменику Хоче“ лична имена дели на словенска имена и имена страног порекла, која су углавном црквена (хришћанска, календарска, углавном грчка или примљена преко грчког језика, ретко из латинског).

³ Антропонимијом *Дечанског поменика* бавио се Владимир Поломац (2017), чије истраживање обухвата лична имена световних лица из последње две поменичке рубрике.

труде се да буду вјерни Христу до смрти. [...] Дјевственика је увијек било у Цркви. Они су давали и дају *завјет њослушносѝи, дјевсѝивеносѝи и сиромашѝива*. Велики број дјевственика (монаха и монахиња, калуђера и калуђерица), појавио се у IV вијеку, прво на Истоку, а онда по свима крајевима васељене до које је допрло Хришћанство“ (Радовић, 2012, стр. 115). „Примањем монашког чина и одвајањем од световног живота, будући монах облачећи се у ново рухо, уместо старог, узима ново име обично некога од светитеља који ће му убудуће бити узор и заштита. Могло се бирати свако име које се налазило у хришћанском календару, име мученика за Христову веру, име небеске силе или име из *Библије*“ (Грковић, 2017, стр. 251). Према речима Р. Грујића (1932, стр. 239), приликом монашења монаси прекидају везу са светом и своје дотадашње крштено име замењују новим монашким именом, а притом се пази да прво слово монашког имена одговара првом слову претходног крштеног имена: познато како је Стефан Немања приликом монашења добио име *Симеон*, а његова жена Ана је добила монашко име *Анасѝасија*. Међутим, то вероватно није било правило ког су се морали придржавати, јер је забележено много других случајева у којима се прва слова крштеног и монашког имена не поклапају.⁵ Осим тога, у исто-

⁴ Монах – припадник црквеног реда који живи у манастиру, калуђер (РСЈ, 2007, стр. 727). „Монаштво (грч. *μοναχος*, *самац*, *усамљеник*): начин јеванђелског живота, посвећен молитви, контемплацији и подвигу у потпуном повлачењу од света (одакле и свест о странствовању монаха) и у пуном послушању према духовном оцу Монашки живот је посвећен личном опитовању Светога Духа – кроз послушност, сиромаштво и целомудреност, то јест преко три завета које монах испуњава под упутством свог духовног учитеља. Монашка духовност, иако изгледа као необичан начин живота, не разликује се битно од побожности верујућих. Оно што је на неки начин чини специфичном јесте тај одлучујући и подвижнички напор којим се актуализује благодат крштења кроз стално кајање“ (Брија, 1999, стр. 121).

⁵ Краљ Стефан Првовенчани је у монаштву добио име Симон; Растко Немањић је добио име Сава; Вуканов син је постао је монах Давид; син краља Уроша, Драгутин, добио је монашко име Теоктист; син деспота Бурђа као монах је добио име Герман; цар Јован Урош Палеолог као монах је носио име Јоасаф; кнегиња Милица, жена кнеза Лазара, добила је монашко име Евгенија, а када је примила велику схимну, добила је ново монашко име Еуфросинија; ћерка кнеза Лазара носила је монашко име Марина; супруга цара Душана као малосхимница носила је име Јелисавета, а када је примила велику схимну добила је име Евгенија (Грковић, 2017, стр. 252).

рији су познати случајеви задржавања старог имена: краљица Јелена Анжујска задржала је своје старо име и после монашења, затим жена Стефана Бранковића, Ангелина, такође је задржала своје старо име (Грковић, 2017, стр. 253), зато што су та имена била и светачка, монашка, за разлику од световних Владислав, Милутин итд.

Монашење је представљало посебан подвиг у српском средњовековном друштву, нарочито међу члановима владарских породица. То најбоље приказује податак да је од укупног броја чланова династије Немањића, која је владала више од двеста година и дала највише владара, готово половина приступила чину монашења. Међу члановима династије Немањића познато је најмање једанаест монаха и осам монахиња.⁶ При анализи имена у историјским споменицима монашка имена заслужују подједнако велику пажњу као и владарска и сва остала имена, јер „изузетну групу у Српској православној цркви чине монаси и монахиње“ (Грковић, 2017, стр. 251).

ИМЕНА МОНАХА И МОНАХИЊА У ДЕЧАНСКОМ ПОМЕНИКУ

Имена монаха и монахиња обухватају имена лица из осам рубрика:

- 1) Помѣнь светителемь (3а)
- 2) Помѣнь патріархом (3а–3б)
- 3) Я се помѣнь архієпископом (5а–7б)
- 4) Я се помѣнь мѣтрополѣтом (8а–12б)
- 5) Здѣ помѣнь јеромонахомь игуменомь (13а–38б)
- 6) Здѣ помѣнь монахомь (39а–52б)
- 7) Здѣ помѣнь јеродіаком (65а–66б)
- 8) Здѣ помѣнь монахѣмь (67а–76б)

Црквена лица која припадају поменутиим редовима: светитеља, патријараха, архиепископа, митрополита, јеромонаха, игумана, монаха, јерођаконa и монахиња, као што је познато, морала су претходно приступити чину монашења, када су добијала

⁶ Види табеле 5, 6 и 7 у: „Родословне таблице и грбови српских династија и властеле“ (Мрђеновић и др., 1991, стр. 52–54).

нова монашка имена (о монашким и мирским редовима видети Табелу 1). Стога, у даљем тексту, имена свих лица из ових редова зовемо монашким именима.

	МОНАШКИ РЕД	МИРСКИ РЕД
ЕПИСКОПСКИ ЧИН	Патрихарх	
	Архиепископ	
	Митрополит	
	Епископ	
СВЕШТЕНИЧКИ ЧИН	Архимандрит	Протојереј ставрофор
	Протосинђел	Протојереј
	Игуман	
	Синђел	Протонамесник
	Јеромонах	Јереј
ЂАКОНСКИ ЧИН	Архиђакон	
	Протођакон	Протођакон
	Јерођакон	Ђакон
ЛАИЦИ У ЦРКВИ	Схимонах	Ипођакон
	Монах	Чтец

ТАБЕЛА 1: ЦРКВЕНИ ЧИНОВИ*

* Прир. Михаило Хаџи-Џенић, Светотројичник, бр. 7, година VII на Духове 2009 (доступно на сајту: <http://www.riznicasrpska.net/riznicasrpska/index.php?topic=113>).

Монашка имена забележена у Дечанском ѿменику припадају календарским именима, која су „путем црквеног календара ушла у српски именослов као грчка, хебрејска, латинска, арамејска имена“ (Шћепановић, 1997, стр. 30). Петар Стевановић (2003, стр. 6) дели монашка имена у две групе на основу распрострањености у народу:⁷ прву групу чине сва имена која нису ушла у народну употребу, углавном су ограничена у оквиру цр-

⁷ „Монашка имена су тешко продирала у народ, већина њих је остала у кругу манастира: Артемије, Ираида, Макарија, Мардарије, Митродора, Нектарије, Тавита, Хризостом и многа друга. Једна група хришћанских имена јавља се и међу монасима и међу другим личностима које нису у монаштву. То су календарска имена која су вековима део народног речника имена: Алекса, Василије, Гаврило, Данило, Јован, Коста, Лазар, Никола, Павле, Петар, Сава итд.“ (Грковић, 2017, стр. 253).

квене употребе и везана за примање монашког чина, када се добија ново монашко име; другу групу чине сва имена која су у употреби у народу од најстаријих времена.

Имена монаха и монахиња уписивана су на листовима предвиђеним за њихово помињање. То правило, међутим, није свуда испоштовано. У неким од ових рубрика нису уписивана само имена људи који су припадали том монашком реду, већ су накнадно други писари дописивали и имена са другим звањима. На пример, под категоријом за помен јеромонаха и игумана помињу се архимандрити, монахиња, презвитер и одабаша. Имена монахиња налазимо и у другим рубрикама, али уз њих тада најчешће стоји ознака *монахию*. Такође, на многим местима предвиђеним за свештенство, уписивана су и световна словенска мушка и женска имена заједно, нарочито у каснијем периоду.

У прве две рубрике за упис имена из монашких редова – *Подѣнь свѣтителецѣ* (3а) и *Подѣнь патріархом* (3а–3б) имена је уписао само главни писар *Дечанској ѿменика*, Димитрије даскал. У осталим рубрикама, поред главног писара, и други писари су дописивали имена, често световна словенска, али и записе. Од укупног броја листова предвиђених за упис имена из монашких редова, Димитрије даскал је уписао девет.⁸

Уз свако име у загради приказан је и податак о учесталости имена у монашким (скраћено мон.) и у мирским (скраћено мир.) редовима у *Дечанском ѿменику*.

ИМЕНА МОНАХА

Имена мушких лица у монашким редовима уписивана су листовима од 3а до 3б, затим од 5а до 5б и од 65а до 66б. За упис монашких имена предвиђено је 50 листова, од којих је 16 потпуно празно. Монашким именима у рубрикама за помињање лица из монашких редова припадају сва имена која је уписао Димитрије даскал, затим највећи број хришћанских имена која су дописали други писари. Поједина хришћанска имена која су обич-

⁸ У рубрици *ѿ се подѣнь архієпископом* (5а–7б) Димитрије даскал је уписао само прву страну; у рубрици *ѿ се подѣнь мѣтрополѣтом* (8а–12б) уписао је прве две; у рубрици *Здѣ подѣнь єромонахомъ игуменомъ* (13а–38б) уписао је укупно седам страна, али са прескакањем од треће до десете; у рубрици *Здѣ подѣнь монахомъ* (39а–52б) уписао је прве две и трећу до половине; у рубрици *Здѣ подѣнь єрдіаком* (65а–66б) уписао је само прву страну до половине; у последњој рубрици *Здѣ подѣнь монахѣмъ* (67а–76б) главни писар је уписао имена до половине треће стране.

но уписана на маргинама, у скупу са словенским именима и уз која стоје уписани прилози, нисмо убројали у монашка имена.

Забележена мушка монашка имена припадају календару хришћанске цркве и деле се на имена Истока и имена Запада, о којима пише Милица Грковић (1983, стр. 91), а у нашој грађи су највећим делом везана за имена светитеља Истока. Календарска имена, поред поделе на Исток–Запад, Милица Грковић (1983, стр. 91) дели и на следеће категорије: а) имена небеских сила; б) старозаветна имена; в) имена Христових ученика и првих следбеника (апостола, еванђелиста и апостолских мужева); г) имена мученика раног хришћанства; д) владарска имена. Имена из свих ових категорија забележена су у грађи *Поменика манасџира Дечана* са мањим или већим бројем понављања. Међутим, овим категоријама нису обухваћена сва забележена имена у *Поменику*. Стога бисмо додали и шесту групу – *осџала хришћанска имена*, у коју смо сврстали сва имена која не припадају ниједној од наведених пет група календарских имена.

*Првој іруји (имена небеских сила)*⁹ припадају забележена имена: гавџина (мон. 11 / мир. 6), цнџана (мон. 24 / мир. 30), раџана (мон. 3).

Друју ірују чине старозаветна имена која су носили припадници јеврејског народа, а касније су уврштени у хришћанску цркву. Занемарљиво је мањи број старозаветних имена забележених у грађи у односу на забележена новозаветна имена. авраџа (мон. 3), давџа (мон. 3 / мир. 13), даџа (мон. 11), заџа / заџа (мон. 7 / мир. 2), нџа (мон. 2 / мир. 54), нџа (мон. 6), џаџа (мон. 3), џана (мон. 20 / мир. 124), џана (мон. 2), џаџа / џаџа (мон. 4), џаџа (мон. 18), џаџа (мон. 3 / мир. 32), џаџа / џаџа (мон. 6 / мир. 6).

Трећој іруји, именима Христових ученика и првих следбеника (апостола, еванђелиста и апостолских мужева), припадају имена која су у *Поменику* веома учестала и чија фреквенција по-

⁹ „Анђели су бестелесни и бесмртни духови, као и наше душе; но Бог их је одбарио узвишенијим моћима и способностима него човека. Њихов ум је савршенији од нашег. Они увек испуњавају вољу Божију, безгрешни су, и благодаћу Божијом толико су утврђени у чињењу добра, да не могу да погреше. [...] Анђели се на иконама представљају у виду лепих младића, што означава њихову духовну лепоту. Крила означавају то да они брзо извршавају вољу Божију“ (Станковић, 2001, стр. 10).

казује да су мање заступљена међу лицима из монашких редова.

андрео (мон. 2 / мир. 19), лазара (мон. 5 / мир. 26), лoуkѡ/лѡkѡ (мон. 1 / мир. 20), ларка (мон. 6 / мир. 79), лaфeл (мон. 4 / мир. 13), павла (мон. 7 / мир. 25), петра (мон. 8 / мир. 77), снѡeнa/снѡeнa (мон. 30), фoмѡ (мон. 3 / мир. 29), филанпа (мон. 1 / мир. 26).

Четиријoј иpуи (имена хришћанских мученика) припада мањи број имена забележених у *Дечанском иoменику*.

васнѡa (мон. 17 / мир. 4), гeвoрѡa (мон. 10 / мир. 11), днѡнтpнa (мон. 5 / мир. 13), кoзмѡ (мон. 2 / мир. 1), стeфaнa (мон. 18 / мир. 41), фeвдoрa (мон. 7 / мир. 8).

Пeшoј иpуи, према подели Милице Грковић (1983, стр. 91), припадају календарска имена из владарског ономастикона, од којих су међу монашким забележена: константина (мон. 5 / мир. 2), већ поменута лазара (мон. 5 / мир. 26), снѡeнa/снѡeнa (мон. 30), стeфaнa (мон. 18 / мир. 41), затим савѡ (мон. 18 / мир. 22).

Шeсѡу иpуи чине остала забележена хришћанска имена.

аkаkѡa (мон. 1), aѡeнтѡa (мон. 2), алeѡнe (нoминaтив) (мон. 2), aнaнѡa 6 / aнaнѡу 5 (мон. 11), aндрoннѡa (мон. 1), aнфoнѡa (мон. 9 / мир. 1), aрсeнѡa (мон. 23 / мир. 2), aфaнaснa (мон. 11 / мир. 2),

вaвѡлѡ (мон. 1), вaсaрѡнa (мон. 1), вeнeдѡктa (мон. 1), вeнѡaмнѡa (мон. 2), внкeнтѡa (мон. 2), вѡктoрa (мон. 3), внcарѡнa/внcарѡнa (мон. 10),

гeдeнa (мон. 1), гeнaдѡa 3 (мон. 1), гepaсѡмa (мон. 5) / гepaсѡмa (мон. 3), гpѡгoрѡa (мон. 8),

дaмaскнѡa (мон. 2), дaмѡaнa (мон. 2), днѡнтpofaнa (мон. 2), днoмѡндѡa (мон. 1), днoннѡa (мон. 17), дoмeнтѡaнa (мон. 1), дoрoфeл (мон. 1),

eвгeнѡa (мон. 1), eвфѡдѡa (мон. 8), eвстaтѡa (мон. 3), eвстpaтнa (мон. 5), eпѡфaнѡa (мон. 1),

нгнaтѡa (мон. 1), нлaрѡнa/нлaрѡнa (мон. 7), ннoкeнтѡa (мон. 2),

epeдѡу (мон. 3), epoфeл (мон. 3), eфpeмa/ѡeфpeмa (мон. 4),

ѡaннѡkѡa/ѡaннѡkѡa (мон. 8) / ѡaннѡkѡa (мон. 1), ѡaннѡkѡa (мон. 3) / ѡaннѡkѡa (мон. 1),

кѹрнла (мон. 3),

лаврентина (мон. 1), левонтіа (мон. 3), логгїна (мон. 2),

макарїа (мон. 16), маџнма/макснма (мон. 19 / мир. 3), мардарїа/
мардарнїа (мон. 7), мартирїа (мон. 1), мелетїа (мон. 1), мелентїа
(мон. 1), мллентна (мон. 3), методїа (мон. 4), мннѹ/мннорѹ (мон.
13), мнсанла (мон. 8), мнтрофана (мон. 3),

нафананла (мон. 1), нектарїа/нектарнїа (мон. 3), неѡфнта (мон. 1),
нестора (мон. 3 / мир. 3), ннкандра (мон. 1), ннканора (мон. 4),
ннкѹтѹ/ннкїтѹ (мон. 2), ннкѹфора/нїкѹфора/нїкѹфора (мон. 7),
ннкѡдїма/ннкѡднма (мон. 12), ннкѡна/ннкѡна (мон. 5),

ѡнофрїа (мон. 1),

пансеа/пансеа/панссеа/пансна (мон. 13), партенїа (мон. 2), паѡмнїа/
паѡмннїа (мон. 15), петронїна (мон. 11 / мир. 1), проѡсѡра/проѡсѡра
(мон. 3),

ролана (мон. 5), ромнла (мон. 1), рѡфнма (мон. 2) / рѡкїма (мон. 4),

саватїа (мон. 5), сеѡбїстїана (мон. 1), серафїѡна (мон. 6), сергїа/сергїа
(мон. 2), сїлнвестра/снлнвестра (мон. 5), софронїа (мон. 3 / мир. 1),
спнрдѡна (мон. 5 / мир. 2),

ѡѡдѡсїа/ѡѡдѡсїа (мон. 12), ѡѡктїста (мон. 1), ѡѡфана (мон. 5),
ѡѡфанїа (мон. 1), ѡѡфнла (мон. 2) / ѡѡѡвнла (мон. 1),
ѡѡфїлакта (мон. 1), ѡнцѡѡла (мон. 3),

ѡнрнла (мон. 1),

хрїстофора (мон. 4 / мир. 2).

Међу монашким именима забележена су мушка имена словенског порекла уз која, на неким местима, стоји уписан прилог: столанъ в ѡке воска (28а), мнлованъ полъ пѡшеннїце (номинатив, 48а), стонка 2 гроша (44б) итд. Забележена су и женска имена, која су накнадно уписана, а која су се, вероватно, случајно нашла овде, или без неког значајног разлога. На пример, име анла се помиње уз име *Михајло* као „Михајлова мати“, које се такође помиње на истој страни. На листу 52а стоји да је дарован манастир Високи Дечани без помена имена: „манастиру Високи Дечани“. Ова накнадно уписана имена не припадају монашким именима, али су се, претпостављамо због слободног простора, нашла на странама за помен монаха.

Забележено је укупно 125 мушких имена којима је именовано 675 лица из монашких редова. Од укупног броја, 85 имена је забележено само у монашким, а 40 имена се јавља и у монашким и у мирским редовима.

ИМЕНА МОНАХИЊА

Имена монахиња су уписивана од листа 67а до половине листа до 76б. За помен монахиња предвиђено је 10 листова, од којих су четири потпуно празна. Монашким именима у истоименој рубрици припадају сва имена монахиња која је уписао Димитрије даскал, затим највећи број хришћанских имена која су дописали други писари.

Забележена су следећа имена монахиња:

аннѸ (мон. 4 / мир. 7), ангелию/ангѣліѸ/аггѣлію/анѣлню (мон. 4 / мир. 38), алеѸандрію (мон. 1), анас-фасію (мон. 5),

васнлію (мон. 1), вевронню (мон. 1), воннфантїю (мон. 1),

ѣлѸ/ѣлоу (мон. 2 / мир. 40), еугенню (мон. 4), еленоу/еленѸ/ѣлїноу (мон. 2 / мир. 14), ѣнсав-фѸ (мон. 16), епраѸїю (мон. 1), ефнїню (мон. 3),

нванѸ (мон. 1 / мир. 6), нсованнѸ (мон. 1), ѣнїкню (мон. 1), ѣннїсю (мон. 2), ѣннїкню (мон. 1),

магдаланнѸ (мон. 3), мадонѸ (мон. 1 / мир. 3), макарію (мон. 1), марню (мон. 3 / мир. 6), марннѸ (мон. 6 / мир. 7), мар-фѸ (мон. 10 / мир. 4), матронѸ (мон. 2),

пеллгїю/пеллїкню (мон. 3), планндѸ (мон. 1),

сарѸ (мон. 1 / мир. 1), сїдонѸ (мон. 3 / мир. 10), солодню (мон. 1), софронїю (мон. 1), стѣфанїдѸ (мон. 1),

фѣклѸ (мон. 1), фѣводорѸ (мон. 2 / мир. 7), тѣводосїю (мон. 2), тѣофанѸ (мон. 2), фомандѸ (мон. 1),

хрїстннѸ (мон. 3).

На листу 68б помиње се само титула „игуменија“ без личног имена. Забележена су четири женска имена словенског порекла: џетнѸ (69а), разоуѸенкоу (72а), сталенкѸ (73а), недѸ (73б). На листовима за помињање монахиња забележена су и 22 мушка имена – осам имена је хришћанског порекла: гюргїа (73б), ѡвана (72б), костаднна (70б), максїма (73б), ннколѸ (69а), петрѸ (номинатив,

71δ), (кнеза) сиџона (72а), стефана (72а); 13 имена је словенског порекла: (кнезъ) богосавъ (номинатив, 72а), боровца (69а), бранка (76δ), внтомира (72а), воукашина (72δ), вѣкѣмира (72а), грѣницъ (70δ), дабена (73а), живка (73а), радивоа (69а), станка (69а), стојана (68а, 72δ), стошъ (76δ); забележено је и име оуроша (73а).

На листовима за помен монахиња наша су се женска имена словенског порекла и мушка имена и словенског и хришћанског порекла, сва уписана без реда, ван колоне, на основу чега претпостављамо да су, као и код имена монаха, због слободног простора касније дописивана и световна имена.

Забележено је 40 имена монахиња којима је именовано 106 лица. Од укупног броја, 26 имена се јавља само у монашким, а 14 имена је забележено и у монашким и у мирским редовима.

МОНАШКА ИМЕНА У ДРУГИМ РУБРИКАМА

Монашка имена нису уписивана само у рубрикама за помињање лица из монашких редова, већ и у другим рубрикама, где је уз име обавезно наглашено „монах“, односно „монахиња“. С обзиром на то да је познато како су се људи из владајућих слојева неретко монашили и добијали монашка имена, највише је монашких имена забележено на првим странама *Дечанској йоменика*, међу именима царева и краљева српских земаља, где се помињу ктитор и чланови његове породице: само на листовима 1δ и 2а од 23 имена људи из владајућег слоја *симџона монах* се помиње три пута. Помињу се даље: *иованна монаха*, *февктѣста монаха*, *монаха стефана светаго почившаго*, *анасфасію монахию*, *монахию кралицѣ еленѣ*, *кралицѣ монахию марфѣ*, *царицѣ монахию евдокию*.

ЗАКЉУЧАК На 61 листу за помињање лица из монашких редова, забележено је 165 монашких имена, којима је именовано 780 лица. Од укупног броја, највећи број чине монашка имена која је уписао Димитрије даскал, а извештан број монашких имена дописан је од стране других писара у XVII и XVIII веку. Овим монашким именима припада десет имена која смо забележили у другим рубрикама.

Од укупног броја монашких имена, 111 имена се јавља само у монашким редовима, а 54 имена је забележено и у монашким и у мирским редовима.

Имена монаха већим делом припадају групи имена која нису продирала у народ (нпр. *Рафаило*, *Пајсеј*, *Макарије*, *Теодосије*, *Мој-*

сеј, Симеон, Аврамије, Никодим, Висарион, Теофан, Нектарије, Диомидије, Пахомије, Јосиф, Хрисиофор). Међу монашким мушким именима која се јављају у мирским редовима у Дечанском ѿменику, најчешће су бирања старозаветна, затим имена Христових ученика, апостола и јеванђелиста и имена хришћанских мученика:¹⁰ Андреј, Георгије, Давид, Димитрије, Јаков, Илија, Јован, Лазар, Лука, Максим, Марко, Маџеј, Михајло, Павле, Пејтар, Сава, Стефан, Тома и Филип. То су имена која су „вековима део народног речника имена“ (Грковић, 2017, стр. 253).

Забележена имена монахиња припадају групи имена која су део народног речника од давнина (нпр. Ана, Анђелија, Марина, Теодора, Марџа, Јелисавеџа, Јефимија, Јована, Анастасија, Симона, Василија), али је мали број у Дечанском ѿменику забележен са фреквенцијом од десет и више потврда: Анђелија, Јела, Јелена и Симона.

На листовима за помињање монаха на неколико места уз монашка имена стоје проепоними:¹¹ васна бркиња (7δ), антџонне белграђанинне (38а), никџфорџ призренаџ (38а), вџкентџа бџанградскаџа (10а), дидитрџне паштровниџ (21а, 38а), васна црногорскаџа (8δ), савџ црногорскаџа (9δ), нџмена данила дечанскаџа (4а), данила дечанскаџа (13а), монсеа трџношкаџа (15а). Према мишљењу Милице Грковић (2017, стр. 253), оваква одредница уз монашко име је обичај који се јавља у новије време, док у средњем веку тај обичај није постојао.

Осим проепонима, на листовима за помињање лица из монашких редова неретко се на маргинама могу наћи имена места и манастира: Милешева (39δ), Девич (40а), Патријаршија (40а), Грачаница (40а), Дечани (40δ), Кучевиште (41а), Призрен (42а), Призренска нахија – село Црно Врање (44а), нахија Метохија –

¹⁰ Календарска имена, поред поделе на Исток–Запад, Милица Грковић (1983, стр. 91) дели и на следеће категорије: а) имена недеских сила; б) старозаветна имена; в) имена Христових ученика и првих следбеника (апостола, еванђелиста и апостолских мужева); г) имена мученика раног хришћанства; д) владарска имена.

¹¹ Други члан именске формуле је могао бити патроним, занимање, порекло, надимак или придев од имена оца. Не може се рећи да су та презимена била са правом функцијом, каква постоје данас, и за таква презимена Милица Грковић (1983, стр. 101) даје термин *џропейоними* – имена из категорије оних која нису права презимена, али су на путу да то постану: „Мањи број џуди је био обележен двоименском ознаком, која се углавном састојала од антропонима и патронима или од антропонима и надимка. Ближа одређивања личности су се постизала на различите начине: помоћу занимања, порекла, телесних особина и очевог имена“.

село Кринчина (44δ), Призрен (47δ), Баковица (48а), манастир Дечани (48а). Ови подаци су важни јер нам казују који су манастири били места подвизавања монаха уписаних у *Дечански ѿ-меник*.

- ЛИТЕРАТУРА
- Бојовић, Д. (2007). Уништавање рукописног књижевног наслеђа и манастирских библиотека на Косову и Метохији. У: З. Аврамовић (ур.), *Друштво и култура Срба Косова и Метохије (159–171)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Брија, протојерер Ј. (1999). *Речник православне теологије*. Београд: Богословски факултет СПЦ.
- Грковић, М. (1983). *Имена у Дечанским хрисовулама*. Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета.
- Грковић, М. (2017). *Лична имена у српском народу*. Нови Сад: Прометеј.
- Грујић, Р. (1932). Промена имена при монашењу код средњовековних Срба. *Гласник скойској научној друштва*, 11, 239–240.
- ЛССВ. (1999). *Лексикон српској средњеј века*. Прир. С. Ђирковић и Р. Михаљчић. Београд: Knowledge.
- Мрђеновић, Д., Спасић, Д., Палавестра, А. (1991). *Родословне таблице и родови српских династија и власиеле*. Београд: Бата.
- Поломац, В. (2017). Из антропонимије Дечанског поменика (XVI век). *Наслеђе*, 14 (38), 111–123.
- Радовић, А. (2012). *Нема љеише вјере од хришћанске*. Цетиње: Манастир Острог – Светигора.
- РСЈ. (2007). *Речник српској језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Стевановић, П. (2003). *Ономасикон – етимологија са тумачењем имена православних светишеља*. Београд: Орфелин.
- Стојановић, Ј. (2013). Словенска и хришћанска имена у Пивском поменику и Поменику Хоче. *Митолошки зборник*, 29, 163–193.
- Шћепановић, М. (1997). *Именослов ваљевске Пеинице*. Београд–Ваљево: Институт за српски језик САНУ.

JUGOSLAVA G. RAKIĆ MLADENOVIĆ
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

MONASTIC NAMES IN THE DIPTYCH
OF THE DEČANI MONASTERY (XVI – XX)

In this paper we dealt with monastic names in The Diptych of the Dečani Monastery, which records names from the end of the 16th to the beginning of the 20th century. We excerpted the names from the sections that are provided for entering the names of monks and nuns, as well as from other sections in which the names of monks are written. All recorded monastic names are analysed from the etymological and semantic aspect and from the aspect of their formation, and next to each name in brackets we provided the information of how frequent it was among the monks and nuns.

The recorded male monastic names mostly belong to the group of calendar ones that appear very rarely, or do not appear among the people at all. Monastic female names are mostly names that are quite common among the people.

KEYWORDS: The Diptych of the Dečani Monastery; anthroponymy; names of monks.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АЛЕКСАНДРА М. АНТИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА СРБИСТИКУ

НАПОМЕНЕ О ОДЛИКАМА ГРАФИЈЕ И ОРТОГРАФИЈЕ АТОНСКОГ ПРЕПИСА *ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА*

САЖЕТАК. У раду се разматра начин бележења гласова за које ни у старословенској ни у старијој српској ћирилици није било посебних графема. На Атонском препису *Душановој законика* испитано је бележење сонаната *ј, љ, њ* и сугласника *ћ* и *џ*, као и гласовних вредности [ja], [je], [jo], [ju], [ji], [lja], [lje], [ljo], [lju], [lji], [ња], [ње], [њо], [њу], [њи], [ћа], [ће], [ћо], [ћу], [ћи], [џа], [џе], [џо], [џу] и [џи], а добијени резултати су потом упоређени са стањем у Барањском препису. За представљање дистрибуције конкурентних графијских средстава у проучаваним рукописима коришћен је статистички модел.

Кључне речи: графија; *Душанов законик*; Атонски препис; Барањски препис.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Душанов законик, један од главних извора српског средњовековног права, сачуван је од заборава захваљујући вишевековној делатности бројних преписивача. Познати Атонски препис *Душа-*

---

¹ aleksandraantic1993@gmail.com

Ово истраживање финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 27. јула 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

нової законика, пронађен на Светој Гори средином XIX века, припада групи преписа старије редакције. Претпоставља се да је место његовог настанка манастир Светог Павла, у којем га је и пронашао В. И. Григорович, а његов писар није познат (Богдановић, 1975, стр. 210). Мишљења проучавалаца у погледу времена настанка Атонског преписа нису усаглашена – Георгијевски га смешта у XIV век, Мошин у другу деценију XV века (око 1418. године), Новаковић у прву четвртину XV века, Соловјев у XVI век, док Флорински и Викторов наводе да потиче из XV или XVI века (Богдановић, 1975, стр. 210). Димитрије Богдановић истиче да резултати филигранолошке анализе указују на то да је Атонски препис настао у другој четвртини XV века (1425–1450) (1975, стр. 210). Атонски препис, који је, према речима Ђорђа Бубала, „најпотпунији међу преписима из прве половине 15. века“ (2010, стр. 28) данас се чува у библиотеци „Владимир Илич Лењин“ у Москви (Бартош, 1975, стр. 11).

У фокусу нашег истраживања јесте обележавање гласова *ј*, *љ*, *њ*, *ћ* и *ђ* и гласовних вредности [ja], [je], [jo], [ju], [ji], [lja], [lje], [ljo], [lju], [lji], [nja], [nje], [njo], [nju], [nji], [nja], [nje], [njo], [nju], [hi], [ha], [he], [ho], [hu] и [hi]² у Атонском препису *Душанової законика*.³ Као ни за сонант *ј*, ни за сонанте *љ* и *њ*, а ни за сугласнике *ћ* и *ђ*, старословенска и старија српска (преддуковска) ћирилица нису имале посебне графеме, те се Младеновићево одређење ових сугласника као „критичних“ (1967, стр. 162) чини адекватним. Посебна пажња у раду посвећена је гласовним вредностима [ja] и [je], чији се правопис различито разрешавао у рашкој и ресавској ортографској школи.

Будући да је одавно уочена сродност Атонског и Барањског преписа и да је Ирена Грицкат-Радуловић претпоставила да су они „преписивани са истог предлошка или са два готово идентична“ (1997, стр. 90), рад ће донети и поређење граfiјских решења посведочених у поменутих преписима.

² Наводиће се све речи у којима се ове групе појављују, али не и све њихове потврде. Број потврда даје се у табелама на крају рада.

³ Истраживање је спроведено на основу фотографских снимака објављених у првој књизи *Законика цара Сѣефана Душана* из 1975. године. Спирити, акценти и лигатуре нису обележавани у раду.

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СОНАНТА Ј И ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ЈА], [ЈЕ], [ЈО], [ЈУ], [ЈИ]

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СОНАНТА Ј

При бележењу сонанта ј у медијалном и финалном положају у речи није било одступања од традиционалног начина писања, што значи да се у проучаваном рукопису редовно користи графема *я* да означи гласовну вредност [j]:

нанпрѣво (208v 8); нанде (209v 19/20); кунѡвѣнскыи (211v 6); конскѡ (215v 1); тонзѣи (215v 20); конска (217r 14); конске (217v 19); конникѡ (217v 20); тонзѣ (219r 15); нандохѡ (219v 7); нонзѣ (221v 5); понде (224r 4); консѣѣ (227r 15); прѣстанницѣи (232v 15); танно (239v 1);

тон (212r 20); всакон (213v 10); архѣрен (214v 8) (једнина); ѡнодѡи (214v 8/9); чѣѡи (215v 18); прѣстон (217v 16) (именица); такон (218r 11); скон (218v 14) (једнина); ѣднон (219r 3); ѣднѡн (220v 15/16); дѡн (222r 13) (једнина); вѡбоунѣскон (223r 10); кон (223v 5) (именица); ѡнон (225r 1); цѣрѣскон (225r 8/9); ѡбѡн (225v 12) (именица); своѣи (226r 8/9); тодѡи (226v 19); вѣтѡиѣн (227r 14); нѣи (228r 18); тоуѣиѣн (229r 11); нѡи (229v 19); тоган (232v 8); сѣѡн (233v 5); ѡнан (239v 11); нѡн (241v 7/8); ѡнодѣн (242r 1).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [ЈА]

Бележење гласовне вредности [ja] једна је од особина по којој су се рашка и ресавска правописна норма разликовале. Наиме, рашки правопис карактерише доследна употреба лигатуре *ѡа* у свим положајима у речи, а ресавски употреба лигатуре *ѡа* на почетку речи и употреба графеме *ѡ* иза вокала (Јерковић, 1983, стр. 16).

На почетку речи доследно се употребљава лигатура *ѡа* у функцији обележавања гласовне вредности [ja]:

ѡѡко (221r 2); ѡѡка (221r 15).

У средини речи, у поствокалском положају, гласовна вредност [ja] обележавала се двојако:

- 1) по ресавској норми, графемом *ѡ*: патрѣѡрѣѡ (208r 17); хрѣѡѡѡнѡвѣѡ (208v 7); хрѣѡѡѡнѡвѡ (208v 8); хрѣѡѡѡнѡвѡ (208v 10, 209v 7/8); хрѣѡѡѡнѡвѡ (209r 15); хрѣѡѡѡнѡвѡ (209v 3); хрѣѡѡѡнѡвѡ (209v 5); хрѣѡѡѡнѡвѡ (209v 13);

хрѣтианна (209v 20/210r 1); хрѣтиан'коу (210r 4/5); хрѣтианѣ (210r 11); кїновїахъ (211r 12); хрѣтианна (212v 3); патрїархъ (212v 17); пронїарске (218v 5); кїефалїахъ (218v 12); свдїамн (219v 17); пронїарв (220r 4); соудїахъ (226r 7); патрїарховъ (226v 13); поклнїарѣхъ (229r 19); дїакв (229v 14); хрѣтианъ (234v 15); кїефалїамъ (235v 20); соудїамн (237v 7/8); соудїамъ (241r 9);

2) по рашкој норми, лигатуром ѓ: наѓахалн (225r 14); наѓахалцн (225r 14);

пнїаннцѣ (238v 17); пнїаннца (238v 17); пнїаннцѣ (239r 1); пнїанъ (239r 3);

поѓасъ (216r 19).

О мешању рашких и ресавских одлика сведочи и двоструко графїјско решење за означавање гласовне вредности [ja] на крају речи:

1) сложенїа (208v 6); вѣнчанїа (208v 17); бѣвенїа (208v 18); оупрошенїа (208v 19); повелѣнїа (209r 12); опаданїа (223r 7/8); оузданїа (225r 20); хотѣнїа (226r 13/14); проководьтїа (229r 16/17); соудїа (231r 8); овлнченїа (233v 1); кїефалїа (237r 15); ѿпърьтїа (237r 19);

архїереѓа (208v 13);

вѣзѣннїа (208r 13); велннѓа (216r 18);

коѓа (213v 13/14).

Очигледно је да при бележењу гласовне вредности [ja] у поствокалском положају у Атонском препису доминира ресавски манир; о томе сведочи и велики број потврда графїјског споја ѓа, који је једна од најмаркантнијих црта ресавске школе (Јерковић, 1983, стр. 17).

О гласовној вредности [ja] може се говорити и код удвојеног писања вокала а у облицима сложене придевске промене:

попов'скаа (214r 19); град'скаа (228r 17); нѣкаа (235r 11).

Наведени примери са групом ѓа која има гласовну вредност [aja] у духу су ресавске правописне традиције (Јерковић, 1983, стр. 16–17).

Издвојен је пример у којем ѓ има гласовну вредност [j], па се може рећи да се у функцији обележавања гласовне вредности [ja] јавља спој ѓа:

ѓаѓа (208r 14).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [ЈЕ]

При бележењу гласовне секвенце [је] у свим позицијама у речи уочено је колебање правописних норми. „Према ресавском правопису на почетку речи и иза вокала [је] се означавало без лигатуре – широким *е* и малим *е*, за разлику од рашког правописа где је обична лигатура у овим позицијама“ (Стојановић, 2013, стр. 507).

У Атонском препису је за обележавање иницијалне гласовне вредности [је] у највећем броју примера коришћено широко *е* (*е*), у складу са нормом ресавског правописа:

ѣнна (208v 16); ерѣтнкѣ (210r 10); ѣнѣ (213v 14); ѣнѣ (214r 4); еговоу (215r 17); еше (216r 9); его (216r 13); ѣїно (218r 14); ѣннон (219r 3); ѣдннѣ (219r 20); ѣдномѣ (220r 15); ѣдїнѣ (220v 8); ѣдннон (220v 15/16); ѣдннѣмѣ (220v 20); ѣдно (221r 19); ешце (224r 4); ере (224r 10); ешци (226v 18); ер (235r 9); ѣдннога (235v 15); ер (237r 14).

Број примера са лигатуром *к* и примера са малим *е* (*е*) у функцији означавања гласовне вредности [је] знатно је мањи од оних са графемом *е*:

кѣго (216r 19); кѣмѣствѣ (223v 20); кѣмѣства (226v 17/18); кѣзнкѣ (238r 16); кѣдннѣ (241v 14);
ересѣ (209v 2); ересн (209v 13); езыкѣ (212v 4/5).

У облицима помоћног глагола *јесам* јављају се сва горенаведена граfiјска решења, мада је лигатура *к* несумњиво доминантна:

ѣ̄ (210v 19/20); к̄ (211v 2); ѣ̄ (214r 19)⁴;
ѣ̄ (211v 16); е̄ (221r 8);
е̄ (215v 14).

Различити правописни манири уочени су и при бележењу гласовне вредности [је] у поствокалском положају, како у средини речи тако и на крају речи.

Најчешће се иза вокала јавља графема *е* са гласовном вредношћу [је], што је у духу ресавске правописне школе:

⁴ Да је писање лигатуре у иницијалном положају везано за одређен број лексема, показују и испитивања граfiје повеља и писама Српске деспотовине (Поломац, 2016, стр. 93) и *Српске Александриде* (Јерковић, 1983, стр. 19–20).

а) у средини речи: наездѣ (225r 6); наѣѣа (225r 9/10);

іѡаннкїѣмь (208r 18); архїерен (208r 19) (множина); архїереа (208v 13); архїеренкє (208v 15/16); архїерєю (209r 4); нехотѣнїемь (209r 8); архїерен (214v 8) (једнина); третїега (215r 15);

нманнємь (220v 19); бнєта (228v 19);

δ) на крају речи: повнновенїє (209r 3); сѣнтелїє (209r 14); сьгрѣшенїє (209r 15); сѣнтелїє (210r 15); калогїєрїє (211v 18); калогїєрїє (212r 2/3); метохїє (212r 4); послушанїє (212r 11); людїє (212v 6); цѣркїє (213r 3); велїє (213r 4); лїтїє (213v 1); ѡранїє (214r 3); орѡжїє (216r 16/17); ѡпсє (216v 14); кїєфалїє (218v 12); соудїє (219v 2); поведьтїє (221r 14); свїє (223v 5); свдїє (224r 7); бесцѣнїє (227v 16); ѡсоудѣнїє (228v 11); писанїє (229v 15); повелѣнїє (231r 14); ѡблчєнїє (233r 8); гїподарїє (233r 13); гвсарїє (233r 16); ѡправданїє (233v 1/2); полнїє (235r 1); ѡправтїє (235r 3); златарїє (239r 18); глобарїє (242r 5);

коє (212r 19); ннкоє (235v 3); сїоє (239r 17).

Регистрован је и пример у којем графема *є* има гласовну вредност [je] иза лигатуре *ю* којом се обележава мекоћа сугласника *ч*:

прѣчїює (214r 10).

Мање је потврда употребе широког *е* са гласовном вредношћу [je]. Наводимо најпре примере са графемом *є* у медијалном положају, а потом и оне у којима се широко *е* нашло на крају речи:

заєдно (219r 2); наєзѣн (225r 11);

своємь (214v 7); коєваѣю (215v 1/2); коєводе (227r 16); коєводѣ (228v 7/8); своємоу (229v 2); коємь (229v 18);

старѣега (219r 9); прѣемь (241r 20);

сїега (209r 7); чїега (231v 4);

чнєга (227r 1); ннєдннъ (230v 11);

оуємѣн (231r 8);

зговарає (211r 13);

коє (212r 16); своє (219v 20); рѣннє (235r 13); стоє (240v 20);

послушнїє (209r 3/4)⁵; блвєнїє (210r 19); мнтрополнтїє (210v 14); мнтропалнтїє (211v 12); лїтїє (213v 10); хотѣнїє (214v 13/14); соудїє

⁵ При преписивању је дошло до испуштања слога -ша-.

(219v 12); чїе (229v 3); граблїенїе (232r 10); прѣднкюрїе (232v 14);
кїефалїе (237r 1); сѣдїе (238r 12); ннвїе (240v 5); повелѣнїе (241r 8);
снє (213r 14); вкнє (223v 10); чнє (240r 20);
чює (209r 18).

Лигатура к са гласовном вредношћу [je] у поствокалској позицији у средини и на крају речи подједнако је заступљена у Атонском препису као мало е:

а) лигатура к у средини речи: незнакѣмоу (235r 15); раздаракѣтъ (239v 11);

поставлѣмѣмо (208r 15);

своѣ (208v 12); своѣмѣ (209r 4); своѣн (226r 8/9); коѣм (232v 3);
коѣмоу (236v 13);

ннїедна (213r 11); снїегазн (222v 20); прнїель (227r 1); чнїѣ (230v 3);
прнїетн (231r 13); ннчнїега (231r 15); чнїемѣ (232r 20);

прѣїѣ (220r 4).

б) лигатура к на крају речи: дак (216r 8);

кок (208v 14); ннкок (223r 5); свок (223v 18); мок (229r 13); сток (242r 5);

дрхнеренїе (208v 15/16); вкнє (216v 10); чнє (222r 5); оуѣвкнє (223v 15);
повелѣннїе (241v 18/19);

вѣвкнє (223v 6);

прѣчюк (209r 9/10);

оуѣвкнє (216v 5); оуѣвкнє (216v 8); оуѣвдоуѣк (229v 6); вѣроуѣк (237v 9);
оуѣвкнє (238r 18).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [jo]

У функцији обележавања гласовне секвенце [jo] у медијалном положају појављује се *omeia* (ω) и, у једном примеру, широко о (o):

їωаннїкїемѣ (208r 18); чнωн (215v 18); пєчятїѣ (218r 6); своωмѣ (227v 19); сѣдїѣ (241r 2);

своомѣ (213v 15).

Ова су граfiјска решења уобичајена и за друге српске средњовековне споменике (Јерковић 1983, стр. 24; Јовић, 2011, стр. 61).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [ЈУ]

У највећем броју примера гласовна вредност [ју] обележавана је помоћу лигатуре ю, која је наслеђе „и ћирилске, и глагољске традиције, као и каснијих правописних норми у српском језику“ (Стојановић, 2013, стр. 509). Поред наведене лигатуре, за бележење гласовне вредности [ју] коришћени су још и диграм оу и лигатура њ.

Лигатура ю потврђена је у свим положајима у речи:

ю (238r 20);

воєвѣѣю (215v 1/2); работѣѣю (220r 3/4); плакѣѣють (226v 20); затирѣѣю (231v 7); ѡбѣѣлюще (232v 17); знаюкѣ (235r 9/10); вѣроуѣють (239v 15).

архѣерею (209r 4); прокланнаю (209r 14/15); заповѣдѣю (209r 20); дѣѣвочною (209r 20); нзставѣѣаю (211r 6/7); ѡбѣѣлаю (211r 18); послѣѣаю (211v 10); постриѣѣаю (211v 19); нзнѣѣаю (212r 17); пѣѣлагаю (213r 3); двѣѣю (213v 16); работѣѣаю (214r 7); нѣѣаю (214r 14); скою (214r 14); познѣѣаю (218r 4/5); пронѣѣю (218v 2); сзнѣѣаю (218v 14); плакѣѣаю (220r 17); потѣѣвѣаю (222r 7/8); ѡбрѣѣтаю (224r 13); ѡкѣѣпѣю (224r 13); свѣѣдѣю (226r 14); вѣѣрѣѣаю (226v 15); продаю (227v 10); коуѣѣпоуѣю (227v 11); кою (227v 16); ѡбѣѣдѣ ю (228v 7); тѣѣю (228v 9); помѣѣлѣю (233r 17); оузнѣѣаю (233v 3); ноцѣѣю (236r 20); проѣѣвагѣаю (237r 8); прѣѣдаѣѣаю (237r 9/10); кою (238v 6); бнѣѣю (239r 6); прнѣѣкѣю (240r 15); ѡглѣѣдѣю (241r 6); нспѣѣрѣѣаю (241r 7).

У једином забележеном примеру диграм оу налази се на почетку речи:

оутрѣ (219v 10).

Лигатура њ се у свим регистрованим примерима налази на крају речи, иза *десетейѣричкої и*, што Поломац тумачи „утицајем обележавања гласовних група [ја] и [је] помоћу ѣ и ѣ (ѣ)“ (2016, стр. 101):

мѣѣтохѣѣ (214r 9); велѣѣ (215v 13); прнѣѣкѣѣ (216r 7).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [ЈИ]

Гласовна вредност [ји] се у средини и на крају речи бележила помоћу графеме н:

тантн (210г 13); своѣ (210в 1); коѣхъ (210в 4); свондн (213в 11/12); свондъ (217г 10/11); кранѣнци (217г 13); коѣ (217г 18); конно (219в 14); свондъ (230в 19); кондъ (231в 9); кранѣника (232г 2); кранѣникъ (232г 5); кранѣѣ (232г 19); коѣ (236г 19);

архнерен (208г 19) (множина); кон (209в 14); ѡкон (222г 19); прѣстон (222в 10) (глагол); ѡстон (224г 7/8).

Посебно издвајамо примере са диграфом ѣн који има гласовну вредност [ији]:

свдѣнѣ (218г 5); свдѣнѣ (219г 7); соудѣнѣ (219в 3); соудѣнна (225в 13); соудѣн (234г 5) (генитив множине); соудѣнѣ (237в 12); свдѣнѣ (238г 11);

вѣѣн (211г 11); ѣѣн (227г 7).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СОНАНАТА Љ И Њ И ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ЉА], [ЊА], [ЉЕ], [ЊЕ], [ЉО], [ЊО], [ЉУ], [ЊУ], [ЉИ], [ЊИ]

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СОНАНАТА Љ И Њ

Како проблем бележења сонаната щ и ѡ није адекватније решен ни у ресавској правописној норми (Јерковић, 1980, стр. 27), очекивана је употреба графема л и н у овој функцији.

За бележење сонанта щ у медијалном положају у Атонском препису користи се графема л, самостално, са полугласничким знаком или са пајерком:

волнн (211в 1); волнын (225г 18); волна (230г 12);

вольнь (214в 15/16);

вол'нн (215г 4); вол'на (216в 2); ѡдѣл'нн (217в 3); кѡдѣл'ница (218в 21); вол'но (227в 17); довол'но (229в 5).

Сонант ѡ се у медијалној позицији у речи увек бележио помоћу графеме н праћене пајерком:

конџин (211r 19/20); свжън'ства (226r 19).

У функцији обележавања финалног љ и њ коришћени су традиционални спојеви љь и њь (Јерковић, 1983, стр. 65):

кралъ (215v 3); сѣлъ (215v 12);

конъ (216r 16); свжънь (226v 8); соуѣжьнь (226v 12).

Иzolован је пример употребе надредног слова н са титлом у функцији означавања сонанта њ на крају речи:

кѡ̄ (226r 2).

Употреба надредног слова у функцији обележавања сонанта њ забележена је и у *Хиландарском медицинском кодексу* (Јовић, 2011, стр. 77).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [ЉА] И [ЊА]

За писање гласовне секвенце [ља] у медијалном и финалном положају у речи у скоро свим примерима користила се група са лигатуром (ља):

поставляѣю (208r 15); изставляѣю (211r 6/7); земляне (240r 10/11);
жъплянннь (240v 14/15); испрляѣю (241r 7);

земля (213v 7); сѣля (216v 18); кралья (222r 9/10); сѣля (223v 13).

Само се једном среће група ла са гласовном вредношћу [ља]:
разбалакъ (227v 5).

И при бележењу гласовне вредности [ња] доминира спој са лигатуром ња (ња):

друѣжняго (224v 3); станянноу (228r 7/8); станянннь (228r 11);

гна (208r 13); коня (226r 3); ѡкол'ня (232r 10/11); огня (233v 4).

Изузетак је реч проклняю (209r 14/15) са графичким спојем на у медијалном положају.

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ЉЕ] И [ЊЕ]

При бележењу гласовних вредности [ље] и [ње] писар Атонског преписа остаје доследан, користећи увек групе са лигатуром ње (ље, ње), без обзира на њихов положај у речи:

иницијални положај: његовѣ (215r 12); његова (215r 15); њен (228r 18); његовоу (232r 11/12); његовь (232r 12);

медијални положај: постављен'нѣн (211r 4/5); ѿдѣленъ (220v 18/19); запаленѣн (224v 13); грабленѣе (232r 10); коупленѣце (240r 13);
дрочужнега (224v 4); плѣниено (229r 7/8); оучиниени (230r 17);
финални положај: землкѣ (213v 2/3); пѣлкѣ (218r 2); коуплкѣ (227v 7/8);
припрѣвнкѣ (224r 17).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ЉО] И [ЊО]

Малобројни регистровани примери показују да је гласовна вредност [љо] у средини речи у Атонском препису обележавана графемским спојем љо:

воломъ (209r 7); квпломъ (227v 20).

У једином посведоченом примеру за писање гласовне вредности [њо] употребљена је графема н са омејом:

нон (229v 19).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ЉУ] И [ЊУ]

При бележењу гласовне вредности [љу] није било колебања – у свим позицијама у речи редовно је коришћена графемска група са лигатуром ю (лю):

лѹѣ (208v 8); любо (209r 7); люди (212r 16); лѹдѣхъ (212v 6); лѹдѣе (212v 6); лѹѣе (213v 1); лѹѣе (213v 10); лѹхъ (219r 11); любе (219v 20); лѹскын (220r 4); лѹдмъ (234v 8); любви (239v 9);

оузлюбн (210r 4/5); полюбѣн (215v 7); съблѹде (228r 10/11); блѹдѣ (236r 1); ѡзблѹдѣ (236r 13/14); блѹстн (236r 19);

землю (214r 15); сѣлю (215v 17); коуплю (227v 2); квплю (227v 15); крплю (230r 5).

Лигатура је употребљена и у јединој потврди групе [њу] у Атонском препису:

ню (221r 17).

Наведени спојеви са лигатуром ю јесу „у складу са рашком традицијом“ (Никитовић, 2017, стр. 14).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ЉИ] И [ЊИ]

У проучаваном рукопису нормализовано је означавање гласовне вредности [љи] помоћу графемске комбинације лн:

земли (212v 19); њѣли (220r 3); обрѣтели (227r 8).

Потврде гласовне вредности [њи] указују на различита графичка решења којима је преписивач придегао. У највећем броју случајева графемска комбинација нн служила је за бележење гласовне вредности [њи] у иницијалном, медијалном и финалном положају у речи:

ннѣѣ (214r 18); ннѣи (215r 4); ннѣ (217r 16); ннѣхъ (219v 1); ннѣмъ (222v 13); ннѣ (234v 10); ннѣѣ (240v 5);

кннѣомъ (218r 5); кннѣоу (219r 13/14); кннѣѣ (219r 15); ѿгниши (221r 1); кннѣахъ (222v 16); кннѣѣ (225v 3); кннѣѣ (225v 4); кннѣѣ (225v 8); соуѣннѣ (226r 18); кннѣ (229v 8); кннѣ (230r 3); послѣдннѣмъ (238v 10); кннѣоу (239v 8); кннѣоу (239v 14/15);

ѿгни (223v 19); конн (225r 10).

Мали је број примера са спојем нн који има гласовну вредност [њи]⁶:

ѣѣннѣмъ (234v 8);

поѣаннѣ (234r 12).

У изолованом примеру за означавање гласовне вредности [њи] употребљена је графемска комбинација ны, забележена и у повељама и писмима Српске деспотовине (Поломац, 2016, стр. 112) и у *Хиландарском медицинском кодексу* (Јовић, 2011, стр. 77):

прѣвннѣ (215r 3).

⁶ Овакав начин бележења потврђен је у повељама и писмима Српске деспотовине (Поломац, 2016, стр. 112).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СУГЛАСНИКА ћ И ѣ И ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ $[\text{ћа}]$, $[\text{ѣа}]$, $[\text{ће}]$, $[\text{ѣе}]$, $[\text{ћо}]$, $[\text{ѣо}]$, $[\text{ћу}]$, $[\text{ѣу}]$, $[\text{ћи}]$, $[\text{ѣи}]$

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СУГЛАСНИКА ћ И ѣ

Ђирилски начин бележења сугласника ћ и ѣ помоћу графема к и г , који је заједничка одлика рашке и ресавске ортографске нормe (Ђерковић, 1980, стр. 27), потврђен је и у Атонском препису.

За бележење финалног сугласника ћ у нашем корпусу три пута је употребљена графема к праћена полугласничким знаком, а једном надредно слово к са титлом:

владѣнѣкъ (216v 12)⁷; вл^а стѣлѣнѣкъ (232r 7/8); кѣкъ (211r 14);

владѣлѣнѣѣ (216v 8).

Примери са сугласником ћ у медијалној и финалној позицији нису пронађени у Атонском препису.

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ $[\text{ћа}]$ И $[\text{ѣа}]$

При бележењу гласовне вредности $[\text{ћа}]$ у средини речи и на крају речи доследно се спроводи правописна норма са лигатуром ѣа :

коуѣѣахъ (211v 20); коуѣѣа (217v 4); плаѣѣаю (220r 17); вѣѣаю (226v 15); плаѣѣаюѣ (226v 20);

владѣлѣнѣѣѣ (216v 6); владѣлѣнѣѣѣѣ (216v 15/16); кѣѣѣѣ (217v 8); плаѣѣѣѣ (232r 4).

Насупрот томе, обележавање гласовне вредности $[\text{ѣа}]$ у Атонском препису није нормализовано – у медијалној позицији у функцији обележавања поменуте гласовне вредности користе се спојеви ѣа , ѣѣ и ѣѣѣ , а у једином забележеном примеру у финалној позицији спој ѣѣѣ :

ѣѣѣѣѣ (228v 3); ѣѣѣѣѣѣ (237r 8); ѣѣѣѣѣѣѣ (240v 15);

ѣѣѣѣѣѣѣѣ (218v 18)⁸;

⁷ Очигледно је да се ради о преписивачевој грешци и да је испуштен слог $-\text{сте}-$.

мегахъ (222r 6);

крагга (236r 17).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [҃Е] И [҃Е]

У писању гласовне вредности [҃е] у свим позицијама у речи у Атонском препису претеже графемска група са прејетованим вокалом (кѣ):

кѣмо (215r 1); кѣ (216r 11); кѣфаліахъ (218v 12); кѣфаліе (218v 12); кѣфаліамъ (235v 20); кѣфаліе (237r 1); кѣфаліа (237r 15);

властѣлнчнкѣ (231v 9);

оусохкѣ (209r 19); векѣ (214r 20); сокѣ (215v 1); кѣкѣ (218r 10); коукѣ (231v 18); знаукѣ (235r 9/10).

Изузетак представља само реч коукѣ (210r 8), са графемском комбинацијом кѣ на крају речи.

Једино графичко решење за бележење гласовне вредности [҃е] у анализираном рукопису јесте комбинација са лигатуром:

калогѣрьъ (211r 16); калогѣрѣ (211v 6); калогѣра (211v 13); калогѣрѣхъ (211v 17); калогѣрѣе (211v 18); калогѣрнѣ (211v 18); калогѣрѣе (212r 2/3); калогѣрьъ (212r 8); тѣгѣн (227r 14); тоугѣн (229r 11); калогѣроу (236v 15); такогѣре (237v 20);

догѣ (214v 7); прѣгѣ (217v 12); мѣгѣ (222r 7); нагѣ (224v 14); тѣгѣ (226v 15/16); тоугѣ (227r 2); погѣ (228r 12); тѣгѣ (229v 1); нѣнагѣ (235r 9).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [҃У] И [҃У]

При бележењу гласовних вредности [҃у] и [҃у] претежу комбинације са лигатуром ю, „традиционална правописна решења која су у складу са рашком ортографском школом“ (Лутовац Казновац, 2019, стр. 78).

Графемски спој кю потврђен је у иницијалном, медијалном и финалном положају у речи:

кю (227r 11);

⁸ Испитивање преписа старије редакције показало је да је Атонски препис јединствен по употреби споја дѣ са гласовном вредношћу [҃а] (Грицкат, 1978, стр. 125).

прѣмнкюѣ (232v 14);
кѣкю (232r 12); коукю (224v 17).

Једино одступање од овог начина бележења представља енклитика коу (219r 8), у којој се уместо лигатуре ю користи диграм оу.

За бележење гласовне вредности [ђу] доследно се користи графема г са лигатуром ю:

мегю (218r 15); догю (236v 1).

Једном је у предлогу међу графема г написана изнад реда и са титлом:

ме̑ю (222r 1).

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ћо] И [ђо]

Функцију обележавања гласовне вредности [ћо] у једином регистрованом примеру има графемски спој са омеіом (кѡ):

кѣкѡ (211r 19).

Потврда гласовне вредности [ђо] нема у анализираном документу.

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНИХ ВРЕДНОСТИ [ћи] И [ђи]

Графемска група кѣ доминантно је графијско решење за означавање гласовне вредности [ћи]:

кѣкѣ (220v 16); коукѣ (221r 7); наѣрѣкѣ (227v 3); нѣвѣкѣ (229v 19);
вѣкѣ (234v 2); лѣстѣлѣнѣкѣ (240r 2).⁹

Изоловани су примери употребе графемске групе кн, односно кѣн у функцији бележења гласовне секвенце [ћи]:

коукн (219r 3);

вѣкѣн (234v 1).

Једини забележени пример указује на коришћење споја гн са гласовном вредношћу [ђи]:

кѣгн (233r 11).

⁹ Испуштено је прво слово у речи.

АТОНСКИ И БАРАЊСКИ ПРЕПИС

За поређење са стањем у Атонском препису узет је Барањски препис, настао вероватно у периоду између 1515. и 1520. године (Стефановић, 1997, стр. 85). Овакав избор мотивисан је чињеницом да је Барањски препис најближи Атонском „и по распореду чланова и по насловима и по језику“ (Соловјев, 1980, стр. 131), али и тиме што је истраживање о бележењу гласова *j*, *љ*, *њ*, *ћ* и *ђ* и одговарајућих гласовних вредности у овом препису већ спроведено (Антић, 2020, стр. 217–238). Треба истаћи и да Атонски и Барањски препис чине засебну деривациону грану ревидиране старије верзије *Душановој законика* (Дилпарић, 2015, стр. 296), као и да је на основу ове верзије направљен протограф млађе или приморске редакције (Пешикан, 1997, стр. 21).

Дистрибуција граfiјских решења која се у вези са гласовима *j*, *љ*, *њ*, *ћ* и *ђ* и са гласовним групама сачињеним од наведених гласова и вокала као конкурентна појављују у Атонском и Барањском препису биће табеларно приказана. У Табели број 1 наведен је преглед употребе граfiјских решења у вези са сонантом *j* и гласовним вредностима [ja], [je], [jo], [ju] и [ji]. Табела број 2 доноси број потврђених графема и графемских спојева коришћених за обележавање сонаната *љ* и *њ* и гласовних вредности [ља], [ња], [ље], [ње], [љо], [њо], [љу], [њу], [љи], [њи]. У Табели број 3 представљен је начин бележења сугласника *ћ* и *ђ* и гласовних вредности [ћа], [ђа], [ће], [ђе], [ћо], [ђо], [ћу], [ђу], [ћи], [ђи] у одабраном корпусу.

ГРАФИЈСКО РЕШЕЊЕ	БРОЈ ПОТВРДА У АТОНСКОМ ПРЕПИСУ	БРОЈ ПОТВРДА У БАРАЊСКОМ ПРЕПИСУ
графема <i>n</i> са вредношћу /j/ у медијалном положају	31	35
графема <i>n</i> са вредношћу /j/ у финалном положају	30	26
лигатура <i>ia</i> на почетку речи	4	5
графема <i>a</i> у поствокалском положају у средини речи	31	35
лигатура <i>ia</i> у средини речи	7	7

ТАБЕЛА 1. (TABLE № 1)

графема а у поствокалском положају на крају речи	18	20
лигатура иа на крају речи	9	8
група ла	3	1
спој ња	1	1
е на почетку речи	38	27
лигатура е на почетку речи ^а	73	88
е на почетку речи	6	/
е у поствокалском положају у средини речи	14	6
е у поствокалском положају у средини речи	18	10
е у поствокалском положају у средини речи	19	30
е у поствокалском положају на крају речи	69	46
е у поствокалском положају на крају речи	33	9
е у поствокалском положају на крају речи	34	87
ѡ у функцији обележавања / јо/	6	2
о у функцији обележавања / јо/	1	1
лигатура ю на почетку речи	1	1
диграф њу на почетку речи	1	/
лигатура њу на почетку речи	/	1
лигатура ю у средини речи	7	6
лигатура ю на крају речи	67	74
лигатура њу на крају речи	3	/
графема н са гласовном вредношћу [њи] у средини речи	23	18
графема н са гласовном вредношћу [њи] на крају речи	34	27
диграф њн са гласовном вредношћу [ији]	10	9

ТАБЕЛА 1. (TABLE № 1)

^a На број потврда умногоме утиче честа употреба лигатуре у облицима помоћног глагола *јесам*.

ГРАФИЈСКО РЕШЕЊЕ	БРОЈ ПОТВРДА У АТОНСКОМ ПРЕПИСУ	БРОЈ ПОТВРДА У БАРАЊСКОМ ПРЕПИСУ
графема л у средини речи	3	2
спој л' у средини речи	9	8
љ у средини речи	16	18
група љ на крају речи	4	3
спој н' у средини речи	2	2
група њ на крају речи	4	5
надредно слово н на крају речи	1	/
ла у средини речи	5	6
ла у средини речи	1	/
ла на крају речи	7	8
на у средини речи	4	4
на у средини речи	1	1
на на крају речи	5	5
ле у средини речи	6	6
ле на крају речи	11	15
не на почетку речи	5	5
не у средини речи	3	4
не на крају речи	1	1
ле у средини речи	/	3
ле у средини речи	3	/
не на почетку речи	1	/
не на почетку речи	/	1
ле на почетку речи	46	45
ле у средини речи	7	7
ле на крају речи	15	14
не на почетку речи	1	1
ле на крају речи	27	25
не на почетку речи	14	13

ТАБЕЛА 2. (TABLE № 2)

НАПОМЕНЕ О ОДЛИКАМА ГРАФИЈЕ И ОРТОГРАФИЈЕ АТОНСКОГ ПРЕПИСА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

ны на почетку речи	/	1
ни у средини речи	31	30
ны у средини речи	1	/
нїн у средини речи	1	2
ни на крају речи	4	1
ны на крају речи	/	3
нїн на крају речи	1	2

ТАБЕЛА 2. (TABLE № 2)

ГРАФИЈСКО РЕШЕЊЕ	БРОЈ ПОТВРДА У АТОНСКОМ ПРЕПИСУ	БРОЈ ПОТВРДА У БАРАЊСКОМ ПРЕПИСУ
кѣ на крају речи	3	4
надредно слово к на крају речи	1	/
ка у средини речи	10	10
ка на крају речи	6	5
га у средини речи	3	5
да у средини речи	1	/
га у средини речи	1	/
га на крају речи	1	1
кѣ на почетку речи	11	11
кѣ у средини речи	1	1
кѣ на крају речи	11	13
кѣ на крају речи	1	/
гѣ у средини речи	18	16
гѣ на крају речи	19	23
кѡ у средини речи	1	1
кю на почетку речи	1	2
коу на почетку речи	1	/
кю у средини речи	1	1
кю на крају речи	2	3
гю на крају речи	8	8
кї у средини речи	/	2
кы на крају речи	8	2

ТАБЕЛА 3. (TABLE № 3)

кн на крају речи	1	1
ки на крају речи	/	1
кын на крају речи	1	/
кѣн на крају речи	/	4
гн на крају речи	1	/
гын на крају речи	/	1

ТАБЕЛА 3. (TABLE № 3)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Резултати добијени испитивањем граfiјских одлика Атонског и Барањског преписа указују на то да се стање у Барањском препису у погледу бележења сонаната *j*, *љ*, *њ* и сугласника *ћ* и *ђ* не разликује много од оног у Атонском препису. Тако се и у једном и у другом рукопису за бележење сонанта *j* и гласовне вредности [ji] користи графема *n*, а за писање иницијалне групе [ja] само лигатура *na*, која одликује и рашку и ресавску правописну школу. У бележењу гласовне вредности [ja] у поствокалском положају преовладава графема *л*, обележје ресавске нормe. Иницијална гласовна вредност [je] је у овим рукописима у највећем броју случајева, у складу са рашком правописном нормом, обележена лигатуром, док се за њено бележење у положају иза вокала најчешће користе графеме *е* и *є*, типичне за ресавски правопис. Сличност се огледа и у бележењу групе [jo] омејом или широким *о*, као и у готово доследној употреби лигатуре *ю* са гласовном вредношћу [ju].

У проучаваним преписима се за бележење сонаната *љ* и *њ* употребљавају графеме *л* и *н*, самостално или у споју са пајерком и полугласничким знаком. Комбинације са лигатуром *na* доминантна су граfiјска решења за гласовне вредности [ља] и [ња]. За бележење гласовних вредности [ље], [ње], [љу], [њу] употребљавају се искључиво спојеви са лигатурама *к* и *ю*. При бележењу гласовних вредности [љи] и [њи] преписивачи су се готово увек одлучивали за спојеве са графемом *n*, мада има и другачијих решења. Малобројни регистровани примери указују на разлике у бележењу гласовних вредности [љо] и [њо].

Показало се да су у анализираним преписима за обележавање сугласника *ћ* и *ђ* коришћене графеме *к* и *г*, што је у складу са традицијом. Гласовне вредности [ћа], [ђа], [ће], [ђе], [ћу] и [ђу] углавном су означаване помоћу комбинација са лигатурама *na*, *к*

и ю. За бележење гласовне вредности [ho] у једином забележеном примеру употребљен је спој kw. Највећи број граfiјских решења уочен је код гласовних вредности [hi] и [hi], што је и очекивано када се у обзир узму различити начини обележавања вокала и.

Правопис Атонског и Барањског преписа, бар у погледу бележења гласова j, љ, њ, ћ и ђ и пратећих гласовних вредности, није био нормализован, будући да су у њима присутне и црте старијег рашког правописа (лигатуре к и џ на почетку, у средини и на крају речи, спојеве сачињени од графема л, н, к, г и прејотованих вокала) и елементи новијег ресавског правописа (графеме е и е у свим положајима у речи, графема л у поствокалском положају).

ИЗВОРИ

Беговић, М. (ур.) (1975). *Законик цара Стефана Душана. Књига I. Свршени и Ајонски препис*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Пешикан, М., Грицкат-Радуловић, И., Јовичић, М. (ур.) (1997). *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишајовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства.

ЛИТЕРАТУРА

Антић, А. (2020). О неким граfiјским одликама Барањског преписа Душановог законика. *Филолоџија*, 21, 217–238.

Бартош, М. (1975). Зборник рукописа Законика цара Стефана Душана (1349. и 1354. године). У: М. Беговић (ур.), *Законик цара Стефана Душана. Књига I. Свршени и Ајонски препис* (1–23). Београд: Српска академија наука и уметности.

Богдановић, Д. (1975). Опис Атонског преписа. У: М. Беговић (ур.), *Законик цара Стефана Душана. Књига I. Свршени и Ајонски препис* (209–212). Београд: Српска академија наука и уметности.

Бубало, Б. (2010). *Душанов законик*. Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник.

Грицкат, И. (1978). Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика. *Јужнословенски филолоџија*, 34, 112–148.

Грицкат-Радуловић, И. (1975). Језик Атонског преписа. У: М. Беговић (ур.), *Законик цара Стефана Душана. Књига I. Свршени и Ајонски препис* (213–220). Београд: Српска академија наука и уметности.

Грицкат-Радуловић, И. (1997). Језик Барањског преписа. У: М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић, М. Јовичић (ур.), *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишајовачки, Раковачки, Раванички*

ки и Софијски рукопис (89–92). Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства.

Дилпарих, П. (2015). Детерминативни партиципи у рукописима старије редакције Душановој законика. *Књижевност и језик*, LXII (3–4), 291–307.

Јерковић, В. (1980). Средњовековне ортографске школе код Срба. У: Р. Симић и Б. Ђорић (прир.), *Југословенски семинар за сџрање славистике*, 31 (19–28). Београд: Међународни славистички центар.

Јерковић, В. (1983). *Српска Александрида: Академијин рукопис (бр. 352): ља-леографска, орџографска и језичка исџраживања*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јовић, Н. (2011). *Језик Хиландарској медицинској кодекса*. Ниш: Филозофски факултет.

Лутовац Казновац, Т. (2019). *Језик љисама џурских суљана Дубровнику (необјављена докторска дисертација)*. Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац.

Младеновић, А. (1967). Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвоковске ћирилице. *Годишњак Филозофској факултетеја*, 10, 161–198.

Никитовић, З. (2017). Правописне одлике Сарајевској ѓрејиса Законојравила Свејоја Саве из XIV вијека. *Радови Филозофској факултетеја*, 19, 7–24.

Пешикан, М. (1997). О међусобним односима верзија Душанова законика (напомене уз приређивање транскрипта и превода). У: М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић, М. Јовичић (ур.), *Законик цара Сџефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишайовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис* (11–24). Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства.

Поломац, В. (2016). *Језик љовеља и љисама Српске десџојовине*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Соловјев, А. (1980). *Законик цара Сџефана Душана: 1349. и 1345*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Стефановић, Д. (1997). Опис Барањског рукописа. У: М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић, М. Јовичић (ур.), *Законик цара Сџефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишайовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис* (83–87). Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства.

Стојановић, Ј. (2013). Правописне одлике Горичког зборника. У: Ј. Грковић-Мејџор и К. Кончаревић (ур.), *Теолинџисџичка ѓроучавања словенских језика* (503–522). Београд: Српска академија наука и уметности.

ALEKSANDRA M. ANTIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

REMARKS ON ORTHOGRAPHIC CHARACTERISTICS
OF THE ATON TRANSCRIPTION OF DUŠAN'S CODE

The paper describes the spelling of the consonants *j*, *lj*, *nj*, *ć* and *đ* and the groups consisting of the aforementioned consonants and vowels in *The Aton Transcription of Dušan's Code*, written in the first half of the 15th century.

The consonant *j* has traditionally been marked with the grapheme *i*. The use of *ia* and *ie* for marking of the groups [*ja*] and [*je*] indicates that the traditions of Raška orthography have been followed. Graphemes *ε* and *ε̇* have often been used to mark group [*je*], which is a typical feature of the Resava orthography school. The group *ju* has mostly been marked with *ю*; there are only few examples with the use of *ɣ* and *ou*. The grapheme *и* has been used for writing the group [*ji*] while the group [*jo*] has been written with the graphemes *ω* and *o*.

The examples from the corpus point to three ways of writing the sounds *lj* and *nj* (волна, вол'ни, краль; кон'ли, конь, кѡ). The group *lja* was marked in two ways—with the graphemic groups *lia* and the group *ла*. When it comes to the group [*nja*], we noticed that the combination with *ia* predominated [*nja*]: кониа. To mark the groups [*lje*] and [*nje*] the combinations *lie* and *nie* were used. There are few examples of the groups [*ljo*] and [*njo*], which point to the use of graphemic groups *lo* and *но*. The graphemic combinations with *ю* were used to indicate the groups [*lju*] and [*nju*]. Contrary to the group [*lji*], which was always marked with *ли*, the group [*nji*] was marked in three ways: кннгоу, поман'и, прѣвнѣ.

Two different ways of marking the consonant *ć* are seen in the examples of властелин'иць, властелин'ѣ. The group [*ća*] has always been marked with *cia*. The combinations *gia*, *dia*, *ga* were used to indicate the group [*đa*]. The groups with *ie* are dominant in marking the groups [*će*] and [*đe*]. The only registered example points to the use of *ko* to mark [*čo*]. The groups [*ču*] and [*đu*] were almost always written with the help of the graphemic groups *kyo* and *gyo*. More than one solution for writing the group [*či*] has been registered: коуки, коуки, векын. The group [*đi*] is written as краги.

The comparison of The Aton Transcription with The Baranja Transcription indicates a great similarity of these two manuscripts in terms of marking *j*, *lj*, *nj*, *ć*, *đ* and the groups consisting of the aforementioned consonants and vowels.

KEYWORDS: orthography; *Dušan's Code*; *The Aton Transcription*; *The Baranja Transcription*.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КЊИЖЕВНОСТ

СЛАЂАНА В. АЛЕКСИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ТЕОРИЈСКИ ПРОБЛЕМИ ПЕРИОДИЗАЦИЈЕ КЊИЖЕВНОСТИ

САЖЕТАК. Преглед епоха и праваца није историја књижевности, јер историја се не може свести на сумарне приказе периода и праваца. Највећи писци, творци историје, изнад су и изван праваца и школа. Правци и школе се јављају и нестају законито, па се намећу као предмет књижевно-историјског и теоријског изучавања. Периодизацијски систем успоставља одређену научну оријентацију у мноштву књижевних чињеница, прошлости и садашњости. У раду се осветљава теоријски проблем периодизације књижевности, као централни проблем теоријских испитивања књижевних феномена.

Кључне речи: књижевна историографија;² историзам; епоха; правац; време; простор.

¹ sladjana.aleksic@pr.ac.rs

Рад је примљен 31. маја 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

² Историјска наука стара је колико и људска цивилизација. Од најстаријих времена постоји чврсто уверење о користи и неопходности знања о прошлости. Цицерон је писао да је историја – учитељица живота, а сви антички историчари истицали су да је познавање историје добро за практичну поуку владара. Тако је схватање о поучности историје ушло у цивилизацију, а са њиме и свест да постоји историјска истина и да се она мора сазнати (Николић, 2013, стр. 53).

Један од основних задатака историографије јесте да се путем разумности, засноване на знањима, супротстави емотивној мотивацији у креирању историјске свести, да насупротив подизању „националног морала“ тежи ширењу поузданог познавања стварности. Али, у Србији се и у савременој епохи прозно књижевно дело, као некада епска поезија, показало као погоднији облик за саопштавање и неговање сложених представа о историјској стварности, јер историјско мишљење једноставно није постојало (Николић, 2013, стр. 56).

Историја књижевности се дави проучавањем књижевности прошлих епоха, њеним историјским формама и историјским развитком. Проучава књижевну прошлост и тумачи оно што је та прошлост оставила у наслеђе: опште околности друштвеног и културног живота у којима су деловали писци и настајала њихова дела. Зденко Лешић уочава да историја књижевности настоји да опште историјске околности препозна у самим делима (у језику, мотивима, сужеима, темама), да проучава опште духовне и стваралачке тежње једног времена, поетику писаца, књижевне врсте, облике и изражајне поступке који су карактеристични, да проучава промене кроз које књижевност пролази у свом историјском развитку. Централни проблем историјских испитивања књижевних феномена јесте проблем периодизације књижевности. Зденко Лешић сматра да историја књижевности „изучава све оно што може освијетлити књижевно стварање једне епохе (као што је антика, средњи вијек или ренесанса), или – уже – једног књижевног периода (као што је класицизам, романтизам или реализам), или – још уже, једног књижевног правца (као што су симболизам, импресионизам, експресионизам или надреализам)“ (Лешић, 2010, стр. 16). Драгиша Живковић осветљава периодизацијске категорије, књижевни период, (епоха), правац, школа, покрет. Књижевни период (епоху) дефинише као јединство разнородних спољашњих и унутрашњих чињеница: друштвено-идејних, психолошких, културолошких, али и формално-стилских, жанровских и теоријско поетичких. У једном књижевном периоду може бити више стилских правца. Појам књижевног правца Живковић схвата као систем унутрашњих, стилских чињеница који се може, али не мора поклапати с појмом периода (Живковић, 1982, стр. 320–321). Стилски правац се одређује стилско-типолошким детерминантама које је Зденко Шкреч назвао стилским комплексима. Увођењем термина стилска формација или стилски систем, Александар Флакер означава велике наиндивидуалне и наднационалне стилске целине, за разлику од књижевних правца који означавају скуп сродних стилских црта у националним књижевностима. Књижевни покрет и књижевна школа припадају трећем низу периодизацијских термина које Живковић осветљава и који подразумевају програме, ставове и интерпретације писаца припадника школе. Своја истраживања историја књижевности врши да би стекла потпунији увид у књижевност појединих књижевних раздобља, али и у њен развој кроз историју.

Модерна књижевна историја развила се из свести о ограничењима старијих књижевноисторијских метода, посебно позитивизма, који су нагласак стављали на аутора и услове његовог живота и рада, као реакција на аисторизам већине књижевно-критичких школа прве половине XX века, у уверењу да тумачење књижевног дела подразумева иманентни приступ тексту, а не друштвеном контексту. Лешић наглашава: „Историчар књижевности данас приступа свом предмету као динамичком тоталитету: књижевна дела су засебне и цјеловите структуре, а истовремено су и дијелови једног посебног система који се развија у времену [...] за савременог историчара књижевност је неоспорно социјални феномен. Али историчар књижевности открива та дјеловања историјског живота у самој структури књижевних дјела, у самим књижевним текстовима, у језику књижевности“ (Лешић, 2010, стр. 17).

У својој расправи *О њесничкој умјешности*, Аристотел је уочио разлику између историографије и песништва: историчар говори о догађајима из реалног историјског искуства, а песник о ономе што се могло догодити као последица вероватности и нужности. Аристотелова поетика је логос у књижевној пракси градила у синхроној перспективи. У модерна времена, грађанска класа развија, не само на економском него и на духовном плану, индивидуализам појединаца, интересубјективни индивидуализам (нација и покрајина), афирмише специфичности и разлике разних врста индивидуума. Логос књижевности се осветљава на нов начин, променом перспективе дотадашњег гледања на књижевност. Уместо синхроне, успоставља се дијахрона перспектива из које се у појавама може видети њихова разноврсност и индивидуалност. Јавља се једна нова оријентација у изучавању књижевности, *историзам*, као „начин мишљења везан за историју, посебно схватање које полази од историје као обухватне повезаности духовног живота, од јединствене индивидуалности историјских појава и од непрекидног противстајања историчности“ (Константиновић, 2001, стр. 309).³

³ У развоју људског духа претеча историзма била је идеја историјске еволуције коју су прихватили Вико, Монтескје, Волтер, Винкелман и Хердер, а затим теоријска разрада доживљаја као „праћелије историјског света“ (Дилтај), коју је први започео Шлајермахер. Значајни подстицаји долазили су од идеје индивидуалитета у класицизму и у романтизму XVIII века (Шефтсбери, Хердер, Гете) и од обнове универзално-историјске теорије која је потекла од Хегела (Константиновић, 2001, стр. 309).

Потреба за осветљењем књижевних појава, за уношењем логоса са историјске тачке гледишта, испољила се у време барока, у делима Петрића и Бекона. У XVIII веку, историзам се јавља као темељна оријентација у мишљењу о књижевности и од тада ће владати све до краја XIX века. За читаво раздобље историзма карактеристичан је став једног од најзначајнијих теоретичара романтизма, Фридриха Шлегела, да је „најбоља теорија књижевности њена историја“ (Милосављевић, 2000, стр. 304). Доминација историје књижевности као дисциплине наступила је са романтизмом. На самом почетку XIX века браћа Аугуст и Фридрих Шлегел држе чувена предавања о историји поезије. У то време се пишу и прве значајне историје књижевности: *Историја чешкој језика и књижевности* Добровског (1792), *Ла Арпов Курс о лијераиури сџарој и модерној* (1798) и више значајних историја појединих националних књижевности током XIX века.⁴ Потреба за уношењем логоса у књижевност из дијахроне перспективе, у остваривању се није показала као једноставна. Отварао се увид у разноврсност појава и њихове промене. Новим логосом из дијахроне перспективе, решавали су се проблеми разноврсности, али и промена међу књижевним чињеницама – категоријом развоја. Поред текстова, ова категорија је укључивала и друге чиниоце: писца, примаоца, нацију, друштвену средину и друге. Став да се литература развија, донео је у XVIII веку, две различите концепције: цикличку и линеарну (стадијалну).

Јохан Готфрид Хердер (1744–1803), по речима Велека, јесте „први модерни историчар литературе и први човек са историјским смислом“ (Милосављевић, 2000, стр. 310). Хердер је сматрао да су уметнички идеали релативни, да се уметничке вредности могу схватити само на основу њиховог конкретног и појединачног постојања. Инсистирање на релативности лепог отворило му је могућност за два битна разумевања око којих се конституишу основне Хердерове идеје: разумевање историјског и разумевање народног у уметности. Хердеров историзам подразумевао је важне категорије простора и времена. По мишљењу Хердера, поезија и музика, дух времена и дух нације, јављају се у јединству. Међу Хердеровим идејама, посебно су значајне: историзам као историјско поимање света, човека и његове културе, интересовање за вредности националних књи-

⁴ Види: Алексић, С. (2018). *Теоријско и мейодолошко дело Пејтра Милосављевића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

живности и за особености националних култура и космополитски однос према вредностима других народа.

Савременик и настављач Хердеровог историзма, Георг Фридрих Хегел (1770–1831), унео је систем у скуп идеја које су чиниле историјску мисао XVIII века. Историјско посматрање на књижевност и уметност део је Хегеловог философског система и представља највиши мисаони домет романтичарског доба у философији, естетици и теорији књижевности. „[...] Хегел је термин 'историја' разумевао на два начина: као оно што се догодило у историји (*res gestae*) и као приповедање о тим догађајима (*historia rerum gestarum*)“ (Алексић, 2013, стр. 37). У Хегеловом схватању логос је апстракција, појам, и као чист појам јавља се у виду апсолута, тј. као Бог. Историја је пут самоостваривања апсолута (Милосављевић, 2000, стр. 323). Хегел је откривао логос уметности из обе перспективе: синхроне и дијахроне. Остварио је увид у разгранатост уметности приказујући је као променљиву у конкретним историјским релацијама. Хегелово виђење уметности обједињује линеарну и цикличку концепцију кроз превладавање њихових опречности. Хегел је дао историјске основе историзму: оправдао га је својим системом. Историзам је довео до обраћања пажње на генезу појава, на простор и време у којем егзистирају, на услове и узроке који су их предодредили.

Као и у време романтизма, историзам је основни став на којем позитивисти граде своја схватања и заснивају своја истраживања литературе. Позитивисти радикално одбацују метафизичку основу историзма (као што је у Хегеловом идеалистичком систему), и покретачку снагу историје виде у друштву и појединцу, у чиниоцима који производе писца, и у чиниоцима његове личности који доводе до одређеног начина одражавања друштвене стварности. Позитивистички историзам је под утицајем биолошких наука, биолошког еволуционизма XIX века. Историју књижевности као дисциплину позитивисти схватају као праву науку и њихове основне теоријске преокупације усмерене су ка теорији историје књижевности. Два су основна смера у бављењу историјом књижевности: изучавање и пројектовање историја националних књижевности и неговање компаративних проучавања књижевних појава које припадају разним националним књижевностима (Милосављевић, 2000, стр. 340). Књижевност се, од позитивизма, поима као целина уређена из синхроне и дијахроне перспективе. Позитивисти су сма-

трали да је Књижевност састављена од бројних националних књижевности које су у свом развоју пратиле промене у животу националних заједница или друштвених група. Према тим променама се и одвија периодизација.

Философска концепција Вилхелма Дилтаја (1833–1911) јесте најизразитије антипозитивистичка. Дилтај заступа идеју да је људски свет, за разлику од света природе, нужно историјски свет. Духовне структуре људског света Дилтај назива штимунзима. „Ако је исти духовни штимунг заједнички већем броју субјеката у једно историјско време, онда ту структуру Дилтај назива духовном епохом. Дилтај је тако увео у свет философије и проучавања уметности категорију *епохе*; за ту категорију позитивисти још нису знали. Крупније историјске духовне појаве Дилтај је објашњавао смењивањем владајућих штимунга, тј. смењивањем духовних епоха“ (Милосављевић, 2000, стр. 386). По Дилтајевом схватању, књижевно дело је по природи историјско, не по томе што представља документ о ствараоцу и чиниоцима који су га предодредили, већ је оно историјско по томе што припада историји духа. Овим идејама Дилтај је назначио основни смер у развоју модерне мисли и модерног проучавања књижевности, и највише резултате постигао у области историје духа. Зачетник је посебног, духовно-научног метода који се књижевним делима бавио у склопу опште историје духа. Значајне прилоге историји идеја дали су и француски компаратиста Пол Азар и амерички проучавалац Артур Лавцој. „Прилози Дилтаја, Азара, Лавцоја савременом плурализму у изучавању књижевности, уверења да се историја уметности и књижевности одвија кроз историју смена идеја, отворили су нове могућности испитивања литературе“ (Алексић, 2018, стр. 122).

Стилистички аспект изучавања књижевности у првим деценијама XX века, донео је оријентацију ка изучавању стила од стране Крочеа и његових следбеника, стилистике као нове дисциплине, и од Велфлина из сфере ликовних уметности. Крочеова концепција уметности подразумевала је негирање постојања жанрова и негирање постојања историје уметности, па према томе и негирање самог смисла историјских периодизација. Швајцарски теоретичар и историчар ликовних уметности, Хајнрих Велфлин (1864–1945), у књизи *Основни појмови уметности* (1915), осветлио је разлике између ренесансних и барокних ликовних дела према стилским особеностима, свдећи их на пет појмовних парова. Дилтајев појам епохе тек после Велфли-

на постао је одређенији јер се на уметничку епоху, гледа као на скуп уметничких дела која су прожета заједничким стилским карактеристикама. „Велфлин је, у ствари, наставио и доврхунио једну значајну традицију у проучавању уметности код Немаца: Шилерово разликовање наивног и сентименталног пеништва, разликовање класичног и романтичног код браће Шлегел, најзад и Ничеово разликовање аполонијског и дионизијског“ (Милосављевић, 2000, стр. 408). Опозитни стилски системи (класицизам и романтизам) могу се посматрати у синхроној равни као два вида стилског изражавања, али се ти исти стилски системи могу сагледавати и у дијахроној перспективи када, смењујући се, образују историју уметности.

У првим деценијама XX века, карактеристично је промишљање руских формалиста на решавању проблема еволуције књижевности. У полемичком односу према позитивизму (према Веселовском који је сматрао да се еволуција дешава новим садржајима, и да се према тим садржајима мењају и књижевне форме), формалисти су сматрали да се књижевна еволуција одвија тако што се старе форме замењују новим формама. „У почетку свог књижевноисторијског рада, инсистирајући на потпуној аутономији и независности уметности, руски формалисти касније релативизују ову тврдњу, указујући на нужност спајања синхроног и дијахроног испитивања књижевних појава“ (Алексић, 2013, стр. 40). Релативизам деловања форми у схватању руских формалиста тежи да књижевне чињенице објасни у историји. У последњим годинама њиховог деловања, историзам има посебан значај јер је заснован на антипозитивистичким основама. Историју књижевности схватају као смену књижевних поступака: уместо старих, дотрајалих поступака, доносе врхунски уметнички поступак који може да изазове *осиранение*, очуђење, онеобичавање (Шкловски) при перципирању. Историзам руских формалиста је био израз академског развоја њихове доктрине. Књижевне теорије XX века у оквиру проучавања стилистичких критичара, руских формалиста, англоамеричке нове критике, феноменологије, теорије рецепције, прашке школе, семиологије, усмерених ка тексту, експлицитно и имплицитно стајали су на становишту аисторизма. Веома важна струја у истраживању прашких структуралиста односила се и на теоријске и на методолошке основе историје књижевности: „Сва ова остварења – нарочито теорију песничког језика и естетске функције, подробне анализе песничког је-

зика, увод у књижевну семантику, теорију структуре и књижевног знака, као и формулисање основа за методологију историје књижевности – треба сматрати најважнијим достигнућима Прашке школе“ (Бужињска, 2009, стр. 231–232).

Интенције нових проучавалаца који су се јавили последњих неколико деценија, као што су структуралисти, чикашки критичари, Нортроп Фрај, Бахтин, школа деконструкције Дериде, карактерише склоност ка уважавању плурализма метода. Модерна историја књижевности „подразумева сложену схему теоријских претпоставки, јер се не престаје питати о природи, смислу, могућностима, границама и циљевима властитог посла. Један од кључних аспеката модернистичког гледања на свет јесте питање епистемологије, односно проблем сазнања“ (Алексић, 2013, стр. 43). Структуралистички теоретичари сматрају да историја и прошлост не постоје, осим као чињенице језика, да се текст може читати само у синхроној, не и у дијахроној равни. Ролан Барт (1915–1981) сматра да историја књижевности није могућа зато што је природа књижевног дела аисторијска.

Уместо структуралистичке норме да је све само текст, постструктуралисти на трагу Ничеа, објављују да је све само интерпретација и историчарима књижевности дају одређене смернице и путоказе у преиспитивању свог метода: да се прошлости и књижевном тексту приближе другачијим теоријским концептима. Јана Алексић књижевно дело посматра као одраз или сублимацију друштвеноисторијске датости или истине и са тог аспекта придаје му књижевну или ванкњижевну, односно, историјску релевантност. Промишљајући о Ничеовим ставовима (1844–1900) она каже: „На Ничеовим постулатима изграђена је готово цела историософска и књижевнотеоријска платформа за разумевање историје и историографије, али и за анализу њихових релација са књижевношћу у другој половини XX века“ (Алексић, 2013, стр. 38). Тако је настала школа *новој историјизма* који је истакао значај историје у проучавању књижевног дела. У разумевању савремене теорије књижевности и њиховог односа према историји и према тексту, Јана Алексић чини један историјски осврт, а потом и аналогiju:

„У традиционалном погледу на свет у веродостојност историје обично се не сумња, чињенице и догађаји су међусобно еквивалентни, а писани пренос тих догађаја, било појединачно, било у ширем и систематичнијем временском следу, легитимно је при-

падао домену историографије. Као велика целина, историја је егзистирала пре приче, а појам историје је супротстављен појму приче [...] Паралела између историје и приче, међутим, не успоставља се само на равни приповедања, већ и на равни фикционалности.“ (Алексић, 2013, стр. 46)

Према промишљању нових историчара, између историјског и фикционалног приповедања нема суштинске разлике, јер се заснивају на причању прича и фабулирању. Јана Алексић наводи америчког проучаваоца средњовековне књижевности Хејдена Вајта (1928–2018) који ће утицати на рад нових историчара, и појмом *emplotment*, који Пол Рикер преводи као *трађење зайлејша*, указује на конструктиван карактер историјског писма. Из става да су историја и прича вербалне функције, проистиче један од главних карактеристика постмодернистичког доживљаја историје – сумња у поузданост историјског знања. Хејден Вајт тврди да рад историчара не представља неутрално репродуковање прошлости, већ да нужно подсећа на поетски чин, и зато уводи појам *emplotment*: „Приступ до прошлости ми имамо само посредством текста. Историографски текст је артефакт који обликује истраживану стварност помоћу нарације и тропа. Он тако у оквиру историјског дискурса разликује три основне стратегије и три структурална модела који се примењују и издваја четири основна тропа којима се историчар у свом писању мора користити: метафора, метонимија, синегдоха и иронија, па тако заснива *ипројолоију*, науку о реторичким тропима који се користе у историографији“ (Алексић, 2013, стр. 47–48).

Андријана Марчетић разматра концепцију „нове историје књижевности“ Франка Моретија, за коју каже да би се могла назвати антигетеовском, не по томе што светску књижевност види као асиметричан систем, већ по уверењу да светску књижевност чине сва дела свих народа света, а не само ограничен број најрепрезентативнијих дела која улазе у круг одабраних класика, као што је мислио Гете (Марчетић, 2015, стр. 120). Моретијева концепција доноси новину предлогом да се стандардни метод формалистичке критике, метод *йажљивої чииања* (close reading), замени методом читања из друге руке, *чииања на раздаљину* (distant reading). Нови метод „подразумева да велику већину текстова који су предмет проучавања једноставно нећемо читати, јер ће то за нас урадити неко други, специјалисти из појединих националних књижевности, који ће нам их потом препричати и указати нам на карактеристичне форме,

жанрове, стилске поступке који се у њима јављају. Историчари светске књижевности, каже Морети, биће задужени само за синтезу, баш онако као што је у социологији то чинио Валерстин, чије се књиге, како Морети с одобравањем примећује, углавном састоје од цитата других аутора“ (Марчетић, 2015, стр. 121). Предности нове историје књижевности и њеног метода читања из друге руке су вишеструке: она доводи у питање идеју националне књижевности као самосталног, у себе затвореног организма и омогућава да се историја књижевности сагледа у светским оквирима. Најсистематичније Моретијево излагање „нове“ књижевне историје дато је у књизи *Графикони, маје, сјабла* (2005), које садржи идеје које су обележиле његов књижевно-историјски метод, и које је формулисао већ у првим књигама.⁵

Андријана Марчетић осветљава да уместо појединачних дела и писаца којима се раније бавила историја књижевности, главни предмет проучавања нове књижевне историје јесу универзалије, општи закони који управљају целокупним развојем књижевности. Појмови *графикони, маје, сјабла*, преузети су из социологије, географије и биологије, помоћу којих се појединачни књижевни текстови подвргавају редуцији и апстракцији. „Полазећи од претпоставке да сваки књижевни жанр има посебну ‘географију’ или (бахтиновски речено) хронотоп, Морети се служи мапама да би предочио један вид структуре романеског жанра који је предмет његовог проучавања [...] Моретијева пажња у *Графиконима* није у првом реду усмерена на саме књижевне форме и њихова значења, већ на оно што лежи иза њих и суштински их одређује, на друштвене односе“ (Марчетић, 2015, стр. 130–131). Метод нове књижевне историје Морети назива и „социологијом симболичних форми“ као део тоталне историје друштва. Андријана Марчетић сматра да су Моретијева концепција, његов приступ у *Графиконима*, више социологија књижевности него књижевна теорија. Задатак нове историје није да тумачи књижевна дела, нити да открије аутономне законе књижевне еволуције, као што су настојали Шкловски и други руски

⁵ Морети верује да књижевна еволуција има социјалне узроке, односно да промене у друштвеном систему доводе до промена у симболичким структурама као што су књижевност, уметност и култура уопште. Ово становиште Морети заступа од прве књиге, *Знамења смајрају чудима*, преко *Модерној еја* (1996), *Ајласа евројској романа од 1800–1900* (1998), *Графикони, маје, сјабла* (2005), *Чишање на раздаљину* (2013).

формалисти, већ да реконструише идеологије културних и социјалних група онако како су се манифестовали у књижевности. У првом поглављу о *џрафиконима*, статистичке табеле служе да предоче резултате Моретијевих квантитативних истраживања, у *мајама*, географске мапе представљају путовање неког формалног поступка преко карте света, а *сиадила* представљају како се нека форма, жанр или техника развија кроз време, односно кроз историју (Марчетић, 2015, стр. 133).

Савремена књижевност одолева не само притисцима политике и идеологије него и конкуренцији нових медија. Белетристични текст, као и сваки уметнички текст, зависи не само од медија у којем је остварен већ и од медија у којем постоји. Историчари књижевности и књижевни критичари врше разне медијације текстова или опуса појединих писаца, како би дошли до пунијег значења. Најпотпуније основе за медијацију белетристичких текстова пружа поступак *периодизације лијературе* којом се баве теоретичари и историчари књижевности. Уметнички периоди, осим времена, упућују и на простор, па је појава хронотопа карактеристична за организацију сваког белетристичког текста и контекста. Литерарне појаве се стављају у време и простор као у свој природни медиј (Алексић, 2018, стр. 196).⁶

Драгиша Живковић дефинише неколико захтева савремене књижевне периодизације:

- 1) За периодизацију књижевности важно је да мора полазити од књижевних текстова.
- 2) Мора се заснивати на стилским уопштавањима из низа појединачних интерпретација књижевних дела, да се мора заснивати на споју синхроније и дијахроније, на књижевно-стилском опису и тумачењу књижевних дела, и на стваралачком споју књижевних и ванкњижевних елемената при чему се књижевна историографија мора чувати биолошко-социолошких аналогичности у периодизацији.

⁶ По Милосављевићевом мишљењу, правилније је уместо о периодизацији говорити о медијацији белетристичких текстова јер би се осветљавали и медијуми у којима текстови постоје или настају. Израз медијација подразумева два медија, унутрашњи и спољашњи, медијум који се остварује у тексту или медијум који чини основ контекста. Види: Милосављевић, П. (1983). *Теорија белетристике*. Ниш: Просвета.

- 3) Савремени теоретичари су свесни временског *иреклајања* (интерферирања) књижевних периода и бројних стилских оријентација и вредносних нивоа разних књижевних појава и остварења у једном временском раздобљу (Живковић, 1982, стр. 318).

Миливој Солар сматра да савремени историчар књижевности не може предвидети искуство које му доноси управо продуђено, проширено и данас увелико разгранато проучавање историје многих и разноликих књижевних традиција (Солар, 2016, стр. 328). Периодизације литературе теже да путем дивизије (разврставања) темпоралних и спацијалних чињеница унесу логос између литерарних догађаја.⁷ Оба поступка медијације, у синхроној перспективи, и темпорализације, у дијахроној перспективи, полазе од појединачне чињенице (појаве, догађаја). Када се целина књижевних чињеница подели на мање темпоралне и медијалне јединице, то је поступак *сеіменіацїје*. У разврставању књижевних чињеница у синхроној перспективи тј. без вођења рачуна о времену у којем су настале, примењују се критерији по географским, племенским или националним, језичким или политичким одредницама. У медијацији књижевних чињеница према *географским* одредницама употребљавају се све географске категорије од континента до места, као важне чињенице у процесу стварања књижевних традиција. Каже се европска књижевност, али се мисли на књижевности свих европских народа, северноамеричка књижевност, а мисли се на књижевност у Канади и САД, књижевност Далеког истока подразумева књижевно стварање више народа, језика, држава (Кина, Кореја, Јапан, Вијетнам, Тајланд) итд.

На разврставању књижевности по нацијама инсистирао је позитивизам који је неговао свест о посебности националних књижевности и националној припадности аутора. Разврставање књижевности према политичким критеријима настало је формирањем модерних држава. Позитивистички модел није свуда могао бити остварен па је дошло до бројних комбинација: једна држава, више народа, више језика, више књижевности, као на пример совјетска књижевност која подразумева скуп многих књижевности које се стварају на сто осамдесет језика.

⁷ Дивизије духовних епоха које је створио Дилтај или стилских периода које је сачинио Велфлин, примери су двеју медијација, од којих је дилтајевска шире заснована на духовнонаучним основама.

Разврставање књижевних дела на основу набројаних критеријума, вид је њихове медијације.

Критеријуми сегментације књижевних чињеница у дијахроној перспективи могу се поделити на две групе: спољашњи се заснивају на одредницама механичког мерења времена, а унутрашњи су засновани на стилском груписању књижевних текстова. Најкрупније временске одреднице проистичу из поделе људске цивилизације на две ере, стару и нову, и на три века, стари, средњи и нови. Критерији за разврставање књижевних чињеница јесу и друштвено-економске формације: робовласничко, феудално, грађанско, социјалистичко доба.

Из примене спољашњих и унутрашњих критерија у разврставању књижевних чињеница, проистекла су два различита виђења историје. На примени спољашњих критеријума израсла је *концепција о сјадијалном (линеарном)* развоју књижевности по којој се однос међу чињеницама објашњава еволуцијом, праволинијски, синтагматски. Разврставање књижевних чињеница на основу стилских карактеристика припада *цикличкој концепцији* која инсистира на променама стилских комплекса. Груписањем свих периода који имају извесне сличности, добиће се две групе: ренесансни и барокни периоди, или класицистички и романтичарски. Цикличка концепција подразумева промене у књижевности које се дешавају њеним развојем, али тако да долази до релативног понављања старог поред појаве новог. Та два типа разликовала су се и у синхроној, и у дијахроној перспективи, и на њима је било могуће градити и типолошку поделу уметности, засновати став о њиховом наизменичном смењивању (став цикличне концепције). На почетку немачког романтизма, стилска типологија је добила модерни израз. У Ничеовој књизи *Рађање трагедије* (1872), изложена је теза о аполонијској и дионизијској линији уметности, а цикличка концепција је још више оснажена. У Гетеовим разговорима са Екерманом, појмовни пар *класично-романтично*, временом је сасвим потиснуо појмовни пар *наивно-сентиментално* песништво. Испитујући стилске разлике између ренесансе и барока, Велфлин је у књизи *Основни појмови уметности* (1915) створио још један појмовни пар, *ренесансно-барокно*, отворио нове могућности проучавања уметности. Пуну афирмацију, цикличка концепција је стекла у делима из опште историје, код Освалда Шпенглера (*Пројаси Зайада*, 1922), и Арнолда Тојнбија који је до смрти (1980), сматран највећим живим историчарем. Успостављена

цикличка концепција догађена је садржајем и представља модерну мисао пред долазећим романтизмом. Линеарна концепција развоја уметности добила је јасан смер у XVIII веку, у оквиру Хердеровог историзма који антиципира позитивистички историзам. Оба начина периодизације књижевности само су различите могућности адиције (груписања) књижевних чињеница. Појам *сеіменіація* употребљава се у биологији и социологији, свуда где је у употреби термин сегмент, који значи део нечега, изворно: *исечак*. Израз сегментација значи рашчлававање или дељење неке целине на делове, на основу уочавања разлике и сличности међу чињеницама. Класификација као врста дивизије подразумева дељење једне целине на класе или на врсте, па се може употребити и израз разврставање.

Чињенице *џросџора* и *времена* као одвојене једне од других, могуће је третирати и заједно са једне од најзначајнијих концепција XX века, Ајнштајнове концепције четвородимензионалног простора. Михаил Бахтин, руски филолог, створио је посебну концепцију која време и простор у проучавању књижевности посматра заједно, и ту појаву назвао *хроноішој*. За Канта су простор и време априорне форме сазнања, а по Милосављевићевом мишљењу, то су форме настале из дијалога (интеракције) субјекта и објекта означене изразима *спацијализација* и *шемјорализација*: „Спацијализација – то је процес сналажења човека у једној врсти чињеница, у чињеницама које називамо просторним [...] Слично је и са процесом темпорализације. И тај процес је израз сналажења субјекта међу другом врстом чињеница, онима које за предмет сналажења имају време“ (Милосављевић, 2000, стр. 44–45).

Периодизацијским систематизовањем књижевних чињеница са различитих аспеката, биолошког, социолошког, духовно-историјског, поетско-формалног, философског, теоретичари су осветлили значајне појаве у књижевности и донели нове резултате у решавању сложеног питања периодизације. Проблеми књижевне периодизације нису само у томе да се осветле и прецизирају значења појединих периодизацијских појмова, ни да се савремена историја књижевности усмери у правцу проучавања стилских структура у појединим периодима, него и да се „новом“ оријентацијом у конципирању историје књижевности осветли читав низ теоријских проблема синхронизације и дијахронизације, књижевне традиције, односа писаца према тој традицији и односа према том односу (Светозар Петровић), и да се дистан-

ца према тој традицији може сагледати са аспекта историјске поетике и са аспекта поетике традиције (Живковић, 1982, стр. 323–324).⁸

Ако желимо да разумемо систем у целини, према Моретијевој концепцији „нове“ историје књижевности, морамо да прихватимо да ћемо нешто изгубити. Теоријско знање увек има своју цену: стварност је бескрајно богата, појмови су апстрактни, оскудни. Али, управо нам та „оскудност“ појмова омогућава да се њима служимо, па да тако и стичемо знање (Марчетић, 2015, стр. 122).

-
- ЛИТЕРАТУРА Алексић, Ј. (2013). *Ойседнуша љрича: љоељика романа Горана Пејровића*. Београд: Службени гласник.
- Алексић, С. (2018). *Теоријско и мейодолошко дело Пејра Милосављевића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Аристотел. (2002). *О љесничкој умейносљи*. Београд: Дерета.
- Башчаревић, С. (2011). *Књижевни љериоди и љравци*. Призрен–Лепосавић: Учитељски факултет.
- Бужињска, А. и Марковски, М. П. (2009). *Књижевне љеорије ХХ века*. Београд: Службени гласник.
- Велек, Р. и Ворен, О. (1974). *Теорија књижевносљи*. Београд: Нолит.
- Живковић, Д. (1995). *Теорија књижевносљи са љеоријом љисменосљи*. Драганић–Београд: Драганић.
- Живковић, Д. (1970). *Еврољски оквири срљске књижевносљи*. Београд: Просвета.
- Живковић, Д. (1982). *Еврољски оквири срљске књижевносљи III*. Београд: Просвета.
- Историзам. (1985). У: З. Константиновић. *Речник књижевних љермина* (309). Београд: Нолит.
- Лешић, З. (2010). *Теорија књижевносљи*. Београд: Службени гласник.
- Максимовић, Г. (2018). Периодизација епохе романтизма у српској књижевности. *Philologia Mediana*, 10, 17–26.

⁸ Проблемски преглед одабраних књижевнотеоријских и књижевноисторијских питања осветљен је у књизи Јована Попова, *Појмови, љериоди, љолемике: о неким недоумицама науке о књижевносљи* (2020). Попов се дави питањима о томе шта мислимо када кажемо светска књижевност, зашто је важно да правимо разлику између научних појмова (нпр. род/жанр), зашто књижевна периодизација није јасна као Менделејев систем у хемији, каква нам је врста књижевне критике данас потребна да бисмо се боље оријентисали у стварности.

- Марчетић, А. (2015). *О новој комјарайисџици*. Београд: Службени гласник.
- Милосављевић, П. (1983). *Теорија делејрисџике*. Ниш: Просвета.
- Милосављевић, П. (2000). *Лојос и ѓарадијма*. Београд: Требник.
- Милосављевић, П. (2000). *Мејодолоија ѓроучавања књижевносџи*. Београд: Требник.
- Николић, К. (2013). Постмодернизам и хуманистичке науке. Пример историографије. *Гласник Ејнојрафској инсџијуџа САНУ*, LXI (2), 53–66.
- Пантић, М. и Недељковић, Д. (1965). *Ејохе и ѓравци у књижевносџи*. Београд: Народна књига.
- Попов, Ј. (2020). *Појмови, ѓериоди, ѓолемике: о неким недоумицама науке о књижевносџи*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Солар, М. (2016). *Повијесџ свјејске књижевносџи*. Београд: Службени гласник.
- Тодоров, Ц. (2010). *Симболизам и џумачење*. Београд: Службени гласник.
- Томашевски, Б. (1972). *Теорија књижевносџи*. Београд.
- Флакер, А. (1986). *Сџилске формације*. Загреб: Либер.
- Флакер, А. и Шкреб, З. (1964). *Сџилови и разгодља*. Загреб.
- Флакер, А. (2011). *Период, сџил, жанр*. Београд: Службени гласник.
- Флоренски, П. (2013). *Просџор и време у умейничким делима*. Београд: Службени гласник.
- Шкреб, З. (1981). *Књижевносџ и ѓовијесни свијеј*. Загреб: Школска књига.

SLAĐANA V. ALEKSIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LITERATURE AND LANGUAGE.

SUMMARY

THEORETICAL PROBLEMS OF PERIODIZATION OF LITERATURE

An overview of epochs and directions is not the history of literature, because history cannot be reduced to summary representations of periods and directions. The greatest writers, the creators of history, are above and beyond the directions and schools. Directions and schools appear and disappear legally, so they are imposed as a subject of literary-historical and theoretical study. The periodization system establishes a certain scientific orientation in a multitude of literary facts, past and present. The paper highlights the theoretical problem of periodization of literature, as a central problem of theoretical examinations of literary phenomena.

KEYWORDS: literary historiography; historicism; epoch; direction; time; space.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МАРИЈАНА Б. СТОЈКОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ПРИПОВЕТКА *КОРИТО* СВЕТОМИРА АРСИЋА БАСАРЕ – ПРИЛОГ ТУМАЧЕЊУ КЊИЖЕВНОСТИ

САЖЕТАК. Овај рад ће бити покушај да се на примеру приповетке *Коришо* Светомира Арсића Басаре, познатог уметника, академика, вајара и писца, изврши тумачење процеса психологизације и карактеризације ликова, али и покаже како је контекст утицао на настанак приповетке носећи у себи изразиту биографску димензију.

Приповетка *Коришо* доноси причу о тешком животу људи у шарпланинским местима, сиромаштву, борби за егзистенцију у задивљујућој, али и немилосрдној природи планинског краја. У душама и свести свих ликова приповетке одвија се својеврсна психолошка драма због тескобе мучног и туробног живота у сиромаштву. Ликови приповетке из своје визууре, са константним егзистенцијалном страхом, проживљавају актуелне ситуације, пројектујући их кроз психолошке процесе и душевна стања. У ковитлању помешаних осећања и борби за голи живот дешава се расцеп у њиховим душама од којих ће, она дечија, тај расцеп најјаче проживети и касније рефлектовати на своје сазревање, одрастање и стварање. То ће управо бити и повод за настанак ове приповетке.

Кључне речи: тумачење; психологизација; карактеризација; егзистенција; Шар-планина; аутобиографска димензија; контекст; текст.

---

¹ marijanastojkovic1512@gmail.com

Рад је примљен 13. априла 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

Сїона са ѿореклом и ѿлом іенейска је и миїска.
У људским и умейничким искушењима она анїејски однавља исїроше-
ну снаїу.

Ван завичаја и живоїтодавно корење се суши. Извора ѿе однове нема.

Борислав Пекић

Светомир Арсић Басара, рођен у Сиринићкој жупи (Севцу) 1928. године, један је од наших академика и по вокацији најбољих вајара. Рођен од оца Николе Арсића и мајке Цвете, своје детињство проводио је у селу Севцу, подно Шар-планине. Никола Арсић, његов отац, крајем XX века одлази у Америку у печалбу, а у међувремену се жени Цветом, девојком из суседне махале са којом је имао деветоро деце од којих је четворо остало у животу. Живећи у Америци као угледан члан српске заједнице у Индијанополису, Никола је уживао у лагодном животу. Међутим, Први светски рат прекида његов боравак у Америци, и он, као добровољац, одлази да брани отаџбину. Вративши се у завичај после рата, схвата да је домовина заборавила своје јунаке и од тада за њега и његову породицу почиње пуко преживљавање. Прихвативши се старог посла, обрађивања дрвета, на рубу егзистенције, Никола, несвесно, у свога сина, будућег уметника, транспонује тежину живота у сиромаштву, али и љубав према завичају која касније постаје извор његовог стваралачког надахнућа.

Стварање Светомира Арсића Басаре превасходно је везано за вајарство и скулптуру где се и истакао као добитник најзначајнијих награда у нашој земљи, а такође и за ликовну уметност.² Поред тога, немогуће је не поменути његову потребу и рад на афирмацији уметничког стварања који је укључивао и деловање писаном речју, што му и успева, те 1975. године, у *Сїремљењима* објављује приповетку *Кориїо*, а исте године и приповетку *Јечам*, док касније објављује још три приповетке (*Сїоїарац*, *Заврзан*, *Карабашико*) сабране у књизи *Кориїо* (1998). Говорећи о њему,

² Радомир Ивановић казује да се Светомир Арсић Басара, протеклих пет деценија, истовремено или наизменично бави сликарством, графиком, цртежом, скулптуром у бронзи, камену, гипсу, металу и дрвету, дизајном, приповедачком прозом, критиком и полемиком; он је врсни педагог и ангажовани учесник у културним, научним и политичким збивањима на крају двадесетог века (Ивановић, 2000, стр. 28).

Радомир Ивановић казује да је Басара истински полиграф или полихисторик, како су људе разноврсних даровитости и знања називали стари Грци. До тог закључка долази јер се заиста ради о ствараоцу и мислиоцу који истовремено ствара и промишља о оствареном (Ивановић, 2000, стр. 27). Целокупно његово делање и стварање у вези је са родним тлом, завичајем и српском земљом. Понирући у катакомбе свога бића и из њих црпећи снагу за своје стварање, својим радом на видело износи исконску лепоту свога завичаја, али и сведочења о трагедији и вечној патњи српскога народа. „Зло време³ заувек се урезало у Басарину душу. Његове мучне и тужне трагове, онако како само дечја душа може да их памти, налазимо у приповеткама објављиваним седамдесетих година прошлог века у приштинским *Сиремљењима*“ (Марковић, 2004, стр. 18). У трагању за исконским вредностима, уметник налази спону са традицијом, прецима и архетипским дубинама балканског менталитета и душе нашег народа, правећи искорак према свету детињства и бићу завичаја. „Син родољуба и борца, страдалника и паћеника, сиромаша и тегобника, дрвосече и дрводеље, творац корита и колевке, спаја својим делом материјал и облике, прошлост и будућност, сједињује време са својим, нашим националним простором“, наводи Никола Мирков (2019, стр. 51).

Када је реч о приповедној прози са тематиком јужне Србије, односно Косова и Метохије, значајно је поменути да је она великим делом заснована на обрасцу патријархалне културе. Архаично уређење породичног живота у малим, руралним срединама преточено је у прозу са ових простора, маркирајући је не само патријархалном него и дијалекатском одредницом. Архаични кодекси о устројству породице и друштва најбоље су приказани у делима писаца са Косова и Метохије који, приказујући преживели патријархални образац, вешто сликају психичке ломове ликова у чијој се свести дешава сукоб између старог и новог, прошлости и садашњости.

³ С јесени 1939, после завршене основне школе, морао је, иако одличан ђак, да постане сеоски слуга у Севцу. Његова учитељица Загорка Ђорић, узалуд је покушавала да пронађе начин да Басара продужи школовање. Помоћи ниоткуда. Тако је једанаестогодишњи дечак кренуо у печалбу погодивши се са газдом да од Митровдана до Ђурђевдана за 160 динара чува на Шари стада оваца и коза. Сам, препуштен себи и ћудима сурове планине, доживљавајући сусрет са исконском снагом природе и опаком лепотом њених шума (Марковић, 2004, стр. 18).

У приповеци *Кориџо* под утицајем сопствених искуства наталожених у души дечака који је одрастао на косовском тлу и кроз чију се свест сви догађаји рефлектују, писац смешта ликове у изразито руралну средину путем које развија личну драму сиромаштва као покретача драмског набоја и њихових психолошких процеса. Своје приповедање он заснива на изразито вербално-сликовитој имагинацији нарочито повезаној са сновима, жељама, фантазијом ликова и емотивним евокацијама саживљености са стањима у свакодневици. Његова реч одликује се и сликовитошћу писаног наслеђа и богатством фолклорне подлоге. Он гради чврсту фабулу унутар које се слободно креће по темама и мотивима, времену, реалним стањима и слутњама ликова, портретишући их сликовитим појединостима које се крећу на релацији некад и сад. Писац показује истанчан смисао за fine психолошке преливе и драматичне преломне тренутке у којима се ликови налазе. Он понире у најтананије слојеве бића спуштајући се у своје јаство као трајни и непресушни извор инспирације. Изразита биографска димензија транспонована у текст резултирала је сликом реалне друштвене стварности једног времена и средине⁴ и психичких криза појединаца изазваних тешким прилагођавањем новом времену и актуелним животним ситуацијама. У прилог томе говоре нам и тежње Иполита Тена да у испитивању литературе реконструише факторе који су предодређивали пишчеву биографију, па посредно и његов књижевни текст. Дакле, он сматра да су за стваралачку природу сваког аутора пресудна три чиниоца, раса којој писац припада, средина (друштвена) из које је писац изникао и моменат у којем је изникао (Милосављевић, 2000, стр. 341). Управо се на та три фактора, као основи која предодређује неког писца, темелила Теновска концепција историје књижевности; он је увео нови чинилац, *друшћивену средину*, на којој инсистира социолошка мисао, те тако његов историзам добија димензију социолошког осветљавања историје књижевности (Алексић, 2018, стр. 116). Стога можемо рећи да је Светомир Арсић Басара редак пример уметника у чије је стваралаштво толико интензивно утиснута чиста емоција инспирисана личном судбином која се преплиће и паралелно егзистира са судбином српског народа.

⁴ Према мишљењу Драгомира Костића (2000, стр. 37), „ако се изузме јако наглашена биографска димензија, остаје изразита социјална структура приповетке и документарна слика једног времена (периода између два светска рата) и једног краја (Сиринићке жупе)“.

Приповетку *Кориџо* Басара гради као спој есенцијалног и егзистенцијалног, реалног и имагинарног, дијахроног и синхроног. Приповедајући у трећем лицу, он ствара психолошки мотивисане ликове кроз чију се призму свести преламају ситуације туробног живота. Писац ликовима уписује осећања која тематизује на савршен, танан начин. Драма душе транспонује се у драматичност поступака, гестова. У временски ограниченом трајању радње ликови пролазе кроз крајње драматична душевна стања и догађаје у породици. Писац нас уводи у приповетку сликом која показује суровост величанствене природе завичајног краја. Необична јесен као најавна за рану и јаку зиму, разређена свежина која продире у тело, тамни облаци „попут страве из далеких прича“, увертира су за унутрашње немире сиротињских породица које ће без огрева и хране дочекати зиму. Патријархални простор и у њему породица, као стуб, кодекс и архетипски образац српског идентитета, одмах је, на почетку приповетке, маркирана као *сиротињска*, указујући на димензију егзистенцијалног страха који се јавља са доласком зиме. Приповетка говори о сиромашној породици дечака Голуба (Галета) која свој живот проводи у селу Севцу, подно Шар-планине и хладној зими, на рубу сиромаштва. Дечак Голуб, отац Никола (најбољи дрводеља у селу, а некадашњи ратни добровољац и печалбар), мајка Цвета, централни су ликови приповетке кроз чију се свест преламају тешки дани сиромаштва, борба за преживљавање, страх од глади и смрти. Споредни ликови су ликови Галетове браће и лик свештеника. Међутим, лик свештеника је у појединим тренуцима изузетно значајан за обликовање и делање осталих ликова. Приповетка *Кориџо* открива нам почетну тачку, базу животног позива писца. Љубав према дрвету и корито, као симбол те љубави, изродиће познатог уметника Светомира Арсића Басару.⁵ Ако у тумачењу дечаковог лика

⁵ „За аутентичност дела пресудне су стваралачке преокупације које налазе своја изворишта и своје садржаје у корену свог порекла, у свету детињства, и у њему ону живу артерију елементарног, вечно и незаменљиво усађеног света првобитних утисака. Пресудна је дубока приврженост Завичају, коју никаква супериорност сазнања не може да брише, нити да гаси. Она остаје у трајном, неиздрисивом сећању као трајни пламен или интимни свемир, неодољив, присан. Усмереност сопственог духа ка сопственом пореклу и изворишту првобитних сазнања чува у себи оштро чуло за слике и оквире једног света који је дубоко проживљен и чија магнетска сила привлачи ствараоца трајно, увек му се враћа да би у њему истражили нешто просањано, наслућено, заборављено и скривено“ (Басара, 2019, стр. 65).

обратимо пажњу на однос који се успоставља између писца и лика, видећемо да све оно што се приповеда о том лику у функцији је пишчеве карактеризације. Доживљено ЈА прожима се са приповедним ЈА и у узајамном је односу. Сликајући реални простор, писац отвара простор изгубљених снова, жеља и маштања разочараних појединаца. Сцене хладне и дуге зиме у приповеци имају дубоко психолошку и експресивну функцију. Оне сугеришу борбу човека са немилосрдном природом и физичку и душевну исцрпљеност бића. Тескоба маркирана хронотопом са почетка приповетке сели се у унутрашњи свет ликова и постаје тематски центар читаве њихове психичке активности.

Мотивисана као сведочанство о једном времену, али делом и фолклорним, народним животом и другим симболичким под-текстом, приповетка оживљава моменте из детињства и дубинских слојева пишчеве личности. У прилог томе говори нам и сам Жорж Пуле који нас својом теоријом позива да се приближимо самој свести аутора и да „и proučavanju jednog pisca tragamo za njegovim ishodištem, za doživljajem koji je istovremeno i početni i središnji, a oko kojeg se može organizovati kretanje čitavog dela. Ta ishodišta su karakteristična za svakog pisca i određuju njegovu individualnost“ (De Man, 1975, стр. 146).

Ко је заправо био Галетов отац Никола, приближава нам Галетова мајка, Николина жена Цвета, у сцени у којој она, притиснута немаштином, одлазећи да замоли попа да му Никола направи корито за прање пелена за будућу принову, говори о своме мужу. Кроз њене речи начиње се прича о човеку, некадашњем печалбару који је путовао по Америци живећи лагодно и садашњем, иако најбољем дрводељу у селу, сиромашном и разочараном човеку који се бори за егзистенцију. Да би преживео тешку зиму, он одлази у простране шарске шуме са својим сином Галетом и обара шумско стабло како би од њега направио корито за прање пелена и продао га свештенику: „Изненади нас снег, попе. А деца гладна, гола и боса. Па се сетих: можда би вам требало корито да вам уради мој Никола? Ето, имаћете пород, а Никола је још најбољи мајстор у селу. То сви знају, сви ће вам рећи да је то истина што вам кажем. Нико од њега не може да посече дебље стабло, ни да га пренесе и одеље. Имали бисте лепо корито“ (Басара, 2000, стр. 150).

Пристанак свештеника на Цветину понуду покретач је деловања осталих ликова у приповеци. Лик дечака Галета, и поред још двоје деце, његове браће, психолошки је најтананије изва-

јан. Као увертира за то служи нам исконска сцена у којој Никола, вршећи припреме за сутрашњи одлазак у шуму, поред огњишта⁶ оштри секиру. Смештајући човека крај огњишта⁷, писац указује на поимање огњишта као сакралног простора у патријархалној заједници. Валентина Питулић истиче да је архетипско поимање земље као сакралног простора иманентно народима са дубоком традицијом, а увођење ликова у сакрални простор крај огњишта симболична манифестација култа предака (Питулић, 2011, стр. 130). Религиозно поимање овог простора, како Мирча Елијаде промишља, приказује тај простор као сакрамент, причест и свето. Игра ватре и секире коју Никола оштри усађује се у душу дечака Голуба који посматра оца док ради. Тај, за Николу узвишени моменат, у још неоформљеној дечаковој свести дубоко усађује љубав према самом чину стварања и огњишту поред кога се генерацијама стицало искуство у обради дрвета. Сценом крај огњишта писац се враћа сопственим почецима. Он нас директно одводи до извора свога стваралаштва. Тема завичаја је у писцу заживела таквом снагом и резултирала нераскидивом повезаношћу његове животне и стваралачке приче у готово једну јединствену целину.⁸ Срђан Марковић као значајан моменат за периоде стварања Светомира Арсића Басаре истиче његово везивање за дрво као материјал. Према његовом мишљењу, до одређивања дрвета као материјала дошло је по унутрашњој нужности, трагом призора из

⁶ „Оно што је олтар у храму, то је огњиште било у кући. Готово сви домаћи обреди обављали су се од рођења до смрти на огњишту [...] оно се није скрнавило било чим“ (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 220). „Огњиште је средиште за крпљење физичке и душевне стране човекове, зборно место за целу породицу [...] дакле оно је, осим што има профану функцију, и сакрално место у служби божјој“ (Тројановић, 1990, стр. 34).

⁷ „Никола је имао обичај да пре него што почне да ради, положи ватру. Волео је да поред себе има ватру. Да седне поред ње и да сатима посматра те пламичке како изводе своју чаробну игру. Ватра је за њега имала симболику трајања у нестајању“ (Басара, 2000, стр. 158). Управо је то „трајање у нестајању“, та ватра која се гаси и изнова пали и рађа, било симбол Николине животне борбе.

⁸ „Лично и колективно несвесно, Басара је потврдио сећањем на извориште свог стваралаштва: 'Сада скоро поуздано знам да ниједна од мојих скулптура не би била таква каква јесте да до мене у детињству, није допирао ехо удараца оштре секире мога драгог оца (Николе) док је обарао висока стабла по пространим шарским шумама, од којих је после резао мехове, дубио корита, правио бачве, софре и друге предмете за свакодневну употребу“ (Басара, 1996, стр. 15).

најранијег детињства, дубоко урезаних у његову душу, који су у једном тренутку почели императивно да се манифестују у дрвету, као медију у којем се састају небо, земља и вода. Урасло корењем дубоко у земљу, у средиште света, у додиру са водама оно расте у свет времена док му гране стреме небесима и вечности (Марковић, 2004, стр. 64). Враћајући се прапочецима, говору Јунгових архетипских слојева⁹ писца, наводи да ситуације трансформише у уметност, дајући им индивидуални карактер. Лик Галетовог оца је у приповеци уверљиво извајан. Исконска потреба детета да у родитељу види јунака, хероја, заштитника породице, испољена је интензивно путем Галетовог лика. Одлазак у простране шарске шуме са оцем да би посекао дрво и направио корито, усред јаке зиме кад ни „вуци из јазбине не излазе“, тај мучан ход по снегу изнад колена, где је „сваки корак представљао огроман напор“ и борба са освајањем тог напора, за дечака је био херојски подвиг несагледивих размера. Егзистенцијална угроженост бића и трагичан осећај немоћи, у ликовима рађају потребу за егзилу у свој свет. Док хода по завејаним просторима, одвајајући се од куће, у Николи се одвијају психолошки процеси који га наводе на помисао о апсурду човековог живота, пролазности и трагичном положају човека у суровом свету. Промишљајући о човековој егзистенцији, Јасперс истиче да наспрам живота који се воли стоји и рађа се незадовољство чистим постојањем, досада понављања, ужасавање граничним ситуацијама страдања. Целокупно постојање већ садржи у себи страдање (Jaspers, 1973, стр. 67). У Николи писац приказује крајње противуречна стања – он је човек који је разочаран у живот и своју државу, отац очајник, али и човек који с надом и стрепњом ишчекује боље дане за своју породицу и децу. Слика ратног добровољца који од залагања за отацбину није добио ништа, суоченог са сиромаштвом и бедом, верна је слика разочараног човека и урушавања суштине његовог бића. „Нигде живе душе! Владала је хладна, лажна тишина, јер утисак је био да је све испуњено нечим невидљивим, само што је притајено и нечујно. Владало је глуво доба дана, карактеристично за опустошене зимске пејзаже које човека доводе у стање потпуне из-

⁹ Јунг казује да је „arhetip – to nikad ne zaboravimo! – duševni organ koji ima svako od nas. On je element naše psihičke strukture i zato vitalno nužna komponenta u našoj psihičkoj ekonomiji. On predstavlja izvesne instinktivne datosti mračne primitivne psihe, pravih ali nevidljivih korena svesti“ (Jung i Kerenji, 2007, стр. 117).

губљености“ (Басара, 2000, стр. 152). Стање „потпуне изгубљености“ није само стање изгубљености човека у немој и суровој природи, већ је стање изгубљености Николиног дића, располућеног у размишљању о мучном животу. У тој угрожености и изгубљености Никола није сам. На њега се надовезује његов верни следбеник Гале. Ходајући за оцем који „прави пртину“, дечак примећује сваку промену на њему. „Можеш ли, Гале?“ – понављао је отац после сваког трећег корака. Он је тим питањем, у ствари, прикривао сву своју немоћ. Он је тај који више није могао. У тој потпуној исконској слици човека сједињеног са природом развија се драма у души дечака који свога оца прати на том путу, пројектујући догађаје на своју још невину, дечју душу. Гигантска борба човека са природом и дечакова загледаност у оца касније ће изродити љубав према обради дрвета.

Сцене у шуми док Никола сече шумско стабло, монолог који изговара и који се меша са његовим мислима, сачињавају врсту документа, сведочанства о судбини ратних добровољаца, препуштених на милост и немилост државе. Отаџбина, за коју се највише жртвовао, Николи је заувек помрачила хоризонте. Осећао се издано, изневерено, изгубљено. Појам те речи је за њега је постајао магловит, помрачен, без смисла и садржаја. Путем психолошког нијансирања Николиног лика лично бива уздигнуто на државно, а саопштава се и завршава судбином појединца.

„Да сам имао срећу, данас не бих био овде, у пустињи, са јадним дететом као са врапцем. Већ бих, као моји вршњаци, одмарао у топлој соби. Као Јован, Стојан, Петко. По цео дан играју у кафани цицу – мицу. Оду само на ручак. А како иду кроз село! Како шире ноге од јорданлука! Као да су турски бегови! Њихова су времена дошла! Нису хтели да пођу на фронт... А ти Никола! Хтео си да се бориш за слободу, за отаџбину! Испало је да си се борио за лопове. Живи сад пасјим животом! И пас боље живи! Лежи сада на слами испред појате! А ја... где сам ја!... Где је та правда...“

(Басара, 2000, стр. 157)

Срђан Марковић наводи да свест о себи као трунцици ништавној у безграничном свемиру и тавним временима, у којима се одвија човекова историја тужног и бесконачног кретања, од човека нужно захтева да свој рад претвори у поље сопствене егзистенције (Марковић, 2004, стр. 12). У мешању прошлости и упоређивању са садашњим тренутком, у стању потпуне изгубљености и егзистенционалне угрожености, Никола тугује над

својом судбином¹⁰, жали за промашеном младошћу.¹¹ Некадашњи свет идеалног и далеког, готово утопијског живота у Америци, у суровој реалности руши се и мења из корена. У тој немоћи, кривца за своје несреће проналази и у својој жени Цвети. Супротни карактери ова два лика у непрестаном су сукобу. У опису њиховог сиромаштва, писац приказује два потпуно супротна карактера смештена на истој страни у борби за опстанак. Ишчекивање глади и непрестана, бескрајна стрепња у сваком од ликова изазивала је праву душевну патњу, тешку драму. У томе су сви ликови приповетке били једнаки¹²:

„Није могао да одоли искушењу, а да не украде парче сланине које је његова жена Цвета сакрила негде на тавану. После су настајале ужасне свађе. Сав комшилук сакупљао се да их слуша. Велика исцрпљеност гонила га је на најгоре – на краћу у сопственој кући, од своје жене и деце. Али глад би му мутила разум, и он није могао, нити умео да се бори против тога. Знао је да је Цвета у праву када га грди и виче на њега. Знао је да је то сакрила за децу, да им за Божић или Прочку скува масно јело. Али зар он нема душу. Кад у стрме планине крене у шуму, кад нестаје снаге, а у грлу застаје дах, како да нешто не поједе што би му вратило живот. Зато није

¹⁰ Све оно што је унео у приповетку, Басара је рефлектовао и у своја скулпторна решења. Олга Јеврић казује да у скулпторна решења продире непосредни доживљај тла – завичајног – Шаре који прати истовремено болни судар са оном збиљом у којој је угрожено право на опстанак у сопственом завичају. У том случају, скулптура се јавља као инструмент етичког ангажмана, облик борбе за надживљавање, утврђивање историјског, животног права на завичајно тло (Јеврић, 2000, стр. 24).

¹¹ „У Америци је имао удобан живот – одлично се снашао. А овде? Након толико година, од кад се рат завршио, шта је од себе начинио? Изродио је децу и сада више није у стању да их храни и издржава. Нема ни пребијену пару. Дошао је до просјачког штапа. Свађа се сваког дана са женом, и те свађе су толико испуњене мржњом и толико раздиру душу, само што се у убиство не претворе... Где ли је тај зрачак наде! Да ли ће макар још један дан у свом преосталом животу да проживи у радости и срећи? Зрачак наде за њега није постојао“ (Басара, 2000, стр. 155).

¹² „Нико о томе није говорио, али је осећао да свако о томе само мисли. Па и тај мали, четворогодишњи Раде, када би чуо да жита има још за два-три дана, ућутао би се као болесна птица“ (Басара, 2000, стр. 161). У Радетовој свести се глад најчудније рефлектовала. „Он је замишљао да се од глади умире дуго, полако и тихо, да прво умире отац, па мајка, затим најстарији брат, па средњи, и онда он пошто је најмлађи. Дуго би онда размишљао да ли има некога који би им помогао, па је проналазио оне који имају жита и да ли би хтели да им донесу када чују да су гладни и да ће умрети“ (Басара, 2000, стр. 161).

увек давао за право својој жени. Чинило му се да сувише брине само о деци, да он може да се одриче свесно, као што то она чини док надничу код богатих сељака и увече своју вечеру донесе деци да би имали да једу сутрадан. А она легне без вечере. Она је, ето, могла. А он није могао да толико одолева глади. Били су различити. И зато нису могли да се сложе. Она је била претерани штедиша и сувише окренута деци. А он мало комотан. Потрошио би брзо, ако би имало. И појео би „не мислећи за сутра“, како је имала обичај да говори његова жена Цвета“

(Басара, 2000, стр. 160)

Портрет жене Цвете је у приповеци артикулисан у виду чува-ра огњишта и дома. Њена исконска снага мајке, заштитнице и страдалнице осветљава тамну страну патријархалног живота уздижући је на престо хероине, малог бога и заштитника породице. Она је само потврда да је патријархални модел живота на југу Србије, како Матицки запажа, особен и по томе што је улога жене далеко већа, готово блиска улози коју је имала у матријархату (Матицки, 2010, стр. 279). Иако често Николина супротстављена страна, Цвета је у приповеци највећа подршка и ослонац у тешким моментима. Она је та која одлази код свештеника „тако рано [...] по онаквом невремену“ и моли га да прихвати да му Никола уради корито. Она је та, а не Никола. Цвета је симбол архетипске жене, мајке и јунакиње на чијим леђима стоји терет живота у патријархалној средини. Њен лик, приказан у светлу дубинске психологије, тријумфоваће на крају приповетке као луча наде у боље сутра, као ветар који ће породицу гурати у бољи живот у коме ће бити још нових изданака. Модел мајчине жртве измешта се у модел мајке хероине и стуба породице. Чак и на крају приповетке, када Никола пробуди толико тешко обрађено корито, она реченицом „не брине, бре!“ показује исконску снагу непоколебљиве жене коју је немогуће не тумачити у кључу матријархатског наслеђа. Говорећи о женама у приповеткама из Старе Србије, Бојан Јовић запажа најзначајније одлике српске жене – „нити је другоразредна нити је једнодимензионална: мајка и кћер, сестра и супруга, девојчица и старица, плотско створење и створење које је само привремено заустављено овде на земљи, да на свом путу ка етеричним висинама помогне човеку, она је у многим случајевима далеко мудрија, јача и надмоћнија од мушкарца“ (Јовић, 1998, стр. 58). Она је прво Српкиња и мајка (Андрејевић, 1997, стр. 62) која истрајава

на одржавању прастарог друштвеног система, а тек касније биће са сопственим идентитетом.

У тој „борби“ између ње и мужа, којој нема краја, у тој неусаглашености проистеклој из сиромаштва, неми посматрач, Гале, слушајући очеве патње, упија сваку реч. Одрастајући у оковима сиромаштва и у сталном сукобу између оца и мајке, невина душа дечака била је загледана само у своју породицу, другове и родно село и планине изван којих ништа друго није постојало. Загледан у своје родно место, у Шару, која је својим врховима, као венцем обавијала његово село, љубав према том истом месту, природи и лепотама, за дечака су представљале цео свет. А неки други, бољи и далеки живот био је само у његовој машти. „Лепота природе и човека (детета) у њој је у свему томе била као далеки одсјај недосегнуте среће“ (Костић, 2000, стр. 37). Та срећа је у свести свих јунака приповетке само илузија, машта и бекство од сурове истине. Машта је енергија заблуде ликова чија је судбина везана врлетима Шар-планине а њихов живот смештен негде између илузије и наде.

Сценом у којој Никола проналази дрво погодно за корито, писац успоставља релацију између човека и природе, између два жива бића, чији су путеви судбински повезани са толико љубави и поштовања. Разменом енергије успоставља се размена његове мисли са суштином дрвета. Љубав између Николе и шарских шума транспонуваће се на потомство¹³, и у равни сазнања и осећања везати их трајно за своје просторе. Његов однос према материјалу од кога је израђивао корита заправо је прича о дрвету.¹⁴ Дрво је означено као храм под којим су се Стари Словени окупљали и обављали своје обреде, као космички модел и као нешто што је изједначено са човеком, са живим бићем и жи-

¹³ „Окружен духовним наслагама прошлости, богатим и разноврсним мотивима Завичаја, тежим ка самом врху успона. Завичај подстиче и пружа стваралачку моћ, стимулише и убрзава мисао. Једино у Завичају доживљавам врхунске екстазе, пуноћу осећања и креативне подстицаје“ (Басара, 2019, стр. 66).

¹⁴ Како Веселин Чајкановић наводи, култ дрвета и биљака један је од старих култова са којима се црква, нарочито наша, православна, брзо и безусловно измирила, тако да он данас у њој има нарочито своје место и своју симболику. Дрво је, такође, у далекој прошлости нашег народа, било један од најподеснијих материјала за примитивну обраду од кога су Срби правили своје идоле, којима су се служили у обредно-ритуалној пракси (Чајкановић, 1973, стр. 7). Још су Стари Словени испод дрвета обављали своје обреде и дрво сматрали за свето место и божански храм.

вом душом. Валентина Питулић истиче да је одувек „дрво имало култно место у религији Словена [...] У српској митологији дрво заузима почасно место, а приступ његовој обради је сакрални чин који самог уметника уводи у свет митологије и архетипова“ (Питулић, 2000, стр. 112). Николин однос према дрвету однос је два жива бића:

„Никола је унапред знао где се налази стабло погодно за корито. Познавао је скоро свако дрво, сваку грану у том делу шуме. Посматрао их је како расту, како се шире и дебљају... Када су, најзад, стигли до тог бора, који је по снази и величини био најизразитији у целој околини. Никола је спустио секиру у снег, дубоко уздахнуо и у себи повео монолог с њим: „Леп си и снажан! Али данас ћеш окончати свој живот“. Увек је са болом и сетом у души доживљавао умирање тих горостаса, осећајући истовремено и потајну жељу да из тог двобоја изађе као победилац“

(Басара, 2000, стр. 158)

Суочен са жрвњем реалности и судбине, дечак Гале своју загладаност у очев рад касније претвара у свој животни позив.¹⁵ У приповедању се, како Милош Ђорђевић наводи, „афирмише и естетски однос јунака према кориту као предмету стварања. Све је било доведено у сразмерне односе. Сваки детаљ је био привлачан и изазивао дивљење“ (Ђорђевић, 2000, стр. 89). Завичај и завичајно је матрица која одређује савез ликова приповетке са дрветом. У приповедању, завичајно је централна оса мотивације. И сам Басара наводи да „без Завичаја не постоји пут у уметност, јер Завичај ствара предодређености“ (Басара, 2019, стр. 66). Обиљем дивних, кочићевских описа природних лепота шарпланинских крајева, писац продире у душу дечака који ту природу најјаче осећа. Загладаност у оца који вуче посечен бор од кога ће направити корито и оставља јасно уцртан траг у снегу, за дечака представља прави доживљај свих природних лепота Шаре.¹⁶ Чаробна трака која је нестајала у даљини, била је детету најмилија управо због тога што је тај траг стварао његов драги отац. У тим моментима, дечак несвесно постаје „сведок и очевидац тога стварања“ судбински предодређен да се бави

¹⁵ „У свом дубинском слоју дрво је присутно у свом вишеслојном, сложеном значењу – и као веза са детињством, са природом, са Шаром – оно доноси симболичке поруке, давна предања, оно пулсира митским садржајима и као такво живи паралелно у сваком насталом облику“ (Јеврић, 2000, стр. 20).

скулптуром¹⁷¹⁸, те потврду налазимо и у Јунговим промишљањима о спознајама психологије појединца да „'dete' priprema buduću promenu ličnosti. U procesu individualizacije ono anticipuje onaj oblik koji proističe iz sinteze svesnih i nesvesnih elemenata u ličnosti“ (Jung i Kerenji, 2007, стр. 122). Такође, ако говоримо о тој релацији, није наодмет поменути да је Пол де Ман истицао мишљење Андреа Жида „'da je valjalo uspostaviti neposredan i čulan dodir između literature i spoljnog sveta'. A uspostaviti dodir sa spoljnim svetom to je, nema sumnje, pre svega uspostaviti dodir sa prostorom: konkretnim, određenim mestom gde je čovek i od koga on pravi centar svih ekskurzija koje preduzima u pravcu spoljne stvarnosti: ali to je, takođe, uspostaviti dodir sa trenutkom u kome čovek živi [...] Ukratko: onaj koji uspostavi neposredan i čulni dodir sa spoljnim svetom i koji napravi od literature organ te treperave intimnosti jeste onaj koji se otprve postavlja na privilegovano mesto“ (Pule, 1974, стр. 351).

У тренутку у коме је Гале загледан у природу и у чудну траку у снегу, Никола је загледан у Галета. Тај приказ детета у суровој природи делује на психичку активност Николе, стварајући осећај безизлазности у којој никако није могао да сагледа и предвиди судбину тог јадног детета. Само је у подсвести наслућивао спас од сиромаштва и потуцања, лепшу будућност, али је могућност за то остајала као далека, недосегнута срећа.¹⁹ Свако настојање и потреба да промени свој општи положај представља само узалудан покушај појединца да се реализује као појединачно биће.

¹⁶ Овакво везивање за природу није случајно. Срђан Марковић наводи да је „у човековом систему мишљења такво везивање одувек било средиште моћи у којој се, у облицима, сусрећу небо и земља. Символизујући постојаност, вечност, чврстину и мировање, она на духовном нивоу представља стање потпуне свести и могућност преласка из делимичног и ограниченог у целовито и неограничено“ (Марковић, 2004, стр. 25).

¹⁷ Да се архетипске наслаге могу наћи у дететовој свести и касније се рефлектовати на његов живот потврђује нам и промишљање Ериха Нојмана да „дете биолошки има у себи наслеђе предака“ (Нојман, 1994, стр. 32).

¹⁸ Говорећи о важности утицаја природе на формирање будућег ствараоца, Иполит Тен наводи да је „потребно стећи тачну представу заједничких обичаја и општег стања духа у времену коме они припадају. У томе је крајње објашњење, ту лежи првобитни узрок који одређује оно остало“ (Тен, 1955, стр. 331).

¹⁹ „U egzistenciji leže vera i očajanje. Naspram jednog i drugog stoji žudanja za mirom u večnosti, gde je očajanje nemoguće, a gde je vera postala gledanje, tj. konačno same dovršene stvarnosti“ (Jaspers, 1973, стр. 67).

Следећег дана, успешно савладана мука дала је дрво (које је Никола донео у своје двориште), које је спремно чекало на обраду. Продирање у његово ткиво, освајање језгра и сама обрада, претварале су дрво у дефинисан и јасан облик који активно кореспондира са ствараоцем.²⁰ То дрво је својом исконском снагом космичких појава и предела Шаре успостављало нераскидиву везу са оним на кога је чекало да га обради. То је била нераскидива веза између дрвета, свемирских пејзажа, сивих избразданих стена Шаре и човека као симбола његових архетипова, његових предака. Како Валентина Питулић наводи: „Посредством архетипова можемо открити заједничко, повезујући нит која се провлачи кроз психу одређеног појединца и истовремено кроз све људе свих времена и простора“ (Питулић, 2000, стр. 107). У лику Николе „дремају опште људске, исконске слике“ (Јунг, 1984, стр. 71), он је симбол прометејства, ствараоца и појединца кроз кога проговара оно што је колективно, наслеђено од предака. Радомир Ивановић казује да Басара једновремено користи сопствено умеће, знање и интуицију да би дрво представио као космички модел и да би га изједначио са човеком као космичким моделом. Стога је и Вук Филиповић запазио да у Басарином стваралаштву постоји „митски савез са природом“ (Ивановић, 2000, стр. 30).

У релацији сједињавања човека са материјалом за обраду, намеће се питање о пишевом поимању самог чина стварања и ствараоца. У приповеци, свештеник долази да види корито, и незадовољан, сваки пут понавља исту реченицу, да корито треба да буде тање и лакше све до момента када Никола то исто корито не пробуши. Пишчеве стваралачке преокупације, схватање уметности и његов однос према њој индиректно су приказани у лику свештеника.²¹ Кроз визију уметника, његову опседнутост стварањем и жељу да дело доведе до савршенства,

²⁰ Спајањем човека и материјала долази до сакралног јединства естетског и етичког чина. Стваралац не бира материјал, они се међусобно нуде да једно другом отелотворе суживот до пуноће стваралачког знака (Халугин, 2000, стр. 60).

²¹ „Од корита у коме је окупан, од колевке у којој је заљуљан до загледања у шуме и бирања дебла која ће са оцем довући за огрев и обраду, до свог самосвојног физичког па и уметничког суочавања са дрветом, материјалом за обликовање мисли, Басара се стално борио против неправде. Спомен на корито које је по налогу и хиром имућног суседа отац даље глачао и потом пробушио, и симболички и буквално обележава и оперважује Басарин рад и стваралачке и моралне узоре“ (Мирков, 2019, стр. 51).

писац износи своје стваралачке и естетичке принципе, оно што је прави кључ за разумевање генезе уметничког дела и поетике самог уметника. Следећи дубоке унутрашње импULSE и треперења свога бића, жеља за стварањем савршених облика рађа жељу за улазак у оновремено, метафизичко и допушта продор у онтолошке корене ствараоца, његов став о уметности, духовности за којом трага и судбини човека спрам света у коме живи.²²

Последња сцена приповетке приказује следеће јутро и две силуете на снежним пропланцима Шаре, јаук ветра кроз букова стабла, а касније, из даљине шумских пространстава, уједначен ритам секире, као симбол новог почетка и човековог неодустајања. У тој вечној борби, у лепоти и тежини стварања, у човеку се јавља исконска потреба да иде напред, афирмишући свој рад у личну егзистенцију.²³ У Басарином стварању катарза је далеко више од пуког очишћења, она се несумњиво приближава васкрсењу. Преображај је свуда и потпун. „Судећи по Басарином мишљењу, читав уметников живот и све његово стваралаштво одвија се између два грчка мита – о Икару и о Сизифу²⁴, при чему је први епонимни јунак оличење стремљења ка савршенству, док је други, резигнирани јунак, свестан сопствених ограничења и узалудности покушаја да се оствари савршенство као недосегнути идеал, помирен са том немогућношћу, али не одустаје од стварања. На то нас упућује и посвета приповетке *Коришо* 'Посвећујем својој супрузи, верном сапутнику на Сизифовском послу'. Аутентичан уметник се рађа попут Феникса из Орфичког мита и сваки пут је све моћнији и делотворнији“ (Ивановић, 2000, стр. 28). У томе је потврђена пишчева дијалектика живље-

²² У интервјуу за *Јединство* из 1987. године, Басара истиче следеће: „Суштина мог рада састоји се у том да дрво више не обликујем само естетски. Почео сам да му на други начин прилазим. Сада сам га пробио, ослободио га масивности, са бочних страна и прилазио му до средине и тамо створио игру растерећених облика и ослобађајуће снаге драматичности“.

²³ Посматрајући приповедну прозу Светомира Арсића Басаре, Радомир Ивановић закључује да она плени прозирношћу форме и лепотом изворног, природног говора, и да је Шар-планина сунчани сат за сву низију око ње. То нам показује како је стварање једна од оних врста људске делатности којом човек продужава сопствену егзистенцију и налази примерен облик за моделовање света којим досеже до загонетног Смисла и Промисла, односно до решавања проблема и нерешивих егзистенцијалних и стваралачких апорија (Ивановић, 2000, стр. 31).

²⁴ На самосталној ликовној изложби у Приштини (1961) изложене су и две фигуре под називима *Икар* и *Сизифов сајућник*.

ња и дијалектика стварања. Слика мале силуете дечака која се кроз снег пробија са оцем, скрива писца приповетке, који, уре-завши у своју душу трагику живљења, природни амбијент Шар-планине и дрво као симбол егзистенцијалног оквира, после много година, постаје познати вајар и долази у Севце и родну кућу. У њој проналази оно исто остарело, пробушено корито које га мислима враћа на оца и оне моменте које је донела изне-надна зима. У том тренутку, слике детињства оживљавају у његовом сећању²⁵ и „поново му пред очима заблиста очев лик како се, обавијен вуненим шалом, испарава од умора и зноја“ (Басара, 2000, стр. 172). Већ тада се јасно искристалисало дечаково емотивно и духовно везивање за завичајно тло, интимни свемир утроба његовог бића и дрво које ће преузети улогу древног приповедача приче о људској судбини.

ИЗВОР

Басара, С. А. (2000). Корито. У: Д. Костић (ур.), *Свила у њејелу. Анџолоџија српске ђрозе Косова и Мешохије 1945–2000*. Приштина: Институт за српску културу – Приштина.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић, С. (2018). *Теоријско и мейодолошко дело Пејра Милосављевића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Андрејевић, Д. (1997). Женски ликови у „Тамницама“. У: М. Борђевић и Ж. Ђупић (ур.), *Књижевно дело Зарије Р. Појовића*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Аноним. (1987, јануар). Сусрети са С. А. Басаром. *Јединство*.

Басара, С. А. (1996). *На ђрају ђорекла*. Београд: Глас САНУ ССCLXXXII, Одељење ликовне и музичке уметности, књ. 6.

²⁵ Према Башларовим промишљањима о искуственој позицији бића у простору, доживљај неког простора је у вези са нематеријалношћу архитектуре, кућа је *наш ђрви свемир, космос и ујочишће бића и наш куј у свеју*. Код њега је доживљај простора, просторни доживљај чији су валери реалности увећани имагинацијом „успомене на све куће у којима смо налазили уточиште, из свих кућа које су у сновима биле наше“ представљају интимну и конкретну суштину необичног валера свих наших слика заштићене интимности (Vašlar, 1969, стр. 29). Доживљај простора је за Башлара локализација сећања „из предела нашег интимног живота“ (Раичевић и Стевановић, 2020, стр. 23).

- Басара, С. А. (2019). Потрага за сопственом личношћу. У: Д. Оташевић (ур.), *Свејомир Арсић Басара. Радови 1998–2018*, (64–66). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ђорђевић, М. (2000). Поетика скулптуре и поетика приповедања. У: М. Ђорђевић и Ж. Ђупић (ур.), *Дело Свејомира Арсића Басаре*. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Ивановић, Р. (2000). Мит у стваралаштву Светомира Арсића Басаре. У: М. Ђорђевић и Ж. Ђупић (ур.), *Дело Свејомира Арсића Басаре* (27–32). Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Јеврић, О. (2000). Светомир Арсић Басара. У: М. Ђорђевић и Ж. Ђупић (ур.), *Дело Свејомира Арсића Басаре* (19–26). Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Јовић, Б. (1998). О лику жене у приповеци Старе Србије. У: В. Цветановић (ур.), *Књижевности Сјаре и Јужне Србије до другој свејској раји*, 2 (57–63). Београд: Институт за књижевност и уметност – Балканолошки институт САНУ.
- Јунг, К. Г. (1984). *О психологији несвесној*. Нови Сад: Матица српска.
- Костић, Д. (2000). *Свила у њејелу. Антологија српске ѡрозе Косова и Мејохије 1945–2000*. Приштина: Институт за српску културу – Приштина.
- Кулишић, Ш., Петровић, П., Пантелић, Н. (1970). *Српски мишолошки речник*. Београд: Нолит.
- Марковић, С. (2004). *Свејомир Арсић Басара или скулптура као судбина*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Матицки, М. (2010). Модел патријархалне културе у приповедној прози с тематиком Старе и Јужне Србије. У: В. Питулић (ур.), *Косово и Мејохија у цивилизацијским ѡковима, књија 2* (277–285). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Милосављевић, П. (2000). *Мејодологија ѡручавања књижевности*. Београд: Трешник.
- Мирков, Н. (2019). Басара. У: Д. Оташевић (ур.), *Свејомир Арсић Басара. Радови 1998–2018* (48–51). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Нојман, Е. (1994). *Историјско ѡрекло свесној*. Београд: Просвета.
- Питулић, В. (2000). Архетипско значење скулптуре Светомира Арсића Басаре. У: М. Ђорђевић и Ж. Ђупић (ур.), *Дело Свејомира Арсића Басаре* (107–119). Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.
- Питулић, В. (2011). *Трајом архетипа. Од усмене ка писаној речи*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Раичевић, А. и Стевановић, В. (2020). Поетика простора Гастона Башлара. Инвазивни сановник за тумачење мишљења грађењем. У: А. Нико-

- вић (ур.), *Архитектура и урбанизам 51* (20–32). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Тен, И. (1955). *Филозофија уметности*. Београд: СКЗ.
- Тројановић, С. (1990). *Вайра у обичајима и животи српског народа*. Београд: Просвета.
- Халугин, С. (2000). Материјал у скулптури С. Арсића Басаре. У: М. Ђорђевић и Ж. Ђупић (ур.), *Дело Светомира Арсића Басаре* (59–66). Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.
- Чајкановић, В. (1973). *Мит и религија у Срба*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ваšлар, Г. (1969). *Poetika prostora*. Београд: Кultura.
- De Man, Р. (1975). *Problemi moderne kritike*. Београд: Nolit.
- Jaspers, К. (1973). *Filozofija egzistencije*. Београд: Prosveta.
- Jung, К. G. i Kerenji, К. (2007). *Uvod u suštinu mitologije*. Prev. Božidar Zec. Београд: Fedon.
- Pule, Ž. (1974). *Čovek, vreme, književnost*. Београд: Nolit.

MARIJANA B STOJKOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LITERATURE AND LANGUAGE

SUMMARY STORY *KORITO* BY SVETOMIR ARSIĆ BASARA – INTERPRETATION

This work will attempt to interpret the process of psychologization and characterisation of characters of the short story *Korito* by Svetomir Arsić Basara, a famous artist, academic, sculptor, and writer. The aim is to show how the context influenced the creation of the short story, bearing a distinct biographical dimension.

Korito is a story of the real and tough life of the people in the Šar-mountain area—poverty and the struggle for survival in the amazing but ruthless nature of the mountain region. In the souls and consciousness of all the characters of the story, a kind of psychological drama takes place due to the anguish of a torturous and gloomy life in poverty. In the whirlpool of mixed feelings and the struggle for bare necessities, a rift occurs in their souls, especially the souls of children. That rift will endure and shape their maturation, growing up, and creation. Therein lies the motivation for this story.

KEYWORDS: interpretation; psychologization; characterization; existence; fear; Šar-mountain; autobiographical dimension; context; text.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ВИШЊА Б. ВИШЊЕВАЦ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА РУСИСТИКУ

СТАЛНИ ЕПИТЕТИ У СЛОВУ О ПОХОДУ ИГОРЕВОМ И ЊИХОВИ ПРЕВОДИ НА САВРЕМЕНИ СРПСКИ И РУСКИ ЈЕЗИК

САЖЕТАК. У раду се на материјалу *Слова о походу Игоревом* и његових превода на савремени српски и руски језик разматра употреба сталних епитета. Анализирани облици разврстани су у три целине: 1) стални епитети који описују човека/животињу — воун/воунн уз лична имена, красна/краснаа дѣва/дѣвка/дѣвнца, мнлѣ братѣ, храврн пѣлкѣ, сѣрн вѣлкѣ, шнзын орелѣ, чѣрнн воронѣ, вѣрзѣ/врѣзын комонѣ; 2) стални епитети који описују предмете — златѣ столѣ, златѣ стремѣнѣ, злато сѣдло; 3) стални епитети који описују природу — свѣтлоѣ сѣлнце, снпѣ/снпѣѣ море, снпнн Доуѣ, чѣрна земља, чнстое поле. На тај начин врши се поређење сталних епитета у словенским језицима — староруском, савременом српском и савременом руском језику, те се разматра у којим примерима можемо говорити о одговарајућим преводним еквивалентима, а када је реч о аналозима или евентуално о дословном преводу.

Кључне речи: стални епитет; староруски језик; српски језик; руски језик; фразеолошки еквивалент; фразеолошки аналог.

---

¹ visnja.visnjevac@ff.ues.rs.ba

Рад је примљен 02. априла 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

Ово истраживање заснива се на материјалу *Слова о њоходу Ијоревом* (даље СПИ) према издању из 1800. године. У њему се разматрају староруски стални епитети који се потом пореде са истим облицима у савременом српском и руском језику. Када је реч о српским преводима СПИ, за наше истраживање користили смо преводе Ј. Хаџића (М. Светића), Д. Медића, О. Утјешеновића-Острожинског, П. П. Петровића-Његоша, И. Шајковића, М. Панића-Сурепа, Ј. Бадалића, В. Неџића, В. Минића и В. Хорват, чиме се преводи прате од средине XIX века до 2016. године. Поред српских, у анализу су укључени и руски преводи СПИ Д. С. Лихачова и О. В. Творогова. Осим тога, истраживање се проширује и лексикографском интерпретацијом у Речнику СПИ, Речнику епитета руског језика, Речнику руског језика, као и речницима староруског језика.

0.2. А. Н. Веселовски објашњава: „Епитет је једнострана одредба речи, која освежава или појачава њено опште значење, подвлачи неко карактеристично, истакнуто својство предмета“ (Веселовски, 2005, стр. 86). Аутор даље наводи: „У вези са намењеном епитета — да запази у предмету црту која за њега изгледа *карактеристична* (истакао — В. А. Н.), битна, изразита — очигледно је и његова *сигналност* уз извесне речи“ (Веселовски, 2005, стр. 91).

П. Г. Богатирјов каже: „Као што показује упоредно истраживање сродних словенских језика, упоређивање језичког материјала омогућава нам да сасгледимо не само оно што је у упоређеним језицима заједничко, него и оно што при упоређивању с другим језиком одсуствује у испитиваном језику, помаже нам да обелоданемо специфична својства у сваком упоређеном словенском језику“ (Богатирјов, 1982, стр. 360).

0.3. Говорећи о сталним епитетима, А. А. Потедња истиче: „Точка зрения синтетическая, с которой под эпитетом разумеют только прилагательное определительное, удерживаемая в пиитике и риторике, вносит в эти учения чуждую им категорию. / С точки зрения пиитической к эпитетам следует отнести всякие парные сочетания слов, изображающие вещи, качества, действия их *признаком*... Таким образом, сюда не только: а) прилагательные определительные, но и б) существительные аппозитивные“ (Потедња, 1990, стр. 168–169). На исти начин, дакле као целину коју чине придев и именица коју он одређује, А. Пејановић анализира сталне епитете у *Горском вијенцу* Петра П. Пе-

тровића-Његоша и у руским преводима спева (Пејановић, 2010, стр. 11). Стога ће се и у овом истраживању стални епитети посматрати као конструкције, тј. својеврсне синтагме које ће показати да у анализираном корпусу постоје стални епитети са обема идентичним компонентама у староруском, савременом српском и руском језику, али и они чије се компоненте међусобно разликују. Према речима А. Пејановић (2010, стр. 12), стални епитет у разним језицима не мора имати идентичне обе компоненте да би се сматрало да су они аналози. Поред тога, истраживање показује да у СПИ у једним примерима атрибутска компонента чини синтагматску целину са одређеном именицом (нпр. сѣрын), док се у другим примерима атрибутска компонента везује за више различитих именица (нпр. златъ).

Пажња ће се обратити и на форму у којој је СПИ преведено на српски језик будући да се јавља осмерац, десетерац, али и слободан стих, као и прозни превод. У анализу је укључено шеснаест синтагми у чијем саставу су именица и придев.

Картотека на основу које је рад рађен садржи све сталне епитете у свим преводима на српски језик, али овде их наводимо селективно одражавајући различитост преводачких поступака.

Сматрамо да је исти стални епитет употребљен и када се преводачка решења разликују у погледу рефлекса јата.

1. СТАЛНИ ЕПИТЕТИ КОЈИ КАРАКТЕРИШУ ЧОВЕКА/ЖИВОТИЊЕ.

(1) Атрибутска компонента боун/боунн у СПИ уз лична имена посведочена је седам пута.

(1) Ты буѣ Рјурнѣ н Давыде, не ваю ан злаѣнымн шеломы по крвн плаваща? (СПИ, 29)

(1a₁) Ты Давиде и смѣлый Руриче! / Нису л' ваши у крви пливали / Са шлемима онимъ злаћенима? (ППИ, 163)

(1a₂) [...] „Ти Буј-Руриче и Давиде, не пливаше ли вас обијух златне кациге по крви? [...]“ (СПИ ОУО, 223)

(1a₃) «Ti *silni* Rjuriče, i ti, Davide! Ne plivahu li vaši junaci sa zlaćanim šljemovima po krvi? [...]» (SVI, 226)

(1a₄) [...] „Ви јунаци, Руриче и Давиде! / Нису ли вам пловили / по крви / златни шлемови? [...]“ (ПРИ, 320)

(1a₅) [...] „Ти, Рјуриче *храбри*, и ти, Давиде! Ратници ваши шљемова златних — нијесу ли они по крви пловили? [...]“ (СПИ ВМ, 41)

(1б) [...] «Ты, *буйный / храбрый* Рюрик, и Давыд! / Не ваши ли воины / злачеными шлемами в кровиплавали? [...]» (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Приликом превођења на српски језик анализирана компонента преводи се на више различитих начина — истим обликом као у староруском, тј. *буј*, али и атрибутском компонентом *силни*, *смели*, *храбри*, *ѿлаховийѿ*, *дрски*, *славни*, као и именицама *јунак/јунаци*, *доѿийир*. Компонента *воун* у два примера стоји уз именицу *турь*, која примарно означава врсту дивљег говечета, али се његове особине, односно снага, овде преносе на човека. У речнику СПИ као посебна јединица издваја се *Бун турь* и даје се објашњење „хвалебный эпитет“. Будући да староруска компонента *воун* значи *одважан*, *храдар* (СРЯ, I, стр. 349), одговарајући аналог у српском језику могла би му бити компонента *храбри*. У преводу на руски језик Д. С. Лихачова употребљена је компонента *буйный*, за који у Речнику руског језика стоји: „2. Нар.-поэт. Безрасудно смелый; удалой“ (БТС, 2000, стр. 101), а О. В. Творогов овај облик преводи атрибутском компонентом *храбрый*, због чега можемо рећи да се семантика сачувала у преводу. Оба руска преводиоца задржала су облик *буй* уз именицу *турь*. У руским народним песмама приликом описа јунака употребљава се синтагма *добрый молодец*. Именица *молодец* у Речнику руског језика одређује се на следећи начин: „2. обычно: мóлодец. Нар.-поэт. Сильный и смелый герой; удалец, храбрец²“ (БТС, 2000, стр. 552).

Напомена. Компонента *воун* четири пута је у форми номинатива једнине, а три пута у форми генитива једнине мушког рода. У речницима староруског језика наводи се форма одређеног вида *воунн* (СДРЯ, I, стр. 323) и *вунн* (СРЯ, I, стр. 349), док Речник СПИ даје форму *бун*. Дакле, овај облик је у генитиву једнине у форми одређеног вида, а у номинативу у форми неодређеног вида мушког рода. Компонента *воун* стоји уз именицу *турь*, која је у дативу једнине мушког рода, док је атрибутска компонента задржала облик номинатива. У номинативу једнине овај облик

² Види: Селиванов, 1980, стр. 18.

је у два примера уз именицу и у форми вокатива једине мушког рода.

(2) Као компонента сталног епитета уз именицу *дѣвка/дѣва/дѣвнца* у СПИ пет пута стоји атрибут *красна/красная*:

(2) Н рече Гзакъ къ Кончаковн: аще его опутаевѣ красною дѣвницею, ни нама будетъ сокобца, ни нама красны дѣвнице, то поупуть наю птици бити въ полѣ Половецкомъ. (СПИ, 43–44)

(2а₁) Ал' Кончаку Гзакъ є говоріо: / „Ако нѣга мы садъ оженимо, / „Оженимо *лѣйойомъ дѣвойкомъ*, / „Нити ћемо имати соколе / „Нити имат' *лѣйойе дѣвойке*, / „Но ће птице насъ почетибити / „Усредъ поля нашегъ Половецкогъ“. (ППИ, 173)

(2а₂) Гзак Кончаку опет нато: / «Кад соколу ми младоме / Подаримо *лѣйу д'јеву*, / Одлетиће гњезду своме: // Онда више видит' нећеш / Ни једнога из двојице, / И опет ће долетити, / Да нас глођу дивље птице». (СПИ ДМ, 66)

(2а₃) И рече Гзак Кончаку: „Ако њега спутамо *красном дјевцом*, ни нама буде соколића, ни нама *красне дјевце*, тад почну нас птице бити у пољу половачком“. (СПИ ОУО, 227)

(2а₄) Опет рече Гзак Кончаку: / „Када смамимо соколића / *Лейойицом девојцицом* — / Остати нам ништа неће: / Ни соколић, ни девојка. / Кљуваће нас само птице / У степама *половљанским!*“ (ПВИ, 48)

(2а₅) Онда рече Гзак Кончаку: / „Спутамо л га *лейойицом*, / не оста нам ни соколић / ни *девица лейойица*; / туђе птице нас ће бити / по пољима *половецким!*“. (СПИ МПС, 87)

(2а₆) А Кончаку рече Гзак: / „Ако ли га вежемо / *лейом девојком*, / нити ћемо соколића / имати / нити *леје девојке*; / почеће нас птице тући / у пољу *половачком!*“ (ПРИ, 328)

(2б) И сказал Гзак Кончаку: / «Коли (Если) опутаем его *красною (красной) девицей*, / не будет у нас ни соколенка, ни *красной девицы*, / и станут нас птицы битъ / в поле *Половецком!*». (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

У више српских превода употребљена је компонента *л(ц)еја* уз именицу *г(ј)евојка*, која је карактеристична за епске песме: *Те*

доведе лијеју ђевојку (Караџић, 1845, стр. 43). Поред овог, у неким примерима забележена је и именица *лейоѡа/љейоѡа* у атрибутској функцији уз именицу *g(j)евојка*, која такође карактерише епске песме: *Он исѡроси лейоѡу девојку* (Караџић, 1845, стр. 21). У преводима СПИ на српски језик јавља се и атрибут *красна* уз именицу *g(j)ева/гјевојка/g(j)евица*, као и одреднице *лейоѡица девојчица/девојчица лейоѡица* и *девица лейоѡица*, а В. Хорват наводи и *дивоѡ-девојана*. У Речнику руског језика, уз обележје „нар.-поэт“, наводи се да је *красный* стални епитет уз младу девојку³ (БТС, 2000, стр. 467), а наведени атрибут су приликом превођења анализираних примера употребили руски преводиоци. У примерима као што је наведени можемо говорити о фразеолошким еквивалентима будући да се обе компоненте сталног епитета подударaju у изворном тексту и у језику превода.

Напомена. Компонента сталног епитета *красна/красная* уз именицу *дѡвка/дѡва/дѡвнца* два пута је у форми множине одређеног вида, једном у номинативу, а други пут у акузативу, али оба пута написана је на црквенословенски начин *красныя*. Форма номинатива и акузатива множине женског рода одређеног вида у староруском језику гласила је *красныѡ*. У два примера анализирани облик је у форми инструментала једнине и једном у генитиву једнине неодређеног вида. Именица *дѡвнца* у генитиву једнине има наставак *-ѡ*, односно правилан облик је *дѡвнцѡ*, а не *дѡвнце*, како се наводи у издању из 1800. године.

(3) Компонента сталног епитета *мнѡ* уз именицу *братѡ* у СПИ посведочена је у два примера.

(3) [...] Нгорѡ ждетѡ мнѡ брата Всеволода. (СПИ, 7)

(3а) [...] Игор чека Всеволода, / *Милоѡ браѡа* рођенога. (ПВИ, 29)

(3б) Игорѡ ждет *милого брата* Всеволода. (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Атрибутска компонента *мнѡ* на српски језик преводи се обликом *мио/мили*, карактеристичним за епске песме: *Те ѡмоу ревейѡ милих браѡа* (Караџић, 1845, стр. 39). Руски преводиоци употребили су исту форму, тј. компоненту *милый*.

³ В. М. Мокијенко (1999, стр. 328) објашњава да епитет *красная* уз именицу *девица* или *девка* не означава боју, већ чува своје старо словенско значење 'лепа': „*Красная девка* (истакао В. М. М.) — это просто красавица или, если хотите, — *девица-красавица*“.

Напомена. Атрибутска компонента мнлз уз именицу братъ у оба примера је у форми генитива једине мушког рода неодређеног вида.

(4) Атрибутска компонента храбрын уз именицу пълкъ у СПИ посведочена је четири пута.

(4) Се вѣтри, Стрибожн внуци, вѣють съ моря стрѣламн на храбрыя пълкы Игоревы! (СПИ, 12)

(4a₁) Ето вѣтри, унуцы стрибожки, / Съ мора с' вію на ѿолкове храдре / Игореве са стрѣлама многимъ; ... (ППИ, 154)

(4a₂) То vjetrovi, Stribogovi unuci, s mora strijelama viju hrabru vojsku Igorovu. (SVI, 223)

(4a₃) Ветрови, / Стрибогови унуци, / с мора стреле бацају / на райники Игорове / храдре. (ПРИ, 313)

(4б) Вот ветры, внуки Стрибога (А вот уже ветры, Стрибожьи внуки), веют с моря стрелами / на храбрые полки Игоря. (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Компонента храбрын на српски језик преводи се истим обликом, односно атрибутом *храбра* најчешће уз именицу *војска*, али и уз именице *чеѣа*, *ѿук/ѿолк*, *райници*, као и *воинсѣво*. Руски преводиоци употребили су атрибут *храбрый* уз именицу *полк*, односно у форми средњег рода *храброе* уз именицу *войско*. Српски преводиоци који уносе стални епитет из староруског текста у језик превода придегавају фразеолошком калкирању или дословном превођењу. Дословни превод је тачан, али се синтагма *храбра војска* не користи као стални епитет у српској епској поезији.

Напомена. Атрибутска компонента храбрын у два примера је у форми акузатива множине мушког рода одређеног вида, једном у предлошко-падежној конструкцији на + акузатив, а два пута у форми генитива једине мушког рода одређеног вида. У сва четири примера овај облик је под утицајем старословенског језика у којем се јавља непуногласни облик -ра-, за разлику од староруског, за који је карактеристично пуногласје -оро-. Таква форма посведочена је и у СПИ: Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. Поред тога, у форми акузатива множине анализирани облик такође је под утицајем старословенског језика, па се јавља форма храбрыя уместо староруског хороבריѣ. И код

именице пѣлкѣ у сва четири примера примењен је старословенски начин писања, према којем се „дебело јер“ (ѣ) пише иза л, указујући на вокалну вредност л, док се у староруском језику „дебело јер“ пише испред л. Поред тога, именица пѣлкѣ у генитиву једине има наставак -оу, карактеристичан за именице ѣ основа.

(5) У оквиру ове групе епитета навешћемо и оне које карактеришу животињу. Тако је уз именицу вѣлкѣ три пута употребљена атрибутска компонента сѣрын.

(5) Боянѣ во вѣщнѣ, аще кому хотяще пѣснь творити, то растѣкашется мыслню по древу, сѣрымъ вѣлкомъ по земан, шнзымъ орломъ подѣ облакы. (СПИ, 2-3)

(5a₁) Боянѣ вѣштый кадѣ е пѣсну пѣв'о, / Носіо се умомъ по дрвећу, / И по земљи ка'но *силный вуче*, / Ка'но ор'о летећ' подѣ облаке. (ППИ, 149)

(5a₂) Јер кад гођ је пјевач дивни / Ударао златне жице, / Носао се с вољном мисли / Кано славуј кроз младице / Ил' се кано *мрки вуче* / По равноме пољу кријо, / Ил' се кано ор'о сури / Под облаке гордо вијо. (СПИ ДМ, 17)

(5a₃) Бојан до вјешти, ако кому хотијаше пјесни творити, то разтекаше се мишљу по дрвљу, сјерим (*мрким*) вуком по земљи, сивим орлом под облаке. (СПИ ОУО, 216)

(5a₄) Јер Бојан видовити / када би коме певати хтео, / по дрвету би блудео мишљу / као по земљи сури вук, / као под облацима орао сиви. (ПРИ, 81)

(5a₅) Бојан мудри, да неком песму створи, мишљу би по дрву потекао, као сиви вук по земљи, као сури орао по подоблачју. (СПИ ВХ, 49)

(5б) Ибо (Ведь) Боян вещей, / если хотел кому (кому хотел) песнь воспеть (слагать), / то растекался мыслию по древу, / *серым волком* по земле, / *сизым орлом* под облаками. (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Говорећи о сталним епитетима као фразеолошким јединицама у Његошевом *Горском вијенцу*, А. Пејановић објашњава поступак тзв. фразеолошке транспозиције: „Придјев се често употребљава уз одређену именицу да опише неку сталну, стварну и

видљиву особину, вук је мрке доје — *мрки вук* (истакла — А. П.), дугом употребом добија се стални епитет, поређење настаје кад се особина пренесе на човјека: он је *ка мрки вук*, што не значи да је мрке доје — у тој фази већ се актуализују друге особине које се приписују тој звијери и пореде се са људским, и коначно, губи се поредбени везник и не описује се сличност по изгледу него нека карактерна особина, у овом случају храброст“ (Пејановић, 2010, стр. 25–26).

У анализираним примерима атрибуту сѣрын и шнзын у форми инструментала поређења, као и конструкције акы + номинатив множине одређеног вида са истим значењем, улазе у састав сталних епитета, али у конструкцији са именицом чине и устаљена поређења. Ф. М. Селиванов (1980, стр. 31) наводи да су у руским биљинама епитети и поређења тесно повезани.

У преводима СПИ на српски језик користи се атрибут *мрки* уз именицу *вук*, али се у синтагматској целини са овом именицом појављују и атрибуту *сиви* и *сури*. О. Утјешеновић-Острожински врло често употребљава конструкције карактеристичне за староруски текст, настојећи да буде ближи оригиналу, али не у духу српског језика, па се у његовом преводу среће синтагма *сјери вук*, у форми инструментала поређења, која није својствена српском језику.⁴ Аутор је у примеру др. 5а₃ обликом *мрки* очито указао на боју, иако је овде реч о карактерним особинама. У српским епским песмама атрибут уз именицу *вук* је *мрки*: *Ту Срдини како мрки вуци / Од њих љусѣо одузеше длаіо* (Караџић, 1862, стр. 208). Атрибут *сиви* везује се за именицу *соко*, а *сури* — за именицу *орао*, врло често и уз именицу *ѣишица*, односно у саставу двоструког епитета: *На койљу је сура ѣишица орле* (Караџић, 1845, стр. 328).

У речнику СПИ придев сѣрын окарактерисан је као стални епитет, а у Речнику епитета руског језика уз именицу *волк* наводи се *серый*, уз одредницу „нар.-поэт“ (Горбачевич, 2002, стр. 33). У Речнику руског језика објашњава се да у народним бајкама облик *серый* карактерише именицу *волк* (БТС, 2000, стр. 1180). Синтагмом *серый волк*, у форми инструментала поређења и у конструкцији *как* + номинатив множине, сва три примера преведена су на руски језик.

Напомена. У три примера уз именицу *вълкъ* посведочена је компонента сталног епитета сѣрын, два пута у форми старору-

⁴ О инструменталу поређења као синтаксичком русизму код Његоша види: Петровић-Његош, 2017, стр. 488.

ског инструментала поређења: сѣрымъ вѣлкомъ, а једанпут у конструкцији акы + номинатив множине одређеног вида: акы сѣрын вѣлцн, такође у поредбеном значењу. Међутим, правилна форма за номинатив множине одређеног вида гласи сѣрнн. У првом примеру употребљен је староруски начин писања по којем је „дебело јер“ испред л, док је у друга два примера анализирана именица написана на старословенски начин према којем је „дебело јер“ после л, указујући тако на вокално л. У речнику СПИ наводе се обе варијанте — вѣлкъ и вѣлкѣ.

(6) У примеру бр. 5 компонента шнзын стоји уз именицу орелъ, а у СПИ овај стални епитет посведочен је једанпут. У српској епској поезији, како смо то истакли у претходној тачки, атрибут уз именицу *орао* је *сури*. Такав облик употребљен је у више превода на српски језик, а преводиоци бирају и атрибут *сиви* уз именицу *соко*, својствен такође епској поезији: *С девейї сина девейї Јуїовића, / Како девейї сиви соколова* (Караџић, 1845, стр. 297).

А. Пејановић (2010, стр. 191–192) објашњава да се српски стални епитет *сиви соко* може заменити руским сталним епитетом *сизый сокол* или *сизокрылый сокол*, само када се односи на птицу, а сталним епитетом *ясный сокол* када се односи на човека. У СПИ посведочен је и пример са именицом *соколъ* за који можемо рећи да има идиоматско значење будући да се не односи на птицу, већ на човека, иако је употребљен без атрибутске компоненте: [...] се во два сокола слѣтѣста сѣ отня стола злата, понска-тн града Тѣмоторокаѣя, а люво нспнтн шеломомъ Дону. (СПИ, 24). И у српској епској поезији особине сокола могу се пренети на човека: *Ј'о Каица, мој соколе сиви*; (Караџић, 1845, стр. 488), а атрибутска компонента сталног епитета може изостати: *И виђеїа девейї милих шура, / Соколова девейї Јуїовића* (Караџић, 1845, стр. 263). Оба руска преводиоца употребила су атрибут *сизый* уз именицу *орел*.

Напомена. Атрибутска компонента шнзын у форми је инструментала једнине мушког рода одређеног вида, којим се у староруском језику исказивало поредбено значење. Облик шнзын је под утицајем новгородско-псковског говора, па се глас ш јавља уместо гласа с, тј. форме снзын. Наведени атрибут уз именицу *орелъ* посведочен је, како се наводи у Речнику СПИ, у руским биљинама и народним песмама.

(7) Атрибутска компонента сталног епитета *чърпын* уз именицу *воропъ* у СПИ посведочена је у једном примеру.

(7) Не было онъ обндѣ порождено нн соколу, нн кречету, нн тебѣ, чърпынъ воропъ, поганый половунне! (СПИ, 11)

(7a₁) Ту Олгово храбро гнѣздо дрема, / Коено се далек' залетѣло. / Нероди се оно на обиду / Нит' соколу, а нити ястребу, / Нити теби, о *црныи ѡвране*, / *Црн' ѡвране*, поган' Половчане! (ППИ, 153)

(7a₂) А није се зато легло, / Да чапљама жртва буде, / И другијем дивљим птицам' / Што по блату живећ' блуде. / Нити да га глође соко, / Нити *ѡвран ѡишица врана*, / Нит' да буде погубљено / Од неврних Половчана. (СПИ ДМ, 28)

(7a₃) Дријема у пољу Олгово храбро гњијездо, далеко залетело; не било за неправду порођено, ни соколу, ни јастребу, ни теби *црни вране*, погани Половчине! (СПИ ОУО, 218)

(7a₄) Храбро гнездо Олгово / мирно дремље на бојишту, / Далекo је залетело / Рођено је за победу. / Не за жртву орловима, / Јастребима па ни вама, / *Црноїери ѡвранови!*, / О, погани Половљани! (ПВИ, 31)

(7б) Не было оно в (на) обиду порождено (рождено) /ни соколу, / ни кречету, / ни тебе, *чърныи ворон*, / поганый половец (половчанин)! (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

У преводима на српски језик употребљени су епитети *црн/црни* уз именицу *ѡвран*, затим исти епитети уз именицу *вран*, као и двоструки епитет *ѡвран ѡишица врана* и синтагма *црноїери ѡвранови*. У српским народним песмама *два врана ѡврана* су злослутне птице, које најављују несрећу, доносе вест о погибидији: *Долећеше два врана ѡврана / Од Косова ѡља широкоѡа, / И ѡагоше на дијелу кулу* (Караџић, 1845, стр. 292). У речнику СПИ *чърпын* окарактерисан је као стални епитет уз именицу *воропъ*, као и уз именицу *земля* (види пр. 15).

У претходној тачки навели смо како А. Пејановић објашњава тзв. фразеолошку транспозицију, односно како се од сталног епитета преко устаљеног поређења долази до идиома. У наведеном примеру можемо говорити о идиоматском значењу синтагме *чърпын воропъ*, будући да није реч о птици и да нема устаљеног поређења, већ се директно односи на човека, односно долази до померања значења.

Говорећи о епитетима у руским биљинама, Ф. М. Селиванов објашњава: „Важно заметить, что большинство эпитетов, относящихся к явлениям природы (*светел* месяц, *красно* солнышко, туча *грозная*, *темная*), названиям животных, птиц (*серый* волк, *ясный* сокол), деревьев (*белая* береза), включаются в повествование с определяемыми ими предметами не непосредственно своею конкретностью, а в составе сравнений, отрицательного параллелизма, символических картин, тропов“ (Селиванов, 1980, стр. 31). У преводу на руски језик употребљен је атрибут *черный* уз именицу *ворон*.

Напомена. Атрибутска компонента сталног епитета *чърнын* уз именицу *ворогъ* у СПИ посведочена је у једном примеру, у форми номинатива јединине мушког рода одређеног вида. Овај облик написан је на старословенски начин, односно „дебело јер“ налази се иза *р*, указујући тако на вокалну вредност *р*, док се у староруском језику „дебело јер“ пише испред *р*. У наведеном примеру именица *ворогъ* је у номинативу, иако би правилна форма била вокатив *вороне*, као што је у истој реченици *половунне*. Појава номинатива уместо вокатива може бити последица каснијег преписа СПИ.

(8) У СПИ атрибутска компонента *вързъ/вързын* четири пута стоји уз именицу *комонъ*.

(8) [...] а *всѣдемъ*, *вратѣ* на *своя* *врѣзья* *комонн*, да *позрнмъ* *сннего* *Дону!* (СПИ, 5–6)

(8a₁) [...] „Да *яшимо* *наше* *дрзе* *конъ*, / „Да *мы* *синя* *Дона* *сагледамо*“. (ППИ, 150)

(8a₂) [...] „*уседнимо* *зато*, *браћо*, / на *коњице* *дрзоноіе*, / да *видимо* /*Дон* *плаветни*“. (СПИ МПС, 37)

(8a₃) [...] „*Потецимо*, *браћо*, *коње* *добре* да се *Дона* *сињег* *нагледамо!*“ (СПИ ВМ, 39)

(8б) [...] «так *сядем*, *братья*, на *борзых* *коней* (на *своих* *борзых* *коней*), да *посмотрим* на *синий* *Дон*». (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Српски преводиоци атрибутску компоненту *вързъ/вързын* уз именицу *комонъ* преводe обликом *дрз/дрзи* уз именицу *коњ* или варијантом *дрзоноіи* *коњици/коњи*, али и формом *чили* уз именицу *коњ* или *аи*. Као компонента сталног епитета у српским епским песмама уз именицу *коњ* стоји атрибут *додар/добри*: *Од до-*

дријех коња одскочише (Караџић, 1845, стр. 408). Стални епитет *добар коњ* у два примера употребио је Вук Минић у преводу СПИ на српски језик. Стога стални епитет *добар коњ* разматрамо као фразеолошки аналог, у оквиру којег се именице подударају, а придевске компоненте у староруском и у српском језику се разликују. У речнику епитета руског језика уз именицу *коњ* наводи се форма *борзый*, уз објашњење „устар. и нар.-поэт.“ (Горбачевич, 2002, стр. 85). У Речнику руског језика наводи се: „БОРЗЫЙ, -ая, -ое; борз, борзá, бóрзо. *Трад.-нар.* Быстрый, резвый (о коне)“ (БТС, 2000, стр. 91). Овај облик употребљавају оба руска преводиоца, а у једном примеру О. В. Творогов употребио је и форму *быстрый*. Ф. М. Селиванов (1980, стр. 19) наводи да се именице *коњ* и *йоље* најчешће срећу у руској епској поезији.

Напомена. У два примера атрибутска компонента *бръзын* у форми је акузатива множине мушког рода одређеног вида, али је једном у старословенском облику *бръзья*, у оквиру предлошко-падежне конструкције *на + акузатив*, а у другом примеру је облик акузатива исти као форма номинатива јединине одређеног вида *бръзын*, док је у трећем примеру облик *бръзая* у форми двојине одређеног вида. Правилна форма акузатива множине придева мушког рода одређеног вида је *бързыѣ*. У једном примеру анализирани облик је у форми акузатива јединине неодређеног вида у оквиру предлошко-падежне конструкције *на + акузатив*: *на бръзѣ комоѣ*. Поред тога, форма акузатива множине гласи *комоѣ*. Међутим, у два примера у СПИ појављује се облик *комоѣн*, односно долази до унификације номинатива и акузатива. У свим примерима примењен је старословенски начин писања *бръзын* у којем се „дебело јер“ пише иза *р*, указујући на вокалну вредност *р*, док се у староруском језику „дебело јер“ пише испред *р*: *бързын*.

2. СТАЛНИ ЕПИТЕТИ КОЈИ КАРАКТЕРИШУ ПРЕДМЕТЕ

(1) Атрибутска компонента сталног епитета *златѣ шест пута стоји* уз именицу *столаѣ*.

(9) *Прысну море полуноцин; ндутѣ сморци мѣглами; Нгоревн Князю Богѣ путь кажетѣ из земаи Половецкоѣ на землю Рускую, къ отню злату столу.* (СПИ, 39–40)

(9a₁) У поноћъ се море узплюскало, / Виори се дигли у маглама; / То Игору Богъ пута показа / Изъ Половцке землѣ у Руссийску / Ка отчину злайноме ѿресѿолу. (ППИ, 170)

(9a₂) Прсну море о поноћи; иду сморци (Wasserhose) као магле; Игору кнезу Бог пут каже из земље половачке на земљу руску, к отчеву злайну сѿолу. (СПИ ОУО, 226)

(9a₃) Uzburka se more o ponoći, podiže se vihor s oblacima: Igoru knezu bog put *pokazuje* iz zemlje polovačke u zemlju rusku, k očevu *prijestolu zlaćanome*. (SVI, 228)

(9б) Прыснуло (Вспенилось) море в полуночи, / идут смерчи тучами (в тучах движутся вихри). / Игорю князю Бог путь указывает / из земли Половецкой / в (на) землю Русскую, к отчему золотому столу (престолу). (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

У преводима на српски језик употребљени су епитети *злаѿан/злайни/злайно* уз именице *сѿо/ѿр(ц)есѿо/ѿрон/ѿријесѿоље*, затим синтагме *злаћени ѿресѿо*, *злаћано ѿријесѿоље*, *ѿлемениѿи ѿресѿо*. Руски преводиоци употребљавају епитет *золотой* уз именицу *престол*, само је у наведеном примеру Д. С. Лихачов староруску именицу *столѣ* превео на руски језик истим обликом — *стол*⁵, за који се у Речнику руског језика наводи објашњење: „9. В Древней Руси: княжеский престол“ (БТС, 2000, стр. 1272).

Напомена. Компонента *златѣ* је у свим примерима у форми неодређеног вида — два пута у генитиву једнине у оквиру предлошко-падежне конструкције *сѣ* (отпя) *злата стола*, при чему је у једном примеру овај облик препонован у односу на именицу, три пута је у генитиву једнине без предлога, а једном је употребљена у форми датива једнине у предлошко-падежној конструкцији *кѣ* (отпю) *злату столу*. У свим примерима примењен је старословенски начин писања *златѣ*, док је за староруски језик карактеристично пуногласје -оло-, односно облик *золотѣ*.

(2) Атрибутска компонента сталног епитета *златѣ* три пута стоји уз именицу *стремењѣ*.

(10) Ступаетѣ вѣ златѣ стремењѣ в градѣ Тьмутороканѣ. (СПИ, 15)

⁵ У српској епској поезији именица *сѿо* такође означава *ѿресѿо*: *Ти осѿаде у сѿолу ѿниоме* (Караѿић, 1845, стр. 199).

(10a₁) Онъ се диже на *высину злайну* / Там' у граду у Тмутороканю. (ППИ, 155)

(10a₂) Кад у граду Тмут'ракану / На дрза се коња сједа, ... (СПИ ДМ, 31)

(10a₃) Ступи у *злайни сйремен* у граду Тмуторакану. (СПИ ОУО, 219)

(10δ) Вступил (Вступае он) в *золотое стремя* в городе Тмуторокани (Тмутаракани), [...] (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Овај стални епитет на српски језик преводи се истим, односно уз именицу *сйремен* употребљава се атрибут *злайан/злайни*, али и синтагме *йредена злайна*, *висина злайна*, *седло злаћено*, *дрз коњ*, *добри коњи*. Стални епитет *добар коњ* карактеристичан је за српску епску поезију (види пр. 8). Руски преводиоци у свим примерима употребили су синтагму *золотое стремя*.

Напомена. У сва три примера атрибутска компонента *златъ* у форми је неодређеног вида, али је под утицајем старословенског језика, док је за староруски језик карактеристично пуногласје -оло, односно облик *золотъ*. У анализираним примерима атрибут *златъ* у форми је акузатива — два пута употребљен је у једнини мушког рода у оквиру предлошко-падежне конструкције *въ + акузатив*, а једном је у форми акузатива двојине, али је именица *стремь*, уз коју стоји, у форми акузатива једнине, иако би правилна форма у двојини требало да гласи *стремьн*.

(3) Атрибутска компонента сталног епитета *злато* у једном примеру наводи се уз именицу *сѣдло*.

(11) Ту Нгоръ Князь *высѣдѣ* нзѣ *сѣдла злата*, а *въ сѣдло* Коцѣво; *уныша* во градомъ *забралы*, а *веселѣ* *попнѣ*. (СПИ, 22)

(11a₁) Где остави Княже *седло злайно*, / И онъ пре'ђе у *седло сужника*; [...] (ППИ, 160)

(11a₆) Tu Igor knez presjede iz *sedla zlaćana*, a u *sedlo sužanjsko*. (SVI, 225)

(11a₇) Ту кнез Игор преседе / из *седла од злайна* / а у *седло робовско*. (ПРИ, 317)

(11δ) Тут (Тогда) Игорь князь пересел из *золотого седла* / в *седло рабское* (невольничье). (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

У преводима на српски језик употребљава се компонента *злаїно* уз именицу *седло*, која може бити и постпонована, као и синтагме *седло злаїано* и *седло од злаїа*, а у преводу на руски језик употребљена је компонента *золотое* уз именицу *седло*.

Напомена. Компонента *злато* посведочена је у једном примеру у форми генитива једнине средњег рода неодређеног вида у оквиру предлошко-падежне конструкције *нзъ + генитив*, у постпозицији. И у овом примеру облик *злато* под утицајем је старословенског језика, дакле са непуногласним обликом *-ла-*, док би староруски облик гласио *золото*.

3. СТАЛНИ ЕПИТЕТИ КОЈИ КАРАКТЕРИШУ ПРИРОДУ

(1) У СПИ два пута је посведочена компонента *свѣтлоє* уз именицу *сѣлцє*.

(12) Тога Нгоръ възрѣ на свѣтлоє солцє н видѣ отъ него тьмою вся своя воя прнкрыты, н рече Нгоръ къ дружннѣ своей: [...] (СПИ, 5)

(12a₁) Игоръ гледа оно *свѣїло сунце*, / Види войску тамомъ покрывену, / Па бесѣди ко своіой дружини: [...] (ППИ, 150)

(12a₂) Кад погледа *сјајно сунце*; / Виде Игор помрачењем / Покривену војску своју, / Те дружини тада рече: [...] (ПВИ, 28)

(12a₃) Тад погледа Игор / на *свєїло сунашце* / и угледа где од њега / сву му војску прекри тама. / И рече Игор / дружини својој: [...] (СПИ МПС, 37)

(12a₃) Кад погледа *јарко сунце*, / Игор виде: / све ратнике попала му / тама сунчева. / И дружини Игор рече: [...] (ПРИ, 311)

(12б) Тогда Игорь взглянул / на *светлое солнце* / и увидел, что оно тьмою воинов его прикрыло (что от него тенью все его войско прикрыто). (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Српски преводиоци староруску атрибутску компоненту *свѣтлоє* уз именицу *сѣлцє* замењују атрибутом *св(и)єїло* уз именицу *сунце/сунашце*, као и обликом *сјајно* уз именицу *сунце*, али и формом *јарко* уз именицу *сунце*, карактеристичном за српску епску поезију: *У недељу њређе јарка сунца* (Караџић, 1845, стр. 7). Р. Маројевић у критичком издању *Луче микрокозма* (Пе-

тровоћ-Његош, 2016, стр. 419) наводи да се у овом делу јавља компонента *сјајно* уз именицу *сунце*, као и компонента *свјетло* уз именицу *сунце* у оквиру сталних епитета, и да су ови изрази резултат „Његошевог језикотворства“. У преводу на руски језик у оба примера употребљен је атрибут *светлое* уз именицу *солнце*, који се наводи и у Речнику епитета руског језика (Горбачевич, 2002, стр. 170). У Речнику руског језика епитет *красное* наводи се уз именицу *солнце*, односно умањеницу *солнышко*: 8. „Нар.-поэт. Ясный, яркий, светлый. К-е солнышко“ (БТС, 2000, стр. 467).

Напомена. Компонента СВѢТЛОЕ оба пута је у форми одређеног вида, једном у акузативу једнине средњег рода у оквиру предлошко-падежне конструкције *на + акузатив*, а у другом примеру је уз именицу у вокативу једнине средњег рода. У другом примеру примењен је старословенски начин писања именице *сѣлце*, односно „дебело јер“ написано је иза *л*, чиме се у старословенском језику указује на вокалну вредност *л*, док се у староруском језику „дебело јер“ пише испред *л*.

(2) Атрибутска компонента сталног епитета *сине/синеје* уз именицу *море* у СПИ посведочена је четири пута.

(13) Мало ли ты вьшетъ горъ подъ облакы вѣяти, лелѣючн кораблн на синѣ морѣ? (СПИ, 38)

(13а) [...] „Зар е мало гора', под облаке вѣяти, / „Люляюћи лађе на синѣму мору? (ППИ, 170)

(13б) [...] «Разве мало тебе бы (Разве мало тебе) под облаками веать, / лелея корабли на синем море? [...]» (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

У преводима на српски језик употребљен је исти облик као у староруском тексту, тј. облик *сине* уз именицу *море*, који карактерише и српске епске песме: *Те оиѣде ѣреко мора сиња* (Карацић, 1845, стр. 524). А. Пејановић (2010, стр. 21) објашњава да се у Његошевом *Горском вијенцу сињи* уз именицу *море* употребљава и као народни назив за Јадранско море. И у Речнику СПИ наводи се да се *сињим морем* може означавати и Азовско, као и Аралско море. У Речнику СПИ епитет *сине* уз именицу *море* окарактерисан је као стални. У Речнику епитета руског језика наводе се и дуги и кратак облик, односно *сине* и *сине*, али се уз кратку форму даје обележје „нар.-поэт“ (Горбачевич, 2002, стр. 105).

У Речнику руског језика стоји: „Сине (синее) море (нар.-поэт)“ (БТС, 2000, стр. 1187). Руски преводиоци употребили су синтагму *синее море*.

Напомена. Компонента *сине/синее* уз именицу *море* два пута је употребљена у локативу једнине, једном у форми неодређеног вида у оквиру предлошко-падежне конструкције на + локатив, али је његов облик *сине*, под утицајем тврде промене, док је изворна форма на *сине*. У другом примеру овај облик у форми је одређеног вида на *сине*. Под утицајем тврде промене и именица средњег рода *море* у локативу једнине има наставак *-е*, уместо изворног *-и*, тј. употребљен је облик на *море* уместо на *мори*, а у једном примеру наведен је и облик на *море*. У два примера атрибут *сине* у форми је датива једнине одређеног вида у оквиру предлошко-падежне конструкције *к* + *д*атив.

(3) Атрибутска компонента сталног епитета *сине* уз именицу *Дон* посведочена је у једном примеру.

(14) [...] а *всядемъ*, *братѣ*, на *свои брѣзѣ* *комони*, да *позрнѣ* *сине* *Дону*. (СПИ, 5-6)

(14a₁) [...] „Да *яшимо* *наше брѣ* *коње*, / „Да *мы синя* *Дона* *сагледамо*“. (ППИ, 150)

(14a₂) [...] «*Заиграјте брѣ* *коње* / *Равним пољем ѿ* *шихом* *Дону*, / *Да идемо добит'* *славу* / *У равницу љепу ону*». (СПИ ДМ, 20)

(14a₃) [...] „*Појашимо брѣ* *коње* / *И кренимо* *Дону ѿ* *лавом!*“ (ПВИ, 28)

(14a₄) [...] „*уседнимо зато*, *браћо*, / *на коњице брѣ* *ноге*, / *да видимо* / *Дон ѿ* *лавѣ* *ни*“. (СПИ МПС, 37)

(14б) [...] «*так сядем*, *братѣ*, на *борзых* *коней* (на *своих* *борзых* *коней*), да *посмотрим* на *синий* *Дон*». (СПИ ДЛ; СПИ ОТ, 95)

У Речнику СПИ *сине* се одређује као стални епитет и уз именицу *Дон*. У преводима на српски језик анализирани облик најчешће се замењује атрибутом *сини*, а срећу се и *лави*, *лавѣ*. У српским епским песмама атрибутска компонента уз реку *Дунав* је *шихи*: *Кључе даци у* *шихо* *Дунаво* (Караџић, 1845, стр. 70). Овај облик изабрали су српски преводиоци Д. Медић и

П. П Петровић-Његош. Руски преводиоци задржали су атрибут *синий*.

Напомена. Компонента сини уз именицу Доњ у СПИ посведочена је у једном примеру, у форми генитива јединине одређеног вида. Именица Доњ у наведеном примеру има наставак њ основа.

(4) Атрибутска компонента сталног епитета *црна* уз именицу *земља* у СПИ јавља се једанпут.

(15) *Црња земля подъ копыты, костъмн была посѣяна, а кровію поляна; тугою въздоша по Руской землн. (СПИ, 17–18)*

(15а) *Црна земля подъ копытам' лежи, / Костима е она посѣяна, / Сва е крвлю іоште поливена, / А на тугу по Руссійску землю.... (ППИ, 156)*

(15б) *Черна (черная) земля под копытами костъми была посеяна, / и кровью полита; / горем (бедами) взошли они на Русской земле! (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)*

У српским преводима запажамо исти облик, тј. атрибут *црна* уз именицу *земља*, карактеристичан за епску поезију: *Црна земља исїуца од суше* (Жарадић, 1845, стр. 3). У Речнику СПИ епитет *црњин* уз именицу *земља* окарактерисан је као стални (види пр. 7).

Говорећи о синтагми *црња земля*, Ф. Ј. Прима наводи: „Выражение *црња земля*, по-видимому, было широко распространённым в древнерусском народно-поэтическом творчестве, насколько можно судить об этом по данным сербско-хорватского и болгарского фольклора, где словосочетание *црна земља* (черна земля) встречается столь же часто, как и выражение *рујно вино* (*руино вино*). Прилагательное *черна* в качестве постоянного эпитета к слову *земля* довольно широко распространено также и в украинской народной поэзии, особенно в песнях западноукраинского происхождения. [...] В русской, а отчасти и в украинской народной поэзии и письменности словосочетание *черная земля* с течением времени вышло из употребления; его место было занято столь же устойчивым словосочетанием *сырая земля* (*сыра земля*). Именно это последнее словосочетание постоянно встречается не только в русских народных песнях, но и в былинном эпосе“ (Прийма, 1968, стр. 233–234).

Кратком формом *черна*, односно дугом формом *черная* овај облик преведен је на руски језик.

Напомена. Компонента *чърна* уз именицу *земља* у СПИ посведочена је у једном примеру, у форми номинатива једине женског рода неодређеног вида. Код овог облика примењен је старословенски начин писања, према којем се „дебело јер“ пише иза *р*, указујући тако на вокалну вредност *р*, док се у староруском језику „дебело јер“ пише испред *р*.

(5) Атрибутска компонента сталног епитета *чнстое* уз именицу *поле* у СПИ посведочена је у једном примеру.

(16) Тогда вѣступн Нгоръ Князь вѣ златъ стремењь, н поѣха по чнстому полю. (СПИ, 8)

(16a₁) Игоръ седа на гребена златна, / Па пояха по ѿолю чистѿому. (ППИ, 151–152)

(16a₂) Тада ступи кнез Игоре у стремене своје златне / и појаха ѿољем равним. (СПИ МПС, 41)

(16б) Тогда вступил Игоръ-князь в золотое стремя / и поехал по чистому полю. (СПИ ДЛ; СПИ ОТ)

Српски преводиоци употребљавају атрибут *чистѿо* уз именицу *ѿоље*, који може бити и у постпозицији, али и облик *равно*, карактеристичан за српске епске песме: *Заиѿра се ѿреко ѿоља равна* (Караѿић, 1845, стр. 148). Речник СПИ објашњава да је *чистое* стални епитет уз именицу *поле*, а у Речнику епитета руског језика наводе се дуга и кратка форма епитета *чистое* и *чисто/чисто* уз именицу *поле*, али је уз кратку форму дато објашњење „нар.-поэт.“ (Горбачевич, 2002, стр. 136). На исти начин овај облик тумачи се и у Речнику руског језика (БТС, 2000, стр. 1481). Синтагмом *чистое поле*, односно предлошко-падежном конструкцијом *по чистому полю*, овај пример преведен је на руски језик.

Напомена. Компонента *чнстое* уз именицу *поле* у форми је датива једине средњег рода одређеног вида у оквиру предлошко-падежне конструкције *по + датив*.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Истраживање показује да се староруски стални епитети *красна/краснаѿа дѣва/дѣвка/дѣвнѿа*, *мнѿа братъ*, *сѣрын вѣакъ*, *шнѿын орелъ*, *чърнын воропъ*, *златъ столъ*, *снне/сннее море*, *чърна*

ЗЕМЉА преводе истим синтагмама на савремени српски језик, односно да можемо говорити о постојању фразеолошких еквивалената будући да се обе компоненте сталног епитета у изворном тексту и у језику превода подударају.

С друге стране, компонента сталног епитета боун која се у СПИ наводи уз лично име на српски језик преводи се одговарајућим аналогом *храбри*. И староруски стални епитети *бързъ/бързын комонъ, свѣтлое сѣлце и чнстое поле* имају у српском језику одговарајуће аналоге: *годар коњ, јарко/жарко сунце и широко или равно њоље*, па их разматрамо као фразеолошке аналоге у оквиру којих се именице подударају, а придевске компоненте се у изворном тексту и у језику превода разликују.

Приликом превођења староруских сталних епитета *храбрын пѣлкъ, златъ стремењъ, злато сѣдло, снпнн Доуѣ* више преводилаца бира дословни превод, тј. фразеолошко калкирање пошто овакви стални епитети нису својствени српској епској поезији.

Српске преводе СПИ карактерише утицај српске епске поезије, не само када је реч о преводу у стиху — у форми осмерца, десетерца или слободног стиха већ и када је реч о прозном преводу.

СКРАЋЕНИЦЕ	БТС	<i>Большой толковый словарь русского языка</i> (главный ред. С. А. Кузнецов).
	ОССР	<i>Одабране сѣранице сѣаре руске књижевности</i> . Избор, превод и пропратни текстови др Вук Минић.
	ПВИ	<i>Песма о војевању Игору</i> — руски еѣски сѣев из XII века — превео Др Иван Шајковић.
	ППИ	Пѣсна (Слово) о полку Игоревомъ (XII. вѣка) сѣ подлиннога Русскога или старога црквенодиблейскога на Србскѣй езыкѣ преведена, и сложена по начину юначки народны пѣсама, сѣ доданымъ еднымъ примѣчанѣемъ одъ М. Светића.
	ПРИ	Песма о ратовању Игору (превод и коментари В. Недић).
	СДРЯ	<i>Словарь древнерусского языка</i> (XI–XIV вв), I.
	СРЯ	<i>Словарь русского языка</i> XI–XVII вв, I.
	СПИ	<i>Историческая пѣснь о походѣ на Половцовѣ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная ста-</i>

риннимъ русскимъ языкомъ въ исходъ XII столѣтїа съ переложенїемъ на употребляемое нынѣ нарѣчїе.

СПИ ДМ	<i>Слово о ѿолку Иіоровом или Пјесма о Иіоровој чейи</i> , превео и објаснио Данило Медїћ.
СПИ МПС	<i>Слово о ѿолку Иіорову. Јуначки сїев XII века</i> . Са староруског превео М. Панић-Суреп.
СПИ ППЊ	<i>Слово о ѿолку Иіорову</i> (превео Петар II Петровић-Његош).
СПИ ОУО	<i>Слово о пуку Игореву, Игоря сина Светославова, унука Ољгова</i> (превод и коментари О. Утјешеновић-Острожински).
СПИ ВХ	<i>Слово о ѿоходу Иіоровом</i> (превод, препјев, коментари и поговор Вера Хорват).
СРЯ	<i>Словарь русского языка XI-XVII вв</i> , I.
ССПИ	<i>Словарь-справочник Слова о полку Игореве</i> .
SVI	<i>Srjev o vojevanju Igorovu, Igora, sina Svjatoslavova, unuka Olegova</i> .
SVPI	<i>Spev o vojnot pohodu Igorovu, Igora, sina Svjatoslavova, unuka Olegova</i> (превео Ј. Бадалић).

ИЗВОРИ

Историческая пѣснь о походѣ на Половцовѣ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходъ XII столѣтїа съ переложенїемъ на употребляемое нынѣ нарѣчїе, Москва: въ Сенатской Типографїи, 1800.

Караѿић, В. С. (1845). *Срїске народне ѿјесме, сакуїио их и на свијетї изѿао Вук Сїеф. Караѿић. Књїа друїа, у којој су ѿјесме јуначке најсїарије*. Беч: У Штампарији Јерменскога манастира. Преузето са: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Stara_i_retka_knjiga/Zbirka_knjiga_Vuka_Stefanovica_Karadzica/S-II-0467b#page/0/mode/1up

Караѿић, В. С. (1862). *Српске народне пјесме, сакупио их и на свијет изѿао Вук Стеф. Караѿић. Књига четврта, у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу*. Беч: У Штампарији Јерменскога манастира. Преузето са: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Stara_i_retka_knjiga/Zbirka_knjiga_Vuka_Stefanovica_Karadzica/S-II-0467d#page/0/mode/1up

Медић, Д. (1870). *Слово о ѿолку Иіоровом или Пјесма о Иіоровој чейи*, превео и објаснио Данило Медић. Петроград: У тискарници Царске Академије наука.

Минић, В. (1994). *Оѿабране сїранице сїаре руске књижевносїи*. Избор, превод и пропратни текстови др Вук Минић. Цетиње: Обод.

Недић, В. (1971). Песма о ратовању Игорову. *Лейоџис Мајице срѣске*, 408, 4, 309–334.

Панић-Суреп, М. (1957). *Слово о њолку Игоорову. Јуначки сѣев XII века*. Са староруског превео М. Панић-Суреп. Београд: Нолит.

Светић, М. (1842). Пѣсна (Слово) о полку Игоревомъ (XII. вѣка) съ подлиннога Русскога или старога црквенобидлейскогъ на Србскій езыкъ преведена, и сложена по начину юначки народны пѣсама, съ доданымъ еднымъ примѣчаніемъ одъ М. Светића. *Голубица съ цвѣтьомъ књижесѣва србскоѣ*, IV, 148–178.

Словарь-справочник Слова о полку Игореве. Преузето са: <<http://feb-we.b.ru/feb/slovoss/ss-abc/>>

Петровић-Његош, П. П (1905). Слово о полку Игорову, *Годишњица Николе Чујића*, књига XXIV (139–145). Београд: Државна штампарија.

Утјешеновић-Острожински, О. (1871). Слово о пуку Игореву, Игора сина Светославова, унука Ольгова (превод и коментари О. Утјешеновић-Острожински, *Вила Острожинска. Сѣине љјесме и основа есѣишке* (216–231). Беч: Из штампарије Л. Соммера и друг.

Хорват, В. (2016). *Слово о њоходу Игооровом* (превод, прелјев, коментари и поговор Вера Хорват). Београд – Подгорица – Нови Сад: Штампар Макарије – Ободско слово – Артпринт.

Шажковић, И. (1930). *Песма о војевању Игоорову — руски еѣски сѣев из XII века* —, превео др Иван Шажковић. Предговор и примедбе. Нови Сад: Штампарија Јовановића и Богданова.

Badalić, J. (1957). Spjev o vojevanju Igorovu, Igora, sina Svjatoslavova, unuka Olegova, *Slavistična revija*, X, 217–229.

Badalić, J. (1972). *Spev o vojnom pohodu Igorovu, Igora, sina Svjatoslavova, unuka Olegova*, *Rusko-hrvatske književne studije* (31–50), Zagreb: Liber.

ЛИТЕРАТУРА Веселовски, А. Н. (2005). *Исѣоријска њоеѣика*. Београд: Zepster Book World.

Мокиенко, В. (1999). *Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс.

Пејановић, А. (2010). *Фразеолоѣија Горскоѣ вијенца*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.

Петровић-Његош, П. (2016). *Луча микрокозма. Криѣичко издање. Тексѣолоѣија. Редакѣија и коменѣар Радмило Маројевић*. Подгорица – Цетиње: ЦИД – Народни музеј Црне Горе.

Петровић-Његош, П. (2017). *Бѣљезница. Криѣичко издање. Тексѣолоѣија. Редакѣија и коменѣар Радмило Маројевић*. Подгорица: ЦИД.

Потебня, А. А. (1990). *Теоретическая поэтика*. Москва: Высшая школа.

Прийма, Ф. Я. (1968). Южнославянские параллели к «Слову о полку Игореве». У: А. М. Астахова, В. Г. Базанов, В. Е. Гусев, Б. Н. Путилов, С. Н. Азбелев (редкол.), *Исторические связи в славянском фольклоре. Русский фольклор*. Т. XI. (225–239). Москва—Ленинград: Наука.

Селиванов, Ф. М. (1980). Эпитет в былинах. У: В. П. Аникин, Н. И. Кравцов, Ф. М. Селиванов (ред.), *Эпитет в русском народном творчестве* (359–372). Москва: Издательство Московского университета.

Vogatirov, P. G. (1982). Stalni epiteti i slovenska antiteza u epskim pesmama slovenskih naroda. У: S. Koljević (prir.), *Ka poetici narodnog pesništva: strana kritika o našoj narodnoj poeziji* (359–372). Beograd: Prosveta.

РЕЧНИЦИ

Большой толковый словарь русского языка (главный ред. С. А. Кузнецов). (2000). Санкт-Петербург: Норинт.

Горбачевич, К. С. (2002). *Словарь эпитетов русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв), I. (1988). Москва: Русский язык.

Словарь русского языка XI–XVII вв, I. (1975). Москва: Наука.

ВИШНЯ Б. ВИШНЕВАЦ

УНИВЕРСИТЕТ В ВОСТОЧНОМ САРАЕВО

ФИЛОСОФСКИИ ФАКУЛТЕТ

КАФЕДРА РУСИСТИКИ

РЕЗЮМЕ

ПОСТОЯННЫЕ ЭПИТЕТЫ В «СЛОВЕ О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ» И ИХ ПЕРЕВОДЫ НА СОВРЕМЕННЫЙ СЕРБСКИЙ И РУССКИЙ ЯЗЫКИ

В настоящей работе рассматриваются постоянные эпитеты в «Слове о полку Игореве» и в его переводах на сербский и русский языки. Анализируемые формы разделены на следующие группы: 1) эпитеты, описывающие человека/животное — боун/боунн в сочетании с личным именем, красна/краснаѧ дѣва/дѣвка/дѣвица, мнѧ братъ, храбрын пѧкъ, сѣрын вѧкъ, шинзын орель, чѣрпын воропѧ, бѣрзѧ/бѣрзын комопѧ, 2) эпитеты, описывающие предметы — златѧ столѧ, златѧ стремянѧ, злато сѣдло, 3) эпитеты, описывающие природу — свѣтлоє сѧнце, снпѧ/снпѧє море, снпнн Доупѧ, чѣрна земля, чнстое поле. Таким образом сравниваются постоянные эпитеты в славянских языках — древнерусском, современном сербском и современном русском языках и указывается на возможность перевода соответствующими переводными эквивалентами.

КЛЮЧЕВЫЕ постоянный эпитет; древнерусский язык; сербский язык; рус-
СЛОВА: ский язык; фразеологический эквивалент; фразеологический
аналог.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons
Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of
the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence
(CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИЛИЦА Ј. ДЕЈАНОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ. ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

ТИПОВИ ТУЂЕГ ГОВОРА У РОМАНУ *КЊИГА О МИЛУТИНУ* ДАНКА ПОПОВИЋА

САЖЕТАК. Предмет нашег рада представља анализа типова туђег говора у роману *Књиџа о Милушину* Данка Поповића. У раду ћемо издвојити све типове и подтипове туђег говора и испитати им функцију. На самом почетку рада навешћемо структурне карактеристике управног и неуправног говора, а затим ћемо издвојити и анализирати примере забележене у роману који нам је послужио као корпус за ово истраживање. У анализи ћемо се служити класификацијом коју је први пут представио Милош Ковачевић.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: туђи говор; управни говор; неуправни говор; модели управног говора; модели неуправног говора; *Књиџа о Милушину*; Данко Поповић.

УВОД

Предмет овог рада представља анализа типова туђег говора у роману *Књиџа о Милушину*, познатог српског књижевника, Данка Поповића. Роман представља својеврсну исповест сељака из Шумадије. Главни актер радње је Милутин, и то нам писац наговештава већ у наслову романа, чиме се акценат ставља на Милутина, који је прототип правог српског сељака. Кроз текст романа више пута се понавља да је Милутин *домаћин човек*. Поред Милутина, у роману се јављају и следећи ликови: Младен, Васи-

---

¹ milica.dejanovic@pr.ac.rs

Рад је примљен 28. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

лије, Павле, Рака Троцки, Велибор Ровић, Гвозденија, Живана, Радоје, Мијајло.

Циљ овог рада јесте да издвојимо све типове и подтипове туђег говора и да им утврдимо функцију. Очекујемо да најфреквентнији тип преношења туђег говора буде слободни неуправни говор, будући да је он карактеристичан за романескуну књижевност.

Како Милош Ковачевић истиче: „У анализи сваког прозног књижевноумјетничког дела незаобилазна тема истраживања јесу типови говора. А типови говора у сваком књижевноумјетничком дјелу су двоврсни: на једној страни је ауторски говор, а на другој – туђи говор. Туђи говор представља сваки исказ некога лица који је укључен у ауторски текст. Тако се туђи говор релацијски дефинише као категорија насупротна ауторскоме говору“ (Ковачевић, 2019а, стр. 30). Према мишљењу М. Бахтина, туђи говор представља „говор у говору, исказ у исказу, али истовремено и говор о говору, исказ о исказу“, те служи „за преношење туђих исказа и за укључивање тих исказа, управо као туђих у везани монолошки контекст“ (Bahtin, 1980, стр. 127–128).

Када анализирамо типове туђег говора у неком тексту, анализирамо начине преношења туђих речи у ауторски дискурс или текст. Постоје два модела преношења туђег говора: управни (директни) и неуправни (индиректни) говор.² Управни и неуправни говор, међутим, нису јединствене категорије, већ се могу јавити у великом броју варијаната/подмодела (Ковачевић, 2019а, стр. 30).

Последњих година у лингвистичкој литератури се сусрећемо са великим бројем радова који проучавају типове говора у књижевноумјетничком делу (уп. Бабић, 2014; Ашић и Додиг, 2014; Јањушевић Оливери, 2015; Мимовић, 2018; Реџић, 2019). Појава већег броја радова који се баве проучавањем типова туђег говора сасвим је оправдана, будући да типове преношења туђег говора проучава, такође, новија лингвистичка дисциплина – репрезентологија.³

² Ковачевић истиче да су управни и неуправни говор два неспорна граматицизована синтаксичка модела преношења туђег говора. Међутим, ако се уз синтаксички критеријум граматицизованости уведе и критеријум стилистичког поступка, онда постоји још један значајан тип преношења туђег говора, а то је „слободни неуправни или неправи управни говор“ (Ковачевић, 2019а, стр. 31).

Највећи допринос овој научној дисциплини дао је Милош Ковачевић, који је у раду *О ірамаїичко-сїилицїиичком ішерминоси-сїему іуїїеї іовора* успоставио структурну класификацију туђег говора на типове и подтипове према разликама које се јављају на морфосинтаксичком или правописном нивоу (в. Ковачевић, 2012а). Поред наведеног, треба споменути и друге радове овог аутора у којима су описани типови преношења туђег говора у одређеним књижевноуметничким делима (Ковачевић, 2000; 2012б; 2012в; 2019а; 2019б). Према речима М. Николић, која је дала преглед србистичких истраживања типова туђег говора током последње две деценије, „може се претпоставити да ће репрезентологија и убудуће заокупљати пажњу проучавалаца у србистици“ (Николић, 2020, стр. 287).

КРАТАК ПРИКАЗ РОМАНА

Пре него што кренемо са анализом типова туђег говора, рећи ћемо понешто о садржају романа.

Књига о Милутину садржи четрдесет девет краћих поглавља која представљају структурно сложену причу Милутина Остојића. Наративни поступак је и те како сложен, а типови говора имају важну улогу у наративној структури. Све до четрдесет осмог поглавља заступљено је аутодијегетичко приповедање⁴ са унутрашњом фокализацијом⁵; стичемо утисак да прича тече из две перспективе приповедања: приповедају је Милутин као затвореник који своје доживљаје саопштава „синовцу“⁶ и Милутин као активни учесник у некадашњим догађајима.⁷ У четрдесет осмом поглављу романа долази до смене приповедача (поглавље под насловом: *Јесїе, ја сам Павле...*). Наиме, у том погла-

³ Репрезентологија је научна дисциплина која се јавила у XX веку. Она проучава форме исказивања туђег говора „у његовом међуодносу са ауторским, будући да се туђи говор и препознаје тек ако се посматра у суодносу с ауторским говором“ (Ковачевић, 2012а, стр. 13–14).

⁴ Подразумева приповедање у првом лицу у коме је приповедач истовремено и протагониста и јунак (Prins, 2011, стр. 25).

⁵ Под унутрашњом фокализацијом, како сазнајемо у *Наратолошком речнику* (Prins, 2011, стр. 54–55), подразумевају се опажајне или концептуалне рестрикције које се могу лоцирати – припадају једном или другом лику.

⁶ До краја романа ми не сазнајемо ко је, заправо, његов саговорник „синовац“ коме он поверава своју судбину (бар не са његовом јасном идентификацијом; једино што сазнајемо јесте да је чиновник по занимању).

⁷ Избор теме предодредио је овакав начин приповедања.

вљу сазнајемо да је Милутин мртав те приповедање на кратко преузима Милутинов друг Мијајло (чиме се прекида Милутинов наративни ток), који синовцу објашњава Милутинову смрт. Последње поглавље под насловом *Поред вајпре, увече, без ведла*, приповеда Милутинова жена Живана.

Роман започиње описом сарајевског атентата, што нам писац дочарава поднасловом: *Ласно је удићи љринца и једну жену*. Инкоативна реченица романа гласи: *Синовче, нисам ЈА⁸ раније дио овако љричљив*. А затим следи: *Овде ми је љовор омилио, овде, у зајвору. Раније – љослови, брије, не дају љлаву љодићи ља заборављаш шња је јуче било, а сад, цео животи ко на глану. Сећам се свеја*. Инкоативна реченица романа има отварачку функцију (Katnić Bakaršić, 2001, стр. 270). Наиме, писац нам наговештава да је Милутин у затвору и да ће одатле започети своје приповедање и да ће оно тећи у „ја“ форми. Овај тип говора карактеристичан је за форму ја-наратора. Он је ненајављен и манифестује се као дијалог са деперсонализованом особом, коју Милутин назива „синовац“. Говор, иако је намењен „синовцу“, није наглашен или истакнут неким граматичким обележјима. Последњом реченицом из уводног параграфа, *Сећам се свеја*, писац нам наглашава да је реч о ретроспекцији. Заправо, кроз ретроспекцију ће нам Милутин дочарати дешавања у којима се јавља као сведок (посматрач) или главни актер (учесник у радњи).⁹

Иако бисмо на основу почетног начина приповедања могли да очекујемо да основна форма приповедања буде монолог, дело ипак представља сложени сплет различитих форми и типова говора. Смена облика приповедања у складу је са тематиком романа. Ми ћемо у овом раду представити и анализирати забележене типове туђег говора служећи се поделом коју је први представио Милош Ковачевић (2012а).

Структура романа искључује могућност постојања ауторског говора. Заправо, улогу ауторског говора преузели су управни монологски говори три лика-наратора (Ковачевић, 2019б, стр. 90). Наиме, у овом роману јавља се „ауторски говор у говору лика“ (Ковачевић, 2019б, стр. 101). Како Ковачевић истиче, може изгледати да сви јунаци романа говоре истим језиком, језиком њиховог аутора и наводи да „и код Ненадића се, као код Досто-

⁸ У роману није графостилемски истакнуто.

⁹ Према речима Ковачевића, приповедач у првом лицу истовремено постиже ауторитет очевица, „што је у ствари иманентни квалитет дотичне приповедне форме“ (Ковачевић, 2019б, стр. 83).

јевског 'појављује јунак чији је глас конципиран онако како се у романима обичног човека конципира глас самога аутора'" (Ковачевић, 2019б, стр. 76). Слично је и са Поповићевим романом – стиче се утисак да у роману нема језичке диференцијације ликова већ да сви ликови и у управном и у неуправном говору говоре дијалектом, односно Милутиновим говором. Ради боље карактеризације лика, Милутинов говор карактерише екавски изговор (са присуством икавизама) и низ дијалекатских особина карактеристичних за шумадијско-војвођански дијалекат.

Иако бисмо, како смо унапред наговестили, могли помислити да у роману нема идиоматске диференцијације, последње поглавље оспорава нашу мисао, будући да је Живанин (и само њен) говор диференциран у односу на Милутинов и говор осталих ликова¹⁰; наиме, њен говор не припада шумадијско-војвођанском дијалекту, коме припада Милутинов, већ се у Живаниновом говору сусрећемо са јекавском заменом старог гласа јат.

Бог ти помого, дијете.

Јесам, ја сам Живана Милутинова [...].

Баш, вала, тако – за инат судбини.

А ти ли си тај, благо мени! И благо мом Милутину.

Чула сам, чула. Све сам чула. Причали ми ови наши кад су се вратили са робије [...].

Иако није експлицитно изражено, читаво последње поглавље представља дијалог између Живане и синовца. Имплицитно нису изражена питања које је Живани постављао Милутинов синовац, али на основу њених одговора можемо извести такве закључке.¹¹ Финитна реченица романа гласи: *Добро, дијетце, немој се ти здої шоїа сикираїи, іроћи ће шо ја ће се на Милушина забораваїи, ко да није нишиїа дило, ко да није ни іосїојао; немој, длаїо мени, ти своју младу душу іроваїи и іерейїиїи, нека ти је доїом іросїо; Милушин је био сїар човек – све ја іако, волим ја шїо је он дошо и шїо Милушина има ко да жали, вако, насамо, кад дође и седне іоред*

¹⁰ Интересантна је чињеница да Живанину идиоматску диференцијацију примећујемо тек на крају романа. У њеним дијалозима са Милутином, диференцијација није била заступљена.

¹¹ Наиме, стиче се утисак да је имплицитно садржано питање које је Живани упутио Милутинов „синовац“, будући да се њен говор јавља у форми одговора на питање: *Да ли сїе Ви Живана, Милутинова жена?*

вајџре, увече, без ведла. Приповедање завршава Милутинова жена Живана.

У роману се сусрећемо са дијалозима¹² и полилозима¹³ који су, углавном, кратки и сажети, али често са више реплика. Они нису означени наводницима већ цртом, и тај начин маркирања управног говора присутан је у читавом тексту. Учеснике у дијалогу препознајемо на основу контекста или њиховим именовањем у ауторској дидаскалији.

УПРАВНИ ГОВОР

Под управним говором подразумевамо дословно преношење говора некога лица. Он може бити изражен независносложеном или зависносложеном реченицом. Управни говор има шест подмодела које је представио Милош Ковачевић (в. 2012а). На реализацију управног говора, према речима наведеног аутора, могу утицати бројни критеријуми: а) критеријум компоненте некомплетности; б) критеријум ортографске немаркираности; в) критеријум недословности; г) критеријум неизречености, што доводи до тога да се управни говор може јавити као *реплика дијалога* или *неуведени управни говор, слободни управни говор, уведени*

¹² Наводимо пример дијалога:

Моје ђред кућом, мајка и жена, ђограниле. Добро је, живе су и беле су им мараме. Ја не издржа – зовнем.

Милуџине, јеси ли џи?! – џоџрча ми Живана доџазом.

Јесам, Живана – кажем, а она сџаде џреда ме, џа ко да ми не верује. Рекла ди џо џласу, каже, а, еџо, не личиш ми на се.

Осџадо без ока, Живана – врдџам ја џлавом усџрању (Роровић, 1986, стр. 51). У наведеном примеру дијалог се одвија између Милутина и његове жене Живане, што сазнајемо њиховим именовањем у ауторској дидаскалији.

¹³ Наводимо пример полилога који се одвија између Павла, Милутина и Василија.

Милуџине, – јави се Павле – де је нама Младен?

Како де је? – џоџедам, сџварно, нема Младена.

Младене, Младене! – нема џа.

Вичемо, не озива се. Глас нам се врађа из џудура.

Да се враџимо, није он далеко, засџо је. Наки не деже – Павле се џовраџи, а нас неколико за џим.

Ено џа! – Василије џрви уџлега Младена. У снџу (Роровић, 1986, стр. 29–30).

слободни уйравни ѱовор, фрайменйарни цийаий или фрайменйарни уйравни ѱовор, недословни уйравни ѱовор, неуйравно-уйравни ѱовор, изречени и неизречени уйравни ѱовор (Ковачевић, 2012а, стр. 13–38).

Како Ковачевић истиче, „с обзиром на обавезне структурне компоненте модела, управни говор је увијек бинарна синтаксичка јединица, чији су нужни конституенти: а) говор лика (‘не-аутора’) као смисаони центар и б) говор аутора као компонента преко које се говор лика уводи у текст. Говор лика као туђи говор ортографски се маркира у писаном тексту, јер се од ауторске компоненте преко које се уводи у текст одваја или цртом или наводницима. Ауторска компонента као пратилачки текст аутора уз ‘туђи говор’ назива се ауторска дидаскалија или конферанса“ (Ковачевић, 2019а, стр. 31). Ауторска дидаскалија указује да је у питању пренесен туђи говор. Заправо, њена основна улога је да идентификује говорника пренесеног туђег говора. Њен „граматички центар, по правилу заузимају глаголи типа *verba dicendi*“ (Ковачевић, 2019а, стр. 31). Она се и ортографски издваја од осталог текста и обележава се наводницима или цртом. Може се налазити у препозицији (тада се, по правилу, обавезно ставља двотачка), постпозицији или интерпозицији. Наш корпус бележи примере са ауторском дидаскалијом у све три позиције.

СЛОБОДНИ УПРАВНИ ГОВОР

Уколико у управном говору дође до изостављања неке од компонента карактеристичних за управни говор, у питању је слободни управни говор. Зависно од тога да ли у управни говор улази или не улази ауторска дидаскалија, слободни управни говор се дели на неуведени и уведени слободни говор (Ковачевић, 2012а). У нашем корпусу забележили смо примере и са уведеним и са неуведеним слободним управним говором.

УВЕДЕНИ СЛОБОДНИ УПРАВНИ ГОВОР

Уколико се приликом дословног преношења туђег говора укину ортографски маркери, а остану ауторска дидаскалија и говор лика, јавља се посебан тип управног говора, који се назива *уведени слободни уйравни ѱовор*. Како Ковачевић истиче, овај подтип говора показује највећи број графостилемских могућности „како у погледу употребе правописног знака за одвајање дидаскалије и говора лика тако и у погледу избора употребе великог

или малог слова“ (Ковачевић, 2012а, стр. 19–20). Наш корпус бележи примере са оваквим начином преношења туђег говора. У ексцерпираним примерима дидаскалију ћемо истаћи подвлачењем, а управни говор курзивом.

Увредам прилику да прићем Младену насамом и све му скинем са срца, а он ме резили: *Не може се, вели, о њој судити из сељачкој ојанка. То су круја њишања историје и њолишке, њвоји су, вели, видици скучени, Милушине. Ти, вели, њовориш ко да њи је Срем њуђа земља. Срем је, вели, наша земља, у њему жи-ве најбољи Срди (Роровић, 1986, стр. 16).*

А жена ко жена, не жали га, каже: *Милушине, може се десити, не дај Боже, да њојнеш, ња нека се види да си био домаћин човек (Роровић, 1986, стр. 8).*

Јеврем ми за леђима догорада: *немој, Милушине, са мрњваца нејријашељској да скидаш обућу, сњићи ће ње несрећа, вели, скини је са нашеј мрњваца, има и – њоказује ми рукама на сњрмовачке њоложаје (Роровић, 1986, стр. 17).*

Уведеним слободним управним говором Милутин врши реконструкцију говора својих саговорника, будући да роман представља евокативну причу о ратним догађајима, који бивају пренесени кроз говор наратора (Милутина) и нису обележени употребом наводника или црте који су показатељи цитираности туђег говора чиме се „дезактуализује компонента његове аутентичне, а јача значење апликативне сликовитости“ (Бабић, 2014, стр. 149). Будући да се ауторска дидаскалија у забележеним примерима јавља у препозицији, управни говор одвојен је двотачком и употребом великог почетног слова (у примерима 1 и 2) или малог слова (пример 3). Уколико обратимо пажњу на структуру ауторске дидаскалије, приметимо да она садржи глаголе говорења (*казати*, *вели* – можемо их сматрати стилски неутралним), али и глаголе који садрже компоненту говорења¹⁴ (*резилити*¹⁵, *дојорадити*¹⁶ – појачавају експресивност управног

¹⁴ Милош Ковачевић их назива прегнантним глаголима. Њима се указује на начин на који је реплика саопштена (уп. Ковачевић, 2000, стр. 255–258).

¹⁵ Глагол *резилити* садржи компоненту говорења „срамотити, брукати, ружити, кудити“ (РСМ 5, 1973, стр. 494).

¹⁶ *Бојорадити* дисмо, такође, могли сврстати у групу глагола који садрже компоненту говорења, будући да се јавља у значењу „преклињати, усрдно молити понављајући стално 'бога ради', просити“ (РСМ 1, 1967, стр. 236).

говора), уз истицање субјекта који изговара наведене речи (Младен, Живана, Јеврем).

НЕУВЕДЕНИ СЛОБОДНИ УПРАВНИ ГОВОР

У лингвистичкој литератури се под слободним управним говором подразумева говор лика без конферанси и ортографских маркера: знакова навода, црта. На тај начин туђи говор своди се само на говор лика. У нашем корпусу забележили смо следеће примере са неуведеним слободним управним говором:

(1) Шта је ово питам Младена – онако насамо, у поверењу. А он ми душа наша, објашњава. *Бујари су нам пресекли одсиујницу низ вардарску долину и набацили нас на Алданију, грујої љуша немамо* (Роровић, 1986, стр. 19).

(2) И све нас доктор Ристић учи како треба да се држимо кад на улице изађемо. *Немојте диии смешни и здунени, исїравише се и іледајше ойворено, ви сше војска, дили сше војска, шшо се сад йосїиђујеше [...]* (Роровић, 1986, стр. 36).

(3) А моја мајка, Гвозденија, ко да је знала, стражари код секире, не да ми прићи. *Сикиром се кућа не драни, неїо сїрїљењем* (Роровић, 1986, стр. 56).

Неуведени слободни тип управног говора чест је начин преношења туђег говора у анализираном роману. Он није најављен нити посебно истакнут употребом ортографских знакова,¹⁷ али је на основу контекста, али и на основу употребљених заменичких и глаголских облика, јасно да је у питању директан начин преношења говора. Контекст нам пружа могућност идентификације говорника (Младен, доктор Ристић, Гвозденија/мајка).

ФРАГМЕНТАРНИ УПРАВНИ ГОВОР

У нашем корпусу забележили смо примере са употребом фрагментарног управног говора.¹⁸ Наиме, *фраїменїарни цишїаї* или

¹⁷ Како бисмо истакли управни говор, употребили смо курзив.

¹⁸ Лексеме и синтагме које је Поповић ставио под наводницима и истакао курзивом, не представљају у свим случајевима фрагментарни цитат, већ служе као начин маркирања датог садржаја (Ковачевић, 2019в, стр. 287), о чему сведоче примери: (1) Али реко: Немој, Перо, Манојло је рањаван, човек је болестан, и стока је скапавала *на љушевима наше судбине* (Роровић, 1986, стр. 53); (2) Да ли си, чича, видео «црвене»? – *пријахује један на коњу, ваљда је официр* (Роровић, 1986, стр. 102).

фрагментарни управни говор подразумева дословно навођење дела говора лика, који је укључен у структуру ауторског или неуправног говора (Ковачевић, 2012а, стр. 21). Наиме, како М. Бабић наводи, појава фрагментарног управног говора у вези је са уплитањем тачке гледишта лика у тачку гледишта наратора (Бабић, 2014, стр. 149).

Примери са фрагментарним управним говором:

(1) Поштено да ти кажем, синовче, нисам будала, видим што видим, наоблачило се грдно; опет јека од сватова, опет се неко «царство небеско» спомиње и неко Косово припрема – стра ме, политика је курва, свака кука себи вуче [...] (Роровић, 1986, стр. 74).

(2) И поп Коста постао војвода, назвао се «орашачки», ко да је његов Орашац. И да је бар из Орашца родом. Мало му је што су га људи поштовали, мало му што има шесторо деце, попадију и тријес кошница чела, него оће још и влас, војводом се прогласио. Нико више не сме да га ословљава ко пре, да му каже «попе», или «оче», сви га зову – «војводо»! (Роровић, 1986, стр. 80).

У наведеним примерима можемо уочити да је фрагментарни цитат означен графостилемски – употребом наводника, како би се нагласило да је у питању туђи говор. Фрагментарним управним говором у забележеним примерима постиже се преношење туђих речи које бивају контекстуално уклопљене у говор наратора – Милутина. На тај начин, према мишљењу М. Бабић, наглашава се „његова неактуелност у временском оквиру приповиједања, јер тај говор представља раније или давно изречени говор.“ (Бабић, 2014, стр. 149). Ове конструкције можемо сматрати хибридни, јер како Бахтин истиче, оне по својим граматичким карактеристикама и композиционим обележјима припада једном говорнику, али су заправо „помешана два исказа, два говорна манира, два стила, два 'језика' два смисаона и два вредносна видокруга“ (Bahtin, 1989, стр. 63).

НЕДОСЛОВНИ УПРАВНИ ГОВОР

Уколико при преношењу говора лика као управног, исказ не буде дословно пренесен (онако како је изречен), већ се јавља у виду препричаног или уопштеног исказа, реч је о недословном управном говору (Јањушевић Оливери, 2015, стр. 135). У нашем

корпусу забележили смо два примера са недословним управним говором, што нам сведочи о томе да овај начин преношења туђих речи није чест у роману *Књига о Милутину*.

Зато ћутим, а он једнако држи руку на мом рамену и све се осврће да га ко не види, па ми вели: чича Милутине, џака је и џака сџвар¹⁹, ово је револуција, она не може без жртава (Роровић, 1986, стр. 130).

Ама, жено, слушај ти мене, немој да се касни – џака је и џака сџвар, испричам јој шта је било са ћупријом, а она ћипи, оће за очи (Роровић, 1986, стр. 88).

У забележеним примерима сусрећемо се са недословним преносом говорног садржаја Милутиновог саговорника у примеру (1), али и Милутиновог сопственог говора, у примеру (2). Да је у питању недословни управни говор показују редупликационе деиктичке лексеме²⁰ џака и џака. Будући да је одређени део садржаја исказан деиксама, односно недословно пренесен, сматра се да је он ирелевантан и да акценат није на том делу садржаја.

ИЗРЕЧЕНИ И ПОМИШЉЕНИ УПРАВНИ ГОВОР

Управни модел, с обзиром на то да ли глагол у ауторској дидасталији садржи компоненту изговорености или неизговорености, може се реализовати у два подмодела: 1) изречени управни; 2) неизречени или помишљени управни говор (Ковачевић, 2012а). Код изречених управних говора у ауторској дидасталији јављају се глаголи који указују да је исказ изречен. Слично је и са помишљеним или неизреченим управним говором. Наиме, у њему се најчешће срећемо са глаголима попут: *мислим се, ћуџим, размисљам*, који указују да је у питању исказ који није изречен, већ помишљен. У нашем корпусу забележили смо оба подмодела управног говора.

ИЗРЕЧЕНИ УПРАВНИ ГОВОР:

(1) Мени је ово трећи рат, а теби, Перо, и твом брату Јефти није ни први – *кажем* (Роровић, 1986, стр. 9); (2) Полакоте,

¹⁹ Курзивом смо истакли деиктичке лексеме.

²⁰ У улози деиктичких лексема јављају се заменице или заменички прилози (Ковачевић, 2012б, стр. 319).

учо, полако, немој тако све из једног витиља, нисмо ми деца – вели Павле и намигује на ме (Роровић, 1986, стр. 6); (3) Добро, Велиборе, а колико ће то да кошта? – *јави се* Чедољуб Петровић, био онда још жив (Роровић, 1986, стр. 7).

ПОМИШЉЕНИ ИЛИ НЕИЗРЕЧЕНИ УПРАВНИ ГОВОР:

(1) Ласно је убити једног принца и једну жену, ама рат се не добија убијањем принчева и жена – *мислим се* (Роровић, 1986, стр. 6); (2) Суде, свевишњи, зашто је он школе учио и по Београду базо – *мислим се, ал се савлађујем* (Роровић, 1986, стр. 40); (3) Е баш добро што смо опет страдали за неку словенску браћу – *мислим се, ал ћућим* (Роровић, 1986, стр. 16); (4) Твоја кућа и твој отац чекају те, то је тачно, ал ти нећеш доћи, *мислим се*, тебе ће у кречану, а можда и нас за који дан (Роровић, 1986, стр. 18); (5) *Не смем рећи* – много је за један народ, поготову овако мали као што смо ми, ако га буду нагонили да умире за сваку реку. Ваљда свака река има свој народ који треба да умире за њу (Роровић, 1986, стр. 25); (6) Ја станем, па *се мислим*: узесмо Македонију лево од Вардара, а сад изгубисмо Србију. И толике људе. А колико ли ће нас још остати по овим планинама и јаругама, *јомишљам*, која је то рачуница (Роровић, 1986, стр. 19); (7) Слабо ја знам о рекама, а за ову први пут чујем. *А не смем рећи*: е, мој поручниче, и несрећниче, зар си се школовао да би омаловажавао свој народ (Роровић, 1986, стр. 25).

Будући да роман има за циљ да прикаже ратна дешавања и превирања, али и Милутинове унутрашње „борбе“ и неслагања, тематика романа је условила постојање већег броја примера са *јомишљеним јовором*. Иако ликови својим коментарима иницирају Милутина да изнесе своје ставове, они нису увек изговорени. У стању неслагања, узбурканости, Милутин не изражава увек својим саборцима властита схватања и виђење ситуације, већ то предочава читаоцу употребом помишљеног говора.

УПРАВНИ МОНОЛОШКИ ГОВОР

Употреба ја-форме приповедања „подразумијева управни говор као доминантни тип преношења говора, и то у форми монолога“ (Ковачевић, 2019б, стр. 83–84). Слично Ненадићевом *Дорошеју*, у коме, према речима Ковачевића, „монолошки управни говор представља пандан ауторском ’ја’“ (Ковачевић, 2019б, стр.

84), и у Поповићевом роману наилазимо на такву ситуацију. У нашем корпусу сусрећемо се са примерима у којима се јавља управни монолошки говор, који није било лако разликовати од неизреченог или ти помишљеног управног говора, будући да се и у управном монолошком сусрећемо са глаголима који указују да исказ није изречен.

Монолошки управни говор, како Ковачевић истиче, није синтаксичко-стилистички јединствена категорија, него се може остварити у различитим варијантама, односно може се јавити као: *слободни управни говор у функцији ауторској говора, солилоквијумски управни говор, или монолошки говор у форми реторичкој питања* (Ковачевић, 2019б, стр. 84). Управни монолошки говор није посебно истакнут на графостилемском нивоу, иако се у појединим делима они посебно истичу (уп. Ковачевић, 2012б, стр. 316–318). Наш корпус показује присуство сва три типа управног монолошког говора, што је донекле и очекивано и у складу са темом и начином приповедања.

Наводимо пример управног монолошког говора у функцији ауторског говора:

Не могу тачно рећи у ком оно месту беше, тек доделише воду волове. Скупило се, богами, седамдесет волова које од артиљерије, које од коморе (Роровић, 1986, стр. 26).

Следи пример са управним солилоквијумским монолошким Милутиновим говором:

Склони се ја, па кући. У себи кажем: подаље од меане, Милутине, нема никакве потребе да ти некога јашеш и да исправљаш криву Дрину, ти имаш своја посла, своју кућу и стоку. Домаћину и честиту човеку за јахање је потребан коњ, није комшија. Па је л' тако! Што да јашем једног меанцију, тако рећи једног простака. Ако не буде веће асне од мог ратовања, нека је и меанцији богом просто (Роровић, 1986, стр. 53–54).

У нашем корпусу забележили смо и управни монолог у форми реторичког питања:

Не могу да будем паметан: зашто убијају и оне који већ умиру? Ваљда су прокљували да имамо по коју сребрну црквицу и по који жућак – показали им Срби кад су куповали сено за волове и коње (Роровић, 1986, стр. 24–25).²¹

НЕУПРАВНИ ГОВОР

Неуправни говор подразумева преношење туђих речи уз извесне модификације. Јавља се насупрот управном говору. Неуправни говор, попут управног, може се јавити у неколико подмодела, те разликујемо: неконекторски неуправни говор, експресивни неуправни говор, полууправни говор, дословни неуправни говор, слободни неуправни говор или неправи управни говор и полуслободни неуправни говор (в. Ковачевић, 2012а).

Преношење туђег говора врши се обликом зависносложене реченице. Неуправни говор структурише се према принципима хипотаксе (Ковачевић, 2012а, стр. 18). Он се састоји од ауторске дидаскалије и репродукованог исказа. Ауторска дидаскалија је главна клауза, док неауторов говор има форму зависне клаузе. Разлика између управног и неуправног говора уочава се и на плану ортографије. Наиме, за разлику од управног, неуправни говор није маркиран правописним знацима (наводницима или цртом).

Наводимо примере са неуправним говором:

(1) После нам официри објашњавају како смо у Срем кренули да њомоїнемо наше савезнике, да Шваде и Мађаре вежемо за седе (Роровић, 1986, стр. 15).

(2) А тај перорез јуче му дао престолонаследник, кад је обилазио положаје, па Војислав сав срећан беше. Фалио ми се да ће њерорез однеїи кући, да се Дикинци њим њоносе. И да ња чувају (Роровић, 1986, стр. 12).

(3) Грују беше добар човек, штета што погиде тако брзо. Кажу да је сїрадо неїде на Злаїибору, дио рањен, ња кад су њини осїуїили у Нову Варош и осїавили рањенике, Немци дошли и изїазили њенковима, целу долницу, ња и јадної Груја, дої да му душу њпросїи (Роровић, 1986, стр. 88).

Примери у којима је неуправни говор истакнут курзивом, јесу форме изричних клауза са везницима како и да који служе за преношење туђег говора као неуправног, уз коришћење глагола *објашњаваїи*, *хвалиїи* (дијалекатски *фалиїи*) и *казаїи*. У

²¹ Овај пример бисмо могли посматрати и као Милутинов унутрашњи дијалог.

наведеним примерима (изузев трећег) јасно се може одредити лик чији говор Милутин преноси. Међутим, у примеру (3) Поповић врши преношење неуправног говора лица чији идентитет није саопштен „или чији идентитет није релевантан за ток приче, због чега аутор бира безличну форму (*кажу, њрича се*), којом уводи индиректни говор“ (Јањушевић Оливери, 2015, стр. 132). Поред наведених примера забележили смо и примере неуправног говора у којима примећујемо одсуство везника, што их сврстава у модел *неконекторској неуправној* говора.²²

А Рака Троцки се узмуво, криво му на Павла. Брани Арнауте. Они су, *каже*, људи недужни, они су народ сиромашан, много израбљиван. Срби су се грдно огрешили о овај народ (Роровић, 1986, стр. 28).

Може се, *вели*, видети и да се много не завирује – стра га, ваљда, да се ми не обрукамо у Африци, ал де може Србин да не завирује, све му чудно, и стока им није ко наша, а растиње – поготову (Роровић, 1986, стр. 35–36).

Као што можемо видети из наведених примера, у дидаскалији се налазе глаголи говорења (*каже* и *вели*). Посебно је занимљив други пример, у коме се јавља и Милутинова реплика на исказ изражен неуправним говором.

СЛОБОДНИ НЕУПРАВНИ ГОВОР

Слободни неуправни говор одлика је само романескне књижевности (Ковачевић, 2019). Он подразумева „изговарање туђих рјечи као да су властите“, а од неуправног говора се разликује „тима што није уврштен као зависна реченица, што није ни управни, а од управнога разликује се тиме што су према њему три лица примијењена као у неуправноме“ (Катић, 1986, стр. 354). Слободни неуправни говор се може реализовати у две варијанте: са уводним глаголом, и без уводног глагола (Ковачевић, 2012г, стр. 268). Слободни неуправни говор меша ознаке два дискурса, два стила, два језика, два семантичка и аксиолошка система (Prins, 2011, стр. 185). Он представља „уједињење аутор-

²² Како Ковачевић наводи „Модел неконекторског неуправног говора дијели са (основним) моделом неуправног говора све граматичке особине, осим присуства везника. А редуција везника подразумијева укидање формалне граматичке везе између ауторске дидаскалије као управне клаузе и исказа говорника (лика) као зависне клаузе“ (Ковачевић, 2012а, стр. 25).

ског и говора лика“ (Ковачевић, 2019а, стр. 36). У литератури се још назива и неправи управни говор. Овај тип говора се од управног разликује по одсуству везника и ауторске дидаскалије.

Како Ковачевић наводи, „избор предикатских и замјеничких форми – што диференцирају управни говор, с једне и неуправни и слободни неуправни говор с друге стране – зависи првенствено од тога да ли је *наратор* (*приповједач*) укључен активно (као *поворник* или *саговорник*) у *поворни догађај* који се слободним неуправним говорном евоцира“ (Ковачевић, 2012в, стр. 333). Зависно од укључености или неукључености наратора као говорника или саговорника, Ковачевић издваја два, а с обзиром на критеријум броја четири, синтаксичка модела слободног неуправног говора: 1) неукљученост наратора подразумева „*прећварање првога лица једнине или множине* из управног говора у *преће лице једнине или множине* у слободном неуправном говору“ и 2) укљученост наратора које подразумева „*прећварање другога лица у прво, или обрнуто: првога лица у друго*“ (Ковачевић, 2012в, стр. 333).

У нашем корпусу забележили смо пример са употребом слободног неуправног говора. Користећи начин који користи Ковачевић, у загради ћемо, и уз употребу стрелице, навести реконструкцију глаголских и заменичких облика управног говора:

Круна, влада и политичари су приметили кавгу и заподенули рат. Ако си бре, и краљ, мораш разумети. Ја сам ти круну сачувао. Сачекај побогу, док јунице стасају, да се отеле па да Милутин [*←ја*] подигне [*←подићем*] и телад и да и' прода [*←продам*] ко бикове, па да буде и за Милутина [*←мене*] и за државу, не може држава да узме све, а Милутин [*←ја*] да остане [*←останем*] го ко пиштољ, није мени држава мађија, ама нисам ни ја њој пасторче (Роровић, 1986, стр. 60).

У слободном неуправном говору „с апстрактно-граматичке тачке гледишта – говори аутор, док с тачке гледишта стварног смисла целог контекста – говори јунак“ (Бахтин, 1980, стр. 164). У књизи о Милутину, Милутин је и наратор и лик. Наиме, како нам показују забележени примери са слободним неуправним говором, догађај из прошлости предочава нам Милутин, али притом не користи облик управног говора (прво лице једнине), већ га саопштава из перспективе наратора. Заправо, како забележени пример показује, долази до замене ја-форме припове-

дања, он-формом, о чему нам сведоче глаголски (прода: продам) и заменички облици (Милутина: мене).

ПОЛУСЛОБОДНИ НЕУПРАВНИ ГОВОР

Према речима Ковачевића, полуслободни неуправни говор „служи за преношење изреченог говора лика с уједињеном тачком гледишта аутора и лика“ (Ковачевић, 2012а, стр. 31). Заправо, полуслободни говор служи за нараторову евокацију говора некога лица или пак за евокацију властитог дијалога са неким другим ликом. Овај тип неуправног говора по својим структурним карактеристикама подударан је неконекторском неуправном говору, будући да поседује ауторску дидаскопију и препричани исказ лика (Ковачевић, 2019б, стр. 88). У нашем корпусу сусрећемо се са примерима употребе полуслободног неуправног говора који представљају евокативни говор који је Милутин Ђоравећи у затвору препричао синовцу. Наводимо неке од њих:

А начелник се прави невешт. Шетка, унервозио се, гризе дрк. Не разуме [←Не разумем], каже, зашто он [←ја] мене [←*иједе*] не би могло да уапси [←не дих мојао да ухайисим]; није [←нисам], вели из нашег [←вашег] краја него отуд из бивше Аустрије па не зна [←не знам], санћим, зашто он [←ја] не сме [←не смем] да ме [←*ије*] апси [←хайисим] (Роровић, 1986, стр. 62).

Нигде никог у чаршији, ни псето да пређе преко улице, само ми, гомила ислужених ратника, убледели, слушамо и гледамо поманиталог четничког мајора како се дере и све више застрашује коње. Неће [←нећу] он [←ја] да чека [←*да чекам*] француске гумене куглице из наши [←*ваших*] докони прича са Крфа. Зна [←знам] он [←ја], каже, нема те скупштине у којој се може са комунистима причати, а поготову нема комунистичке скупштине у којој ће било ко од комуниста моћи да говори, а тешко да ће и они шта смети да кажу у својим скупштинама (Роровић, 1986, стр. 108–109).

Као што нам примери показују, полуслободним типом неуправног говора, Милутин препричава већ изречени говор лица именованих у ауторској дидаскопији, користећи облик трећег лица јединине, уместо првог. О томе сведоче употребљени заменички и глаголски облици.

КЊИГА О МИЛУТИНУ КАО ПОЛИФОНИЧНА СТРУКТУРА

У роману *Књиџа о Милутину* преплићу се различити типови говора, како би се што боље приказао свет ликова, њихови ставови и погледи, ратна дешавања, и извршила њихова реконструкција. Тиме добијамо једну полифоничну структуру²³, односно долази до стварања „разнолике игре говора“ (Bahtin, 1989, стр. 80). У врло кратким деловима текста, срећемо велики број различитих типова говора. Наиме, приповедајући о дешавањима из прошлости Милутин се јавља и као говорник и као саговорник, што је условило и промене у формама приповедања и смене типова говора.

Добро, бре, Босанац – питам га – јеси ли ти досад знао да си Босанац и да си ми брај, или си ти дознао њек овде, на Сјирмову? Од која сам се ја досад бранио и од која ја морам да дежим са своје земље – не дозвољавам да ме прави будалом. Знаш ја ко је мени брат. Томе не треба да ме уче ни краљ ни влада. Па је л’ тако? Како то да је мени Босанац брат, је л’ ја нисам брат Босанцу! Заврљачим ону чизму, сетим се нашег учитеља и станем га псовати за све што нам је о Младобосанцима причо: да ће сву Босну да дигну и са нама да се сврстају (Роровић, 1986, стр. 17).

Како у наведеном примеру можемо приметити, долази до мешања већег броја типова говора. Наиме, у првим двома интегративним реченицама Милутин преноси властите изговорене речи користећи форму управног говора. Након тога следи неизречени управни монолошки говор солилоквијумског типа, којима Милутин изражава властита схватања и на крају неправни говор са везником *га*, којим је Милутин реконструисао говор свога учитеља.

Начелник се упрео. Шетка. Трља браду. Погледа ме, па мане главом. Штџа би било, вели, кад би краљу сва сељачка џисма, ваше жалде и кукумавчења, сјизала у руке. Чуди њега [← Чуди мене], каже што смо ми [←штио сје ви] сељаци овамо [←овде] у Србији навикли да разговарамо [←га разјоварише] са нашим [←са вашим] владарима како нам кад устреба [←како вам кад устјреба]. Е, сад не може џако, вели џрошла су џа време-

²³ О полифонији типова туђег говора у Рисојевићевим романима писала је Миланка Бабић (в. Бабић, 2014, стр. 146–150).

на. Није више држава што је била, нији је владар више ваш, сељачки! (Поровић, 1986, стр. 63).

У приказаном примеру прва четири парцелисана исказа имају улогу ауторског говора. Затим следи неконекторски тип неуправног говора. У следећем исказу Милутин препричава дијалог у коме је био активни учесник и врши евокацију начелничког говора коришћењем полуслободног неуправног говора (долази до претварања ја-форме приповедања у он-форму приповедања).

ЗАКЉУЧАК

Књига о Милутину представља структурно сложenu творевину, добијену преплитањем и укрштањем различитих перспектива и типова говора – различитих модела и подмодела управног и неуправног говора. У приповедању су присутне две перспективе: ауторска, којом нам Милутин приповеда о догађајима из прошлости, и перспектива у којој се Милутин појављује као активни учесник у дешавањима, те се тиме стиче утисак да је Милутин стално присутан и у времену и у простору о ком приповеда.

Иако може изгледати да сви јунаци романа говоре истим језиком, који се истовремено јавља и као глас аутора, Поповић допушта јунацима и да сами проговоре, што доводи до тога да се чешће јављају форме са управним говором. У роману смо забележили следеће типове управног говора: неуведени и уведени слободни управни говор, недословни управни говор, фрагментарни управни говор, изречени и помишљени управни говор, управни монолошки говор. Иако смо забележили већину подмодела управног говора, наш корпус није показао присуство неуправно-управног типа говора. Управни говор се у роману, углавном, маркира употребом црте (изузев фрагментарног који се обележава наводницима) и двотачком одваја од ауторске дидаскалије, уколико се она јавља у препозицији. Поред наведене позиције, забележили смо и ауторску дидаскалију у интерпозицији и постпозицији. Освртом на њену структуру, уочили смо да у највећем броју примера садржи глаголе говорења (*verba dicendi*) или глаголе које садрже компоненту говорења и појачавају експресивност, уз истицање субјекта. Експресивност исказа појачана је и употребом бројних дијалекатских особина шумадијско-војвођанског дијалекта (у Милутиновом и говору

осталих ликова) и источно-херцеговачког у Живанином говору.

Када је у питању модел преношења туђег говора као неуправног, у роману смо уочили присуство неконекторског неуправног говора, слободног неуправног говора и полуслободног неуправног говора. Иако бисмо очекивали да најдоминантнији тип говора буде слободни неуправни говор, будући да је овај тип говора карактеристичан за романескну књижевност, наш корпус показује другачије стање.

На крају, остаје нам да закључимо да *Књиџа о Милутину* представља врло шаролику творевину насталу мешавином различитих типова говора, уклопљених као говор у говору.

ИЗВОР

Popović, D. (1986). *Knjiga o Milutinu*. Beograd: NIRO „KNJIŽEVNE NOVINE“.

ЛИТЕРАТУРА

Ашић, Т. и Додиг, М. (2014). Слободни индиректни говор у романима „Тврђава“ и „Дервиш и смрт“ Меше Селимовића и његови преводни еквиваленти у француском језику. У: М. Ковачевић (ур.), *Наука и глобализација*, 8/1. Том 1/1 (377–392). Источно Сарајево: Филозофски факултет.

Бабић, М. (2014). Однос ауторског и туђег говора у роману „Босански целат“ Ранка Рисојевића. У: М. Ковачевић (ур.), *Наука и глобализација*, 8/1 (141–153). Источно Сарајево: Филозофски факултет.

Јањушевић Оливери, А. (2015). Типови туђег говора у *Башићи сљезове доје* Бранка Ћопића. У: М. Ковачевић (ур.), *Наука и слобода*, књига 9, Том 1/1 (129–144). Источно Сарајево: Филозофски факултет.

Ковачевић, М. (2000). Прегнанција у ауторској дидаскалији. У: М. Ковачевић, *Стилистика и драматика стилских фигура* (245–261). Београд: Јасен.

Ковачевић, М. (2012а). О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора. *Српски језик*, XVII, 13–38.

Ковачевић, М. (2012б). О типовима туђег говора у роману *Сара* Петра Сарића. У: М. Ковачевић, *Лингвистика књижевности* (310–329). Београд: СКЗ.

Ковачевић, М. (2012в). Синтаксичко-стилистичке особине слободног неуправног говора у романима Меше Селимовића и Скендера Куленовића. У: М. Ковачевић, *Лингвистика књижевности* (330–350). Београд: СКЗ.

Ковачевић, М. (2012г). Стилско-језичке карактеристике бајки *Долина јорјована* Тиодора Росића. У: М. Ковачевић, *Линівосиилисџика књижевној џексиа* (254–273). Београд: СКЗ.

Ковачевић, М. (2012д). Језичка слика рата у роману *Тој је био врео* Владимира Кеџмановића. У: М. Ковачевић, *Линівосиилисџика књижевној џексиа* (274–296). Београд: СКЗ.

Ковачевић, М. (2019а). Умјесто увода шта је то интегрална стилистика. У: М. Ковачевић (ур.), *Сџилске доминанџе срџских џрозних џисаџа* (7–42). Андрићград: Андрићев институт.

Ковачевић, М. (2019б). Специфичности Ненадићевог *Дороџеја* у језичкој типологији модерног српског романа. У: М. Ковачевић (ур.), *Сџилске доминанџе срџских џрозних џисаџа* (75–102). Андрићград: Андрићев институт.

Ковачевић, М. (2019в). Језичко-стилске особине исказивања етничко-вјерских контраста у Ђопићевим причама. У: М. Ковачевић (ур.), *Сџилске доминанџе срџских џрозних џисаџа* (273–294). Андрићград: Андрићев институт.

Мимовић, М. (2018). Типови туђег говора у роману *Зло џрољеће* Михаила Лалића. У: Г. Јашовић (ур.), *Милорад Ђораџ, џегаџој и научни радник* (213–222). Косовска Митровиџа: Филозофски факултет.

Николић, М. (2020). Србистичка истраживања типова туђег говора током последње две деценије. *Срџски језик: сџудуџе срџске и словенске*, XXV, 287–301.

Реџић, Е. (2019). Типови туђег говора у роману „Митрова Америка” Петра Сарића. *Зборник раџова Филозофској факулџеџа*, XLIX, бр. 1, 125–140.

РМС 1 (1967). *Речник срџскохрвајској књижевној језика*, књиџа прва. Нови Сад – Загреб: Матиџа српска – Матиџа хрватска.

РМС 3 (1969). *Речник срџскохрвајској књижевној језика*, књиџа трећа. Нови Сад – Загреб: Матиџа српска – Матиџа хрватска.

РМС 5 (1973). *Речник срџскохрвајској књижевној језика*, књиџа пета. Нови Сад: Матиџа српска.

Bahtin, M. (1980). *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.

Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Beograd: Nolit.

Katnić Bakaršić, M. (2001). *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.

Katičić, R. (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: JAZU.

Prins, Dž. (2011). *Naratoški rečnik*. Beograd: Službeni glasnik. Доступно на: https://kupdf.net/download/derald-prins-naratoški-renik_59c3072b08bbc5a8126870cc_pdf

MILICA J. DEJANOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

TYPES OF OTHER PEOPLE`S SPEECH IN *THE BOOK OF MILUTIN*
BY DANKO POPOVIĆ

The subject of this paper are different types of speeches in the novel *The Book of Milutin* by Danko Popović. The paper provides description of different types of speeches and their modifications. Structural characteristics of direct and indirect speech of the corpus will be presented and analysed. The analysis is based on the classification first presented by Miloš Kovačević.

KEYWORDS: types of speech; author speech; direct speech; indirect speech; The Book of Milutin; Danko Popović.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСТОРИЈА

СЛАВИША Д. НЕДЕЉКОВИЋ¹

МИЛОШ З. ЋОРЂЕВИЋ²

АЛЕКСА М. ПОПОВИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ИСТОРИЈУ

ПРИЛИКЕ У ЦЕНТРАЛНИМ ОБЛАСТИМА СТАРЕ СРБИЈЕ КРАЈЕМ ХVIII И ПОЧЕТКОМ ХIХ ВЕКА

САЖЕТАК. Кроз читав ХVIII век, Османским царством дивљала је анархија чије су последице директно погађале хришћанске поданике, који су осећали све већу имовинско-правну несигурност. Турска централна власт готово да није ни постојала. Иако је Порта више пута покушавала да, низом фермана и берата, обузда анархију и сепаратистичке покрете, мало шта је било постигнуто на том плану. У годинама након Велике сеобе, почело је насељавање арбанашких племена из планинских области северне Албаније. Подржавани од османских власти, Арбанаси су у наредним деценијама средишње области Старе Србије претворили у поприште феудалне и племенске анархије и крвавог разрачунавања са српским православним живљем.

Кључне речи: Арбанаси; зулуми; Османско царство; ратови; српски народ; Стара Србија; читлук-сахибијски систем.

---

¹ slavisa.nedeljkovic@filfak.ni.ac.rs

² milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

³ aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

Рад је примљен 6. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

Од средњег века, па до почетка српског устанка 1804. године, под Србијом су подразумеване области које су обухватале простор од Београда до Велеса и од Кладова до малисорских планина. Стварањем устаничке државе, јавља се ново поимање њених граница. До пред крај XVII века, Срби су све територије на којима су живели називали једним општим именом – српске земље (Јагодић, 2016, стр. 26–36). За време дуге турске владавине, изворни називи српских земаља опстајали су упоредо са турским административно-управним називима и то не само међу Србима него и у европској литератури. У појединим случајевима, као у случају имена Рашка, много дуже код европских путописаца и истраживача, него код Срба. Када је после Другог устанка, кнез Милош упорним и стрпљивим радом настојао да од турског Београдског пашалука створи аутономну кнежевину у границама одређеним Букурешким мировним уговором, све српске области, које су остале ван граница трибутарне српске кнежевине добиле су нов назив. Још давне 1820. године, Вук Караџић је све области јужно и југозападно од Милошеве Србије, које су се налазиле између речних токова Дрине, Лима и слива Јужне Мораве, назвао заједничким именом *Сџара Србија* (Терзић, 1997, стр. 91–110; Шешум, 2017, стр. 74–81; *Косово и Мејхохија у српској историји*, 1989, стр. 191).

Стара Србија је била веома значајна за Србију и српски народ уопште. Она заузима пространи део Балканског полуострва и има најкраће прилазе обалама Јадранског и Егејског мора. Она има везе са скоро свим балканским земљама и у томе се са њом није могла поредити ниједна територија на Балкану. Смештена између Јадрана и Егеја, Стара Србија се налазила на раскршћу два велика пута који су у средњем веку пролазили преко Балканског полуострва. Први друм је полазио од Венеције, затим се преко Дубровника, Босне и Новог Пазара (Трговишта) спуштао на Косово, а одатле на југ до Скопља, Солуна, Сереза и Цариграда. Други пут је, полазећи од лука између Котора и Драча, обилазио на југ Скадарско језеро, па је потом преко Белог Дрима долазио до Призрена, одакле се спуштао на Косово, где се затим спајао са босанским друмом (Гравије, 1995, стр. 9). Ова територија била је не само кључ Моравско-вардарске долине већ и област у којој су се спајале две балканске комуникације. Свако ко је под својом влашћу држао раскрснице ових путева могао је да обезбеди доминантан положај на Балканском полуострву. За Србију је то било од велике важности, јер је она преко косов-

ско-метохијске котлине, добијала најкраћу везу и једини природни излаз на Јадранско море (Рот, 1996, стр. 145–148; Чемерићић, 1937, стр. 692–693). Стара Србија представљала је у средњем веку језгро средњовековне Србије, око кога су се груписале све остале српске земље. У њој су се налазили најважнији српски центри: Рас, Призрен, Приштина и Скопље. Створен ради потребе да се истакне историјско право Србије на одређене територије које су се још увек налазиле под турском влашћу, појам *Сѝара Срдија* представљао је израз историјске свести, који је у себи садржао темеље српске духовности и националног идентитета (Јагодић, 2016, стр. 36). Овај значај Старе Србије за интересе Србије и српског народа био је познат и Турској. Због тога се она, скоро два века, здушно трудила да уништи српски народ на овим просторима и да га замени за њу поузданијом арбанашком популацијом.

Пораз велике турске војне силе под Бечом (1683) означио је коначно повлачење Турске царевине из Угарске и Ердеља и осипање османске власти на европском југоистоку, уз дефинисање нових основа за уређење границе са аустријском царевином Карловачким миром 1699. године (Parvev, 2010, стр. 138–140; Реџаљ, 2015, стр. 23; Abou-el-Haj, 1969, стр. 468). Удружене против исламске опасности, хришћанске државе су извршиле снажан притисак на Османско царство. Све је ово значајно подстакло Србе који су у Хабзбуршкој монархији и Венецији видели савезнике у борби за ослобођење од вишевековног турског ропства. Продор аустријске војске у Србију и освајање Београда (1688) охрабрило је Србе, који су се у значајнијем броју укључили у борбу против турских одреда. Када се након спаљивања Скопља командант аустријске војске генерал Енеја Силвије Пиколомини повукао у Призрен, ту га је сачекало око 20.000 људи, са чијим старешинама је склопио уговор о заједничкој борби против Турака (Самарџић, 1985, стр. 81–86). Међутим, недуго потом, Пиколомини је преминуо од куге, а аустријски команданти више су гледали на Србе као на подјармљено становништво него као на равноправне савезнике, тако да је пљачкање и злостављање становништва узело шире размере. Разочарани понашањем царске војске, српски устаници почели су да одустају од договореног савезништва. Крајем 1689. године, Турска царевина је мобилисала своје снаге и кренула је у велику контраофанзиву. Након пораза аустријских трупа код Качаника почетком 1690. године, малобројне српске снаге нису могле да зауставе

велику турску силу, већ су уз борбу почеле да се повлаче ка западу и северу земље. У стопу их је пратила турска војска која се на сваком кораку сурово светила српској хришћанској раји (Радоњић, 1950, стр. 93–110). Суочени са бесом турске војске, најтеже су страдали Приштина, Призрен и Пећ. Царски ферман о амнестији и обустави прогона стигао је прекасно. Језива одмазда погодила је и остале крајеве Србије. Тако је на подручју тек основаног Београдског пашалука број становника који су плаћали порез смањен за осам пута (Богдановић, 1985, стр. 82–85). На удару турских одреда, у којима је било и исламизованих Арбанаса, нашле су се бројне српске цркве и манастири, као и старе српске задужбине. Арбанаси из племена Гаши опљачкали су Високе Дечане, убиле игумана и отели најбоља манастирска имања. На позив аустријског цара Леополда I, патријарх Арсеније III Чарнојевић је са делом високог свештенства превео и знатан део издеглог становништва на тле јужне Угарске. Међу њима је било и доста Срба са Косова и Метохије. Све ово што се дешавало значајно је уздрмало положај Пећке патријаршије и имало великог удела на њено касније укидање. Велика сеоба Срба, која се догодила 1690. године, представљала је преломни догађај у историји српског народа у централним областима Старе Србије. Систематско уништавање српског живља, праћено великим прогоном, имало је разорне последице за ове старе српске територије (Самарџић, 1990, стр. 8).

Оно што није урадио турски јатаган, учинила је куга, тако да су многа села у централним областима Старе Србије остала потпуно празна. Најтежа последица до које је дошло након Велике сеобе и повлачења српског становништва са Косова и Метохије била је десрбизација ових области. То је створило простор за насељавање Арбанаса, који су почели систематски да насељавају запустеле српске области. После Прве и Друге сеобе Срба, почео је да се мења етнички састав становништва у Старој Србији. Досељена арбанашка племена из северне Албаније населила су се у делимично напуштена српска села у којима је један део српског становништва почео да прелази у ислам. Тако су, крајем XVIII и почетком XIX века, Арбанаси били скоро једини становници у Хасу, Дреници, Шаљи, Руговској клисури, у селима испод падина Скопске Црне Горе и у качаничком крају. У планинским крајевима су се српска села задржала само у Средачкој и Сиринићкој жупи, на обронцима Шар-планине, у Старом Колашину и у горњем току Ибра. Ова померања становништва пре-

судно су утицала на живот Срба и његов даљи развитак (Лутовац, 1955, стр. 265–280).

Међутим, треба напоменути да, иако су након 1690. године запустеле читаве области, Велика сеоба ипак није значила потпуну десрбизацију ових територија, како се то раније помињало у српској историографији. У прилог томе сведочи и податак да су се Срби у Призренском и Вучитрнском санцаку 1717. и 1736. године, подизали на оружје против Турака, што јасно показује да је српски народ у средишним областима Старе Србије још увек био значајно бројан и да је могао да угрози османску власт на овим територијама (Шешум, 2017, стр. 30).

У годинама након Велике сеобе, почело је насељавање арбанашких племена из планинских области северне Албаније. Подржавани од османских власти, Арбанаси су у наредним деценијама средишње области Старе Србије претворили у поприште феудалне и племенске анархије и крвавог разрачунавања са српским православним живљем. За пет векова турске доминације на Балканском полуострву догодиле су се велике демографске промене (Аутор, 2019, стр. 166–168). Долазећи из Азије, Турци су са собом донели један од најефикаснијих начина да се осигура једна територија и потчини један народ. То је било уништавање и расељавање несигурног становништва и његова замена новом, поузданијом популацијом. Европска и светска историја бележе много примера да се средиште државног простора једног народа временом померало на друго место, стварајући нови национални центар. Све је то нарочито дошло до изражаја на турбулентном Балканском полуострву, где је дијаспора постала типична историјска судбина малих народа. Много су, ипак, ређи примери када је народ плански потискиван са свог основног етничког простора, као што се то десило српском народу у Старој Србији (Павловић, 2001, стр. 486–488).

Верски прозелитизам ислама владајуће државне религије у Турској био је искључиво усмерен ка повећању броја муслимана. Поред исламизације српског становништва, то је подразумевало и довођење муслиманског арбанашког становништва и његово насељавање у централним областима Старе Србије. Турске власти су директно подстицале насељавање јер је то било у складу са њиховим политичким интересима (Гравије, 1995, стр. 9–10). Наоружани исламом, Арбанаси су у заузимању територија били веома безобзирни и нису презали ни од каквих злочина. Од Великог бечког рата, турске власти су у Србима виделе бун-

товнике и опасне противнике, а у Арбанасима савезнике и борце за очување Османског царства. Арбанаси су на тај начин стекли право да без страха од икакве казне нападају српско хришћанско становништво. Ако би која разбојничка чета и била ухваћена, она би после слања у неки већи административни центар била ослобођена и са даровима послата натраг.⁴ Миграције Арбанаса наставиле су се кроз цео XVIII век. За време аустријске управе у Србији, међу протоколима Београдске администрације, налазе се и жалбе Арбанаса на дуготрајно издржавање контумаца приликом преласка границе са стоком коју су гонили на испашу (Митровић, 1988, стр. 268). Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XVIII века, Арбанаси из племена Маврићи из фиса Соп, који су првобитно били насељени у околини Пећи, мигрирали су на север у Крушевачки санџак. Тамо су за веома кратко време направили велике проблеме тамошњим властима. Осioni Арбанаси насртали су не само на српску рају већ и турске трговачке караване и ханове. Њихов терор био је толико велики да је Порта 1771. године издала ферман о њиховом протеривању у Метохију. Искористивши заузетост власти око ратова са Црном Гором, Маврићи су успели да се населе у Изморнику, долини Моравице, Голаку, Лабу, Пустој реци и Кумановско-прешевској Црној Гори. Најсевернији домет арбанашких миграција обухватио је српске вароши: Алексинац, Чачак, Карановац (Краљево), Трстеник, Баточину и Ђуприју. Избијање Српске револуције 1804. године затекло је Арбанасе у овим варошима као припаднике турских гарнизона и само је ослободилачки устанак Срба спречио њихово даље ширење по унутрашњости Београдског пашалука (Шешум, 2017, стр. 37–38). Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Турској у XVIII и првим деценијама XIX века био је условљен правним нормама и економским односима у Османском царству. Све до Париског мировног конгреса и проглашења Хатихумајуна (1856), хришћани су представљали категорију становништва која се по свему морала разликовати од владајућег дела османског друштва, од муслимана. Разлика између хришћанске раје и правоверних муслимана била је присутна на сваком месту и свакој прилици.⁵

⁴ Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела, Инострано одељење (даље: МИД-И), 1847, ф V, р 58, Но 4885, Начелство Крушевачког округа – Попечитељству иностраних дела, Крушевац 30. новембар/12. децембар 1847.

Основна категорија која је одређивала друштвене и аграрно-правне односе између хришћана и муслимана у Турској, била је вера. Верско учење ислама и шеријатски закони јасно су дефинисали положај немуслиманског становништва као грађана другог реда, које није имало право да утиче на друштвене, политичке и економске прилике у Османском царству. Све што се тицало политичког живота и државног уређења било је искључива привилегија муслимана. Хришћани су могли да се друштвено организују само преко верских установа, чији је статус био признат и од шеријатског законодавства и од султана и Порте. Због тога је свако јавно иступање хришћана за побољшање друштвеног и аграрно-правног положаја било схваћено као нарушавање поретка у Царству, те је као такво наилазило на отпор турске државне управе, али и ширих слојева муслиманског друштва (Аутор, 2012b, стр. 22–26; Нушић, 1986, стр. 205–208).

Званичан став који су турске власти заузимале у односу на своје хришћанске поданике, а који је подразумевао веће слободе и равноправнији положај, углавном је био резултат притиска великих сила. Међутим, упркос бројним царским ирадама и званичном курсу турске државне политике, у свакодневним односима и контактима муслимана са хришћанима преовлађавали су верска нетолеранција и својеврсни сегрегационизам. У Турској је потчињено хришћанско становништво морало да живи у посебним махалама, обично на периферији. Хришћани нису смели самовољно, без путних исправа – тескера, напуштати места у којима су становали. Хришћанска раја се морала склањати Турцима са пута док они не прођу. Хришћанима је било забрањено да носе оружје, да се баве одређеним занатима, могли су да носе одећу само од одређених материјала и боја, нису смели да имају веће и боље куће но што су куће муслимана итд. (Стојанчевић, 1971, стр. 106–107; Гавриловић, 1909, стр. 39–40).

Постојало је неколико разлога због којих муслиманска друштвена организација није била толерантна према хришћанима у Турској. Ови су разлози били политичке, економске и друштвене природе и били су главна кочница која је спречавала успешно спровођење реформи у Османском царству и побољшавање положаја хришћанског становништва. Под јаким утицајем верске идеологије, шеријатских закона и исламских верских кругова, друштвено-политичка свест муслиманског ста-

⁵ АС, Књажева Канцеларија (даље: КК), XII, бр. 190, Јанићије Радовић – кнезу Милошу Обреновићу, Јагодина 10/22. август 1822.

новништва у Турској, за дуги временски период скоро да није претрпела никакве измене у свом ставу према положају хришћанске раје у Османском царству. Турске државне институције у судству, привреди и управи омогућавале су владајући положај муслимана над хришћанима, што је гарантовало конфесионално-сталешку структуру Турског царства. Идеолошку основу свега тога чинило је шеријатско законодавство које је, уз помоћ својих правних инструмената, држало потчињено хришћанско становништво у таквом положају које му је онемогућавало националну, политичку, економску и културну еманципацију (Хаџи Васиљевић, 1905, стр. 35–50; Аутор, 2012а, стр. 8–10).

Наредни рат Османског царства и Аустрије (1716–1718) означаје почетак новог прогона Срба у Старој Србији. Покушај побуне против Турака, до кога је крајем рата (1717) дошло у Вучитрнској кази, био је у крви угушен и довео је до нових репресалија и прогона. Пожаревачким миром (1718) наступио је период мира од деветнаест година, након чега је дошло до новог рата између Аустријског и Османског царства (1737–1739). Главномандујући аустријске војске и победник у претходном рату, принц Еуген Савојски, преминуо је 1736. године, што се одразило и на војна постигнућа Аустријског царства. Београдским миром (1739) Аустрија је морала да Османлијама преда и Србију са Београдом, што је неминовно изазвало нова миграциона кретања српског становништва. (Samardžić, 2011, стр. 19; Нерпнер, 2019, стр. 90; Berenger, 2014, стр. 31; Roider, 1982, стр. 46; Ágoston, 2011, стр. 105; Braubach, 1962, стр. 41). Слично догађајима од пре неколико деценија, и у овим дешавањима учествовало је српско становништво из средишњих области Старе Србије (Павловић, 2001, стр. 486–488). У средишњим областима Старе Србије поново је избио устанак, у коме је учествовало око 10.000 српских бораца. Побуњеним Старосрбијанцима придружила су се и црногорска племена, као и арбанашко католичко племе из Северне Албаније – Клименти. Међутим, и поред велике жеље Старосрбијанаца да збаци турско-исламски оков и напакон задобију слободу, поновила се ситуација из 1690. године. Притиснута бројним турским трупима, малобројна аустријска војска је почела да се повлачи са бојишта. Занесени верским фанатизмом, наступајући турски одреди су одмах по доласку у српске области почели да врше репресалије над српским становништвом. Казнене јединице османске војске, сачињене углавном од татарских одреда и башибозука, сурово су се разрачунале са срп-

ским живљем у Косовској котлини. Нарочито су тешко пострадала српска села у околини Липљана, Приштине и Вучитрна. Увидевши да ће потпуно изгубити рају која је, поред феудалних, имала и пореске обавезе према османској држави, Порта је прогласила општу амнестију. Међутим, заплашени језивим турским репресалијама и пуни неповерења према турским причама о царској милости и амнестији, косовско-метохијски Срби су се поново одлучили на сеобу, овога пута под патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом. Повлачење српских збегова у Аустрију, представљало је снажан миграциони талас, који је трајао неколико месеци и одвијао се у више праваца (*Косово и Метохија у српској историји*, 1989, стр. 152–160; Урошевић, 1965, стр. 105–106).

Последњи рат између Аустријског и Османског царства, који је на подручју Србије вођен од 1788. до 1791. године, оставио је значајне последице на средишње области Старе Србије. Иако су овога пута ратна дејства заобишла ове старе српске историјске области, сукоб Османског царства са Русијом и Аустријом изазвао је талас верске нетрпељивости која се сручила на српско становништво у Старој Србији. У нападима на српска села предњачили су Арбанаси, који су као припадници османске војске или као разбојници- качци наставили да угрожавају имовину и животе незаштићеног српског становништва. Убиства, пљачке, отмице жена и деце, као и злочини сваке врсте, дешавала су се у многим областима Старе Србије (Батаковић, 1988, стр. 230–234; Богдановић, 1985, стр. 110–116). Убијање ненаоружаних људи, отмица српске деце и девојака, представљала је за Арбанасе прилику да међу својим саплеменицима стекну углед великих јунака. Њихова храброст била је нарочито подстакнута чињеницом да хришћани нису смели да носе оружје. Ако би који Србин кришом набавио оружје и успео да се одбрани од нападача сусрео би се са нападом читавог фиса. У том случају, преостало му је само да погине или да остави целокупно имање и побегне у Србију. Сталним нападима и пљачкањима српских имања Арбанаси су себи осигуравали стални извор прихода. Насилним убирањем приноса, отимањем стоке, сечом шума Арбанаси су издржавали читаве фисове. Истовремено, потискивањем српског становништва, они су стварали простор за досељавање својих саплеменика из северне Албаније⁶ (Љушић, 2011, стр. 46–53;

⁶ АС, МИД-И, 1847, ф V, р 58, Но 5067, Начелство Чачанског округа – Попечителству иностраних дела, Чачак 22 октобар 1847.

Јагодич, 2016, стр. 17–22; Батаковић, 1988, стр. 30; Слијепчевић, 1983, стр. 118–122; Аутор, 2012а, стр. 45–60).

Кроз читав XVIII век Османским царством дивљала је анархија чије су последице директно погађале хришћанске поданике, који су осећали све већу имовинско-правну несигурност. Турска централна власт готово да није ни постојала. Иако је Порта више пута покушавала да низом фермана и берата обузда анархију и сепаратистичке покрете, мало шта је било постигнуто на том плану. Да би се у немирним румелијским областима увео ред, осигурале области, путеви и кланци, била је потребна снажна и модерно опремљена војска. Како оружане снаге Османског царства у то време нису могле ефикасно да одговоре на бројне изазове који су се јављали широм Румелије, наредбе које су се слале из Цариграда нису давале готово никакве резултате и представљале су мртво слово на папиру (Слијепчевић, 1983, стр. 84–92). Главно обележје тешке политичке ситуације у Старој Србији била је анархија. Јавна безбедност скоро да није постојала. Путеве су контролисале банде качака, па се друмовима могло кретати искључиво уз јаку оружану пратњу турских заптија, или уз заштиту арбанашких племена која су контролисала делове саобраћајница на племенској територији (Стојанчевић, 1999, стр. 90–92).

На немирној територији Старе Србије су се између арбанашких паша водили прави мали феудални ратови око тога ко ће загосподарити овим областима и ставити под своју власт стотине српских села. Јаке борбе водиле су се у пећком, вучитрнском, гњиланском и митровачком крају. У борби за стицање политичког утицаја и административног положаја унутар турског система власти жестоко су се сукобљавале најмоћније арбанашке феудално-родовске породице. Војне јединице биле су сачињене углавном од Арбанаса из северне Албаније или Метохије. У овим сударима највише су страдали српски сељаци, који су у вихору ратног разарања губили све што су поседовали; неретко и свој живот. Сукоби паша, забита и ајана били су чести и интензивни, па су и представници царских власти морали више пута да интервенишу како би смирили дубоко завађене стране и спречили још веће разарање (Стојанчевић, 1994, стр. 185–187). Суочени са низом ратова, побуна, терором башибозлука и многобројних крцалијских банди, многи хришћани су били дотерани на сам руб физичке егзистенције. У то време, знатан број муслиманске раје отишао је у јаничаре, тако да су

све њихове дотадашње пореске обавезе, аутоматски биле пребачене на њихове хришћанске суседе. Ови ванредни намети још више су појачали ионако тежак фискални притисак на хришћанску рају. Анархија која је дивљала османским царством, донела је хришћанској раји читлук-сахибијски систем. У многим кадилуцима широм Старе Србије локални моћници слали су своје људе да притискају и тероришу српске сељаке, не би ли их силом натерали да прихвате чифчијски однос. Један део су убили или протерали са имања и на тај начин су себи обезбедили читлуке. Поред феудалних обавеза према својим новим господарима, српске чифчије су имале и обавезу да бране читлук од напада околних паша, као и да издржавају војску која је учествовала у тим сукобима. Крај 18. века обележили су бројни пљачкашки походи појединих паша, који су показали сву размену анархије и потпуну немоћ централних власти да заведе мир у овим областима. Тако је, средином 1750. године, дукађински⁷ мутесариф сакупио разбојничке чете и опустошио српска села у Вучитрнском санџаку. Слично се десио и 1776. године, када је дивши ђаковачки мутесариф, са око 8.000 Арбанаса из северне и средње Албаније, упао у Метохију и том приликом опљачкао бројна српска села. Под удар арбанашких пљачкашких чета нашли су се, између осталих и поседе манастира Високи Дечани (Шешум, 2017, стр. 39–40).

Кроз читав XVIII век, положај Срба у Османском царству био је веома тежак. Оптерећено бројним порезима и наметима, као и читлучењем које је често, силом било наметнуто од муслиманских господара, српско становништво је све јаче материјално пропадало. Тешку ситуацију додатно су погоршавале бројне качачке банде, башибозук и јаничари, који су систематски пљачкали српску рају. Неиздржљивост овако тешког положаја изнедриће у првим годинама XIX века жељу за ослобођењем од вишевековне турске власти, која ће се 1804. године манифестовати у Београдском пашалуку, са издијањем Првог српског устанака.

⁷ Дукађин – северни предео средишне Албаније.

ИЗВОРИ

АРХИВСКА ГРАБА

Архив Србије, Књажева Канцеларија (даље: КК), XII, бр. 190, Јанићије Радовић – кнезу Милошу Обреновићу, Јагодина 10/22. август 1822.

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Инострано одељење, 1847, ф V, р 58, Но 4885, Начелство Крушевачког округа – Попечителству иностраних дела, Крушевац 30. новембар/12. децембар 1847.

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Инострано одељење, 1847, ф V, р 58, Но 5067, Начелство Чачанског округа – Попечителству иностраних дела, Чачак 22. октобар 1847.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Митровић, М. (1988). *Подаци о Срдији у њојоколима Дворској райној савеза у Бечу (1717-1740)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић, Д. (прир.) (1988). *Савременици о Косову и Меџохији 1852-1912*. Београд: Српска књижевна задруга.

Богдановић, Д. (1985). *Књија о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Васиљевић, Хаџи Ј. (1905). Арнаутски покрет у XIX веку. *Рајник*, 59 (4), 59 (5-6), 495-510, 637-668.

Гавриловић, М. (1909). *Милош Обреновић, књија III*. Београд: Српска књижевна задруга.

Гравије, Г. (1995). *Сџара Срдија и Алданија*. Приштина: „Јединство“.

Јагодић, М. (2016). *Срдија и Сџара Срдија (1839-1868) наслеђе на јују*. Београд: Истотијски институт.

Лутовац, М. (1955). *Гора и Ојоље*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Љушић, Р. (2011). *Вујкина враџа, Хроника њодјорској села Исџок, Први гео*. Београд: „Фреска“.

Нушић, Б. (1986). *Косово, ојис земље и народа*. Београд: „Просвета“.

Павловић, С. К. (2001). *Исџорија Балкана*. Београд: Сlio.

Радоњић, Ј. (1950). *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Рот, Х. (1996). *Косовски искони*. Београд: „Никола Пашић“.

Самарџић, Н. (1985). Савремена штампа о Великој сеоби Срба. *Исџорјски часојис*, XXXII, 81-86.

Самарџић, Н. (1990). Велика сеоба Срба 1690. У: *Три века сеобе Срба*. Приштина: „Јединство“.

- Самарџић, Р. и др. (ур.) (1989). *Косово и Мейхохија у српској историји*. Београд.
- Слијепчевић, Ђ. (1983²). *Српско-арбанашки односи кроз векове са њоседним осврћом на новије време*. Хилместир: Самиздат.
- Стојанчевић, В. (1971). *Јужнословенски народи у Османском царству од Јегренској мира 1829. до Париској конгреса 1856. године*. Београд: Издавачко-штампарско предузеће ПТТ.
- Стојанчевић, В. (1994). *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад: „Прометеј“.
- Стојанчевић, В. (1999). Историјски преглед прогона и нестајања Срба у Метохији и на Косову за време турске управе (до 1912). *Добровољачки гласник*, 13 (IX), 90–98.
- Терзић, С. (1997). Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912. *Историјски часопис*, XLII–XLIII, 91–110.
- Урошевић, А. (1965). *Косово*. Београд: „Научно дело“.
- Чемерикић, М. (1937). Трговина, занатство, индустрија и кредитне установе у Старој Србији од 1875. до 1937. године. У: А. Јовановић (ур.), *Сјоменица двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије (692–693)*. Скопље: Скопско научно друштво – Штампарија „Јужна Србија“.
- Шешум, У. (2017). *Србија и Стара Србија (1804–1839)*. Београд: Филозофски факултет.
- Abou-el-Haj, R. A. (1969). The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703. *Journal of the American Oriental Society*, 89 (3), 467–485, <https://doi.org/10.2307/596616>
- Ágoston, G. (2011). The Ottoman Wars and the Changing Balance of Power along the Danube in the Early Eighteenth Century. In: J. Pešalj, N. Samardžić, Ch. Ingraо (Eds.), *The Peace of Passarowitz, 1718* (93–108). Indiana: Purdue University Press.
- Berenger, J. (2014). *The Habsburg Empire 1700–1918*. New York City: Routledge.
- Braubach, M. (1962). *Die Geheimdiplomatie des Prinzen Eugen von Savoyen*. Köln: Springer Fachmedien.
- Parvev, I. (2010). „Krieg der Welten“ oder „Balance of Power“: Europa und die Osmanen, 1300–1856. In: I. Dingel, M. Schnettger (Eds.), *Auf dem Weg nach Europa: Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten* (131–145). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Pešalj, J. (2015). The Distinctiveness of the Habsburg–Ottoman Border in the Eighteenth Century. In: M. Baramova, G. Boykov, I. Parvev (Eds.), *Bordering Early Modern Europe* (21–38). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Roider, K. A. (1982). *Austria’s eastern question: 1700–1790*. Princeton: Princeton University Press.

Samardžić, N. (2011). The Peace of Passarowitz, 1718: An introduction. In: J. Pešalj, N. Samardžić, Ch. Ingraio (Eds.), *The Peace of Passarowitz, 1718* (9–37). Indiana: Purdue University Press.

Нерпнер, Н. (2019). The Treaties of Požarevac and their impact on Europe. *Испраживања*, 30, 87–96; doi: 10.19090/i.2019.30.87-96

SLAVIŠA D. NEDELJKOVIĆ

MILOŠ Z. ĐORĐEVIĆ

ALEKSA M. POPOVIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

CIRCUMSTANCES IN THE CENTRAL AREAS OF OLD SERBIA
IN THE LATE 18TH AND EARLY 19TH CENTURIES

Throughout the 18th century, anarchy raged through the Ottoman Empire, the consequences of which directly affected Christian subjects, who felt growing property and legal insecurity. The Turkish central government almost did not exist. Although Porta repeatedly tried to curb anarchy and separatist movements with a series of firmans and berets, little was achieved in that regard. In the years after the Great Migration, the settlement of Arbanasi tribes from the mountainous areas of northern Albania began. Supported by the Ottoman authorities, in the following decades, the Arbanassis turned the central area of Old Serbia into a scene of feudal and tribal anarchy and bloody reckoning with the Serbian Orthodox population. Burdened with numerous taxes and levies, as well as reading, which was often imposed by force by Muslim masters, the Serbian population was increasingly materially declining. The difficult situation was further aggravated by numerous Kachak gangs, bashibozluk and janissaries, who systematically plundered the serbian christian population. The unbearable situation will give rise in the first years of the 19th century to the desire for liberation from the centuries-old Turkish rule, which will be manifested in the outbreak of the First Serbian Uprising in 1804 in the Belgrade pashaluk.

KEYWORDS: Albanians; Oppression; The Ottoman Empire; Wars; The Serbian People; Old Serbia; The System of the Chiflik-Sahibs.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ВЕСНА С. ЗАРКОВИЋ¹
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ, ПРИШТИНА–ЛЕПОСАВИЋ

ДИПЛОМАТСКЕ АКТИВНОСТИ И СУСРЕТИ ПЕТРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА И НИКОЛАЈА II РОМАНОВА УОЧИ БАЛКАНСКИХ РАТОВА

САЖЕТАК. У раду се говори о активностима српских и руских дипломата и сусрети-ма краља Петра I Карађорђевића и руског цара Николаја II у Петрограду уочи балканских ратова. Политичке прилике на Балкану у првој деценији XX века утицале су на Краљевину Србију да се више ангажује и потражи помоћ Русије. Томе је допринела агресивна политика Аустроугарске и анексија Босне и Херцеговине која се поклопила са проглашењем независности Бугарске. Заоштравање односа Краљевине Србије са Аустроугарском и колебљива политика бугарског владара утицали су на Русију да се активније укључи у решавање балканских питања.

У Краљевини Србији је постојала потреба за зближавањем са Русијом и састанком двојице владара. Захваљујући ангажовању дипломата двеју земаља, краљ Петар I је два пута посетио руског цара, први пут 1910, а затим и 1911. године. Приликом сусрета разговарало се о бројним питањима, а најзначајније је што је Србија успела да придобије Русију за стварање балканског савеза.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина Србија; Русија; Петар I Карађорђевић; Николај II Романов; дипломатске активности; балкански савез.

---

¹ vesna.zarkovic07@gmail.com

Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

Рад је примљен 24. јула 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

Краљевина Србија се почетком XX века, након смене династија наша у незавидном положају. Тежње Аустроугарске су постале све отвореније и видљивије, а анексијом Босне и Херцеговине не само да није испунила и завршила свој програм него је продубила балканско питање које је све више узимало маха. Према мишљењу министра иностраних дела Милована Миловановића, Аустроугарској није био циљ да у том тренутку отворено уђе у сукоб са Краљевином Србијом, него да је стави у своју службу и преко ње оствари зацртане циљеве. За постизање замишљеног плана најпре је требало изазвати раздор између Србије и суседних балканских земаља, а пре свега Бугарске. На тај начин, према аустроугарским проценама, Србији би изостала помоћ Русије, која би у том случају подржала Бугарску. Такође, било је планирано да се уруши унутрашње уређење у Србији и истовремено створи раздор са Црном Гором.² Међу дипломатама у Бечу све чешће су се могле чути приче о решености Аустроугарске да не дозволи уједињење Србије и Црне Горе ни по цену рата (*Die Grosse Politik*, 1924, стр. 99–100, др. 5435).

Расположење које је било присутно у дипломатским круговима Двојне монархије приморало је Србију да потражи помоћ и заштиту Русије. Српска страна је напорно радила на том пољу и међу њеним политичарима као примарно питање наметало се зближавање са Русијом, која је једина у том тренутку могла да спречи агресивну аустроугарску политику на Балкану. Сви напори који су чињени са српске стране нису уродили плодом, јер су многа питања остала нерешена. Као битно, наметало се тзв. завереничко питање, које је Србију довело у кризу и спутавало на спољнополитичком плану. Иако се Србија наша у таквим околностима, њена дипломатска активност је била усмерена на придобијање Русије и покушаја да издејствује сусрет краља Петра I Карађорђевића са руским царем Николајем II Александровичем Романовим. Састанак владара двеју земаља добрим делом је зависио и од тренутне руске дефанзивне политике на Балканском полуострву. Дипломате Краљевине Србије, па и сам краљ су сматрали да би овај сусрет имао велики значај, а нарочито након посета кнежева Бугарске и Црне Горе руском цару. У пролеће 1905. године, на предлог Владе у Београду потекла је иницијатива и руској страни упућен предлог о састанку двојице владара. Међутим, тај предлог није наишао на одобрење,

² Државни архив Србије (=ДАС), Збирка Милована Миловановића (=ММ), др. 16, л. 1.

али је допринео да се српске дипломате, на инсистирање Јована Жујовића, састану и детаљније размотре ово питање. На састанку је утврђен курс спољне политике и одлучено да се створе бољи услови за краљево путовање, а нарочито да се сачека потписивање мировног уговора на Далеком истоку. У међувремену је завереничко питање било решено, али у наредне три године посета краља није организована. Након окончања рата са Јапаном, Русија је показивала веће интересовање за догађаје на Балкану и активније се укључивала у њихово решавање (Живојиновић, 2009, стр. 444).

Односе између Србије и Русије реметили су руски санстефански планови у вези са Бугарском. Међутим, руско поверење у Бугарску, чије се проглашење независности поклопило са анексијом Босне и Херцеговине, било је доведено у питање. Ова два догађаја нису случајна коинциденција и било је очигледно да је то последица међусобног договора Аустроугарске и Бугарске, о чему се говорило у дипломатском свету (Ђоровић, 1992, стр. 155). На то је утицала и Фердинандова променљива политика која је могла да доведе до потпуног окретања Аустроугарској. Таква политика Бугарске реметила је планове Русије и умањивала њен утицај на Балкану. С друге стране, дошло је до заштравања односа између Србије и Аустроугарске. Настала криза је допринела зближавању са Русијом, а велики утицај на односе двеју словенских држава имао је Николај Хенрикович Хартвиг који се од 1909. године налазио на месту руског посланика у Београду (Историја српског народа, VI–1, 1983, стр. 183).

У Србији се много година раније размишљало о посети краља Петра I руском цару, али у Русији није постојало расположење за реализацију ове идеје. Од смене династија и доласка на власт Петра I Карађорђевића постојали су бројни покушаји Београда да приволи Двор у Петрограду и прими у посету новог српског краља. Посланство Краљевине Србије и њен посланик у Петрограду Димитрије Поповић су имали информације од Александра Петровича Извољског и Николаја Валеријевича Чарикова да није било речи о доласку краља Петра.³ Министар иностраних дела Краљевине Србије Милован Миловановић је самоиницијативно разговарао са руским послаником у Београду Василијем Сергејевим и изразио жељу о краљевој посети. Миловановић је

³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914 (=ДСПКС), књ. III, св. 5/1, стр. 191, док. 13.*

био мишљења да би се на тај начин поправиле не само унутрашње прилике у Србији него и односи Србије и Бугарске. Његово мишљење је делио краљ, Влада али и сви озбиљнији политичари у земљи. Посета српског краља, по Миловановићу, утицала би и додатно подстакла Русију да покаже веће интересовање за Србију. Зато је посланику у Петрограду саветовао да дискретно покрене ово питање у званичним руским круговима.⁴ Након добијених инструкција, посланик Поповић је телеграмом обавестио Министарство иностраних дела у Београду да је цар, због унапред планираних путовања, заузет током лета.⁵ Од Николаја Валеријевича Чарикова је сазнао да би руски владар био очаран посетом краља и да би на томе требало инсистирати након већ планираних царевих путовања.⁶ Зато је министар спољних послова Миловановић мислио да је најпогоднији тренутак да краљ већ на јесен отпутује у Русију. Своје уверење је изнео посланику Поповићу у извештају, у којем је тврдио да би посета била ефектнија ако би се организовала у Петрограду, краљу био додељен руски пук и указана иста пажња као и осталим балканским владарима у свечаним приликама.⁷ Овакве Миловановићеве идеје, па и жеље о руском пуку за Чарикова нису биле прихватљиве јер је мислио да о томе одлучује цар. Иако је наглашавао цареву позитивну реакцију након сазнања о планирању посете са српске стране, Чариков је сматрао да краљево путовање не треба да буде предмет дипломатских преговора, већ приватног договора двојице владара, који би се реализовао преко поверљивих посредника. Као погодну личност за такав договор наводио је руског посланика у Београду Сергејева.⁸ Цар је био расположен за сусрет са српским краљем и о томе сведоче речи не само Чарикова него и Извољског, изговорене српском посланику у Петрограду.⁹ Иста сазнања, добијена од своје Владе, али и приватним путем, имао је и Сергејев, који је уверавао Миловановића да су разлози за посету српског краља Русији оправдани и да ће се она реализовати.¹⁰ Позитиван став руских дипломата, али и цара још више је допринео да се у Министарству инострани-

⁴ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 349, док. 145; Живојиновић, 2009, стр. 444.

⁵ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 354, док. 148.

⁶ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 357–358, док. 151.

⁷ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 364, док. 156.

⁸ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 365–366, док. 158.

⁹ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 381, док. 172.

¹⁰ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 404, док. 191.

них дела у Београду интензивира питање краљеве посете. Зато се Миловановић сусрео са Сергејевим, који је преузео обавезу да код свог министра иностраних дела настави са инсистирањем да се српске молбе повољно реше.¹¹

Српске дипломате у Београду и Петрограду су тежиле да се посета реализује што раније, али због царевих планираних обавеза то није било могуће. Зато се у разговору између Чарикова и Поповића могао чути предлог да се сусрет двојице владара организује на Криму. Српски посланик је сматрао да је бољи избор Петроград, што је подразумевало да је потребно сачекати још неко време. Одлуку о месту и термину сусрета није могао да донесе ни министар спољних послова Извољски, већ је коначно решење зависило од цара.¹²

Посланик Поповић је 17. јуна 1909. године известио Миловановића да је Извољски пренео Чарикову цареву одлуку да се посета организује у Петрограду. Након овог сазнања Поповић је планирао да се ангажује око припрема и што свечаније организације.¹³ У руском министарству иностраних дела нису имали ништа против што је за место сусрета одређен Петроград, али су наглашавали да ће цар своје обавезе окончати тек средином децембра.¹⁴

Према сазнањима Поповића, добијеним од Сергеја Сазонова, на планирана царева путовања могло је да утиче и здравствено стање царице Александре Фјодоровне. Лекари су јој, услед нарушеног здравља, препоручивали одмор и из тог разлога је царски пар планирао једнонедељни одлазак на Крим.¹⁵ Због настале ситуације, министар спољних послова Извољски је сматрао да се разговори о краљевој посети одложе до повратка цара у Петроград, што је значило до краја године.¹⁶

Након вишемесечних преговора дипломата двеју земаља, почетком фебруара 1910. године била је донета одлука о краљевој посети Русији, али се тада није помињао тачан датум. Бројни дневни листови који су у то време излазили у Србији почели су да нагађају о планираном путовању краља у Русију. Лист *Самоуђрава* је 3. марта објавио вест да је министар иностраних дела

¹¹ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 407, док. 194.

¹² ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 416, док. 205.

¹³ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 474, док. 217.

¹⁴ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 609–610, док. 311.

¹⁵ ДСПКС, књ. III, св. 5/1, стр. 738–739, док. 411.

¹⁶ ДСПКС, књ. III, св. 5/II, стр. 1042, док. 627.

Миловановић био обавештен од руског посланика у Београду Хартвига о одлуци цара Николаја II да прими у посету српског краља.¹⁷ И овога пута није било речи о датуму, па је Миловановић иницирао да краљ посети Петроград 22. марта 1910. године. Убрзо је посланик Поповић из Петрограда обавестио Министарство иностраних дела да је цар прихватио предложени датум (Живојиновић, 2009, стр. 445).

За две недеље је требало извршити одређене припреме и јасно дефинисати захтеве и циљеве. Поред тога, представницима српске дипломатије наметао се нови задатак да обавесте велике силе о планираној посети Петрограду. Овде се првенствено мислило на Аустроугарску. Краљево путовање је за српску дипломатију имало посебан значај јер се сматрало да се Русија могла ослонити на Србију, у поређењу са Бугарском. Такво мишљење је заступао и Миловановић који је телеграмом обавестио посланика у Бечу Ђорђа Симића да је краљево путовање у Петроград израз осећања и захвалности Србије цару и руском народу за добијену подршку у стварању независне српске државе. Поред тога, ова посета је била прва у низу планираних (Живојиновић, 2009, стр. 446). Код аустроугарског министра спољних послова посета руском цару није наишла на одобравање, а бечки листови су почели да објављују текстове сличне садржине. По њиховом писању, сусрет двојице владара представљао је жељу руског цара да на тај начин придобије балканске земље за стварање балканског савеза. То нас упућује на закључак да су аустроугарски кругови били узнемирени, посебно ако се сагледа чињеница да је Русију пре краља Петра посетио бугарски краљ Фердинанд (Живојиновић, 2009, стр. 447).

Састанак двојице владара је имао велики значај не само за краља Петра него и за Србију. За пуних седам година, колико је био на власти, краљ није имао ниједну званичну посету, дакле ова је била прва. С једне стране, она је имала за циљ да јасно дефинише српску спољну политику, која је тежила да и даље одржи пријатељство са Русијом, а с друге, да разувери поједине државе о изолованости земље (*Српско коло*, 1910, 18/31. март, стр. 3).

Убрзо је био сачињен план према којем је српска делегација требало да крене на пут 20. марта 1910. године. Било је предвиђено да краљ у пратњи Николе Пашића, Милована Милованови-

¹⁷ Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), др. 14337, стр. 2.

ћа и своје свите крене из Београда за Петроград најкраћом линијом преко Пеште, Одерберга и Варшаве. Такође, план је предвиђао да се након боравка у Русији посети султан Мехмед V у Цариграду, одакле би се преко Свете Горе, Солуна и Скопља вратили назад у Београд.¹⁸ Било је предвиђено да се краљ задржи у Русији осам дана (*Полиџика*, 1910, 3. март 1910, стр. 2).

Овакав план путовања није се допадао бугарском краљу и изазивао је нерасположење Владе и јавног мњења у Бугарској до те мере да је могао да поремети процес зближавања са Србијом. С обзиром на чињеницу да је Чариков био упознат са расположењем у Бугарској, посредовао је код министра иностраних дела Миловановића да утиче на промену плана. Међутим, Миловановић је тврдио да је постојало одобрење Турске и да је било превиђено да краљ и делегација прођу преко Македоније, од Солуна до Скопља без задржавања. Током боравка у Петрограду и приликом састанка са Извољским, Миловановић је сазнао да је бугарски краљ Фердинанд лично упутио представку Чарикову, у којој је нагласио неслагање са оваквим планом путовања краља Србије и делегације. Извољски је Миловановићу предлагао да се промени план и заступао став да би, у супротном, неповерење између Србије и Бугарске постало веће, а процес зближавања отежан. За разлику од њега, министар спољних послова Краљевине Србије је дошао до закључка да у томе не треба тражити разлог који би утицао на удаљавање двеју земаља и да је иницијатива за промену плана требала да потекне од руског цара, а не са бугарске стране.¹⁹

Убрзо је био сачињен дефинитиван програм краљевског путовања, по којем је било планирано да крене на пут 20. марта у 10 сати. Такође, било је предвиђено да се истог дана прочита прокламација којом би краљ обавестио народ да ће га у одсуству заступати престолонаследник Александар (*Полиџика*, 1910, 4. март, стр. 2). Вест о посети краља Петра I Карађорђевића убрзо се прочула на европским дворовима, али о том догађају се писало и у штампи. Међу њима је предњачила бечка штампа, која је помињала и начин на који је српски краљ дошао на престо. Руски лист *Новое время* је поводом писања бечке штампе објавио оштар чланак у којем је полемисао са листом *Neue Freie Presse*. Акценат је стављен на чињеницу да се дуго није толико негативно писало о Русији, али са том праксом се почело након

¹⁸ ДСПКС, књ. IV, св. 1/1, стр. 440, док. 170.

¹⁹ ДАС, ММ, бр. 16, стр. 39–40; ДСПКС, књ. IV, св. 1/1, стр. 475–476, док. 180.

сознања о посети српског краља (*Полиџика*, 1910, 5. март, стр. 1). За разлику од бечке штампе, која је изражавала негативан став Аустроугарске према зближавању словенских народа, штампа у Србији је придавала велики значај овом путовању. Београдски лист „Политика“ је тврдио да: „ово путовање није изазивачко, оно је само путовање изазваног; оно не вређа, јер потиче од увређенога“ (*Полиџика*, 1910, 7. март, стр. 1). Ради што прецизнијих вести овај лист је одредио новинара да прати посету и шаље најопширније телеграфске извештаје (*Полиџика*, 1910, 7. март, стр. 2).

На дан одласка краља Петра I у Београду се осећало празнично расположење, а народ је одлазио у правцу железничке станице да поздрави свог владара.²⁰ Почасна чета VII пешадијског пука „Краља Петра I“, са заставом и уз музику, била је постројена на перону. Испраћају су присуствовали чланови руског посланства у Београду, чланови дипломатског кора, државни саветници, митрополит Димитрије и народни посланици. Поред њих, били су присутни виши официри, генералштаб, виши чиновници, општински одборници, начелници и секретари свих министарстава. Тачно у 9 сати и 30 минута воз је кренуо са железничке станице, пропраћен узвицима присутних: „Срећан пут, Господару! Живео Краљ Петар! Живела Русија!“ (*Полиџика*, 1910, 8. март, стр. 2).

Као пратња краљу, обученом у генералску униформу, налазили су се: председник Владе Никола Пашић, министар спољних послова др Милован Ђ. Миловановић, шеф кабинета Драгомир Јанковић, начелник Министарства иностраних дела Мирослав Спалајковић, командант краљеве гарде мајор Ђурађ Јосифовић, заступник маршала Двора мајор Ђорђе Остојић, заступник управника Двора мајор Петар Поповић, ордонанс официр краља капетан Младен Лукићевић, секретар Министарства иностраних дела др Милан Шајиновић, краљев лекар др Св. Николајевић и неколико гардиста.²¹ Пре њих, у Петроград је већ био стигао руски посланик у Београду Хартвиг (*Полиџика*, 1910, 8. март, стр. 2).

На путу кроз Угарску краља је поздрављао српски народ, који се тим поводом окупљао у већем броју. На руској граници га је дочекао посланик Краљевине Србије у Петрограду Димитрије Поповић и српски конзул у Варшави. Као изасланици руског ца-

²⁰ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 3.

²¹ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 2; *Полиџика*, 1910, 8. март, стр. 2.

ра, краља су поздравили генерал-ађутант Максимович, пуковник Свечин, крилни ађутант и варшавски губернатор генерал Скалон. Краљ, пратња и царски изасланици су прешли у царски воз и наставили пут ка Петрограду (*Полиџика*, 1910, 9. март, стр. 2).

Српска делегација предвођена краљем је стигла на петроградску железничку станицу 22. марта, пре поднева, и упутили се у Царско Село. Краљу је у Петрограду за све време пута, био стављен на располагање воз који се састојао од две локомотиве и шеснаест вагона. Краљев вагон је био у готском стилу и имао је кабинет, спаваће собе и собе за послугу. Чим су пристигли у Царско Село (4 сата и 45 минута поподне), на станици их је дочекала почасна чета, састављена од хусара царске гарде са музиком и трубачким хором. Не левом крилу се налазио велики кнез Никола Николајевич, царска свита, министар спољних послова, руски посланик у Београду Хартвиг, особље српског посланства, велики кнежеви Андреј Владимирович, Димитрије Павлович и Константин Константинович са синовима, војвода Јован Константинович, принчеви Александар и Петар Олденбуршки, кнез Александар Георгијевич Романовски, војвода Лајхтенберски, војвода Михајло Георгијевич од Мекленбург–Стрелица, ађутант царев велики кнез Борис Владимирович. Непосредно пред долазак воза пристигао је и руски цар који је срдечно дочекао краља Петра I. Двојица владара су се, уз пратњу, одвезли у правцу Александрове палате, где је краљ Петар најпре поздравио царицу Александру Фјодоровну, а затим се упутили у Велики дворца. У царском селу је био приређен ручак, којем су присуствовали сви велики кнежеви и око 500 руских великодостојника (*Полиџика*, 1910, 10. март, стр. 2–3). Цар Никола је на руском језику одржао здравицу у част српског краља и пожелео добродошлицу. Том приликом је нагласио блиску везу двају словенских народа. Краљ Петар се на српском језику захвалио на срдачном пријему и истакао значај пријатељских веза између Србије и Русије.²² Током вечере руски цар је лично предао краљу орден Св. Андреја. Поред њега ордење су примили: Никола Пашић, орден Белог Орла у брилијантима, Милован Миловановић, орден Белог Орла с лентом, Мирослав Спалајковић, орден Св. Станислава с лентом. Након вечере цар Николај и краљ Петар су дуго разговарали у краљевом апарману.²³

²² АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 18–19.

²³ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 19; *Полиџика*, 1910, 10. март, стр. 2–3.

Сутрадан, 23. марта краљ Петар је у 11 часова и 25 минута допутовао из Царског Села у Петроград. У његовој пратњи, поред Пашића, Миловановића, свите, српског посланика у Петрограду Поповића, налазили су се и руски генерали Максимович и Свечин. На станици их је дочекао помоћник главног команданта петроградских трупа генерал Хавенкамоф, представници војне власти, министар председник Столипин, министар спољних послова Извољски и представници српске колоније. Поподне, у 2 сата и 30 минута краљ је са пратњом посетио царицу мајку Марију Фјодоровну, а затим и велике кнегиње Марију Павловну и Марију Александровну, војвоткињу од Саксен Кобург Готе, велике кнежеве Михаила, Ђорђа и Сергија Михаиловича и велике кнегиње Ксенију Александровну и Олгу Александровну. За ту прилику краљ је, у знак поштовања, одлучио да одликује руску царицу Александру Фјодоровну и царицу мајку Марију Фјодоровну орденом Светог Саве у брилијантима. Осим њих, одликовања су била намењена руским министрима, великодостојницима и дворском особљу. Краљ је одликовао и руског генерала Максимовича орденом српског Белог Орла I степена и генерала Свечина, орденом Светог Саве II степена. С друге стране, цар Николај је одликовао краљевог секретара Јанковића орденом Св. Станислава I степена, првог ађутанта краљевог пуковника Јуришића и секретара Шајиновића орденом Св. Станислава II степена, мајоре Поповића, Остојића и Јосифовића орденом Св. Ане II степена, капетана Лукићевића орденом Св. Станислава III степена и краљевог лекара Николајевића орденом Св. Ане III степена.²⁴

Тог истог дана, 23. марта, у 8 сати, увече у српском посланству у Петрограду била је организована вечера, којој су, поред краља, присуствовали председник Владе Столипин, Пашић, генерал Струков, министри финансија и војске, маршал двора и привремени министар двора, Извољски, Миловановић, петроградски и српски посланици, руски посланик у Београду, начелник Министарства спољних послова Сазонов и остали. Тај дан обележио је и састанак Пашића, Миловановића и Спалајковића са Извољским (*Полиџика*, 1910, 11. март, стр. 2). На састанцима представника српске владе и Извољског било је речи о начину којим се може гарантовати интегритет Балканског полуострва (*Полиџика*, 1910, 12. март, стр. 1). Такође, приликом састанка са Из-

²⁴ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 19; *Полиџика*, 1910, 11. март, стр. 2.

вољским министар иностраних дела Миловановић је инсистирао на чињеници да Србија нема аспирација према Егејском, него према Јадранском мору. Да би то остварила, Србија је морала, пре свега, да регулише питање са Арбанасима. Зато је Миловановић на карти Балканског полуострва показао територије на које Србија претендује и које су обухватале горњи ток Вардара, Скопље, Паланку, Велес с једним делом Овчег Поља, Прилеп и Охрид.²⁵ Извољски је констатовао да несугласице потичу од Санстефанског мировног уговора и да га он никада не би потписао. Међутим, он уговор није могао игнорисати јер је представљао део руске политике, али је био вољан да захтева допуну, водећи рачуна о српским жељама и правима. Са тим циљем Извољски је био вољан да изјави Бугарима да ће Санстефански уговор и даље важити, али да се мора допунити у складу са интересима Србије.²⁶ Он је затражио од Миловановића да начини једну „формулу“, на основу које би била урађена корекција Санстефанског уговора. Истовремено, то је требало да представља основу будућег српско-бугарског споразума који би био потписан уз гаранцију Русије.²⁷

Наредни дан су обележиле бројне посете и састанци краља Петра, најпре са руским великим кнежевима, министром спољних послова Извољским, руским послаником у Београду Хартвигом, руским послаником у Софији Сементовским, а затим и са општинском депутацијом која му је предала хлеб и со на скупоценом златном тањиру. Напослетку је уследио пријем и целог дипломатског кора. Тог истог дана краљ је обишао катедралу Св. Петра и Св. Павла и на гробовима Александра II и Александра III положио сребрне венце. Након тога је посетио и цркву Васкрснућа, подигнуту на месту на којем је убијен цар Александар II, затим се упутио у манастир Александра Невског и разговарао са митрополитом Антонијем, који му је уз благослов поклонио икону Светог Александра Невског, брошуру и албум са сликама манастира.²⁸

Боравак српског краља у Петрограду није прошао незапажено у руској штампи. Петроградски листови доносили су позитивне чланке о српском краљу и земљи и истицали напредовање Ср-

²⁵ ДАС, ММ, бр. 16, л. 24; ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, стр. 469, док. 180.

²⁶ ДАС, ММ, бр. 16, л. 25; ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, стр. 469, док. 180.

²⁷ ДАС, ММ, бр. 16, л. 34–35; ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, стр. 473–474 док. 180.

²⁸ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 24–26.; *Полиџика*, 1910, 12. март, стр. 2.

бије у економском и војном погледу (*Полиџика*, 1910, 12. март, стр. 2).

Двадесет петог марта краља је у преподневним сатима у Зимском дворцу посетио цар Николај. Након тога уследило је разгледање чувене и богате ризнице цара Александра II. Краљ Петар је био задивљен царском круном и скиптром, украшеним најскупоценијим брилијантима. Ту се налазио скупоцени брилијант „Орлов“ који је према тадашњој процени вредео два и по милиона рубаља. Такође, краљ је посетио и познати музеј Ермитаж. За то време, Пашић, Миловановић и Спалајковић су посетили Думу. Одржан је и састанак Извољског и Миловановића на којем је првенствено било речи о грађењу дунавско-јадранске железнице, као и о српско-турским односима. Пашићу и Миловановићу је од стране министра финансија Коковцева био детаљно предочен програм за јачање економских односа између Русије и Србије.²⁹ Коковцев је више пажње поклањао унутрашњим економским приликама, сматрајући да ће јака Русија моћи успешно да решава спољнополитичка питања.³⁰

Дан уочи краљевог одласка из Петрограда у Москву је био приређен свечани ручак у Царском Селу. Поред царске породице, присуствовао је председник Владе Столипин, министар спољних послова Извољски, руски посланик у Београду Хартвинг, цела краљева свита, српски посланик у Петрограду Поповић и дворско особље. После ручка дошло је до дужег разговора цара Николаја са Пашићем и Миловановићем. Краљ је захвалио царској породици на топлој добродошлицы у Царском Селу и Петрограду, а цар је изразио жељу да га ускоро посети престолонаследник Александар Карађорђевић (*Полиџика*, 1910, 14. март, стр. 2).

Посета краља Петра и српске делегације имала је велики одјек не само у руској, него и у европској штампи у којој је предњачила француска. Скоро сви руски листови су опширно писали о дочеку. Лист *Новое время* је објавио слике краља Петра, Пашића и Миловановића, док је *Биржевија Вједомости*, поред симпатичног чланка о краљу Петру, под насловом „Гост Русије“, објавио биографије свих чланова краљеве пратње. За руску штампу ова посета је представљала наговештај бољих дана за целокупан српски народ (*Полиџика*, 1910, 15. март, стр. 1). Чланак објављен у листу *Новое время* је отишао корак даље и краља Петра прика-

²⁹ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 26–27; *Полиџика*, 1910, 13. март, стр. 2.

³⁰ ДАС, ММ, бр. 16, л. 33–34; ДСПКС, књ. IV, св. 1/1, стр. 473, док. 180.

зао као великог јунака, истичући његову храброст у француско-немачком рату, у којем је као добровољац учествовао на француској страни и за храброст био одликован Крстом почасне легије. Поред тога, истицали су и његове заслуге у херцеговачком устанку (*Српско коло*, 1910, 18/31. март, стр. 3).

За разлику од руских листова, париски *Ле Тан* (*Le Temps*) је сусрет двојице владара приказивао као обнављање традиционалних тесних веза између Србије и Русије, који је подстакла анексија Босне и Херцеговине. Лист је нагађао да је у Царском Селу било речи о јачању трговине и износио податке да је 1899. године извоз износио 50 милиона и да се након десет година удвостручио. Претпостављали су да ће се извоз повећати са изградњом подунавско-јадранске железнице, што је у неку руку представљало једну од компензација, коју је Никола Пашић тражио 1908. године (*Полиџика*, 1910, 15. март, стр. 1).

Краљ Петар је 26. марта у 7 сати, увече из Петрограда отпутовао у Москву. Испратили су га велики кнежеви Димитрије Павлович и Никола Николајевич и војводе од Олденбурга, Лајхтенберга и Макленбург-Стрелица и министри Столипин и Извољски, као и многи други великодостојници. Сутрадан, у 9 сати ујутру са делегацијом допутовао је у Москву, где су их на станици сачекали гувернер и командант Москве, председник општине града Москве и делегација српске колоније (*Полиџика*, 1910, 15. март, стр. 2). Одатле је отишао у палату Кремља, а затим присуствовао служби у Успенској саборној цркви. Обишао је цркву Светог Архангела Михаила и чудотворни манастир у којем се налази гробница великог кнеза Сергија Александровича.³¹ Краљ је у Москви примио председника општине са члановима градског одбора, који му је предао хлеб и со на златном послужавнику украшеним грбом града и изгравираним датумом његовог доласка. Посетио је и салу оружарнице и примио на ручку команданта московског војног округа, гувернера, окружног начелника и команданта грепадирског корпуса. У вечерњим сатима присуствовао је представи балета (*Полиџика*, 1910, 15. март, стр. 2).

За време боравка у Москви краљ је посетио бројне радње у којима су се продавале црквене одежде и разне продавнице златних, дрвених и кожных предмета. Поред тога, посетио је и редакцију и штампарију листа „Руско слово“, чији је сарадник био

³¹ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 32.

Србин Милан Бојовић. Савремено уређена штампарија оставила је снажан утисак на краља и његову пратњу.³²

Краљ Петар је у Москви, као у и Петрограду дочекан са одушевљењем. Српска штампа, а нарочито лист *Полиџика*, извештавала је да им је на том путу указана највећа пажња, да је краљева пратња имала најлепше апартмане, украшене скупоценим намештајем, теписима и историјским сликама. На располагању им је била бројна послуга, као и дворски ауто за сваког члана (*Полиџика*, 1910, 15. март, стр. 2). У свим црквама Кремља 28. марта је био одржан молебан за краља Петра и Србију, а на улицама којима је пролазио поздрављао га је бројни руски народ. Краљ је посетио српско подворје и у стану архимандрита Михаила се сусрео са представницима српске колоније и српским ђацима који су учили школу у Москви.³³ Увече, у 7 сати са својом пратњом отпутовао је у Кијев (*Полиџика*, 1910, 16. март, стр. 2).

Руска влада је, након одласка српског краља из Петрограда, објавила званично саопштење о значају састанка двојице владара у Петрограду. Назначено је било да су министри спољних послова на састанцима разговарали о бројним важним питањима. То је имало за циљ да се истакну добри односи двеју земаља, као и мирољубива политика Краљевине Србије која је требало да значи гарант мира и стабилности на Балкану. Руска влада је подржала залагање Србије да одржи мирољубиву политику са Османским царством, Бугарском и осталим суседима. У званичном саопштењу је наведено да ће посета краља Петра Русији умногоме допринети решавању проблема мирним путем (Иностранци, 1910, стр. 624–625; *Полиџика*, 1910, 15. март, стр. 2).

Након целодневног путовања, тачно у пет сати поподне краљ Петар и делегација су стигли у Кијев. Дочек је био свечан, а станица украшена српским заставама и зеленилом. Почасна чета 129. Бесарабског пука, руски великодостојници и ученици из Србије који су похађали школу у Кијеву су својим присуством допринели свечаној атмосфери. Поред генерала-гувернера и генерала ађутанта Трепова, краљу је добродошлицу на српском језику пожелео и професор универзитета Флорински, који је важио за великог српског пријатеља.³⁴ Испред ученика женске и мушке гимназије који су дочекали краља била је ћерка чувеног генерала Путника, која је предала букет цвећа, док се монах

³² АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 35–36.

³³ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 34–35.

³⁴ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 39.

Цвијић, ученик Духовне академије у Кијеву обратио лепим и складним говором.³⁵

За време боравка у Кијеву краљ је посетио оперу, Печерску лавру и мушку гимназију, цркве Св. Михаила, Св. Андреје и Св. Владимира, као и продавницу народних руских рукотворина³⁶ Приликом посете Кијевској првој гимназији био је одржан пригодан говор директора Н. В. Стороженка, а потом и молитва у гимназијској цркви. После тога уприличен је пригодан литературно-музички програм, по тачно утврђеном редоследу.³⁷

Након посете Петрограду, Москви и Кијеву краљ и делегација су кренули у Цариград. Пут краља Петра и његове пратње у Русију, а касније и у Цариград изискивао је одређене трошкове, па је министар иностраних дела предложио Министарском савету Краљевине Србије имена лица којима је требало извршити надокнаду на име дневница. Међу предложенима су били: Никола Пашић и Милован Миловановић (по 150 динара), пуковник Г. Јуришић (100 динара), Јанковић и Мирослав Спалајковић (по 80 динара), др Николајевић (70 динара), мајори Јосиповић, Поповић, Остојић, Алимпић, Ивановић и др Шајиновић (по 60 динара), капетан Лукићевић (50 динара). Осим тога, министар је предложио да се официрима исплати по 1.000 динара на име опремања, а Алимпићу и Иванићу надокнаде путни трошкови на основу рачуна. Овакав предлог је усвојен на седници Министарског савета априла 1910. године.³⁸

На основу дневника команданта краљевске гарде, пешадијског потпуковника Ђурађа Јосифовића, који је био члан делегације сазнајемо да је краљ на овом путовању провео двадесет четири и по дана. Према Јосифовићу траса пута је изгледала овако: Београд – Пешта – Одерберг – граница – Варшава – Царско Село – Петроград – Москва – Кијев – Рени, затим Дунавом од Рени до Сомовита, а одатле железницом Софија – Вакарел – Филипопољ – Мустафа Паша – Цариград. Из Цариграда је преко Мраморног мора, Дарданела и Егејског мора дошао у Хиландар, а затим у Солун, одакле је возом преко Ђевђелије, Скопља, Врања и Ниша стигао у Београд, у среду 13. априла у 9 сати пре подне.³⁹ Ђурађ Јосифовић је, сумирајући утиске са путовања дошао до закључка да је то било историјско путовање краља Петра I.⁴⁰

³⁵ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 40.

³⁶ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 41–43.

³⁷ АСАНУ, ИЗ, бр. 10003; ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, стр. 480–481, док. 180.

³⁸ ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, стр. 627–628, док. 269.

Посета Краља Петра Русији имала је вишеструки значај и не само да је допринела подизању угледа српске државе, него је и оповргла тврдње многих европских политичара који су стално понављали приче о изоловању. У прилог тој тврдњи иде и чињеница да су краљ и делегација која га је пратила на путу дочекали уз највеће почести, као и говор руског цара који је јавно изјављивао да Русију и Србију веже вековно пријатељство (*Српско коло*, 1910, 18/31. март, стр. 3).

Три месеца након краљевог повратка из Русије у Београду је одржан Словенски конгрес. Међу учесницима, који су претходно боравили у Софији, налазили су се председник московске општине, чланови Думе, руски посланик у Бечу и многи други. Гостима је указано гостопримство и били су примљени на Двору. Словенски конгрес, као и остале касније манифестације показале жељу Краљевине Србије да подржи зближавање словенских народа, не само у културном, него и у политичком погледу. Била је то још једна потврда спољне политике којој је Србија давала примат и на коју се Аустроугарска у почетку није оглашавала, али је без сваке сумње ковала нове планове да спречи јачање словенства на Балкану (Пушкић, 2018, стр. 28).

Потврду заинтересованости за Србију представља и став руског министра иностраних послова Извољског који је приликом сусрета са Миловановићем у Петрограду признао да је уговор у Сан Стефану био штетан по Србе. Зато је предложио да се изврши његова корекција у складу са српским захтевима, а да се при том сачека погодан тренутак и не изазове оштра реакција Бугарске. Министар Извољски је исти став поновио и на јесен 1910. године за време састанка двојице дипломата у Франкфурту. Иако је овај уговор представљао основу руске политике на Балкану, измењени ставови њених дипломата указивали су да је учињен велики помак у српској спољној политици (Радивојевић, 2019, стр. 19).

Резултати дипломатске активности били су видљиви у спољној оријентацији Краљевине Србије. Под утицајем руске дипломатије Србија је прихватила идеју о формирању балканског савеза у који би, поред малих балканских држава било укључено и Османско царство. На тај начин би се сузбила агресивна аустроугарска политика према југоистоку. То је подразумевало и другачије тежње за проширењем Краљевине Србије. Наиме, то-

³⁹ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 96.

⁴⁰ АСАНУ, ИЗ, бр. 14337, стр. 95.

ком посете краља Петра Карађорђевића Русији у разговорима се препоручивало да Србија не одустаје од Босне и Херцеговине. Усмеравање српских тежњи према западу ублажило би српско-турске несугласице, које су биле плод деловања министра иностраних дела Милована Миловановића. Идеја балканског савеза је сугерисана и бугарском краљу Фердинанду Кобуршком, а подршка њеној реализацији је долазила и од дипломата Француске и Британије, стационираних у Београду и Софији. Подршка оваквој политици била је уочљивија доласком Николаја Чарикова на место руског посланика у Цариграду (Радивојевић, 2019, стр. 14–15).

Формирање балканског савеза је била идеја и министра спољних послова Милована Миловановића, који је од доласка на дужност истицао потребу српско-бугарског здближавања. Он је у том циљу посетио готово све престонице старог континента и био иницијатор посете краља Петра Карађорђевића Русији 1910. године (Станојевић, 2020, стр. 33). Миловановићу је сусрет владара двеју земаља уливао велику наду, јер се разговарало о српско-бугарским односима и финансијским питањима. За разлику од њега, Мирослав Спалајковић је истицао морални ефекат посете и наглашава: „Пут је рехабилитовао краља и Србију у очима света“ (Живојиновић, 2009, стр. 449).

Краљ Петар је посетио Русију и наредне 1911. године, када је присуствовао венчању своје ћерке принцезе Јелене и великог кнеза Ивана Константиновича Романова, праунука руског цара Николаја I Романова. Иако је повод посете био личне природе, она је попримила карактер службене, јер се наставило здближавање Србије и Русије, започето претходне године. Истовремено, били су продубљени и војни односи двеју земаља, који су представљали прави одраз нове спољне политике Србије (Бабац, 2018, стр. 33–35).

ИЗВОРИ
НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка
 - др. 14337 (Дневник Ђурађа Јосифовића).
 - др. 10003 (Въ память посѣщенія Кіевской Первой Гимназіи Его Величествомъ Королемъ Сербіи Петромъ I).
 Државни архив Србије, Лични фонд Милована Миловановића

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Документи о сјольној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914, књига IV, свеска 1/I. (2012). Београд: Српска академија наука и уметности.

Документи о сјольној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914, књига III, свеска 5/I. (2014). Београд: Српска академија наука и уметности.

Документи о сјольној йолийици Краљевине Срдије 1903–1914, књига III, свеска 5/II. (2014). Београд: Српска академија наука и уметности.

Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914, 18. Band. (1924). Berlin: Deutsche verlagsgesellschaft für politik und geschichte M. V. H.

-
- ЛИТЕРАТУРА Бабац, Д. М. (2018). *Александар I Вишешки краљ*. Београд: Evro Book.
- Живојиновић, Д. (2009). *Краљ Пејтар I Карађорђевић у ојшацини 1903–1914. йодине, књига II*. Београд: Завод за уџбенике.
- Инострани. (1910). Владарске посете у Петрограду и Цариграду. *Српски књижевни йласник*, 24 (8), 624–628.
- Исйорија српској народа*, VI–1. (1983). Београд: Српска књижевна задруга.
- Пушкић, Ж. (2018). *Кнејиња Јелена Карађорђевић* (необјављени мастер рад у рукопису). Филозофски факултет, Београд.
- Радивојевић, М. С. (2019). *Срдија и Русија 1913–1918*. (докторска дисертација у рукопису). Филозофски факултет, Београд.
- Станојевић, С. (2020). *Сйварање Балканској савеза 1912*. Косовска Митровица – Прокупље: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици – Историјски архив Топлице – Народни музеј Топлице.
- Ђоровић, В. (1992). *Односи између Срдије и Аусйро-Уйарске у XX веку*. Београд: Библиотека града Београда.

-
- ШТАМПА *Полийика*, 1910.
- Српско коло*, 1910.

VESNA S. ZARKOVIĆ

INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE – PRIŠTINA / LEPOSAVIĆ

SUMMARY

DIPLOMATIC ACTIVITIES AND MEETINGS BETWEEN PETAR I
KARADJORDJEVIĆ AND NIKOLAI II ROMANOV ON THE EVE
OF THE BALKAN WARS

The May coup and the change of dynasties in the Kingdom of Serbia brought the state into an unenviable position. The aggressive Austro-Hungarian policy, which endangered Serbian interests, came to the fore. The annexation of Bosnia and Herzegovina and the mood that was present in the diplomatic circles of Austria-Hungary forced the Kingdom of Serbia to become active in the foreign policy field and get closer to Russia. Although there was a need and initiative of politicians in Serbia to organize a meeting between King Petar I Karadjordjević and Russian Tsar Nikolai II Alexandrovich Romanov, this idea did not materialize. Russia was busy in the war with Japan, but after resolving the issue in the East, it became more actively involved in the events in the Balkans.

At that time, Russian plans related to San Stefano Bulgaria were an obstacle in the rapprochement between the Kingdom of Serbia and Russia. The ruler of Bulgaria Ferdinand pursued a changing policy that could very easily lead to rapprochement with Austria-Hungary. In contrast, relations between Serbia and Austria-Hungary had strained, prompting Serbian diplomats to ask the Russian side for a meeting between the two rulers. The Government of the Kingdom of Serbia received great support from Nikola Hartving, the Russian ambassador to Belgrade who was appointed to this post in 1909. His understanding of Balkan issues coincided with Serbian interests.

Thanks to the engagement of the Russian ambassador, but also thanks to Serbian diplomacy, for the first time in 1910, King Petar I Karadjordjević and Tsar Nikolai II met in Petrograd. Along with numerous politicians, the King was accompanied on that trip by Nikola Pašić and Milovan Milovanović, who asked the Russian Minister of Foreign Affairs, Alexandar Petrovich Izvolsky, for support in concluding the Balkan Alliance. At that moment, Izvolsky stated for the first time that injustice had been done to Serbia by the San Stefano Treaty and expressed the need to change it. Such an attitude of Russian diplomacy paved the way for Serbia's reli-

ance on Russia, which represented its support for the creation of a Balkan alliance.

KEYWORDS: Kingdom of Serbia, Russia, Petar I Karadjordjević, Nikolai II Romanov, diplomatic activities, Balkan Alliance.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ДЕЈАН Д. АНТИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА ИСТОРИЈУ

ИВАН М. БЕЦИЋ²
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ, ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ

НИШКА ЗАНАТЛИЈСКА БАНКА А. Д.

САЖЕТАК. Простор Србије и касније Краљевине Југославије одликовао је велики број финансијски нејаких локалних новчаних завода. Већина њих настала је да би обезбедила потребна новчана средства за рад сопственим акционарима и стога су често пословали у небанкарском духу. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, али и релевантне литературе, приказан рад једног локалног новчаног завода из Ниша, који је спадао међу малобројне новчане заводе који су успели да преброде економску кризу на простору Југославије и донесу одређену добит својим акционарима у другој половини тридесетих година XX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Нишка занатлијска банка*; есконт; дивиденда; економска криза; ликвидација.

Међународно признање независности Кнежевине Србије на Берлинском конгресу 1878. године за ову балканску државу није значило само политичко осамостаљење већ и преломни тренутак у коме се међу градским слојем становништва јавила тежња да се уђе у савремене европске токове привређивања (Антић, 2016, стр. 58–59). Овакав став привредника није изненађење јер, посматрано деценијама уназад, сам процес изградње независно-

¹ dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

² becic89@gmail.com

Рад је примљен 24. марта 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

сти извесно време пресудно је текао подручјем привреде. Привредни развој Србије у последње две деценије XIX века у великој мери зависио је од могућности да се сакупи и пласира домаћи капитал, најчешће из слоја трговаца, будући да је трговина била најразвијенији део српске привреде. У жељи да дођу до већих средстава, привредници су удруживали свој капитал и то најчешће у виду новчаних завода са акционарским капиталом.

За организовање банкарског система у Србији од великог значаја било је оснивање *Привилеђоване Народне банке Краљевине Србије*, која је отпочела са радом 1884. године и постала значајан чинилац извора кредита новчаним установама, посебно од 1893. године, од када почела да даје новчаним заводима кредите и по текућем рачуну (*Народна банка 1884–1934*, 1934, стр. 9). До краја XIX века успостављала се мрежа локалних новчаних завода на акционарској основи, док је почетком XX века дошло до праве експанзије банкарства у Србији.

Крајем XIX века, на простору Србије, осим *Народне банке*, пословала су 63 новчана завода, а највише их је било у Београду (7) и Нишу (5). Уплаћени капитал 57 новчаних завода износио је 10.451.580,75 динара, с тим да је половина банака имала уплаћени капитал до свега 100.000 динара. Финансијска снага северног и јужног дела државе била је неједнака, тако да су новчани заводи са подручја Београда и четири погранична округа (Подрински, Ваљевски, Подунавски, Пожаревачки) располагали са 60,51% укупно уплаћеног капитала, док је остали део Србије учествовао са 39,49% (Вучо, 1955, стр. 243). Од пет банака које су пословале у Нишу до краја XIX века, три су биле основане капиталом нишких привредника: *Нишка акционарска шпедисионица* (1885), *Нишка задруга за међусобно њомајање и шпедњу* (1888) и *Српско-јеврејска шривачка задруга* (1889) (Бецић, 2019а, стр. 208).

Од свих догађаја на почетку XX века од највећег значаја за развој српске привреде био је царински рат са Аустроугарском од 1906. до 1911. године. После дугог периода слободне трговине, Србија је у време царинског рата направила продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Ефекти ембарга појачани су у време анексионе кризе 1908–1909. године, пошто је динар задржао једнаку вредност са француским франком, па, како се осећала оскудица новца, створени су повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака.

Један од резултата ослањања на сопствене могућности био је и тај да је крајем 1911. године у Краљевини Србији пословало око 170 новчаних завода, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара (*Краљевина Срба, Хрваџа и Словенаца, Алманах (1921–1922)*, I, стр. 125).³ Њихово пословање у великој мери зависило је од повољних кредита које су уживали код *Народне банке*, пошто је емисиона установа давала кредите по есконту приватним лицима са 6% камате, а новчаним заводима са 5% (*Народна банка 1911, 1912*, стр. XI). У 1911. години *Народна банка* била је у вези са 64 новчаних завода, којима је био одобран редовни кредит од 18.480.000 динара и ванредни сезонски од 5.090.000 динара. Везу са централним новчаним заводом на крају ове године одржавало је 58 новчаних завода, с укупним кредитом од 20.900.500 динара (*Народна банка 1911, 1912*, стр. XVI). Разлоге што је повољне кредите код централне банке уживала свега трећина новчаних завода треба тражити у пропису ове установе из 1908. године по коме новчани заводи као корисници кредита нису могли да наплаћују клијентима интересну стопу више од 3% од оне по којој су је добијали од *Народне банке* (*Народна банка 1908: биланс с рачунима и њиховим објашњењем*, 1909, стр. X). У пракси је то значило да су новчани заводи од 1911. године могли да наплаћују највише 8% камате на годишњем нивоу, што је била ниска камата с обзиром на ситуацију на новчаном тржишту.

У таквим околностима у Нишу је дошло до оснивања још једног новчаног завода који је понео назив *Нишка занатлијска банка*. Оснивачи ове установе били су: Стојан П. Живковић, кројач; Милан Цветковић, лимар; Антоније Матејић, пекар; Димитрије Костић, сапунџија; Милутин Савић; Тодор Стефановић, опанчар; Ставра Пејчић, златар; Виден М. Вељковић, мутавџија; Јосиф Стаменковић, казанџија; Спира Цветковић, обућар; Младен Станковић, терзија и Љубомир Зојић (*Правила Нишке занатлијске банке*, 1923, стр. 21–22). С обзиром на професионалну оријентисаност оснивача, потпуно је јасан назив ове финансијске установе.

Банчина правила предвиђала су висину основног капитала од 500.000 динара, што је сума којом су располагали најјачи новчани заводи на југу Србије, међу које су спадали *Нишка акционарска штедионица*, *Нишка штедионичка банка* и *Лесковачка привредна банка* (Бецић, 2016, стр. 750). Оснивачи нису располагали пла-

³ Према процени *Народне банке* крајем 1911. године радило је око 190 банака (*Народна банка 1911: биланс с рачунима и њиховим објашњењем*, 1912, стр. XVI).

нираном сумом осниЗанайлијска банка подигне магацин у свом власништву који би служио за прихват занатских и пољопривредних израђевина на које би се давали зајмови (АЈ, 65–1341–2325, Обзнана Нишке занатлијске банке од 1. јануара 1912).

Предвиђено је да се Занайлијска банка бави следећим пословима: есконтом и реесконтом меница, бонова и варанта; давањем зајмова и отварањем кредита по текућим рачунима, залогама, роби и хартијама од вредности; примањем робе и осталих занатских и пољопривредних продуката у банчин магацин и давањем кредита; куповином и продајом робе за туђ рачун; примањем новца на штедњу како по штедним књижицама тако и по текућим рачунима; вршењем наплате и исплате за туђ рачун; вршењем комисионих послова, набављањем савремених алата за пољопривреднике на почек и давањем зајмова на непокретна имања и на хартије од вредности. Управни одбор састојао се од девет чланова, а Надзорни одбор од пет чланова. Подела добити предвиђена је на следећи начин: 5% резервном фонду, 5% за оснивање и издржавање магацина, 5% на иметантијеме члановима Управног и Надзорног одбора, а чак 85% на располагање збору акционара (*Правила Нишке занайлијске банке*, 1911, стр. 4–19).

Министар народне привреде одобрио је правила *Нишке занайлијске банке* решењем од 18. августа 1911. године, а Банка је протоколисана код нишког Првостепеног суда 29. децембра 1911. године (АЈ, 65–1341–2325, Допис Нишке занатлијске банке Управи полиције Ниш од 5. маја 1932). У први Управни одбор *Нишке занайлијске банке* изабрани су: Стојан П. Живковић, Милан Цветковић, Антоније Матејић, Димитрије Костић, Милутин Савић, Тодор Стефановић, Ставра Пејчић, Видан М. Вељковић и Љубомир Зојић (*Српске новине*, 1912, стр. 75).

У првој години пословања *Нишке занайлијске банке* дошло је до догађаја који су утицали на рад целокупног банкарства у Краљевини Србији. Како велики број финансијски нејаких новчаних установа није био у стању да подмири тражњу за кредитом, поскупљивао је режију и често радио по зеленашким камама, држава је прописима желела да примора заводе да изврше концентрацију капитала, те тиме смањи њихов број. Банкарске установе у Београду морале су да имају оснивачки капитал од најмање милион динара, а у унутрашњости (у старим границама Србије) 500.000 динара. Све постојеће банке добиле су рок од две године да прилагоде своје капитале према

овој одлуци. Зато је 1914. године дошло до повећања капитала код појединих завода. Међутим, многе зеленашке банке у унутрашњости изиграле су ову одлуку оснивајући командитне банкарске радње преко којих су и даље радиле све банкарске послове без икакве контроле (Вучо, 1955, стр. 244).

Занатлијска банка бирала је своју клијентелу првенствено из редова сопствених акционара и занатлија, тако да су кредити давани са најмањим ризиком. Ипак, до избијања Првог светског рата било је утужених меница код суда, мада је њихова вредност од 460 динара била мала и вероватно се радило о кашњењу чији је узрок одсуство клијената, што је уједно био најчешћи узрок кашњења зајмопримца у отплати невеликих дугова (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 20. фебруара 1921).

Осим унутрашње ситуације, на могућност пословања банака и привреде уопште утицали су и спољнополитички догађаји. Избијање Балканских ратова значило је поремећај у привредним односима у Србији, а самим тим и онима у банкарству. Индустријска производња је готово у потпуности опала и једино се експлоатација рудних богатстава значајних за војску одвијала на високом нивоу. Мораторијум на отплату подигнутих кредита, осетно смањење могућности пласирања кредита и повлачење дела штедних улога и те како су утицали на банкарско пословање. Осим неизвесности услед ратних догађаја, на повлачење новца из банака утицала је и одлука *Народне банке* на дан објаве рата Османском царству 18. октобра 1912. године, да редукује замену папирног новца на тај начин што је 25% новчаница у злату поднетих на замену исплаћивано у сребру. Ова, једина спроведена мера предострожности за заштиту металне подлоге, укинута је 28. јануара 1914. године (Бецић, 2012, стр. 357).

Завршетак балканских ратова накратко је нормализовао стање у банкарству, али је избијање Првог светског рата довело до потпуног поремећаја и прекида у пословању. Од лета 1914. године пословање новчаних завода на југу државе, удаљених од ратних попришта, углавном је било ограничено на наплату претходних потраживања од лица која нису била обухваћена мораторијумом и административним пословима. Ситуација се по нишке банке променила у јесен 1915. године офанзивом непријатељских армија, а посебно уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, јер се тиме Ниш нашао у непосредној близини фронта. Одступање српске армије услед напада вишестру-

ко надмоћнијег противника условио је и повлачење из земље владе, државних институција, али и портфеља новчаних завода. Према наређењу министра народне привреде, с почетка октобра 1915. године, нишки новчани заводи били су дужни да своје портфеље доставе министарству народне привреде које се налазило у Краљеву или да га прикључе имовини *Народне банке*, која се од 26. јула 1914. године налазила у згради Окружног начелства у Крушевцу (Илић, 2014, стр. 67).

Нишке банке сакупиле су своју имовину (менични портфељ, залогe и књиге) и 9. октобра предале је лицима које су овластиле, Тодору Спасојевићу, адвокату и Манојлу Поповићу, члану Управног одбора Нишке акционарске штедионице. Пошто су представници банака стигли у тренутку када се Крушевац евакуисао, закопали су сандуке поред куће Стане Јаћимовић у Трстенику (Бецић, 2014а, стр. 326). Како су се сандуци у земљи налазили пуне три године, а притом је немачка војска баш у тој згради инсталирала шталу за коње, влага и мокраћа продрле су до сандука и проузроковале велику штету књигама, меницама и залогaма, али су оне углавном остале сачуване. Банчина непокретна имовина у Нишу је пострадала, будући да је дугарска војска однела намештај, прибор, као и сировине и израђевине из магацина, за шта је *Занатлијска банка* поднела захтев за ратну одштету (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 25. октобра 1920).

Престанак ратних операција није значио и моменталну могућност за рад банака. До половине 1920. године новчани заводи углавном су прикупљали своје ресурсе и чекали закон о ликвидацији мораторног стања да би кренули са обављањем послова. Закон о обустави извршења и обезбеђења као и тока рокова донет је 11. септембра 1914. године и њиме су се ток плаћања по свим обавезама, извршење пресуда и судских поравнања, све врсте обезбеђења на имовину, ток рокова за незадовољства и жалбе, јавне продаје покретних и непокретних добара обуставиле од 25. јула као дана указа о мобилизацији војске, све до шездесет, односно деведесет дана по демобилизацији војске закључно, рачунајући од дана када буде објављен указ о демобилизацији војске (*Српске новине*, 1914, стр. 997).⁴

⁴ Ради униформности, сви датуми у раду наведени су према грегоријанском календару.

Привремено народно представништво донело је Привремени закон о ликвидацији мораторног стања 20. априла 1920. године по коме су потраживања банака прешла на *Ликвидациону банку*, која је установљена у наредном периоду. Према овом закону, сви захтеви по потраживањима банака од 30. септембра 1912. године предавали су се *Ликвидационој банци*, која им је у наредним годинама исплаћивала одређене суме новца по извршеној наплати (*Службене новине Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца*, 1920, стр. 4–5). Непосредну наплату дуговања банке су могле да изврше само уколико су то желели њихови клијенти. *Занатлијска банка* имала је клијенте који су извршили своје обавезе директно, тако да је за период од 1914. до 1919. године остварила добит од око 20.000 динара, који су пренети у резервни фонд ради његовог ојачања (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 25. октобра 1920).

Сређивањем ситуације у земљи, банке су почеле нагло да се развијају, а посебно су томе допринели недостатак новца потребног за изградњу и инфлаторне прилике које су омогућавале велику и брзу зараду. Свеукупни услови диктирали су инвестициону политику банака, тако да се велики број њих упуштао у финансирање, оснивање и преузимање индустријских и трговачких предузећа. Банке су се јавиле као власници низа грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. Како је *Занатлијска банка* имала робно одељење, у датим околностима оно је највише пословало током 1920. године. Управа се трудила да занатлијама продаје робу јефтиније од других набављача у Нишу, али је сметњу успешном пословању правио лош и неуређен железнички саобраћај, што је поскупљивало цену робе. Поједина роба стизала је и два месеца по наруџбини, па су режијски трошкови били виши од планираних. Банка се у овој години бавила и есконтом меница у сразмери са средствима којима је располагала. Ипак, управа је била задовољна постигнутим резултатом у првој послератној пословној години, у којој је забележена добит од 43.000 динара (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 20. фебруара 1921).

На првом послератном збору акционара *Занатлијске банке* дошло је до сукоба међу појединим члановима управе чији се одјек чуо како у нишкој чаршији тако и у Министарству трговине и индустрије. Пре рата, *Занатлијска банка*, када је председник

Управног одбора био Стојан Живковић, купила је три дућана у улици Обреновића за 15.000 динара и извршила пренос на своје име 6. фебруара 1914. године. Живковић је тврдио да је имање купљено за његов рачун, да је новац уплаћен Банци, али да тапија није пренета на његово име услед ратних прилика (АЈ, 65–1341–2325, Записник са збора акционара Нишке занатлијске банке одржаног 20. фебруара 1921).

Продавац Владимир Костић изјавио је члану управе Николи Динићу да је дућане продао Банци и да је новац положио на штедњу у њој. У банчиним књигама није било помена да је имање купљено за Живковићев рачун, али после извршене куповине дошло је до приватног разговора између Живковића и члана управе Милана Цветковића у коме је поменута могућност да *Занатлијска банка* уступи Живковићу ове некретнине уз одређену провизију, под условом да се сложи управа. Овај приватни разговор Живковић је схватио као званичан и обавезујући по банку и марта 1921. године поднео је захтев да му се имање пренесе (АЈ, 65–1341–2325, Записник са збора акционара Нишке занатлијске банке одржаног 26. марта 1922).

Међутим, управа је одбила Живковићев захтев јер је сматрала да је ово имање потребно Банци и погодно за њене послове. Зато је дошло до тужбе Стојана Живковића против Милана Цветковића и других чланова Управног одбора *Нишке занатлијске банке* (АЈ, 65–1341–2325, Допис Градског и среског суда у Нишу министру трговине и индустрије од 20. децембра 1921). Тужба је изазвала интервенцију и судске власти и министра трговине и индустрије, а чланови управе сматрали су доскорашњег председника Управног одбора човеком који није бирао средства да задовољи своје материјалне потребе. Сва ова догађања утицала су да *Занатлијска банка* стекне лошу репутацију у граду, а Живковић је директно оптужен да је ширио лоше гласове са циљем да постигне жељени резултат (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног и Надзорног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 26. марта 1922).

Резултат овог сукоба био је тај да је Стојан Живковић иступио из реда акционара *Занатлијске банке* иако је до тог тренутка био један од акционара са највећим бројем акција у свом поседу.⁵

⁵ По 150 акција *Нишке занатлијске банке* поседовали су: Милош Цветковић, Тодор Стефановић, Виден Вељковић, Антоније Матејић и Стојан Живковић (АЈ, 65–1341–2325, Списак акционара Нишке занатлијске банке пријављених за учествовање на збору акционара одржаном 25. октобра 1920).

Пословање *Занатлијске банке* у 1921. години углавном је било по есконту, а робно одељење радило је слабо јер су цене артикала биле јако променљиве, па се управа није упуштала у набавку робе. Банка је продавала од раније набављену робу и постепено извучила новац из робног одељења и пласирала га у кредитирање по меницама. Овај потез управе био је мотивисан великим кашњењем робе. Банка је поручила већу количину стакла за прозоре у јесен 1920. године која је због лошег саобраћаја пристигла тек фебруара 1921. године, када је сезона постављања стакла престала. Сезона је поново отпочела септембра 1921. године, али како је цена стакла у међувремену пала, Банка није била у могућности да оствари добит по овом послу и зато је одлучила да постепено угаси робно одељење (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 26. марта 1922).

Овај потез управе показао се исправним јер су догађаји у 1922. години наговорили тешкоће у раду са индустријском и другом робом. Због изражене коњунктуре која је владала после рата и проширеног тржишта у новој држави владала је права експанзија у основању предузећа. Интензивно оснивање предузећа знак је привредног полета, али проблем који се јавио у Краљевини СХС био је да је та експанзија превазилазила средства којима су финансијски кругови у земљи располагали. Само током 1922. године било је основано око 3.500 предузећа, од којих је њих 122 до краја те године пало под стечај (*Удружење банака – Београд, Извештај Управног одбора о раду за 1922. годину са савештајним новчаним заводом*, 1923, стр. 24). Својом одлуком да одустане од трговине и посвети се чисто банкарским пословима *Занатлијска банка* избегла је многобројне проблеме које су имали поједини нишки новчани заводи, поготово они који су свој новац инвестирали у индустрију.⁶

Промењени услови пословања и велика послератна инфлација захтевали су докапитализацију главница новчаних завода. Константан пад динара, посебно изражен у 1922. години, вишеструко је обезвредио југословенску валуту. У периоду од 1919.

⁶ Исправност пословне политике *Занатлијске банке* потврђена је већ 1923. године када је због инвестирања у небанкарске послове под нагодбу стављена *Индустријско-прометна банка*, која је са још три нишка акционарска друштва отишла у стечај 1925. године. Међу њима се налазила и *Нишка шрљовачка банка*, пословно развијена па и активна установа, услед појачаног ангажовања капитала у *Фабрику обуће А. Д.* (Бецић, 2014б, стр. 167–168).

до јануара 1923. године швајцарски франак је на југословенским берзама од 3,13 динара порастао на 17,10, британска фунта са 71,49 на 432,40, а амерички долар са 22,50 на 93,80 динара (Pertot, 1986, стр. 13). *Занайлијска банка* повећала је крајем 1922. године капитал на 500.000 динара, а да би могла да даље развија послове и повећа добит одлучила је да капитал повећа на милион динара до краја марта 1924. године. Ради лакшег манипулисања акцијама, предлог је био да нове акције имају номиналну вредност од 200 динара, док би се старе акције замениле. Међутим, до реализације овог предлога није дошло, тако да су акције *Занайлијске банке* и даље биле са номиналом од 50 динара (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 11. марта 1923).

Планирана главница уплаћена је већ крајем 1923. године, што је осим у њеној висини, донело промене банчиних правила и на другим позицијама. Управни одбор од ове године чинило је седам чланова, а Надзорни одбор три члана, сви са мандатом од пет година. Подела чисте добити предвиђена је по следећем распореду: 10% резервном фонду, 5% фонду за подизање банчине зграде и магацина, 7% на име тантијеме члановима Управног одбора, 3% на име тантијеме члановима Надзорног одбора и 3% на име награде службеницима. Остатак од 72% остављен је збору акционара на располагање, што је чинило 13% мање удеоне добити за остале акционаре у односу на претходна правила (*Правила Нишке занайлијске банке*, 1923, стр. 7, 10). Разлика је направљена што је одвајање за редовни резервни фонд удвостручено износило као код готово свих новчаних завода у држави, удвојено је одвајање за банчину управу, при чему је раздељен значај Управног од Надзорног одбора и уведено је учешће у добити банчиних чиновника, попут других новчаних завода.

Управа *Занайлијске банке* била је задовољна постигнутим резултатима, поготово растом штедње иако се ова установа није рекламирала у граду. Управа је сматрала да главне разлоге за поверење штедиша у Банку треба тражити у томе што су потражене улоге исплаћивали без отказног рока, а да је клијентелу привлачила и солидна каматна стопа на зајмове. Банка је водила опрезну политику при одабиру клијената, тако да није било протестованих меница, осим за суму од 950 динара, која се провлачила од раније (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 24. фебруара 1924).

Осетни пораст штедње у банкама током 1923. године није био чест случај јер је наступила тзв. криза кредита, динар је сваког дана постајао „скупљи“, тако да су поседници значајнијих сума новца исти често пласирали приватним путем јер су камате на тај начин биле осетно више у односу на оне које су се добијале у банкама. Било је неколико разлога помањкања новца на тржишту. Политика умерене дефлације новог министра финансија Милана Стојадиновића значила је престанак константне емисије динара од стране *Народне банке*.

Осим умањене количине новца у оптицају, централна установа смањила је и кредите које је одобравала новчаним заводима, а поједине је потпуно укинула. Инвестициони зајам из 1921. године повукао је осетан део капитала са новчаног тржишта што је изазвало дугорочну несташицу расположивих средстава (Бајкић, 1924, стр. 401–402). Ако се томе дода да су иностране банке почетком године повукле из југословенских банака велике суме новца које су биле пласиране под релативно повољним условима ради финансирања предстојећег извоза, криза кредита постала је очита. Све поменуто допринело је порасту камата на одобрене кредите које су се кретале од 20 до 24%, да би наредне године понегде достигле и 30% (Поповић и Мишић, 1929, стр. 60–61).

Занатлијска банка пласирала је кредите по меницама, текућим рачунима и залогома. Како је ниво штедње растао, а одобрени кредити код *Народне банке* били у висини од 191.000 динара, Банка је била у стању да подмири највећи број захтева за кредите, што је довело до пораста добити. У 1924. години почела је исплата предратних меница депонованих код *Ликвидационе банке*, тако да су се у овој години јавили и додатни приходи. Повећана зарада омогућила је да се њен део уложи у оправку банчине зграде и куповину новог намештаја (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 1. марта 1925).

У 1925. години умро је дугогодишњи председник Управног одбора Милан Цветковић, а из пијетета према њему, акционари су га изабрали за почасног председника (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 14. фебруара 1926). Од те године приметна је привредна криза на простору Краљевине СХС која је довела до опадања нивоа производње. Део узрока опадања коњунктуре налазио се у завршетку послератне обнове, засићењу домаћег

тржишта појединим врстама производа и ниској царинској заштити домаће индустрије. Уз то, избила је и аграрна криза („маказе цена“) услед повећања разлике у ценама индустријске робе и пољопривредних производа.

Збивања на привредном пољу одразила су се и на промену структуре клијената банака. Од 1925. године клијенти масовно постају земљорадници, али је њихова улога у покретању осталог дела привреде драстично смањена услед њихове немогућности да одвоје новац за остале потребе осим оних који су се односили на одржавање производње и издржавања породице. Зато су драстичан пад у пословању забележиле трговина и занатство, тако да се *Занатлијска банка*, с обзиром на пословни карактер својих клијената, нашла у позицији да има утужене менице у износу од 175.000 динара, мада су оне биле чврсто осигуране. Банка је и надаље добро пословала, што јој је омогућило да купи две велике магаци у улици Страхинића бана, прекопута њених канцеларија, које су потом дате у годишњи закуп од 125.000 динара (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 14. фебруара 1926).

Почев од 1922. године пореска оптерећења новчаних завода и уопште акционарских друштава постала су висока. Многи новчани заводи жалили су се на висока пореска оптерећења, која су премашивала добит која је остајала установама. Пореза, приреза, разних такси и намета било је прегршт, а код непосредних пореза акционарских и других друштава учешће државе било је 50%, док је областима и општинама припадало по 25%. Уз то, општине су разрезивале и прирез према висини непосредног пореза (Драшковић, 1931, стр. 20, 28).

И управа *Занатлијске банке* годинама се жалила на висину разрезаног пореза, који је у 1922. години достигао ниво да Банка „није зарадила ништа, али није претрпела никакву штету“, да би 1925. године достигао висину од 134.267,55 динара, док је претходних износио око половине добити (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 26. марта 1922. и Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 14. фебруара 1926). Са југа Србије на висину пореза жалиле су се и друге новчане установе. *Лесковачка кредитна банка* платила је порез за 1922. годину у висини од 41,5% добити, а *Лесковачка централна банка* 58%. Жалбе о висини пореских опте-

ређења стизале су из свих крајева државе тако да је министар трговине и индустрије упутио молбу министру финансија 9. септембра 1924. године да тај проблем реши, али жалбе новчаних завода нису услишене јер је питање прихода у корист државног буџета остало примарно овом ресору (Бецић, 2002, стр. 138).

Цена постигнућа буџетске равнотеже и јачања курса било је осетно пореско оптерећење, смањење кредитирања и високе каматне стопе, што је све утицало на драстичан пад нивоа производње. Смањено кредитирање индустрије и привреде уопште није било последица помањкања новца, јер су банке забележиле енорман раст штедних улога. Банке су се трудиле да новац што сигурније пласирају, поготово што се радило о туђим средствима, односно улозима грађана. Поједини економисти су као решење за излазак из кризе предлагали селективно повећање царина и пореско растерећење. Посматрали су скок динара као узрок смањења потражње за луксузном робом и смањења оне производње која је настала на основу лакомисленог оснивања нових предузећа „у жељи да се есконтује будући пад динара“ (Тодоровић, 1926, стр. 10).

Иако су утужене менице до краја 1927. године смањене на износ од 25.000 динара, *Занатлијска банка* је за проблеме са њиховом наплатом кривила правосуђе јер су процеси дуго трајали и државне власти су оклевалe са њиховом наплатом (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 20. фебруара 1927). Смањен обим улагања у привреду услед кризе од 1925. године довео је до повећања штедних улога код банака, тако да *Занатлијска банка* није имала потребе да користи одобрене кредите код других новчаних завода (АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 20. фебруара 1927. и Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 19. фебруара 1928).

Успешан рад *Занатлијске банке* био је омогућен високом каматном стопом која је износила 24% на годишњем нивоу (12% камате и 12% провизије). Ову каматну стопу су осим грађана плаћали и акционари ове установе, осим чланова Управног и Надзорног одбора. Чланови управе плаћали су интерес од 15% (12% камате и 3% провизије), што је изазивало незадовољство одређеног дела акционара који су сматрали да је таква пракса

дискриминисала остале акционаре и да је пресудно утицала на висину дивиденде, која је током двадесетих година XX века углавном износила 10% (АЈ, 65–1341–2325, Допис Марка Јовановића, трговца и акционара Нишке занатлијске банке министру трговине и индустрије од 28. јануара 1927).

ГОДИНА	ОСНОВНИ КАПИТАЛ	ЕСКОНТ МЕНИЦА	УЛОЗИ НА ШТЕДЊУ	РЕЗЕРВНИ ФОНДОВИ ^а
1920.	250.000	287.148	323.564,40	38.953,30
1921.	250.000	399.868	464.624,05	51.953,30
1922.	500.000	951.689	549.741,10	61.798,60
1923.	1.000.000	1.559.810,31	1.122.918,85	86.646,50
1924.	1.000.000	2.075.827,49	1.380.258,85	109.924,00
1925.	1.000.000	3.137.851,85	2.662.469,50	160.454,75
1926.	1.000.000	4.593.152,85	4.487.270,90	195.705,33
1927.	1.000.000	7.194.432	6.745.680,05	404.404,93
1928.	1.000.000	9.145.486	8.514.494,85	461.658,87
1930.	1.000.000	12.227.000	11.415.000	776.000,00

ТАБЕЛА 1: Главне позиције Нишке занатлијске банке у динарима (АЈ, 65–1341–2325, РАЧУНИ ИЗРАВНАЊА НИШКЕ ЗАНАТЛИЈСКЕ БАНКЕ ОД 1920. ДО 1930; *COMPASS, FINANZIELLES JAHRBUCH 1926*, 1926, СТР. 235; *COMPASS, FINANZIELLES JAHRBUCH 1930*, 1930, СТР. 313; *COMPASS, FINANZIELLES JAHRBUCH 1931*, 1931, СТР. 339); *COMPASS, FINANZIELLES JAHRBUCH 1932*, 1932, СТР. 337)

^а Резервне фондове *Нишке занатлијске банке* чинили су редовни резервни фонд и фонд за подизање банчиног магацина, а од 1921. године и пензиони фонд банчаних чиновника.

Издијање светске економске кризе у САД крахом њујоршке берзе 29. октобра 1929. године, повлачењем америчког новца из иностранства прелило се и на Европу. Рецесија у северноамеричкој индустријској привреди ускоро се раширила и на другу централну индустријску земљу, Немачку. Привреде Аустрије, Чехословачке, Грчке, Јапана, Пољске и Велике Британије, крајње осетљиве на потресе које су долазили са Запада (или Истока), биле су подједнако уздрмане. Страховити пад цена пољопривредних производа доводио је пољопривреднике до пропасти, а Велика Британија, Канада, САД и скандинавске зе-

мље напустиле су златни стандард током 1931–1932. године, који се увек сматрао основом стабилне међународне размене (Hobsbaum, 2002, стр. 74–76).

До тада највећу финансијску кризу у Европи изазвао је слом бечког *Oesterreichische Kredit-Anstalt* 13. маја 1931. године (Попов, 1995, стр. 32). Ова банка обављала је послове у низу земаља (Мађарска, Југославија, Чехословачка, Румунија, Немачка, Велика Британија итд.), тако да је њен крах изазвао низ стечајева и пропасти индустријских предузећа и банака. Повлачење пласмана *Kredit-Anstalt* у Краљевини Југославији изазвало је оскудицу новца на тлу Словеније, Хрватске и Војводине. Када су банке у Немачкој и Мађарској средином јула увеле мораторијуме за исплату штедиша и одређен број њих банкротирао, то је додатно појачало кризу поверења у Југославији (Бецић, 2019б, стр. 329).

Напуштање златног стандарда у Великој Британији било је сигнал штедишама у Југославији да 23. септембра 1931. године похрле на шалтере банака и отпочну масовно повлачење штедних улога. Међутим, привредна криза која је погодила Краљевину Југославију у јесен 1931. године била је само увод у наредних неколико година озбиљне економске кризе. Кратки опоравак крајем године значио је само предах пред издијање пуне привредне, монетарне и, следствено томе, финансијске кризе.

Још почетком другог тромесечја 1932. године избила је акутна банкарска криза као последица сталног повлачења улога из банака. Веома ниске цене пољопривредних производа и неповољно стање земљорадника, који су сачињавали доминантан слој становништва, приморали су Народну скупштину да 19. априла донесе Закон о заштити земљорадника. Нежељена последица примене овог закона било је погоршање стања у банкарству, које је у знатној мери кредитовало пољопривреду, и које је услед нових прописа, дошло у положај да не може да наплати своја потраживања од знатног дела својих дужника. Извесно олакшање за новчане заводе представљала је уредба о њиховој заштити и одлагању исплата њихових обавеза (*Народна банка Краљевине Југославије 1932, 1933, стр. XV–XVI*).

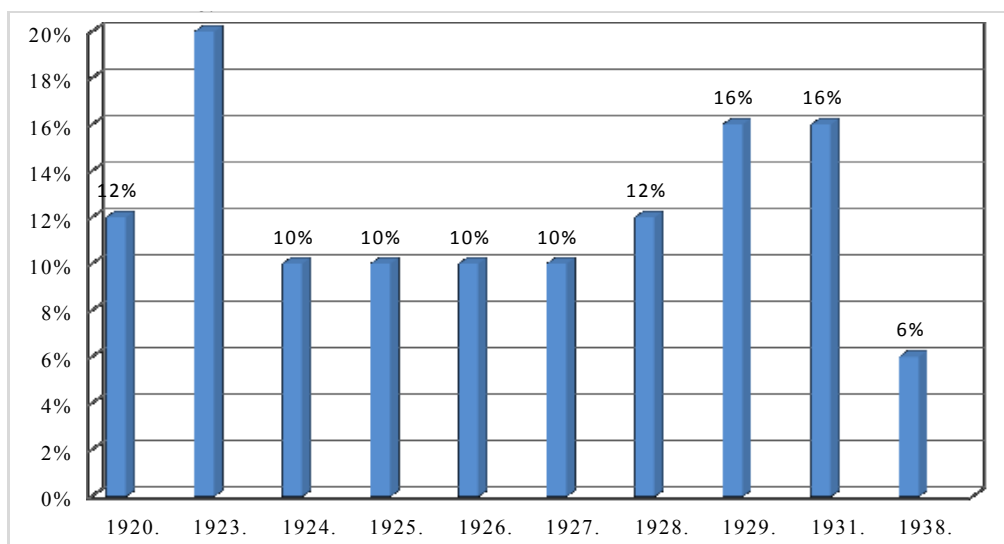
Новчаним заводима под заштитом нису могли да се откажу штедни улози, али су они били дужни да направе скалу по којој ће исплаћивати штедне улоге, у зависности од тога са колико новца су располагали. На овај начин долазило се до контрадикторности уредбе јер је отказ штедне заменила скала, што је у

стварности представљало тиху ликвидацију банака чији су већински клијенти били земљорадници (Вајкић, 1933, стр. 4).

Економско стање у држави није омогућавало нормално половање банкама. Многе од њих свеле су свој рад током четврте деценије XX века на прикупљање средстава која су потом служила за исплату штедних улога. На основу закона о радњама од 5. новембра 1931. године *Занатлијска банка* имала је право да: есконтује и реесконтује менице, бонове и варанте; даје зајмове и отвара кредите по текућим рачунима, на залог и хартије од вредности; прима новац на штедњу како по штедним књижицама тако и по текућим рачунима; врши наплате и исплате за туђ рачун и даје зајмове на непокретна имања и на хартије од вредности (АЈ, 65–1341–2325, Дозвола за рад Нишке занатлијске банке од 2. фебруара 1933). У организационом смислу, Банка је претрпела промене које су се огледале у томе да су чланови банчане управе уместо на пет година бирани са мандатом од три године (АЈ, 65–1341–2325, Предлог Управног и Надзорног одбора Нишке занатлијске банке о промени правила поднесен збору акционара 12. марта 1933).

Исплативије пословање банкама онемогућавало је и максимизирање активне каматне стопе на 12% почетком 1934. године. Према Уредби о максимизирању камата новчани заводи могли су највећу каматну стопу одредити са 5% изнад есконтне каматне стопе *Народне банке*, која је од 9. фебруара смањена на 7%. Највећа дозвољена пасивна каматна стопа утврђена је на 1% испод есконтне каматне стопе емисионе установе, односно на 6% (*Izveštaj Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Jugoslavije i Udruženja novčanih i osiguravajućih preduzeća za Savsku banovinu za informaciju novčarstva i bankarstva*, 1934, стр. 31).

Дубину кризе у банкарству илуструје и податак да је од 610 новчаних завода у Краљевини Југославији 1931. године, њих 334 потражило заштиту. Влада Милана Стојадиновића донела је Уредбу о ликвидацији земљорадничких дугова 25. септембра 1936. године, према којој су дуговања земљорадника смањена на половину, а отплата преосталог дела дуга омогућена је у трајању од 12 година, уз ниску каматну стопу. Четвртину дуговања новчани заводи били су приморани да отпишу, а преосталу четвртину дуга преузела је држава на себе и исплаћивала новчаним заводима годишње одређене суме у виду 3% обвезница *Привилејоване ајрарне банке (Наша финансијска јолијшка*, 1938, стр. 36–37).

Графикон 1. Дивиденда акционара Нишке занатлијске банке (АЈ, 65–1341–2325, Извештаји Управног одбора Нишке занатлијске банке од 1920. до 1929; АЈ, 12–587–145, Списак исплаћене дивиденде за 1938. годину Нишке занатлијске банке; COMPASS, FINANZIELLES JAHRBUCH 1932, 1932, СТР. 337)

До почетка кризе на простору Југославије *Нишка занатлијска банка* константно је исплаћивала дивиденду својим акционарима. Она је углавном износила 10%, а највећи проценат исплаћене дивиденде постигнут је 1923. године када је она била чак 20%. Највећу зараду у апсолутним цифрама, Банка је остварила 1929. и 1931. године. *Занатлијска банка* била је једна од ретких приватних новчаних установа која је успела да исплати дивиденду својим акционарима у другој половини тридесетих година XX века. Колики је то био успех илуструје податак да је на простору Југославије 1938. године нормално радило само 28,3% новчаних завода (АЈ, 38–577–744, *Zagrebački Lloyd*). Готово сви акционари *Занатлијске банке* били су Срби православне вере и само су двојица припадала другој нацији или вери, Чех Франц Тајнер и Осман Баљић (АЈ, 12–587–145, Списак исплаћене дивиденде за 1938. годину Нишке занатлијске банке).

Почетак Другог светског рата на простору Краљевине Југославије значио је престанак рада готово свих банака. Изузетно мали број новчаних завода наставио је са радом, али је тај рад био скромног обима. *Нишка занатлијска банка* престала је са радом, а он се у промењеним друштвеним околностима неће на-

ставити ни након престанка ратних операција на тлу Југославије.

Година	Основни КАПИТАЛ	ЕСКОНТ меница	УЛОЗИ НА ШТЕДЊУ	РЕЗЕРВНИ ФОНД
1944.	1.000.000	3.191.016,50	6.202.525	386.620,53
7. 11. 1946.	100.000	249.745,15	549.674,55	41.148,02

ТАБЕЛА 2: Главне позиције Нишке занатлијске банке по ослобођењу у динарима (АЈ, 12-587-145, Биланс Нишке занатлијске банке на дан 31. децембра 1944. и БРУТО БИЛАНС Нишке занатлијске банке у ликвидацији на дан 7. новембра 1946)

Велике разлике по позицијама у 1944. и 1946. години последица су одлуке о утврђивању курса затеченог новца на простору Југославије које је одредило Председништво АВНОЈ-а 5. априла 1945. године и према коме је 20 српских динара мењано за 1 динар Демократске Републике Југославије.⁷ Када је у питању био новац који се налазио на рачунима, његова вредност утврђена је на 10 српских динара за 1 динар ДФЈ, тако су све позиције код новчаних банака умањене десет пута. Приметно је да је *Занатлијска банка* до јесени 1946. године успела да наплати део дуговања, исплати део штедње и повећа резервни фонд.

Промена друштвеног система значила је престанак рада свих приватних новчаних установа. Ликвидација *Занатлијске банке* рађена је као код других кредитних установа према Уредби о ревизији дозволе за рад и ликвидацији приватних кредитних предузећа (*Службени листи ФНРЈ*, 1946, стр. 590-591) и Правилнику о поступку ликвидације приватних кредитних предузећа (*Службени листи ФНРЈ*, 1946, стр. 658-661). Савезним решењем од 7. октобра 1946. године одређен је Ликвидациони одбор који су чинили: Милета Стаменковић, чиновник Финансијског одељка Општинског народног одбора, Душан Николић, чиновник *Државне хийојкеарне банке* и Коста Станковић, чиновник Финансијског одељка ОНО, који је у наредним месецима извршио ли-

⁷ Курсеви осталих валута износили су: 100 лева за 10 динара, 100 лека 50 динара, 100 лира 30 динара, 100 пенга 100 динара, 100 српских динара 5 динара и за подручје Срема: 100 куна 2,5 динара. На састанку Председништва АВНОЈ-а од 7. јуна 1945. године утврђен је курс куна од 100 куна за 7 динара (Maticka, 1992, стр. 127-128).

квидацију ове установе (АЈ, 12–587–145, Лист за ревизију дозволе за рад).

Главни акционари *Нишке занатлијске банке* у тренутку њеног престанка са радом били су: Виден Вељковић, Лазар Јовановић, Младен Јанковић, Величко Вељковић, Душан Коцић, Стојан Радосављевић, Миле Радојковић, Милан Игњатовић, Миливоје Вељковић, Драгутин Николић, Драгутин Ђорђевић, Милева Милојковић, Тодор Стојановић, Танасије Каранфиловић, Гојко Милојковић, Петар Васиљевић, Душан Симић, и Перса Аранђеловић (АЈ, 12–587–145, Списак главних акционара Нишке занатлијске банке). Појединачно је највише акција поседовала Милева, удовица Стевана Милојковића, у чијим се рукама налазило 2.045 акција у вредности од 102.250 динара (АЈ, 12–587–145, Допис ликвидационог одбора Министарству финансија НР Србије од 20. децембра 1946).

Чланови последњег Управног одбора били су: Виден М. Вељковић, Душан Коцић, Миле Радојковић, Величко Вељковић, Младен Јанковић и Лазар Јовановић, а Надзорног одбора: Милан Игњатовић, Стеван Мирчић и Влада Живановић (АЈ, 12–587–145, Списак чланова Управног и Надзорног одбора Нишке занатлијске банке).

ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АЈ, Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије (65).

АЈ, Архив Југославије, фонд Министарства финансија Владе ФНРЈ (12).

АЈ, Архив Југославије, фонд Централног пресбирора Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38).

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Народна банка 1908: биланс с рачунима и њиховим објашњењем. (1909). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Народна банка 1911: биланс с рачунима и њиховим објашњењем. (1912). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Народна банка Краљевине Југославије 1932. (1933). Београд: Завод за израду новчаница.

Правила Нишке занатлијске банке. (1911). Ниш: Гутенберг.

Правила Нишке занатлијске банке. (1923). Ниш: Гутенберг.

Удружење данака – Београд, Извештај Управној одбори о раду за 1922. годину са савјештајним новчаним заводима. (1923). Београд: Удружење данака – Београд.

Izveštaj Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Jugoslavije i Udruženja novčanih i osiguravajućih preduzeća za Savsku banovinu za informaciju novčarstva i bankarstva. (1934). Zagreb: Savez novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Jugoslavije i Udruženje novčanih i osiguravajućih preduzeća za Savsku banovinu za informaciju novčarstva i bankarstva.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1921-1922), I. (1922). Zagreb: Hrvatski štamparski zavod.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926. (1926). Zagreb: Kompas d. d.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930. (1930). Wien: Compassverlag.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931. (1931). Wien: Compassverlag.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932. (1932). Wien: Compassverlag.

ШТАМПА

Службене новине Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца. (1920). „Привремени закон о ликвидацији мораторног стања“. 26. април 1920, 4–5.

Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије. 51/1946, 590–591.

Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије. 57/1946, 658–661.

Српске новине. (1912). „Обзнана“. 19. јануар 1912, 75.

Српске новине. (1914). „Закон о обустави извршења и обезбеђења као и тока рокова“. 31. јул 1914, 997.

ЛИТЕРАТУРА

Антић, Д. (2016). Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 7, 55–67.

Бајкић, В. (1924). Истраживање о узроцима ниског курса ренте ратне штете. *Економист*, 5, 401–409.

Бецић, И. М. (2002). Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата. *Историја 20. века*, 1, 133–144.

Бецић, И. М. (2012). *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд: ИСИ.

Бецић, И. М. (2014а). Нишка трговачка банка. *Расински анали*, 12, 323–338.

Бецић, И. М. (2014б). Нишка есконтна банка. *Зборник*, 23, 163–178.

Бецић, И. М. (2016). Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915–1918. У: А. Раствојић (ур.), *Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења*, 2 (751–764). Ниш: Филозофски факултет.

- Бецић, И. М. (2019а). Последице Првог светског рата по развој банкарства у Нишу. *Лесковачки зборник*, LIX, 207–227.
- Бецић, И. М. (2019б). Положај краљевачких новчаних завода у банкарском систему Краљевине Југославије. *Башићина*, 47, 319–334.
- Вучо, Н. (1955). *Привредна историја Србије до Првој светској рати*. Београд: Научна књига.
- Драшкових, Р. М. (1931). *Наше оштинске финансије*. Београд: Штампарија Јединство.
- Илић, С. (2014). Спасовање трезора Народне банке у Првом светском рату. *Архив*, 1–2, 62–76.
- Народна банка 1884–1934*. (1934). Београд: Завод за израду новчаница.
- Наша финансијска историја*. (1938). Београд: Главни одбор ЈРЗ.
- Попов, Ч. (1995). *Од Версаја до Данцига*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Попових, Н. и Мишић, Д. (1929). *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*. Београд: Геца Кон.
- Тодорових, М. (1926). Бојазан од поправке динара. *Економист*, 1, 6–12.
- Важкић, В. (1933). Nova faza deviznog moratorijuma. *Narodno blagostanje*, 1, 3–4.
- Hobsbaum, E. (2002). *Doba ekstrema, Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Београд: Dereta.
- Maticka, M. (1992). Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944–1948). *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog sveučilišta u Zagrebu*, 25, 62–76.
- Pertot, V. (1986). *Ekonomika valutnih tečajeva*. Zagreb: Informator.

DEJAN D. ANTIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

IVAN M. BECIĆ
INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE – PRIŠTINA / LEPOSAVIĆ

SUMMARY

CRAFT BANK OF NIŠ

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, a large number of local money companies were founded in the Kingdom of Serbia. During the Annexation Crisis the number of banks was additionally increased, but at the very end of 1911, the Craft bank of Niš was established.

This was not the happiest period for the constitution of this institution, from 1912. Serbia entered a period of works, which lasted until the end of 1918. After the war ended, there was a change in business conditions, and soon after, the Craft Bank of Niš gave up the trade in goods and shortly after it became committed to give short-term loans of exchange to the discount.

Taking into account that the business conditions in the first post-war decade were very favorable for the functioning of cash reserves, the craftsmen's bank of the city of Niš successfully paid dividends to its shareholders.

The economic crisis, which began in the Kingdom of Yugoslavia in 1931, had a negative impact of the normal operation of banks, so that many of them went bankrupt or ceased to operate in non-banking spirit, trying to protect farmers. The Craft Bank of the city of Niš belongs to a minority of financial institutions that successfully overcame the crisis and continued to operate at the end of the 4th decade of the 20th century. However, the outbreak of the Second World War on the territory of Yugoslavia, interrupted the work of this institution, the Craft Bank of Niš was not allowed to operate in the socialist Yugoslavia, and thus it was liquidated.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Craft Bank of Niš*; dividends; economic crisis; liquidation.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IGOR Đ. VUKADINOVIĆ¹
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
BELGRADE, SERBIA

SOCIALIST EDUCATIONAL POLICY IN THE AUTONOMOUS REGION OF KOSOVO AND METOHİJA *Goals, Objectives, and Outcomes*

ABSTRACT. This research aims to shed light on the social challenges of school development in Kosovo and Metohija after the Second World War. It examines how the philosophy created in Soviet Union and Western Marxist circles was applied in nationally divided, predominantly agrarian, traditional society, with an extremely high illiteracy rate. The paper also shows how society is impacted when educational policy in a certain area becomes a means for achieving ideological goals. The study is grounded in the unpublished documents of the Archives of Yugoslavia, Archives of Serbia, and the Central State Archives of Albania.

KEYWORDS: Socialist education; Kosovo and Metohija; Yugoslavia; Josip Broz; University of Priština.

---

¹ vukadinovicigor3@gmail.com

Рад је примљен 25. октобра 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

INTRODUCTION

The area of Kosovo and Metohija was one of the regions with the least developed education, not only in Yugoslavia but also in Europe. According to the 1921 census, illiteracy was as high as 95.6 per cent. Ten years later, in the 1931 census, illiteracy was reduced to 84.2 per cent (Slavković, 2018, pp. 323–325). In the Kingdom of Yugoslavia, education started by attending a four-year elementary school for children between the ages of seven and eleven, followed by four years of ‘lower secondary school’ and then four years of ‘higher secondary school’. The authorities of the Kingdom of Yugoslavia believed that all school-age children should be brought up in the spirit of loyalty to the state, the king, the dynasty, and the culture of the majority people (Hrabak, p. 303–304). Albanian and Turkish students in public schools attended classes in Serbian, while they could attend Islamic and Catholic religious schools in their mother tongue (Slavković, 2018, pp. 495–498, Dimić, 1990, pp. 194–196).

After the occupation of Yugoslavia in 1941, the territory of Kosovo and Metohija was assigned to the Italian protectorate of the ‘Kingdom of Albania’, which soon implemented the measures for the development of Albanian education in the annexed territories. Two hundred teachers from Albania were sent to Kosovo with the task of improving the level of education and strengthening the Albanian national idea. In addition to opening primary schools, second-level schools in Albanian were established in Priština, Prizren, Peć, Đakovica, Uroševac and Gnjilane (Fetahu, Çunaku, 2011, pp. 6–7; Vukadinović, 2020, pp. 116–118).²

At the end of the Second World War, the Communist Party came to power in Yugoslavia, which led to major changes in the political, economic, and educational organisation of the state. Yugoslavia became a federal state, composed of six republics. The largest republic, Serbia, formed two autonomous regions—Autonomous Province of Vojvodina and Autonomous Region of Kosovo and Metohija.³ Since the economic situation of the country was extremely difficult, the communists intended to show the ‘progres-

² See: Arkivi Qendror Shtetëror [Central state archives of Albania] (AQSH), fondi 178, Ministria e Financave, Drejtoria e Pergjithshme e Financave [Ministry of Finance, General Directorate of Finance], viti (v.) 1941, d. I-2636, njësia arkivorë [archival unit] (n.a.) 2, ‘Rregullimi dhe administrimi i shkollave të mesme në Kosovë e Diber’, November 12, 1941.

sive' character of the new government in the sphere of education. Kosovo and Metohija, as a multinational autonomous region, with an extremely low literacy rate, provided a suitable ground for this policy. The idea was to integrate this region into modern socialist society through courses on the elimination of illiteracy, the introduction of Marxist education and the promotion of the values of 'brotherhood and unity' (Miladinović, 1977, pp. 22–41).⁴ In addition to the propaganda motive, the education of professional staff and workers was a necessary precondition for the accelerated industrialisation that Communists intended to implement (Craig, 1981, p. 151).

In 1958, The Commission for National Minorities of the League of Communists of Yugoslavia concluded that, during the post-war period investment in the development of educational institutions in Kosovo and Metohija was prioritised over investment in the economy of that area. The Commission noted that prevailing opinion at the end of the war was that the issue of integration of the Albanian national minority in Yugoslavia could be resolved in the 'Marxist spirit' by educating young people.⁵

ESTABLISHMENT OF MASS EDUCATION IN THE ALBANIAN LANGUAGE

The problem of education in this area was opened immediately after its liberation, while war operations were still going on in other parts of Yugoslavia. Power in Kosovo and Metohija was assigned to the Regional Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Kosovo and Metohija and the Presidency of the Regional People's Liberation Council of Kosovo and Metohija.⁶ The Albanian communists Fadil Hoxha, Xhavid Nimani and Zekeria Rexha, who were employed in the educational system of the

³ As a result of constitutional changes in 1963, the Autonomous Region of Kosovo and Metohija was transformed into 'Autonomous Province of Kosovo and Metohija'.

⁴ Arhiv Jugoslavije [Archives of Yugoslavia] (hereafter AJ), fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije [Archive group of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia] (507), XVIII, Komisija za nacionalne manjine [Commission for National Minorities] (XVIII)–K.4/11, 'Deo izveštaja o albanskoj nacionalnoj manjini', 1957.

⁵ AJ, 507, XVIII–K.11/15, 'Deo izveštaja o albanskoj nacionalnoj manjini', 1957.

⁶ People's Liberation Council later became People's Assembly of Kosovo and Metohija, while its Presidency was renamed in Executive Council of Autonomous Region of Kosovo and Metohija.

'Kingdom of Albania' during 1941, had a great influence in these bodies. One of the first departments formed by the Executive Council of Kosovo and Metohija was the Department of Education, which began operating in December 1944. The Executive Council Secretary, Pavle Jovičević, reported that seeking teachers for schools was one of the new government's priorities, which is why it was decided to remove all soldiers with teaching qualifications from the army and hire them in schools (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943-1953*, 1955, p. 28).

Another important decision was to keep all teachers who had worked during the occupation within the educational system of the fascist 'Kingdom of Albania'. Since the Communists took power in both Yugoslavia and Albania in 1944, in line with the philosophy of proletarian internationalism the two countries formed extremely close relations and intense cooperation. Belgrade allowed Albanian teachers, who had been relocated from Albania to Kosovo during the occupation, to remain at work because of a lack of educational staff.⁷

A dispute soon arose between the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs and the Kosovo and Metohija Regional Executive Council over this issue. In the spring of 1945, the representative of the Albanians from Kosovo, Fadil Hoxha, spoke with the Albanian leader Enver Hoxha in Tirana about bringing new educators from Albania to Kosovo and Metohija. The Kosovo and Metohija Regional People's Liberation Council officially requested that the Government of Yugoslavia permit the arrival of new Albanian educators in Kosovo.⁸ On the other hand, the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs opposed this initiative, believing that 'in principle, the admission of foreign nationals to the Yugoslav civil service cannot be allowed'.⁹ Under pressure from the party leadership, the Ministry of Foreign

⁷ Yugoslav authorities tried to determine which of these teachers were fervent supporters of fascist ideology, in order to remove them from teaching. See: AQSH, f. 511, Ministria e Arsimit dhe Kulturës [Ministry of Education and Culture], v. 1945, d. 35, 'Qarkore e Ministrisë së Arsimit dërguar seksioneve të arsimit të prefekturave të ndryshme mbi dërgimin nga ana e tyre të listave të arsimtarëve që japin mësim në Kosovë', n.a. 3-6.

⁸ Diplomatski arhiv ministarstva spoljnih poslova [Diplomatic archive of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia] (DAMSP), Politička arhiva (PA) [Political archive] - 1945, Albanija, f. 1, dosije (d.) 9, 'Dopis Narodnooslobodilačkog odbora KiM Nacionalnom komitetu OJ - povereništvu za prosvetu', March 2, 1945.

⁹ DAMSP, PA-1945, Albanija, f. 1, d. 9, 'Dopis Narodnooslobodilačkog odbora KiM Nacionalnom komitetu OJ - povereništvu za prosvetu', 2 Mar. 1945.

Affairs soon had to give up its position, so new contingents of teachers from Albania were sent to Yugoslavia.¹⁰ During the 1945/1946 school year 354 Albanian educators were employed in Kosovo and Metohija, most of whom were part of the educational system of the Kingdom of Albania from 1941 to 1944.¹¹

Education was the subject of conversation between the delegation of Albanians from Kosovo and Josip Broz Tito on April 6, 1945. The Communist Party leader promised the state aid in the development of education in that area.¹² The law mandating compulsory seven-year education was passed in October 1945, which meant that all Yugoslav children between the ages of 7 and 13 were required to attend school. The Act on the Education of National Minorities in Yugoslavia was also passed in 1945 and stipulated the establishment of minority schools in all areas inhabited by national minorities. Classes at these schools were taught in the minority's mother tongue. The language of the Yugoslav republic in which the national minority stayed was taught for three school hours per week.¹³

In the 1946 Budget, the Regional People's Council distributed most of the money to the Department of Education. The issue of education was closely monitored and discussed at each regular session of the Regional People's Council during the first decade of the post-war era (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943-1953*, 1955, p. 99. At the Fifth Party Congress in 1948, high-ranking state official Aleksandar Ranković described Kosovo and Metohija as the area with the highest percentage of uneducated people among party members (*V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati*, 1948, p. 217).¹⁴ At the same congress, it was

¹⁰ AJ, 315, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ [Committee for Schools and Science under the Government of the Federal People's Republic of Yugoslavia], f. 3, arhivska jedinica [archival unit] (a.j.) 883, 'Poslanstvo NR Albanije Ministarstvu inostranih poslova FNRJ', 26 Mar. 1947.

¹¹ AJ, 507, XVIII-K.4/21, 'Informacija o neprijateljskoj propaganda iz Albanije i stanju Albanaca u Jugoslaviji', Jan. 1960.

¹² AJ, 97, Komisija za agrarnu reform i kolonizaciju pri Vladi FNRJ [Commission for Agrarian Reform and Colonisation of the Government of the Federal People's Republic of Yugoslavia], f. 4, a.j. 44, 'Delegacija Albanaca sa Kosova i Metohije posetila je maršala Tita', April 6, 1945, 2-3.

¹³ AJ, 507, XVIII-K.9/12. 'Osnovne karakteristike ostvarnog kulturno-prosvetnog života i rada nacionalnih manjina u Srbiji. Manjinsko školstvo', 1958.

¹⁴ As many as 28.2 per cent of the party members in Kosovo and Metohija did not have a school, and the issue was also expressed in Bosnia and Herzegovina, where 21.72 per cent of the party members were uneducated.

concluded that the building of socialism was inextricably linked to cultural and scientific development, which also meant the liquidation of the ideological remnants of capitalism (Petrović–Todosijević, 2016, pp. 39–42).

The number of students in Kosovo and Metohija was growing steadily in the first two post-war decades. The regional leadership saw the expansion of education as a priority political issue. At the session of the People's Council of Kosovo and Metohija on 25 August 1952, high regional official Mehmet Hoxha said: 'Even the greatest pessimists must admit that the people's government has achieved great success in terms of education in our area' (*Narodni odbor AKMO 1943–1953*, 1955, p. 754; Nikolić, 1963, p. 43). In the school year 1945/46 there were 388 primary schools in Kosovo and Metohija, which were attended by 50,747 students. Over the next eleven years the number of students more than doubled, so that there were 122,091 students in the region during the school year 1956/1957, of whom 64 per cent attended classes in Albanian and 33 per cent in Serbian.¹⁵

Following the split between Tito and Stalin in 1948, the Yugoslav authorities shifted from copying Soviet solutions in the economy and culture to challenging them. The aim was to establish a 'unique Yugoslav path to socialism', which was also reflected in educational policy. Educational experts had been working for years to establish an innovative Yugoslav education system. The lack of competent teaching staff was a major impediment to the implementation of these plans. According to a 1948 report by the Ministry of Education of Serbia, this problem was especially severe in Albanian schools: 'Among the unqualified teachers in primary schools, there are many who have only primary school, those with a completed *madrasa* or with some grade of grammar school'.¹⁶ Out of the 385 teachers who taught in Albanian schools in the 1947/48 school year, 235 did not have the required qualifications.

There were numerous cases recorded that demonstrate how the issue of incompetent teachers impacted the daily teaching process. In one school in Orahovac, the subject French was taught by a teacher who publicly admitted that he doesn't speak that language.¹⁷ In the same school, the Serbian language was taught by an Albanian who did not know Serbian well. Some geography teachers

¹⁵ AJ, 319, f. 31, 'Analiza društvenog plana SAP Kosova 1965–1970', March, 1970, 6–7.

¹⁶ AJ, 315, f. 11, 'Ministarstvo prosvete Srbije Komitetu za škole i nauku FNRJ', March 27, 1948.

¹⁷ AS, BIA, III-136, 'Stanje albanskog prosvetnog kadra na terenu AKMO', 1962, 13.

taught children that Yugoslavia borders Russia.¹⁸ Even after completing four years of primary school, part of the students remained illiterate, suggesting a low level of primary education quality.¹⁹ State official Xhavid Nimani spoke about this problem at the session of the Regional People's Council in 1952:

Our education course so far has been aimed at opening as many schools as possible and at constantly increasing the number of educators. However, little attention was paid to the quality of work in schools and the expertise of the teaching staff, and this is one of the main shortcomings in our work in the field of education (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953*, 1953, p. 753).²⁰

A 1958 report by the party's Commission for National Minorities states that 'self-taught, almost illiterate people' were appointed as teachers in Kosovo and Metohija schools after the war.²¹ Unqualified teachers made up for the lack of education through vocational courses in Prizren and Priština. Further training of teachers soon began to be done through special classes at teacher training schools. Unqualified teachers who attended these schools had double duties: they served in the school throughout the day and listened to the teacher's school lessons in the evening. In addition, they were preparing to take the subject during the summer.²²

The accelerated development of primary and secondary education and the permanent increase in the number of students also demanded an increase in the number of teaching staff, which resulted a very slow eradication of unqualified education among teachers. According to the authorities' data, in 1959 there was no school in Kosovo and Metohija in which all teachers were qualified.²³

¹⁸ Ibid.

¹⁹ AJ, 318, f. 94, a.j. 127, 'Osnovno obrazovanje odraslih', 1963, 9.

²⁰ Original quotation: 'Naš dosadašnji kurs prosvete bio je usmeren na otvaranje što većeg broja škola i na stalno povećanje broja prosvetnih radnika. Međutim, o kvalitetu rada u školama i o stručnosti i uzdignutosti prosvetnog kadra manje se vodilo računa, i to je jedan od glavnih nedostataka u našem radu na području prosvete'.

²¹ AJ, 507, XVIII-K.7/3, 'Informacija o problemima školstva kod nacionalnih manjina', 1958.

²² AJ, 318, f. 94, a.j. 127, 'Vanškolski oblici obrazovanja odraslih u AKMO', 1963, 6–7; AJ, 507, XVIII-K.9/22, 'Amaterske i profesionalne kulturno-prosvetne ustanove, kulturno-prosvetni problem nacionalnih manjina', 1959, 6.

²³ AJ, 507, XVIII-K.9/22, 'Amaterske i profesionalne kulturno-prosvetne ustanove, kulturno-prosvetni problem nacionalnih manjina', 1959, 5.

ERADICATION OF ILLITERACY

One of the first major actions taken by the Yugoslav communists was a campaign to 'enlighten' the people and suppress illiteracy among the adult population. It was also an important aspect of the post-war propaganda of the Communist Party of Yugoslavia, which was supposed to show the progressive character of the regime (Gatalović, 2009, pp. 38–39; Doknić, 2013, pp. 40–51). Like other moves by the Yugoslav communist government, the eradication of illiteracy was based on the copying of the Soviet model to solve this problem in the 1920s. As the number of educators in the entire country was insufficient, all individuals who had necessary skills for the job were involved in the literacy action. Literacy courses were held under the auspices of mass organisations led by the communist movement—the Popular Front, the Anti-Fascist Women's Council, the United Socialist Anti-Fascist Youth, trade unions and cooperatives (Gudac–Dodić, 2006, pp. 90–94).²⁴ The Day of Struggle for the Suppression of Illiteracy was also established, for which the day of Lenin's birth was chosen (Bondžić, 2010, p. 95).

At the end of 1945, the government formed special commissions for public education, which had the task of directing the work on the suppression of illiteracy, coordinating state bodies and mass organisations, and materially supplying the courses.²⁵ Literacy courses faced various problems of material and professional nature. They were most often held during the winter and spring months, in insufficient spatial conditions. Many participants, due to home and business obligations, did not manage to attend the courses regularly, and some viewed participation in them as a form of coercion. Most of the 11,000 managers of illiteracy courses in Serbia did not have academic skills for this job, which was reflected in the quality of the courses. These courses usually lasted three months instead of the planned five (Dimić, 1988, pp. 131–132). According to official statistics, the pass rate at the final exam was 67 per cent. It also happened that the participants of the courses soon forgot what they had learned (Dobrivojević, 2011, p. 161).

²⁴ AJ, 313, Ministarstvo prosvete Vlade FNRJ [Ministry of Education of Yugoslavia], f. 3, a.j. 220, 'Uputstva za rad na suzbijanju nepismenosti na teritoriji Srbije, Vojvodine, Kosova i Metohije', 8 Dec. 1945.

²⁵ AJ, 313, f. 3, a.j. 220, 'Uputstva za rad na suzbijanju nepismenosti na teritoriji Srbije, Vojvodine, Kosova i Metohije', 8. Dec. 1945.

Literacy courses were used to reinforce the new regime. The first sentences that the participants learned to compose were dedicated to the glorification of communism and 'Comrade Tito'. Letters from participants who thanked the Yugoslav leadership and Tito for learning to read and write were published regularly in the press. The lecturers underwent fifteen days of "political-pedagogical training" in order to be put into the service of the ruling ideology (Bondžić, 2010, pp. 99–100). According to the official data of the Communist party from 1959, about 260.000 people had passed through illiteracy courses in Kosovo and Metohija by then, of which 182,000 were Albanians. According to the same document, about 200,000 people became literate between 1945 and 1950, while another 60,000 people became literate from 1951 to 1959. It was also stated that 'in recent years, these institutions have almost stopped working'.²⁶

During the 1950s, functional literacy in the form of reading and writing was no longer considered a sufficient level of education. Therefore, illiteracy courses began to be regarded as an outdated method, which was no longer able to meet new standards in social and economic development. New forms of adult education were introduced, such as two-year schools for primary adult education and 'worker gymnasiums. Through these institutions, adults acquired a complete primary education, covering the curriculum from the first to the eighth grade. These schools, organised by worker universities and school councils, were considered a more expensive and complicated form of adult education, but with better and more lasting results.²⁷ By 1962, nine school centers for primary adult education had been established in the Region. They were mostly attended by employees who were required to have completed primary school as a condition for remaining on the job.²⁸ Attendance at adult schools intensified after the adoption of the Resolution on the education of professional staff in the Federal National Assembly in June 1960. Classes were held by teachers from regular primary schools, who thus supplemented the work norm or worked as part-time employees.²⁹

²⁶ AJ, 507, XVIII-K.9/22, 'Amaterske i profesionalne kulturno-prosvetne ustanove', 1959.

²⁷ Ibid.

²⁸ AJ, 318, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu [Federal Secretariat for Education and Culture], f. 94, a.j. 127, 'Vanškolski oblici obrazovanja odraslih u AKMO', 1963.

Women's illiteracy was especially pronounced in the region - it was as high as 98.5 per cent in the 1921 census and slightly decreased to 93.9 per cent 10 years later (Slavković, 2018, p. 323). Extremely high illiteracy rate among women stemmed from the patriarchal character of the society of that time and the understanding that men and women had demarcated roles in marriage and family. Childbirth, child care, and household care were regarded as the role of women in marriage, while education and intellectual uplift were generally regarded as a 'male work'. This understanding was retained in some rural Serbian areas during the socialist period.³⁰ By 1971, illiteracy among women in Kosovo and Metohija was reduced to 43.5 per cent, while among men it was 21.3 per cent (Islami, 1982 p. 220).

	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
WOMEN	93,9%	78,4%	72,1%	58,4%	43,5%
MEN	74,5%	46,9%	39%	29,8%	21,3%
IN TOTAL	84,2%	62,5%	54,8%	41,1%	32%

TABLE 1: ILLITERACY RATE IN KOSOVO AND METOHİJA BETWEEN 1931 AND 1971

THE ISSUE OF INTERETHNIC RELATIONS

The majority of Albanian teachers in Kosovo and Metohija participated in the educational system of the "Kingdom of Albania" during the war, which hampered the new socialist regime's educational plans. The process of modernisation and cultural development in socialist Yugoslavia was under the strict control of the party apparatus and security services, in charge of preventing the penetration of 'bourgeois elements', nationalism, and cultural influences from the West and the Soviet Union. The security services were unhappy with the state of education in Kosovo and Metohija, underlining that teachers are the primary instigators of nationalism and hatred in society. From 1945 until 1962, 64 teachers in the Prizren district were prosecuted for coordinating hostile actions, and a similar scenario existed in other districts of Kosovo and Metohija.³¹

²⁹ AJ, 318, f. 24, 'Izveštaj o radu Saveta za prosvetu AKMO za 1961', December, 1961, 19; AJ, 318, f. 94, a.j. 127. 'Osnovno obrazovanje odraslih', 1963.

³⁰ The patriarchal attitude on women's role was also present in other European communist countries (Jarska, 2019, pp. 469–483)

Although post-war legal acts guaranteed the right to education in the mother tongue to all national minorities, in Kosovo and Metohija this right was enjoyed exclusively by Albanians. The party's Albanian officials stated that there were no Turks in Kosovo and Metohija, but that they were Albanians who had absorbed the Turkish language and customs during their centuries in the Ottoman Empire. Turkish children were enrolled in Albanian classes, which made it difficult for them to communicate with teachers (Vidačić, 2000, pp. 179–180; Elmas, 2014, pp. 136–137).

After the conflict with the Soviet Union in 1948, Tito's Yugoslavia turned to cooperation with the hitherto hostile, capitalist Balkan countries – Turkey and Greece. This resulted in the recognition of the Turkish national minority in the Autonomous Region of Kosovo and Metohija. In 1951, classes in Turkish for students of Turkish nationality began in primary and secondary schools.

	SERBIAN LANGUAGE	ALBANIAN LANGUAGE	TURKISH LANGUAGE	IN TOTAL
1945/1946.	27.211	23.536	-	50.747
1956/1957.	40.224	78.395	2.472	122.091
1965/1966.	67.719	131.607	3.188	202.514
1969/1970.	66.059	163.821	2.532	232.412

TABLE 2: NUMBER OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN KOSOVO AND METOHİJA, ACCORDING TO THE LANGUAGE OF STUDY, BETWEEN 1945 AND 1970.

The news of the opening of Turkish schools was met with resentment among Albanian teachers. According to a security report, in the mid-1950s, a struggle between Albanian and Turkish schools persisted in Kosovska Mitrovica, with Albanian educators campaigning against pupils enrolling in Turkish schools.³²

The government's efforts to promote multiethnic harmony in Kosovo and Metohija had very modest results. At a grammar school in Pristina during the 1950s, Albanian and Serbian teachers did not communicate with each other. The school was strictly divided

³¹ AS, BIA, III-136, Izveštaj o neprijateljskoj delatnosti i antisocijalističkim pojavama u sredinama prosvetnih radnika, srednjoškolske i studentske omladine na Kosmetu, 2

³² Arhiv Srbije [Archives of Serbia] (AS), fond Bezbednosno-informativne agencije [Archive group of the Security Information Agency] (BIA), III-136, 'Stanje albanskog prosvetnog kadra na terenu AKMO', 1962, 5.

according to the ethnic criteria ('Serbian floors' and 'Albanian floors'), while fights often broke out among students on ethnic basis. There were frequent boycotts of classes taught by professors of different nationalities. Authorities largely swept interethnic incidents under the rug, which did not help solve the problem.³³

One of the characteristics of schooling in Kosovo and Metohija in the first post-war decade was the physical separation of schools for Serbian, Albanian and Turkish students. In the early fifties, the educational authorities began to think about merging schools of different nationalities into the same school buildings. The final decision was made in 1955 when it was concluded that 'in a socialist country there should be no Serbian, Albanian or Turkish school, but only a socialist school'. It was also determined that the separation of schools leads to national closure and intolerance.³⁴ In the following school year for the first time, in addition to Serbian, Albanian, and Turkish schools in Kosovo and Metohija, mixed schools began to operate, which were attended by students of different nationalities.³⁵ Minority rights were maintained in these schools, as students were distributed according to their native language in classes. However, some Albanian organisations, such as the Association of Albanian Students in Belgrade, resented the change, seeing in it a danger of assimilation.³⁶

A special challenge for the authorities was the subject of history. In the first post-war years, Albanian students in Yugoslavia used textbooks printed in Albania, written according to this country's curriculum. Following the conflict between Belgrade and Tirana in 1948 the subject of history for national minorities in Kosovo and Metohija became identical to this subject for Serbian students. This created dissatisfaction among Albanian parents, students, and teachers, who generally did not teach the subject following the official state program. As an attempt to promote national reconciliation, in 1957 a unique history curriculum was introduced for all

³³ AS, BIA, III-136, 'Stanje albanskog prosvetnog kadra na terenu AKMO', 1962, 5.

³⁴ AJ, 507, XVIII-K.6/17, 'Aktuelni problem škola nacionalnih manjina i reforma škola - referat', Apr. 1957.

³⁵ AJ, 507, XVIII-K.6/11, 'Izveštaj o razvoju i problemima manjinskog školstva u Jugoslaviji 1945-1956', 1956, 17.

³⁶ AJ, 142, SSRNJ [Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia], f. 101, a.j. 782, 'Izveštaj Komisije SSRNJ: Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji', 11 Apr. 1959.

students in Kosovo and Metohija, which, in addition to Serbian, also included material from Turkish and Albanian history.³⁷

Since 1957, Serbian students in Kosovo and Metohija were given the opportunity to study Albanian language as an elective school subject. The overwhelming majority of Serbian students chose to study Albanian, which enabled them to interact in ethnically mixed areas more easily (Bondžić, 2008, pp. 88–97).³⁸ However, Albanian teachers were dissatisfied with the fact that Serbian was a compulsory subject for Albanian students, while Albanian was taught as an elective in Serbian classes. The most common form of Albanian nationalism among students and teachers in Kosovo-Metohija schools during socialism was a call for a boycott of Serbian language teaching. A 1962 report by the security services to the State Secretariat for the Interior stated that in some schools, Serbian teachers were being pressured to leave some jobs, while others were preparing to do the same.³⁹

THE SOCIAL AND MATERIAL ASPECT OF EDUCATION

In addition to the incompetence of the educational staff, the problem was the irresponsibility of many teachers, who were frequently absent for several months, and replacements were not hired. A 1956 report on the state of education by the Security Service stated that educators did not enjoy a sufficient reputation in Priština and the surrounding areas, because they were generally poorly educated and did not behave in accordance with the standards of their profession.⁴⁰

Marxist ideas in education have were not realized in the field of the attitude of educators and students towards religion neither. Reducing the influence of traditional religions was considered one of the main goals of Eastern European communist regimes in the field of cultural policy (Tóth, 2020, pp. 174–177; Smolkin, 2018;

³⁷ AJ, 507, XVIII-K.9/18, 'Pregled nekih nedovoljno objašnjenih društveno-političkih pitanja i specifičnosti nastavnih programa i pedagoškog rada u školama za pripadnike nacionalnih manjina', 8 Jan. 1959.

³⁸ AJ, 507, XVIII-K.9/22, 'Kulturno-prosvetni problem nacionalnih manjina', 1959, 7.

³⁹ AS, BIA, III-136, Izveštaj o neprijateljskoj delatnosti i antisocijalističkim pojavama u sredinama prosvetnih radnika, srednjoškolske i studentske omladine na Kosmetu, 12–13.

⁴⁰ AS, BIA, III-121, 'Referat o nacionalnim manjinama, Izveštaj UDB Priština', 16 Mar. 1956, 4.

Radić, Mitrović, 2012, pp. 688–706, 721–725). However, the deficiency of teachers forced the Communist Party to partially abandon the repressive religious policy. A number of teachers were employed with a completed *madrasa* (Islamic religious school), or with only a several grades of a *madrasa* completed. The educators, who came from the families of *khawaja*'s, *beys*, and merchants, were mostly religious and devoted to tradition. In many places, students fasted during Ramadan, did not come to school on religious holidays and some teachers actively participated in the practice of Islam. In 1956, there were cases of teachers performing religious rites and prayers in front of children in classrooms.⁴¹ During major religious holidays, some schools did not work at all. Although polygamy was prohibited under Yugoslav law, teachers had two wives in some traditional Kosovo communities.⁴² Many parents did not enroll their female children in school, in line with the patriarchal outlook on life. Those whose daughters attended school were looking for the first excuse to drop them off. This resulted in a low percentage of female students who managed to complete eight years of primary school. Out of 463 female students enrolled in the first grade of primary school in Vučitrn, only 41 managed to finish eight years of school. The situation in rural areas was even more difficult.⁴³

Schools in Kosovo and Metohija faced the issue of poverty like other schools in Yugoslavia. School budgets were small and barely covered basic personal expenses. Reports from the School and Science Committee testify that Kosovo and Metohija schools lacked maps, abacus, and other teaching subjects. The number of textbooks for schools was also inadequate.⁴⁴ One of the negative factors in the development of schooling was the lack of school space. In the early 1950s an average of 75 students came to one classroom in Kosovo, while classrooms in other parts of Serbia and Yugoslavia were generally less congested. In Croatia, an average of 62.5 students came to one classroom, and in central Serbia 61.2 students. Some city schools in Kosovo worked in three or even four shifts a

⁴¹ AS, BIA, III-121, Izveštaj UDB Priština - Nacionalna manjina i IB-e zemlje, 16 Mar. 1956, 4.

⁴² AS, BIA, III-136, Izveštaj o neprijateljskoj delatnosti i antisocijalističkim pojavama u sredinama prosvetnih radnika, srednjoškolske i studentske omladine na Kosmetu, 29 Jan. 1962, 14.

⁴³ AJ, 507, XVIII-K.7/5, 'Osipanje učenika u osnovnim školama', 1958, 5.

⁴⁴ AJ, 315, f. 11, 'Izveštaj Ministarstva prosvete Srbije Komitetu za škole i nauku u Vladi FNRJ', 27 Mar. 1948.

day.⁴⁵ Many school buildings were built before the war and were not originally intended for educational purposes, but were subsequently adapted for it. In the interwar period, schools were sometimes opened in private houses, churches, mosques, and taverns, and this practice continued in the first post-war years (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohjske oblasti 1943–1953*, 1953, p. 747; Slavković, 2018, p. 467). On 6 September 1945 the Kosovo and Metohija Department of Education sought money from the Land Reconstruction Fund to erect new and repair damaged school buildings.⁴⁶

On 25 August 1952, Osman Peroli, a member of the Regional Executive Council, stated that the material problem of schooling stemmed from the fact that the expansion of the school network after the war was not accompanied by a solution to the problem of school space. According to him, out of 703 school buildings in Kosovo and Metohija, more than half did not meet basic pedagogical and hygienic requirements.

Finally, in 1957 the Regional People's Assembly of Kosovo and Metohija adopted a Decision on the conditions for the construction of school buildings, which was based on modern educational standards. The report of the Commission for Education, which preceded the adoption of the Decision, concluded that it was necessary to abandon the old approach according to which it was enough to design classrooms and administration offices for the construction of a school building. The commission stated that none of the 506 school buildings built in Kosovo and Metohija in the previous 35 years met modern pedagogical requirements, and that most of them did not even meet basic construction standards. It was declared that there should be greater cooperation between architects and pedagogues in the future during the construction of school buildings. By the decision of the People's Assembly of Kosovo and Metohija from 1957, the erection of school buildings was prohibited unless the Commission of the Education Council had previously assessed that the project was in accordance with mod-

⁴⁵ The situation with the school space was more difficult only in Bosnia and Herzegovina, where an average of 92.6 students came to one classroom. See: AJ, 318, f. 12, a.j. 16, Rukovođenje školstvom.

⁴⁶ AJ, 41, Savezna planska komisija [Federal Planning Commission], f. 21, Pismo poverenika za prosvetu Oblasnog narodnog odbora Kosova i Metohije ministru industrije u Vladi FNRJ Andriji Hebrangu, 6 Sept. 1945.

ern urban principles and pedagogical demands. (*Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957, 1961, pp. 705–707*).

Teacher incompetence, cultural backwardness of the community, and lack of material conditions influenced Kosovo and Metohija to be the Serbian region with the lowest primary school completion rate. The decrease in the number of students had begun already in the first grade, so that out of 42,467 students who enrolled in the first grade of the school year 1946/1947, only 19,581 enrolled in the second grade. The problem of students dropping out of school was not solved in the following decade, so that out of 52,017 students enrolled in the first grade in 1955, only 17.1 per cent managed to enroll in the fourth grade in 1958.⁴⁷

DEVELOPMENT OF SECONDARY AND HIGHER EDUCATION

With the introduction of seven years of elementary education in 1945, only the former upper grammar schools were retained at the second level of education. Initially, four cities in Kosovo and Metohija had secondary schools—Priština, Prizren, Peć, and Đakovica. This changed during the 1950s when secondary schools were opened in all municipal centers.⁴⁸

In line with the increased need for skilled workers after the Second World War, there was an expansion of vocational schools, in which students were trained to work in the industry. Unlike grammar schools, teaching in vocational schools was based on a combination of practice and theory, and students spent much of their time in workshops and factory facilities (Alix, 2019, pp. 479–495). Vocational schools were divided into three-year and four-year schools. In some three-year industrial schools, students acquired knowledge through practical work in manufactories and craft workshops, for which they were receiving financial compensation. In other three-year schools manual training classes took place in school workshops, following the school plan and under the supervision of teachers.⁴⁹

The development of vocational schools in Kosovo and Metohija had lagged behind the rest of Serbia. During the school year of 1962/1963, 29,045 students in Serbia attended schools for students

⁴⁷ AJ, 507, XVIII–K.7/5, Osipanje učenika u osnovnim školama, 1958, 2–3.

⁴⁸ AJ, 315, f. 3, a.j. 895, 'Ministarstvo prosvete Srbije Komitetu za škole i nauku FN-RJ', 27 Mar. 1947.

⁴⁹ AJ, 318, f. 41, a.j. 66, 'Izveštaji o problemima stručnog školstva 1953–1963'.

in economics, of whom only 2,001 were students in Kosovo and Metohija.⁵⁰ An important factor in the underdevelopment of the secondary school network in Kosovo was the non-existence of teaching in the Albanian language. That was a significant difference compared to primary schools, where classes in the mother tongue were guaranteed to all Albanians and Turks. While the number of Albanian students in Kosovo's primary schools in 1961 was 70 per cent higher than the number of Serbian students, Serbs made up more than half of the students in secondary schools. The main reason for not enrolling Albanians in secondary schools was their inability to attend classes in Serbian language.⁵¹

Secondary schools in the Serbian language were enrolled by ambitious Albanian students, who intended to enroll in some of Belgrade's faculties. For that reason, the philosopher and politician Shkëlzen Maliqi started attending classes in the Serbian language from the fifth grade of primary school (Malići, 2014, p. 62).

The lack of Albanian workers resulted in a low proportion of Albanians in the employment structure, which the provincial leadership used as evidence of „national discrimination”.⁵² Since 1959, a campaign was launched to introduce minority language teaching in secondary vocational schools. The Council for Education of Kosovo and Metohija explained the introduction of teaching in the Albanian language in secondary schools by the need to increase the professional staff in companies and the state administration.⁵³

The interest of primary school graduates in pursuing their education grew during the 1960s, but the secondary school network in the region remained underdeveloped relative to the rest of Yugoslavia.⁵⁴ The main goal of the provincial leadership in that period

⁵⁰ AJ, 318, f. 51, a.j. 66, 'Statistička dokumentacija. Učenici u privredi na početku 1962/1963. godine', Mar. 1963, 1–4.

⁵¹ AJ, 318, f. 43, a.j. 58. 'Pismo predsednika Odbora za prosvetu Narodnog saboranja Makedonije Dimče Mirea Saveznom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu', 8. Jan. 1959.

⁵² AS, Izvršni komitet [Executive Committee], f. 2, 'Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SK Srbije', 27 Jan. 1959, 98.

⁵³ AJ, 318, f. 43, a.j. 58, 'Mišljenje i primedbe Saveta za prosvetu AKMO na materijal Saveznog sekretarijata za obrazovanje o školama nacionalnih manjina', 31 Jan. 1959, 4.

⁵⁴ AJ, 837, Kabinet Predsednika Republike [Cabinet of the President of the Republic], II-5-c-2/203, Materijali pokrajinskog izvršnog veća, a.j. 8, 'Akcioni program za razrešavanje aktuelnih problema obrazovanja AP KiM', 31 Dec. 1968, 16–19.

was to expand the network of higher education institutions, while the issue of secondary schools remained in the background.

The oldest higher education institution in Kosovo and Metohija was the Higher Pedagogical School in Pristina, opened in 1958 (*VI oblasna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije za Kosovo i Metohiju*, 1961, p. 38). The proposal for its establishment was sent in 1955, after the Serbian authorities were persuaded that the proportion of educated teachers in Kosovo was insufficient. Only 2.8 per cent of teachers in primary schools in Kosovo had completed the Higher Pedagogical School, while at the level of Serbia, 63 per cent of teachers had a diploma of this school. The Federal Secretariat for Education and Culture had taken the position that after Belgrade, Kragujevac, Zrenjanin, and Niš, the fifth city in Serbia with the Higher Pedagogical School should be Priština.⁵⁵

The statement of the President of the Executive Council of Kosovo and Metohija Fadil Hoxha from 1959 testifies to how enthusiastically the provincial authorities viewed the issue of higher education and young intellectuals: “We can't wait for a man to come from the faculty to be appointed as a mayor or high-ranking manager. These are the brightest people who can understand the whole process more easily.”⁵⁶

After the opening of the Higher Pedagogical School, the network of higher education schools began to expand rapidly. The Higher School of Administration in Priština, the Higher School of Economics, Higher Commerce School in Peć, and the Higher School of Agriculture in Priština were soon established. The oldest faculty was the Faculty of Philosophy, which was founded in 1960 (*VI oblasna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije za Kosovo i Metohiju*, 1961, p. 38; Vukadinović, 2008, p. 52). The Faculty of Law and Economics was opened in Priština the next year, and the Faculty of Engineering was established in 1965. Until then, over 6,000 students studied in the province.⁵⁷

⁵⁵ AJ, 318, f. 51, a.j. 66, ‘Škole za obrazovanje nastavnika za obavezno školovanje’, 5–6.

⁵⁶ AS, Izvršni komitet, f. 2. ‘Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SK Srbije’, 27 Jan. 1959, 98.

⁵⁷ AS, Savez komunista Kosova [Archive group of the League of Communists of Kosovo], f. 3, ‘Sednica Sekretarijata Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju, Informacija o nekim akutelnim pitanjima na višim školama i fakultetima’, 10 Jan. 1966.

Based on the completion rate of secondary schools and the dynamics of growth in the number of university students, the authorities in 1966 predicted that 11,560 students would attend faculties in the Autonomous Province of Kosovo and Metohija by 1969. However, this target was reached already in 1968.⁵⁸ The network of faculties in Kosovo and Metohija was an integral part of the University of Belgrade (Vukadinović, 2008, p. 52). According to the Kosovo Bureau of Statistics, more Albanians graduated between 1968 and 1970 than between 1961 and 1967 (*Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, 1974, p. 129; Nuši, 1977, p. 20). The appearance of Priština as a student city was unexpected for many of the city residents. In 1963, the Priština journalist, Miodrag Nikolić wrote that “nobody could have predicted that a university town would grow out of Priština, the former Ottoman provincial town” (Nikolić, 1963, p. 47).

Problems that emerged in primary and secondary schools in Kosovo and Metohija were also present in higher schools and faculties. They began to work without an adequate number of qualified teachers, without a developed curriculum and regulated organisational issues. This led to the employment of insufficient quality teachers, as well as the formation of ‘national clans’ in the teaching staff, who fought each other for positions. When the teaching-scientific councils were deciding on the employment of new professors, the ethnicity of the candidates often took precedence over their academic credentials and expertise.⁵⁹

The unresolved interethnic and economic problems of higher education escalated on November 27, 1968, with the mass student demonstrations in Priština. Albanian students chanted to Tito, but at the same time demanded the separation from Serbia and the creation of the ‘Republic of Kosovo’. They also demanded the separation of the Priština faculties from the University of Belgrade and the establishment of the University of Priština (Gatalović, 2018, pp. 165–166; Lalaj, 2018, pp. 246–247). Although great material damage was caused and one person was killed in the violent protests, none of the professors who participated in the organisation of the demonstrations suffered the consequences. The Yugoslav leader-

⁵⁸ AJ, 837, II-5-c-2/203, ‘Akcioni program za razrešavanje aktuelnih problema obrazovanja i culture AP KIM’, 12 Oct. 1968.

⁵⁹ AS, BIA, III-136, ‘Izveštaj o neprijateljskoj delatnosti i antisocijalističkim pojavama u sredinama prosvetnih radnika, srednjoškolske i studentske omladine na Kosovu’, 29 Jan. 1962, 17–18.

ship ordered that this event be covered up by the media. Josip Broz said that students were demonstrating in the West as well, and that there is no reason to 'dramatise' the situation in Kosovo (Mišović, 1987, p. 213; Bataković, 2012, pp. 110–112). The Communist Party decided to accept most of the protesters' demands, so on November 18, 1969 the Assembly of the Socialist Autonomous Province of Kosovo passed the Law on the Establishment of the University of Priština, which included all the faculties in Kosovo (Vukadinović, 2008, p. 52). In the same year, the first agreements of cooperation were signed with the University of Tirana, so that in the following years, professors from Albania were hired as lecturers at the University of Priština.⁶⁰

CONCLUSION From the commencement of Kosovo and Metohija's autonomy, the issue of education held a unique place. Upon the intervention of the regional communist leadership, the state allocated significant financial resources for the expansion of the school network, as well as other institutions that had the function of cultural upliftment of the population. Political engagement and material investments in this sphere went ahead of human capacities for the expansion of education so that people without the necessary qualifications also worked as teachers. As a result, the efficiency of schooling was significantly lower than in the rest of Yugoslavia. However, by the end of the 1960s, illiteracy had been halved and reduced to 32 per cent, while over 95 per cent of children were covered by primary education. As many as four cities in Kosovo and Metohija formed higher education institutions, which was not the case in any other region of Serbia. Within two and a half decades, the educational transformation of the Kosovo and Metohija society was carried out.

Proclaimed goals of Yugoslav educational policy regarding inter-ethnic reconciliation and the creation of a multicultural society were not realized. In order to achieve better results in the field of quantitative indicators of education development—the number of schools, professors and highly educated people—the authorities made numerous compromises regarding the quality, but also the ideological characteristics of the educators. In the absence of qualified teachers, the authorities hired teachers with highly nationalistic views at work, as well as those who were outspoken opponents

⁶⁰ AQSH, f. 511, v. 1969, d. 19, Përkujtesë në lidhje me gjallërimin e veprimtarisë shkencore-kulturale në Kosovë dhe me qëndrimin tonë ndaj saj, n.a. 6–8.

of the existing political order. In the long run, this activity harmed the communist government's reputation, turning schools into a breeding ground for the manifestations of nationalism and interethnic conflicts.

SOURCES

UNPUBLISHED SOURCES

Arhiv Jugoslavije [Archives of Yugoslavia], Belgrade

- 41, Savezna planska komisija [Archive group of the Federal Planning Commission]
- 97, Komisija za agrarnu reform i kolonizaciju pri Vladi FNRJ [Commission for Agrarian Reform and Colonization of the Government of the Federal People's Republic of Yugoslavia]
- 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije [Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia]
- 313, Ministarstvo prosvete Vlade FNRJ [Ministry of Education of Yugoslavia]
- 315, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ [Committee for Schools and Science under the Government of the Federal People's Republic of Yugoslavia]
- 318, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu [Federal Secretariat for Education and Culture]
- 319, Savezni savet za obrazovanje i kulturu [Federal Council for Education and Culture]
- 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije [Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia]
- 837, Kabinet Predsednika Republike [Cabinet of the President of the Republic]

Arhiv Srbije [Archives of Serbia], Belgrade

- Bezbednosno-informativna agencija [Security Information Agency]
- Savez komunista Kosova [League of Communists of Kosovo]
- Izvršni komitet [Executive Committee]

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije [Diplomatic archive of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia], Belgrade

- Politička arhiva [Political archive]

Arkivi Qendror Shtetëror [Central state archives of Albania], Tirana

- 178, Ministria e Financave, Drejtoria e Pergjithshme e Financave [Ministry of Finance, General Directorate of Finance]
- 511, Ministria e Arsimit dhe Kulturës [Ministry of Education and Culture]

- REFERENCES *V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati* (1948). Beograd: Kultura.
- VI oblasna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije za Kosovo i Metohiju* (1961). Pristina: Oblasni odbor SSRNS za Kosovo i Metohiju.
- Alix, S. (2019). The hand as agent of the mind? The irony of manual training reform in Menomonie, Wisconsin (1890–1920). *History of Education*, 48 (4), 479–495.
- Bataković D. (2012). *Serbia's Kosovo Drama. A Historical perspective*, Belgrade: Čigoja.
- Bondžić, D. (2008). Jedan dokument o dvojezičnom školstvu na Kosovu i Metohiji 1961. godine. *Arhiv*, (1-2), 88–97.
- Bondžić, D. (2010). Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci. *Andragoške studije*, (1), 91–110.
- Craig, J. (1981). The Expansion of Education. *Review of Research in Education*, 9 (1), 151–213.
- Dimić, Lj. (1988). *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*. Belgrade: Rad.
- Dimić, Lj. (1990). Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija. *Istorija 20. veka*, (1-2), 189–196.
- Dobrivojević, I. (2011). Obrazovanje u službi ideologije – Prosvetni napori vlasti na srpskom selu 1945–1955. *Istorija 20. veka*, (3), 157–170.
- Doknić, B. (2013). *Kulturna politika Jugoslavije 1946–1963*. Belgrade: Službeni glasnik.
- Elmas, N. (2014). Kosovoali Türkler: Dilleri ve Kültürleri. *Bilig*, 70, 131–152.
- Fetahu, A., Çunaku, M. (2011) *Kujtimi për një Gjeneratë. Monografi për Nxënësit e Shkollës Normale të Prishtinës, Gjenerata 1956–1961*. Pristina: TREND.
- Gatalović, M. (2018). *Burna vremena. Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1966–1969*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Gatalović, M. (2009). Između ideologije i stvarnosti: Socijalistički koncept kulturne politike Komunističke partije Jugoslavije 1945–1960. *Istorija 20. veka*, 27 (1), 37–56.
- Gudac-Dodić, V. (2006). Školovanje žena u Srbiji (1945–1991). *Tokovi istorije*, (3), 90–104.
- Islami, H. (1982). Nepismenost u današnjem kosovskom selu. *Sociologija sela*, 20 (77/78), Zagreb, 219–232.
- Lalaj, A. (2018). Ngjashmëri dhe pangjashmëri në lëvizjes e 1968-s. *Studime Historike*, (3-4), 237–259.

- Malići, Š. (2014). *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Belgrade: Radnička komuna Links.
- Miladinović, M. (1977). *Tito o socijalističkom vaspitavanju omladine*. Priština: Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje.
- Mišović, M. (1987). *Ko je tražio republiku. Kosovo 1945–1985*. Belgrade: Narodna knjiga.
- Nikolić, M. (1963). *Kosovo i Metohija. Pregled društveno-ekonomskog razvitka*. Beograd: Sedma sila.
- Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953* (1955). Pristina: Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti.
- Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957* (1961). Pristina: Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti.
- Jarska, N. (2019). Female Breadwinners in State Socialism: The Value of Women's Work for Wages in Post-Stalinist Poland. *Contemporary European History*, 28 (4), 469–83.
- Nuši, P. (1977). *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*. Pristina: Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje "Ideje i akcije".
- Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972* (1974). Pristina: Pokrajinski zavod za statistiku.
- Petrović-Todosijević, S. (2016). *Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji (1944–1959)*. Doctoral dissertation, Singidunum University, Faculty of Media and Communications.
- Radić, R., Mitrović, M. (2012). *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Slavković, B. (2018). *Političke, ekonomske i kulturne prilike na Kosovu i Metohiji 1929–1941*. Belgrade: Princip.
- Smolkin, V. (2018). *A Sacred Space is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton: Princeton University Press.
- Tóth, H. (2020). Dialogue as a Strategy of Struggle: Religious Politics in East Germany, 1957–1968. *Contemporary European History*, 29, 171–186.
- Vidačić, R. (2000). *O korenima separatizma i terorizma na Kosovu*. Belgrade: Službeni glasnik.
- Vukadinović, I. (2020). Prosvetna politika Kraljevine Albanije na Kosovu i Metohiji tokom Drugog svetskog rata. *Tokovi istorije*, (1), 109–132.
- Vukadinović, Z. (2008). Prištinski univerzitet i njegove biblioteke. *Savremena biblioteka*, 25, 51–54.

ИГОР Ђ. ВУКАДИНОВИЋ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
БЕОГРАД

РЕЗИМЕ

СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПРОСВЕТНА ПОЛИТИКА У АУТОНОМНОЈ КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОЈ ОБЛАСТИ: ЦИЉЕВИ, ЗАДАЦИ И ИСХОДИ

Албански функционери у Комунистичкој партији Југославије Фадил Хоџа и Зекерија Реџа су питање образовања успели да наметну као једно од државних приоритета на простору Косова и Метохије у првим послератним годинама. Први задатак био је задржавање албанских учитеља доведених из Албаније током окупације као и довођење нових учитеља из ове земље, на чему је било ангажовано Председништво АВНОЈ-а, министарство спољних послова, министарство просвете и Комитет за школе и науку Федеративне Народне Републике Југославије. Обласне власти Косова и Метохије су се за материјалну помоћ у изградњи школског простора директно обраћале и министру индустрије ФНРЈ и председнику Савезне планске комисије Андрији Хебрангу. Док су течајеви за описмењавање одраслих преваходно су имали пропагандну улогу, ширење школске мреже дало је видљиве резултате тако да је до средине педесетих година број ученика у основним школама удвостручен. Развој високих школа и факултета у области крајем педесетих година заснивао се на сличном приступу који је примењен у ширењу основног школства. Потреба повећања броја факултетски образованих људи у што краћем року потиснула је квалитет школовања у други план. Упркос званичној реторици и прокламованим циљевима, просветна политика социјалистичке Југославије није довела до смањивања, него до раста међународних тензија на Косову и Метохији. Уз изражену националну подвојеност и бројне инциденте, школе у области су предствљале полигоне за испољавање националне нетрпељивости.

Кључне речи: просвета, образовање, социјализам, Савез комуниста Југославије, Косово и Метохија, писменост.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

САЊА Р. ПАЈИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ПРИМЕЊЕНУ И ЛИКОВНУ УМЕТНОСТ
КАТЕДРА ЗА ОПШТЕОБРАЗОВНЕ ПРЕДМЕТЕ

ЦИКЛУС СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ПЕЋКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ - II -

САЖЕТАК. У раду се указује на иконографске одлике циклуса Светог Димитрија у истоименој цркви у Пећкој патријаршији. Ове фреске нису до сада детаљније анализирани, нити су сагледане у ширем контексту у до сада публикованим илустрованим житијима светитеља. Од некадашњих осам тема, насликаних на северном и јужном зиду наоса, сачувано је шест композиција. Две илустрације, о којима је писано у претходном раду, припадају првобитном живопису из 1322–1324, док су остале сцене делимично или у потпуности преликване у доба обнове 1619/20. Сценама са представом Светог Нестора који усрђује Лија и Страдање Светог Димитрија завршава се низ на северном зиду наоса. Иконографска разматрања указују да обе композиције, иако припадају познијем слоју, садрже елементе старије традиције, уз запажање да сцена борбе показује и знатну инвентивност у приказивању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Свети Димитрије; Пећка патријаршија; житијни циклус; иконографија; Свети Нестор убија Лија; Страдање Светог Димитрија; Георгије Митрофановић.

---

¹ sanja.pajic@filum.kg.ac.rs

Рад је примљен 13. јула 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

Након почетних сцена житијног циклуса Светог Димитрија на северном зиду наоса у истоименој цркви комплекса Пећка патријаршија – Свети Димитрије пред царем Максимијаном и Свети Димитрије благосиља Светог Нестора, насталих 1322–24. умећем грчког сликара Јована (Пајић, 2020, стр. 117–142), следе фреске насликане, у целини или делимично, током обнове изведене 1619/20. руком једног од најталентованијих зографа свога доба, Георгија Митрофановића.

Пратећи текстуални предложак, ликовна биографија солунског мироточца наставља се призорима Светог Нестора који у борби убија Лија и мученичке смрти Светог Димитрија (Сл. 1). Обе епизоде, издвојене од осталих сцена циклуса црвеним преградним бордурама, у потпуности припадају млађем сликарству. Постојање два слоја сликарства отежава сагледавање иконографских особина првобитног циклуса, а решавање сложеног питања односа изгубљених и сачуваних фресака остаје у домену претпоставке. Важно је напоменути да не може бити никаквих сумњи да су обе теме имале своје место и у првобитном живопису. Ради се о кључним догађајима, описаним у свим верзијама житија, отуда неизоставним у илустрованим хагиографијама. У науци је изнета и претпоставка да је Несторова победа над Лијем, узрок страдања и Нестора и Димитрија, настала независно од наратива, те да је хагиографски конструкт формиран око ове приче, односно да је епизода победе младог хришћанина над искусним гладијатором касније интегрисана у текстове страдања Светог Димитрија (Walter, 2003, стр. 85, 230). Што се тиче страдања, значај ове теме потврђује и истакнуто место које је дато њеном фреско-пандану, уз иконостасну преграду, због чега је, како је већ речено, приповедање неуобичајено започето у северозападном углу наоса (Ђурић и др., 1990, стр. 192, 194).

Иако су ове сцене морале биле илустроване, остаје, дакле, питање оригиналне иконографије, односно да ли је потоњи сликар следио свог претходника. Полазиште за разматрање нуди с правом истакнуто запажање да је Георгије Митрофановић осликавању уништених делова цркве Светог Димитрија у Пећкој патријаршији приступио готово рестаураторски (Петковић, 1965, стр. 241, 243; Сковран, 1968–1971, стр. 331, 333, 344; Кајмаковић, 1977, стр. 53–54, 191, 314, 316; Ђурић и др., 1990, стр. 194, 291): јасну потврду у контексту циклуса патрона пружају фреске на јужном зиду, са досликаним деловима, пажљиво усклађеним

са затеченим сликарством. Не треба заборавити ни важно, иако, чини се, скрајнуто запажање старијих истраживача, да се у северном зиду налази узана и дубока скривница, те да је њена изградња заправо могла бити повод да се почетком XVII века изведе презиђивање праћено фрескописањем овог дела цркве (Петковић, 1965, стр. 241, н. 27; уп. Ђурић и др., 1990, стр. 291, који главни разлог обнове види у поправци оштећења насталих услед земљотреса). Одређени формални елементи поткрепљују мишљење да је старије сликарство послужило Митрофановићу као предложак (Кајмаковић, 1977, стр. 314, сматра чак да је Митрофановић направио картоне са старих фресака; Ђурић и др., 1990, стр. 194, наглашава да су задржана иста решења). Но, с друге стране, будући да је малтерна подлога за епизоду борбе Нестора и Лија делимично нанета преко сцене која јој претходи, чиме је добила више простора у односу на пређашњу, неке измене су морале бити унете. Тачна мера сагласја два сликарска слоја не може се са сигурношћу одредити, али се неки закључци, уз неопходан опрез, могу понудити.

СВЕТИ НЕСТОР УБИЈА ЛИЈА

На сцени са представом дуела између Светог Нестора и Лија $\text{ἉΓΙΟΥ ΝΕΣΤΟΡ ΠΟΡΑΖΕΙ ΤΗΝ ΛΙΪΑ}$ (Сл. 1 и 2) (Петковић, 1965, стр. 241, сл. 6; Ἐυγγόπουλος , 1970, стр. 24, 26–27; Сковран, 1968–1971, стр. 335, 340, сл. 6, са омашком у читању легенде, где је Несторово име замењено Димитријевим, што понавља и Кајмаковић, 1977, стр. 93, сл. 36; Делијанис, 1973, стр. 134–136, 149–151, 165, 186), цар, у уздигнутој ложи, незадовољан исходом борбе, спреман је да сваког тренутка скочи са високог мермерног престола светлољубичасте боје и напусти стадион. Млади палатин из његове пратње, у зеленој хаљини са златним оковратником и капом, указује на двобој, чија представа заузима већи део композиције. На највишем делу троспратног дрвеног борилишта, окруженог у подножју усправљеним металним оштрицама – манганима (Ἐυγγόπουλος , 1936, стр. 121; Ἐυγγόπουλος , 1970, стр. 24–25), Нестор дугачким копљем погађа у срце супарника Лија. Гладијатор пада уназад, хватајући оружје које га усмрћује, док опуштеном десницом још увек стеже своје изломљено копље. Оба борца су обучена у војничку униформу зелено-љубичастих и кестењастих тонова, украшену окер детаљима, и са мачевима за појасом. Позадину сцене затвара светлозелени зид са кулицом, спо-

јеном са „царским местом“ црвеним велумом. У делу литературе се погрешно наводи да Нестор не убија Лија копљем, већ га баца на оштрице својом снагом (Делијанис, 1973, стр. 136, 165, иако на другим местима наводи копље, исто, 134, 149–151, 186). Борбу Нестора и Лија и смрт гладијатора, уз различите појединости, описују сва три Страдања Светог Димитрија (Migne, PG, 1846, vol. 116, col. 1171–72, 1176 и 1180, 1189, 1192–93 и 1196). У част Максимијанове недавне победе, на солунском стадиону, где је за цара саграђена уздигнута лежа ограда дрвеним даскама, одржавао се панкратион, односно гладијаторске борбе праћене атлетским такмичењима – пентаглоном. Главни царев фаворит био је горостас Лије, познат по томе што је усмртио многе противнике. Обећававши награду ономе ко победи искусног гладијатора, када се као изазивач појавио голобради јуноша по имену Нестор, дирнут његовом младошћу, Максимијан му је понудио новац ако одустане од борбе и тако спаси живот. Одбивши цареву милост, млади хришћанин се помолио Димитријевом Богу и победио Лија, задавши му смртну рану, односно усмртио је супарника ударцем у срце кратким мачем – акинакесом. Тужан због неочекиване смрти свог љубимца, цар је у журби напустио стадион.

Композиционо решење, као и део појединачних мотива, повезују пећку фреску са старијим приказима. Важно је нагласити да епизода са Нестором и Лијем показује неупоредиво више иконографских варијација у односу на остале теме из светодимитријевског циклуса (Ξυγγόπουλος, 1936, стр. 119–121; Ξυγγόπουλος, 1970, стр. 22–27). Један од разлога свакако лежи у сложености наратива и његовим варијантама, што је омогућавало уметницима да илуструју различите секвенце догађаја, обогашујући их детаљима по избору. По правилу, биран је завршетак дуела, а тек у ретким случајевима представљена је и борба као панкратион тј. рвање, у антици стандардна дисциплина пентаглона (Ξυγγόπουλος, 1936, стр. 120–121; Ξυγγόπουλος, 1970, стр. 22–23; Делијанис, 1973, стр. 133–134, 149–150).

У науци је изнето мишљење да постоје две иконографске традиције у приказивању Лијеве смрти (Ξυγγόπουλος, 1936, стр. 120–121; Ξυγγόπουλος, 1970, стр. 25–26; Делијанис, 1973, стр. 135–136, 149–151). За сцену са такмичарима у војничкој униформи и гладијатором из чијих груди вири копље претпостављено је да је старија редакција теме (Ξυγγόπουλος, 1970, стр. 26, сматра да Митрофановић следи ову традицију), док се млађом,

чији је настанак повезан са солунским и македонским споменицима доба Палеолога, наглашава храброст младог Нестора у борби са искусним Лијем, усмрћеним бацањем на мангане, отуда су актери без оружја. Прелазни тип представља фреска у Дечанима (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 26–27). Уз запажање да је на једном броју приказа Лије страдао истовремено од копља и на оштрицама, те будући да су у међувремену публиковани раније непознати споменици са овом сценом, могуће је предложити унеколико другачију типологију композиције. Притом, мора се узети у обзир и приказ цара, као једног од протагониста догађаја. Тако се решења до којих су дошли уметници могу поделити на сцене са Нестором над деживотним телом противника, након завршене борбе, и на представе тренутка Лијеве смрти, пре пада са борилишта, у оба случаја са варијацијама.

Највећи број сачуваних сцена, упркос неуједначености у мотивима и иконографским појединостима, приказује већ мртвог гладијатора, над којим тријумфује Нестор високо подижући десницу.² Ова схема, са копљем дубоко забоденим у Лијеве груди, сачувана у Теодор псалтиру (Add. MS 19.352, fol. 125v) из 1066, уједно је и најстарија позната представа борбе (Der Neressian, 1970, стр. 94, таб. 74, сл. 204). За спектакл са гладијатором на смртоносним оштрицама, истовремено погођеним и копљем, у присуству цара заклоњеног ложом, одлучили су се између 1270. и 1285. сликари фреске у Мистри (Millet, 1910, стр. 12, таб. 70, сл. 3; Ευγγόπουλος, 1936, стр. 120–121; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 24–26; Делијанис, 1973, стр. 120, 135–136, 149–150, 165, 186), и уметник ватопедског реликвијара, по новијим истраживањима из XIV века (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 119–121, сл. Β. 2. α; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 23, 25–27; Делијанис, 1973, стр. 150, 165, 186). Појава копља у илустрацији ове теме доведена је у везу са панегириком цара Лава VI Мудрог (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 26; Делијанис, 1973, стр. 135–136). Познија верзија, са Лијем на манганима, била је инспирација, сва је прилика, за живописца капеле посвећене солунском великомученику у цркви Богородице Љевишке, ангажованог 1309–13, иако је представа гладијатора, укључујући и сечива, већим делом уништена (Делијанис, 1973, стр. 119–120, са погрешним податком да Нестор баца копље, исто, 134, 136; Панић и Бабић, 1975, стр. 137, црт. 29; Живковић, 1991, црт. на

² Литература наведена уз одређене сцене, уз указивање на ликовне прилоге, представља избор из библиографије, без навођења радова заснованих на подрајању тема.

стр. 62), те за сликара фресака у цркви Марковог манастира из 1376/77 (Делијанис, 1973, стр. 149, 185–186; Видоеска, 2012, црт. на стр. 34; Томић Ђурић, 2019, стр. 343–344, сл. 163, 165). У оба случаја Максимијан, сам или са пратњом, седи у некој врсти отворене ложе. Оксфордски менолог (MS. Gr. th. f. 1, fol. 54), илуминирани између 1330. и 1335, такође има приказ Лија пробијеног шиљцима, уз јединствено иконографско решење, укључујући представу панкратиона који посматра цар окружен пејсажом (Ευυόπουλος, 1970, стр. 22–27, таб. I и III; Hutter, 1978, стр. 32, сл. 103). Обимна оштећења идентификацију ове теме чине несигурном у пелопонеским црквама у Кити, чије фреске су настале око 1262–1285. (Δρανδάκης et al., 1979, стр. 180–181) и у Таламесу, где су уметници боравили крајем XIII века или око 1300. године (Kontogiannis and Germanidou, 2009, стр. 72–73, сл. 16).

Другачија иконографска традиција, знатно ређа и каснијег настанка, истиче тренутак у коме Лије, задобивши фатални ударац, губи равнотежу и извија се уназад падајући са високе платформе, у чијем подножју га чекају смртоносне направе. Нестор задржава положај тријумфатора, а борба се одвија у присуству Максимијана, чија се биста види у уздигнутој ложи. Композиција пуна драме сачувана је у цркви дечанског манастира, осликаној 1335–48. (Петковић и Бошковић, 1941, таб. СССI; Ευυόπουλος, 1970, стр. 23–27; Делијанис, 1973, стр. 134–136, 149–150, 163–165, нетачно сматрајући да личност у позадини не може бити представа цара, 186). Поновљена је и на лондонским плочицама, смештеним у XIV век (Rhoby, 2012, стр. 136–138, 140, таб. I), уз важну разлику: Лије смртоносни ударац задобија мачем, што показује да је средњовековна уметност знала и за илустрације ближе текстуалном предлошку (Ευυόπουλος, 1936, стр. 119–120, о појави мача). Сада догађају присуствује владарски пар, насликан и на софијској икони из истог времена: у питању је самостална представа, за коју је претпостављено да је део приче о дуелу, подељене у две епизоде, али је сцена саме борбе данас изгубљена (Гергов, 2004, стр. 144–145, 147, са предлогом реконструкције недостајућих тема на икони).

Из наведеног се може рећи да је током средњег века истовремено постојало неколико ликовних сценарија за ову тему. Обрада појединости, уз велику слободу уметника у њиховом одабиру и комбиновању, уродила је значајним разликама међу сачуваним илустрацијама. Фреска коју је Георгије Митрофановић поновио у пећком циклусу показује упадљиве сличности у ком-

позицији са млађом сценом из Марковог манастира (Делијанис, 1973, стр. 149, 185–186; Видоеска, 2012, црт. на стр. 34; Томић Бурић, 2019, стр. 343–344, сл. 163, 165). Део мотива води порекло са старијих образаца, попут Нестора који још увек држи оружје забодено у тело противника, познатог живописцу из Мистре (Millet, 1910, стр. 12, таб. 70, сл. 3; Ευγγόπουλος, 1936, стр. 120–121; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 24–26; Делијанис, 1973, стр. 135–136, 149–150, 165, 186) или гладијатора како хвата смртоносно оружје, по чему подсећа на ватопедски реликвијар (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 119–121, сл. В. 2. α; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 23, 25–27; Делијанис, 1973, стр. 150, 165, 186). Но, фреска у Пећи најближа је касним редакцијама. Третман Лија најсроднији је дечанском сликарству (Петковић и Бошковић, 1941, таб. СССI; Делијанис, 1973, стр. 134–136, 149–150, 163–165, 186; Радовановић, 1988, стр. 120; Пајић, 1995, стр. 356) и лондонским плочицама (Rhoby, 2012, стр. 136–138, 140, таб. I). Исто важи за појаву високог попршта борбе, са манганама на високом дршкама у подножју (уп. Ευγγόπουλος, 1970, стр. 24, уп. исто, 27, који износи мишљење да Митрофановићев приказ оштрица одаје или неразумевање модела или је настао из потребе да сцена борбе не буде заклоњена), чему треба прибројити и илустрацију у Марковом манастиру (Делијанис, 1973, стр. 149, 185–186; Видоеска, 2012, црт. на стр. 34; Томић Бурић, 2019, стр. 343–344, сл. 163, 165).

И поред чврстих веза са сценама из доба Палеолога, покрет Нестора, који обема рукама држи дугачко копље заривајући га снажним ударцем у срце непријатеља и поломљено оружје у Лијевој руци, немају аналогije на сачуваним сценама овог циклуса. Исто важи и за троспратно дрвено борилиште (Ευγγόπουλος, 1970, стр. 24, н. 4). Да ли за ове особености треба да захвалимо самом Митрофановићу или су последица угледања на старијег сликара – чему у прилог иде чињеница да је представа цара у ложи са пратњом копирана са епизоде разговора Димитрија са царем (Пајић, 2020, стр. 127–131, сл. 3), питање је на које се не може дати сигуран одговор. Своју склоност ка неуобичајеним појединостима Јован је показао илуструјући и друге теме из овог циклуса. Отуда не би било неочекивано да је уобличавајући и ову сцену показао одређену инвентивност, тим пре што сачувани примери сведоче да њена иконографија није била чврсто стандардизована током средњег века, но то остаје у домену претпоставке.

СТРАДАЊЕ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА

Фреском Страдања Светог Димитрија СЋИ ДИМИТРИЈЕ СВОДЕН БИ МАКСИМИ[ЈАНОВЪ] (Сл. 1 и 3) завршава се низ сцена на северном зиду наоса (Петковић, 1965, стр. 241, сл. 6; Stojaković, 1966, стр. 25–30, 41–45, црт. 3; Сковран, 1968–1971, стр. 336, 340–341, сл. 6а, са преписом почетка легенде; Делијанис, 1973, стр. 151, 167; Кајмаковић, 1977, стр. 93, сл. 36; Kyriakoudis, 2006/2007, стр. 209, сл. 13). Димитрије, чија је фигура знатно оштећена, седи на каменој клупи у тамници, високо подижући десну руку да прими ударце копљима. Погубљење извршава група војника, у зеленим и љубичастим туникама са огртачима, у којој се истиче војник без шлема. Зелени велум је некада повезивао куполу тамнице са претходном композицијом. Као и за остале епизоде, и за ову су се уметници надахнули описима Страдања (Migne, PG, 1846, vol. 116, col. 1172, 1180, 1197). Нестор, доведен у палату, открио је цару да је победио искусног гладијатора захваљујући Димитријевој помоћи, тј. да је Димитријев Бог послао анђела да води његову руку. Након што је наредио да млади хришћанин буде посечен на вратима града, подстакнут причом дворјана о Димитријевој кривици за Лијеву смрт, Максимијан је наложио да светитељ буде погубљен пробадањем копљима у одаји јавног купатила у којој је био заточен.

Као и на претходној илустрацији, и овде је Митрофановић преузео мотиве из репертоара старијег уметника, попут велума у позадини, третираног као својеврсна повезница између сцена, или приказа тамнице, готово пресликане са композиције на којој Димитрије благосиља Нестора пре борбе (Пајић, 2020, стр. 134–135, сл. 3 и 5). Ликовна интерпретација најважнијег догађаја из житија солунског великомученика какву видимо у цркви у Пећкој патријаршији део је корпуса сцена које следе исти образац, добро познат како у византијској тако и у каснијој уметности. Према досадашњем предлогу развоја ове теме у средњовековној уметности, сматра се да је првобитна иконографија, чији је најранији пример посведочен у годинама око 1000, показивала стојећу фигуру Димитрија са молитвено подигнутим рукама. Сменио ју је седећи тип, најпре са светитељем који диже руке у молитви као прелазном варијантом, а потом и са подигнутом десницом, чије порекло је нађено у солунској уметности XIII века. Почетком наредног столећа појавила се нова форма, појачане наративности увођењем представа све-

титељевог слуге Лупа и анђела који доноси мученички венац Димитрију. Њено исходиште нађено је у уметности Цариграда, одакле је пренета у Солун, и даље, у унутрашњост Балкана (Ευγρόπουλος, 1976, стр. 12–18). Важно је напоменути да се приликом разматрања иконографских одлика ове теме, осим житијних циклуса, морају узети у обзир и самостални прикази, најчешће настали као илустрације у црквеним календарима за датум 26. октобар, када се прославља мученичко страдање светитеља.

Изнети ставови се морају унеколико редиговати. Нема сумње да је најстарија позната иконографија са представом светитеља како стојећи прима ударац, сачувана на минијатури у чувеном Менологу Василија II (Vat. gr. 1613, f. 139), делу цариградске радионице из година око 1000, данас у ватиканској библиотеци (Ευγρόπουλος, 1936, стр. 121, сл. 8; Ευγρόπουλος, 1970, стр. 28; Делијанис, 1973, стр. 117–118, 120, 139–140, 151; Ευγρόπουλος, 1976, стр. 12). Уз варијације, ова схема није напуштена ни касније. Вероватно није случајно што је поновљена на још једној минијатури, овог пута у оксфордском менологу (MS. Gr. th. f. 1, fol. 14v), такође међу илустрацијама црквеног календара (Ευγρόπουλος, 1970, стр. 28–29; Ευγρόπουλος, 1976, стр. 12; Hutter, 1978, стр. 7, 95, сл. 24), као и на реликвијару из Ватопеда (Ευγρόπουλος, 1936, стр. 121–123, сл. В 2. β; Делијанис, 1973, стр. 139, 151; Ευγρόπουλος, 1976, стр. 12).

Што се тиче иконографије са Димитријем који седи, она се јавила знатно раније него што се наводи. Неоправдано изостављена, икона са представом менолога са Синаја из друге половине XI века, чији је сликар следио цариградске моделе, заправо је први познати приказ овог решења, са фигуром светитеља високо подигнуте десне руке (Σωτηριου and Σωτηριου, 1956, сл. 138; Σωτηριου and Σωτηριου, 1958, стр. 121–123; Galavaris, 2009, стр. 58, сл. 4). И у случају ове теме, оштећења на фрескама у црквама у Кити (Δρανδάκης et al., 1979, стр. 180) и у Таламесу (Kontogiannis and Germanidou, 2008, стр. 71–72, сл. 15) онемогућавају детаљније сагледавање одлика композиције.

Сачувани примери показују да је примат однео тип са седећим светитељем, познат у две варијанте, са Димитријем који подиже десницу или у молитвеном гесту или високо изнад главе. Првој верзији припадају фреска у Мистри (Millet, 1910, таб. 70, сл. 2; Ευγρόπουλος, 1936, стр. 121–123; Делијанис, 1973, стр. 138–141; Ευγρόπουλος, 1976, стр. 6, 12–13, 16) и минијатура из оксфордског Менолога (MS. Gr. th. f. 1, fol. 55), насликана као

део Димитријевог житијног циклуса (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 121–123; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 28–29; Ευγγόπουλος, 1976, стр. 13, 15–16, сл. 2; Hutter, 1978, стр. 33, сл. 103). Другу редакцију изабрали су сликари ангажовани у српској средини, и то на веома пострадалој фресци у цркви Богородице Љевишке (Делијанис, 1973, стр. 120–121, 151, са нетачним описом да један војник има мач; Панић и Бадић, 1975, стр. 136, црт. 29; Живковић, 1991, црт. на стр. 61), те у цркви у Старом Нагоричину 1315–1317/18, где је ова композиција као део менолога смештена у унутрашњи пролаз из нартекса у наос (Мијовић, 1973, стр. 265, сх. 6 /А–А/, сл. 34; Ευγγόπουλος, 1976, стр. 4–5, 13, 15–16). Следили су их живописци из дечанске припрате, како показује, и поред великих оштећења, фреска на западном зиду, такође из циклуса црквеног календара (Мијовић, 1973, стр. 324, сх. 50 /F–F/, где је Димитрије погрешно нацртан као стојећа фигура; Кесић-Ристић и Војводић, 1995, стр. 384, таб. III, 11, сл. 1). Истом типу и циклусу припада и знатно оштећена сцена на западном зиду припрате влашког манастира Козија из година око 1391. (Мијовић, 1973, стр. 351, сх. 62 /B–B/, сл. 237; Negrău, 2018, сл. 4). Такође, среће се на софијској икони (Gerov, 2004, стр. 146–147, 152) и на новцу, попут оног који је Јован V Палеолог ковао, вероватно у Солуну, око 1365–1376. (Grierson, 1999, V/1, стр. 204–205; Grierson, 1999a, V/2, Nr 1251–1254).

Иста иконографија добиће и развијени тип, илустрован у солунским Светим апостолима око 1314, над северним пролазом из нартекса у наос, у контексту који се још увек испитује (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 123; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 28; Ευγγόπουλος, 1976, стр. 1–18, црт. 1, сл. 1–4; Gerstel, 2019, стр. 115, сл. 11), а потом и у српским манастирима Грачаница и Дечанима, у првом случају део менолога на северном зиду припрате из година 1318–21. (Мијовић, 1973, стр. 294, сх. 25 /I–I/; Ευγγόπουλος, 1976, стр. 15–16; Тодић, 1988, стр. 226, сл. 86), а у другом, са великим оштећењима, као сцена из житијног циклуса светитеља (Петковић и Бошковић, 1941, таб. ССLXXII; Делијанис, 1973, стр. 166–167, са погрешним описом да мученички венац светитељу пружа Христ; Радовановић, 1988, стр. 120, црт. на стр. 121; Пајић, 2005, стр. 356, сл. 5). Остаци готово потпуно ишчезле фреске у северној конхи параклиса Светог Димитрија у светогорском манастиру Ксенофонт, из друге или треће четвртине XIV века, упућују на понављање ове формуле (Τσιγαρίδας, 1999, стр. 86–87, сл. 50; Σέμουλου, 2005, 156, сл. 96). На крају низа је репрезента-

тивна икона из светогорског манастира Лавре, датована у крај XIV – почетак XV века (Συγγόπουλος, 1976, стр. 4–5, 13, 16, сл. 5; Kyriakoudis, 2006/2007, стр. 204, сл. 1).

Према досадашњим сазнањима и објављеном материјалу, може се закључити да се у византијској уметности наведени иконографски типови нису смењивали, већ су неговани паралелно. У завршној фази развоја преовладао је седећи тип, знатно старије појаве него што се раније мислило, и то у сажетој или у развијеној редакцији. Има доста разлога да се подржи преиспитивање улоге Солуна у тражењу исходишта иконографских новина у корист Цариграда, где је иначе култ Светог Димитрија, негован од највиших представника власти, имао снажно упориште. Такође, решење какво видимо на зиду пећке цркве, дубоко укоренењено у позновизантијској уметности, било је добро познато атељеима поствизантијских сликара (Делијанис, 1973, стр. 151; Kyriakoudis, 2006/2007, стр. 207–210). Неки од примера још увек се могу видети на зидовима светогорских трпезарија и цркава XVI и раног XVII века (Kyriakoudis, 2006/2007, стр. 204, 208–209), а знана је чињеница да је Атос био исходиште Георгија Митрофановића, отуда нема сумње да је и пре доласка у Пећ био упознат са овом иконографијом.

Да је већ и на првобитној фресци коришћен широко знани образац, можда се може посредно доказати. Наиме, као део црквеног календара, сцена Страдања Светог Димитрија насликана је над пролазом из западног у источни травеј припрате Пећке патријаршије (Сл. 4) током обнове живописа, предузете 1565. (Ђурић и др., 1990, стр. 258; Kyriakoudis, 2006/2007, стр. 208, сл. 11). Сликари ангажовани на овом послу радо су се угледали на старије фреске, о чему сведочи, можда најбоље од свих, сцена Сабора светог и богоносног оца нашег Симеона Српског на северном зиду североисточног травеја, која уз минималне измене копира иконографију композиције Сабора Светог Симеона Немање и краља Стефана Уроша II (Милутина) са првобитног слоја на своду западног травеја цркве Светог Димитрија (Ђурић и др., 1990, стр. 261–262, сл. 128 и 173). Са доста извесности може се помишљати да су уобличавајући тему погубљења солунског великомученика сликари припрате поступили на исти начин, тим пре што се мотиви са Јованових фресака из светодимитријевске цркве, попут приказа тамнице са сцене благосиљања Нестора, лако препознају (Пајић, 2020, стр. 134–135, сл. 3 и 5). Тако би млађа фреска из заједничке пећке припрате била сведочила

о иконографским одликама првобитне композиције, односно, са много више сигурности него што је то случај са претходном сценом, могло би се тврдити да је Митрофановић поновио одлике оригиналне фреске.

Остали мотиви припадају уобичајеном репертоару. Подигнута Димитријева рука и пробадање међу ребра са десне стране има и своје дубље значење, засновано на изворима који сведоче да је солунски светитељ, попут Христа на крсту, желео да прими рану у десну страну груди (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 122; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 28; Ευγγόπουλος, 1976, стр. 5; Делијенис, 1973, стр. 118, 140, 167; Kyriakoudis, 2006/2007, стр. 203, нап. б). Група целата, за коју се сматра да временом постаје све бројнија, следећи текстуалне изворе (Ευγγόπουλος, 1936, стр. 121–122; Ευγγόπουλος, 1970, стр. 29; Делијанис, 1973, стр. 121), иако несумњиво зависи и од расположивог простора, показује доста слободе у третману.

Грађевина у позадини на илустрацијама ове теме различито је тумачена, као базилика или као тамница, сходно препознатим формалним одлукама. Заправо, у питању је општеприхваћен начин обележавања простора у којем се десило страдање (Стојаковић, 1970, стр. 177–178), као и у случају сцене на којој Димитрије благосиља Светог Нестора у тамници (Пајић, 2020, стр. 134–135, сл. 3 и 5).

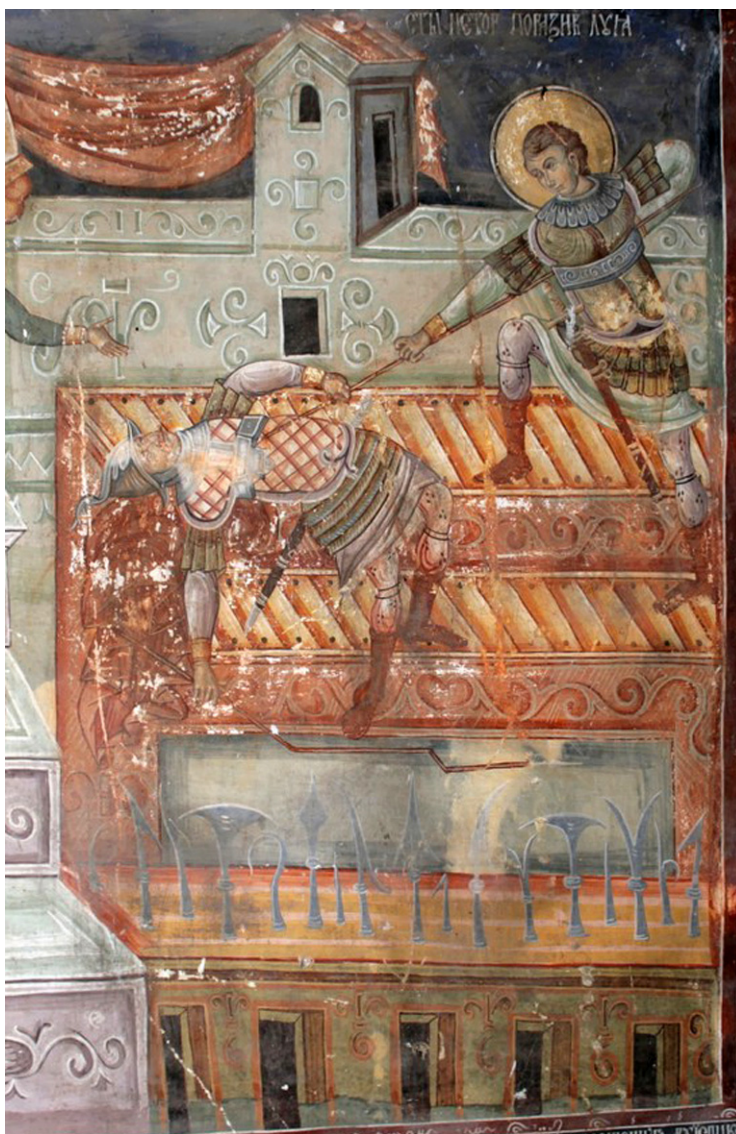
Последње две сачуване сцене циклуса – Успење Светог Димитрија и Свети Димитрије брани Солун од непријатеља, биће разматране у наредном раду.

ПРИЛОЗИ

Сл. 1. СВЕТИ НЕСТОР УВИДА ДИДА И СТРАДАЊЕ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА (ИЗВОР: СРПСКО ВЛАГО)

Сл. 2. СВЕТИ НЕСТОР УБИЈА ЛИЈА –
ДЕТАЉ (ИЗВОР: СРПСКО БЛАГО)

Сл. 3. СТРАДАЊЕ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА
(ИЗВОР: СРПСКО ВЛАГО)

Сл. 4. СТРАДАЊЕ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА, ПРИПРАТА ПЕЊКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ, 1565
(ИЗВОР: СРПСКО ВЛАГО)

- ЛИТЕРАТУРА Видоеска, Б. (2012). *Марков манастир, Свети Димитрије: црпјежи на фрески*. Скопје: НУ Конзерваторски центар.
- Делијанис, К. (1973). *Циклус св. Димитрија у византијској уметности* (одбрањена докторска дисертација у рукопису). Филозофски факултет, Београд.
- Ђурић, В. Ј., Ђирковић, С., Кораћ, В. (1990). *Пећка патријаршија*. Београд: Југословенска ревија.
- Живковић, Б. (1991). *Бојородица Љевишка. Црпјежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кајмаковић, З. (1977). *Георгије Миџрофановић*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Кесић-Ристић, С. и Војводић, Д. (1995). Менолог. У: В. Ј. Ђурић (ур.), *Зигно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије (377–434)*. Београд: САНУ.
- Мијовић, П. (1973). *Менолої. Историјско-уметничка исцраживања*. Београд: Археолошки институт.
- Пајић, С. (1995). Циклус Св. Димитрија. У: В. Ј. Ђурић (ур.), *Зигно сликарство манастира Дечана: Грађа и студије (353–360)*. Београд: САНУ.
- Пајић, С. (2020). Циклус Светог Димитрија у Пећкој патријаршији –I-. *Зборник радова Филозофскої факултета, L (2), 117–142*. doi:10:5937/YRFF50-26865
- Панић, Д. и Бадић, Г. (1975). *Бојородица Љевишка*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Петковић, В. и Бошковић, Ђ. (1941). *Манастир Дечани, I–II*. Београд: Издање Задуждине Мих. Пупина.
- Петковић, С. (1965). Зограф Георгије Митрофановић у Пећкој патријаршији 1619–1620. *Гласник Музеја Косова и Мејохије, IX, 237–251*.
- Радовановић Ј. (1988). Иконографија живота и чуда Св. Димитрија на фрескама манастира Дечана. У: Р. Самарџић (ур.), *Иконографска исцраживања српскої сликарства XIII и XIV века (117–125)*. Београд: САНУ. (= Radovanović J. (1987). Hl. Demetrius: Die Ikonographie seines Lebens auf den Fresken des Klosters Dečani (75–88). In: R. Samardžić (ed.), *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVE siècle: recueil des rapports du IVE colloque serbo-grec Belgarde 1985*. Београд: САНУ).
- Сковран, А. (1968–1971). Фреске XVII века из цркве Св. Димитрија у Пећи и портрет патријарха Јована. *Старине Косова и Мејохије, IV–V, 331–347*.
- Стојаковић, А. (1970). *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Срдије*. Нови Сад: Матица српска.
- Тодић, Б. (1988). *Грачаница – сликарство*. Београд–Приштина: Просвета–Јединство.

- Томић Ђурић, М. (2019). *Фреске Марковој манастира*. Београд: САНУ.
- Der Nersessian, S. (1970). *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age. II. Londres, Add. 19.352*. Paris: Éditions Klincksieck.
- Grierson, Ph. (1999). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. 5, Michael VIII to Constantine XI (1258–1453). Part 1: Introduction, Appendices, and Bibliography*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Grierson, Ph. (1999a). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. 5: Michael VIII to Constantine XI (1258–1453). Part 2: Catalogue, Concordances, and Indexes*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Galavaris, G. (2009). *An Eleventh Century Hexaptich of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*. Venice: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies.
- Gerov G. (2004). Une œuvre inconnue du XIV siècle: Icône de St. Démétrios avec son cycle hagiographique. *Scripta & E-scripta*, 2, 143–153.
- Gerstel, Sh. (2019). Images in Churches in Late Byzantium: Reflections and Directions. In: S. Brodbeck, A.-O. Poilpré (dir.), *Visibilité et présence de l'image dans l'espace ecclésial. Byzance et Moyen Âge occidental (93–120)*. Paris: Éditions de la Sorbonne. Преузето са: <https://books.openedition.org/psorbonne/39781>
- Hutter, I. (1978). *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. II. Oxford Bodleian Library, II*. Stuttgart: Anton Hiersemann.
- Kontogiannis, N. and Germanidou, S. (2008). The iconographic program of the Prophet Elijah church, in Thalames, Greece. *BZ*, 101/1, 55–87. doi: <https://doi.org/10.1515/BYZS.2008.005>.
- Kyriakudis, E. (2006/2007). Martyrdom of Saint Demetrios in Post-Byzantine Art. *Zograf*, 31, 203–213.
- Millet, G. (1910). *Monuments byzantins de Mistra: matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*. Paris: E. Leroux.
- Negrău, E. (2018). Menologul de la Cozia : iconografie și inscripții. *Studii și Cercetări de Istoria Artei - seria. Artă Plastică, serie nouă*, 8 (52), 119–148. Преузето са: https://www.academia.edu/40401508/menologul_de_la_cozia_i_conografie_%c5%9ei_inscrip%c5%a2ii
- Rhoby, A. (2012). Zu den Szenen aus der Vita des heiligen Demetrios auf dem Einbanddeckel des neuen Testaments in der British Library (Add. Ms 28815). *BZ*, 105, 131–141. DOI: <https://doi.org/10.1515/bz-2012-0009>.
- Walter, Ch. (2003). *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. Burlington: Ashgate.
- Дρανδάκης, Ν. Β., Καλοπίση, Σ. and Παναγιωτίδη Μ. (1979). Έρευνα στη Μάνη. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 156–214.

Δρανδάκης, Ν. (1986). Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286). ΔΧΑΕ, 12, 203–238.

Σέμογλου, Ά. (2005). Τοιχογραφίες. In: Α. Ντούρος et al., επιμ., *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους* (153–222). Θεσσαλονίκη: Αγιορείτικη Εστία.

Σωτηριου, Γ. and Σωτηριου, Μ. (1956). *Εικόνες της Μονής Σινά*, τ. 1, Αθήναι: Institut français d'Athènes.

Σωτηριου, Γ. and Σωτηριου, Μ. (1958). *Εικόνες της Μονής Σινά*, τ. 2, Αθήναι: Institut français d'Athènes.

Ξυγγόπουλος, Α. (1936). Βυζαντινόν κιβωτίδιον μετά παραστάσεων εκ του βίου του αγίου Δημητρίου. ΑΕ, 75, 101–136.

Ξυγγόπουλος Α. (1970). *Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Αγ. Δημητρίου*. Θεσσαλονίκη: Έτος εκδοσης.

Ξυγγόπουλος, Α. (1976). Η τοιχογραφία του μαρτυρίου του Αγίου Δημητρίου εις τους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης. ΔΧΑΕ, 8, 1–18.

Τσιγαρίδας, Ε. (1999). *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.

ИЗВОРИ Migne, PG (1846). *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, vol. 116. J. P. Migne (ed.). Parisii: Apud Garnier Fratres.

SANJA R. PAJIĆ

UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC
FACULTY OF PHILOLOGY AND ARTS
DEPARTMENT OF APPLIED AND FINE ARTS
DEPARTMENT OF GENERAL EDUCATION SUBJECTS

SUMMARY THE CYCLE OF SAINT DEMETRIUS IN THE PATRIARCHATE OF PEĆ
- PART II -

The initial scenes of the hagiographic cycle of St. Demetrius on the north wall of the naos of the eponymous church in the complex of the Patriarchate of Peć, created in 1322-24, thanks to the atelier of the Greek painter Ioannes, are followed by frescoes painted during the restoration of 1619/20 by Georgije Mitrofanović, one of the most talented painters of his time.

The episodes with Saint Nestor who kills the gladiator Lyaeus in a duel and the martyrdom of Saint Demetrius, preserved legends, have a source in the texts of the Passions of Saint Demetrius. They are separated from the other scenes by red separation frames and

belong entirely to the painting from a later period. Certain formal elements reinforce the previously expressed opinion that Mitrofanović used older paintings as a model, although certain changes could have been made.

The composition *St. Nestor Kills Lyaeus* exhibits several peculiarities. Compared to other scenes from the hagiographic cycle, this theme is presented in several iconographic variations, used at the same time. Scholars have expressed an opinion that there are two traditions in portraying the young Christian Nestor who kills the pagan gladiator Lyaeus. The scene with Lyaeus pierced by a spear is considered to be the older iconography, and the younger one, created in the art of the Palaeologus, shows the gladiator killed by throwing him on the mangana. As previously unknown monuments have been published in the meantime, it is possible to suggest a somewhat different typology. Moreover, the presentation of the emperor, as one of the protagonists of the event, must be taken into account in the analysis.

Chronologically, the representation of the already ended battle is older, with Nestor over Lyaeus's body, regardless of whether the gladiator is killed by a spear (the miniature in Theodore Psalter from 1066) or by a spear and on the mangana, while the emperor is watching the spectacle behind the parapet of the lodge (the fresco in the church in Mistras from 1270-85 and on the reliquary from Vatopedi, from the 14th century). In the later version, Lyaeus is lying on the mangana (the damaged fresco in the church of Our Lady of Ljeviš in Prizren from 1309-1313, in Kosovo and Metohija, and in the church of Marko's Monastery from 1376/77, the Republic of North Macedonia), and the emperor is sitting in an open lodge, alone or accompanied by soldiers and guards. In the miniature of the Menologion of Despot Demetrius Palaiologos (1330-1335), the gladiator is pierced by mangana, but due to the uniqueness of the iconographic solution, it is possible that it presents a special artistic tradition. The extensive damage done to the frescoes in the churches in Kitti (1286) and in Thalames (the end of the 13th century or around 1300) makes the identification of this theme uncertain.

The younger and much rarer is the illustration of the moment before Lyaeus falls on the mangana (the fresco in the Visoki Dečani Monastery, Kosovo and Metohija, from around 1337-47/48 and silver tiles from London, 14th century). The fight takes place on a high platform, at the foot of which there are deadly blades, while the bust of the emperor can be seen in a high lodge. A special vari-

ant is represented by the scene on silver tiles from London (14th century), which differs from the Dečani fresco by a sword buried in the gladiator's chest, while the ruling couple is situated in the high lodge. The ruling couple is painted on an icon from Sofia (14th century), but the composition with the duel is lost.

On the fresco in the Peć cycle a part of the motif originates from the older tradition, but it has the most similarities with later iconographies in the treatment of Lyaeus (the fresco in Dečani and on London tiles), and the appearance of the high arena with manganana at the foot (the frescoes in Dečani and in Marko's Monastery, as well as on London tiles). There are no analogies in the preserved scenes for the movement of Nestor, who is holding a long spear with both hands, thrusting it into the body of the enemy, and the broken weapon in Lyaeus's hand. The same goes for a three-story wooden arena. Although this iconography may be the intervention of Mitrofanović himself, it is more likely that it was created by copying an older fresco by a previous artist - yet it must be emphasized that Maximian's representation in the lodge with the suite was copied from the scene of Demetrius before Maximian - supported by Ioannes's inventiveness shown in painting a church in the Patriarchate of Peć.

The Martyrdom of St. Demetrius marks the end of a frieze of scenes on the north wall of the naos. When considering the iconography of this theme, in addition to hagiographic cycles, independent depictions must also be taken into account, most often created as illustrations of the martyrdom of saints in menologion for the date of October 26. According to the accepted opinion for the development of the martyrdom of St. Demetrius, it is believed that the original model with the saint raising his hands in prayer while standing replaced the sitting type, with a transitional variant with hands in prayer, and then with a raised right hand. At the beginning of the 14th century, a new form appeared with the introduction of the representations of the saint's servant Lupus and the angel bringing the martyr's crown to Demetrius.

However, the views expressed must be reconsidered. There is no doubt that the oldest known iconography depicting a standing figure of the saint (the miniature in the Menologion of Basil II, from around 1000), which was used later with some alterations (the miniature in the cycle of the church calendar in the Menologion from Oxford and the Vatopedi reliquary).

The iconography with Demetrius sitting with his right hand raised high appeared earlier than stated by scholars. It is witnessed on a Sinai icon depicting a menologion from the second half of the 11th century. The damage to the frescoes in the Peloponnesian churches in Kitti and in Thalames makes it impossible to iconographical analysis the scene of martyrdom. Preserved examples show that there was a parallel type with Demetrius sitting in two versions, raising his right hand or in a prayer gesture (the fresco in the church in Mistras and the miniature from Demetrius's life cycle in Menologion in Oxford), or high above his head (the fresco in the Church of Our Lady Ljeviška and as a part of the menologion on the frescoes in the church in Stari Nagoričin from 1315–1317/18, the Republic of North Macedonia; in the narthexes in the church of the Dečani Monastery and the Vlach monastery in Cozia, from around 1391; also on the icon from Sofia and on the money of John V Palaiologos, between 1365–1376). The developed type, with the figures of Lupus and angels, is illustrated in the Thessaloniki Church of the Holy Apostles around 1314, and then on the frescoes (in the church of the Gračanica Monastery in Kosovo and Metohija as a part of the menologion 1318–21 and in the Dečani church as a part of the hagiographic cycle of a saint; also, the remains of the fresco in the parecclesion of St. Demetrius in the monastery Xenophontos on Athos, a second-third quarter of the 14th century) and an icon (from the monastery Great Lavra on Athos, the end of the 14th and early 15th century).

Other elements of iconography, such as the number of soldiers carrying out the emperor's order, which is thought to increase over time, are treated more freely. The building in the background is interpreted as the saint's basilica in Thessaloniki or the chamber of the public bath, where the event took place. In fact, it is a generally accepted way of marking the area where the martyrdom occurred, in this case copied from an older scene in which St. Demetrius blesses St. Nestor in prison.

It can be concluded that the iconographic types did not substitute one another, yet were used simultaneously, although in the final phase of development the sitting type prevailed. The solution found in Peć was well-known in late Byzantine art from where it was taken over by the ateliers of post-Byzantine painters. That Ioannes used the same pattern we see on the wall of the church in Peć today is indirectly evidenced by the illustration of the same theme, created as a part of the menologion in the narthex of the Patriarchate of Peć

complex in 1565. These artists often used the frescoes they encountered as inspiration for their own pictures which is most probably the case with this scene, as well, copied from the original composition from the Church of St. Demetrius in Peć.

KEYWORDS: St. Demetrius; Patriarchate of Peć; Vita cycle; iconography; St. Nestor Kills Lyaeus; Martyrdom of St. Demetrius; Georgije Mitrofanović.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СОЦИОЛОГИЈА

OLIVERA S. MARKOVIĆ-SAVIĆ¹
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
SOCIOLOGY DEPARTMENT

MARTA M. VUKOTIĆ LAZAR²
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
HISTORY OF ART DEPARTMENT

THE SOCIAL AND SYMBOLIC POSITION OF FIGHTERS OF THE PEOPLE'S LIBERATION WAR AFTER THE LIBERATION IN THE FEDERAL PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

ABSTRACT. The paper deals with the attitude of the newly formed state government in Yugoslavia, after the Second World War, towards war veterans, in the period between the enactment of the first and second constitutions of the communist Yugoslavia, the period of the Federal People's Republic of Yugoslavia (1946-1963). On the example of social protection of the fighters and their symbolic representation, especially through sculpture as the most suggestive and the most communicative medium for transmitting symbolic messages, the aim of the paper is to establish what the social position of the war veterans was in that historical period, and also to point to the important knowledge that the social protection of veterans, war invalids, as well as the families of the fallen soldiers was at an enviable level and that the new government immediately saw the importance of the symbolic representation of valuable ideals through the medium of sculpture also. In

---

¹ olivera.markovic@pr.ac.rs

² marta.vukotic@pr.ac.rs

Рад је примљен 16. октобра 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

the newly formed Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY, 1945-1963), nurturing the revolutionary tradition and the legacy of the People's Liberation War were priority social tasks.

KEYWORDS: Fighters; society; PLM; PLW; FPRY; ideology; sculpture; "the culture of remembrance".

INTRODUCTION

Yugoslavia welcomed the end of the war as a devastated country, which, thanks to an organized resistance movement, largely liberated itself. Human capital was devastated: more than 1.7 million killed, about 400,000 captured, interned and forced workers, 530,000 deported, and 320,000 forcibly recruited (Miljković, 1989). Even before the war, the industry was modestly represented, and during the war it was completely destroyed. After the new government was formally elected: the land, industry, mining, trade and banking were all nationalized and the realization of the first Five-Year Plan for Reconstruction and Industrialization of the country began.

The first post-war period is fraught with challenges, but also with the successes with which the Party, led by a charismatic leader, gained the strong favor of the broad strata. One of the greatest challenges of the post-war period was the break from the USSR, in the form of the expulsion of Yugoslavia from the Comintern and the immediate danger of the possibility of the USSR invading Yugoslavia. First a war leader, and then a state leader, Tito showed great skill and authority when he refused to obey the USSR, renewed cooperation with America (which was reflected in American military and financial assistance) and maintained a neutral position (Kačavenda, 1999). Yugoslavia built its own political, economic, and ideological order called "Yugoslav self-managing". At the same time, the country's industrialization, infrastructure construction, and constant economic growth continued. With the help of financial aid from the west, most of which was invested in industry, Yugoslavia experienced an economic miracle (Чалић, 2013, p. 242-244).

Yugoslavia was characterized by the system of a very complex bureaucratic organization, and for it all to function discipline was necessary, and the stronghold of discipline lay in the army. As Malešević (2011) puts it, "a civil servant, teacher or nurse is governed by the same principles of a bureaucratic organization that

also governs soldiers or the police". On the other hand, that same organization offered security in a difficult time of physical destruction of the country and the time of great poverty. Therefore, it cannot be considered imposed on the will of the people. People truly adored the charismatic character of the leader of the People's Liberation Movement (hereinafter PLM), Josip Broz Tito (regardless of the fact that they may have been victims of manipulation). The broad strata approved of the actions of the new government, they perceived them as just, especially the nationalization of the country from the hated rulers.

The Federal People's Republic of Yugoslavia (hereinafter FPRY)¹ emerged from its first period as the state that had sufficient bureaucratic power, as well as economic, capital, and political legitimacy to monopolize and legitimize power in the territory under its control. In exchange for legitimacy, the state expanded the economic rights of its citizens and offered social security through a policy of high employment and an egalitarian standard.

The ideological and legitimate confirmation, security, and stronghold point of the new state lay in the victory in the Second World War. The mobilized human capital for the PLM should be maintained and privileged as the most significant support for the new government. The paper aims to show how and with what forms of social protection of the former fighters, but also the families of the fallen soldiers, the newly formed government provided social care to these groups, which not only repaid the fighters for their sacrifice, but also received significant support, as well as the active agitators of the newly established government, which needed support and legitimacy. On the example of the protection of this group, the state also clearly showed the social character to which it aspired from the beginning, which made the new state immediately part of the most developed countries in the world in the field of creating a strong welfare state. In the second part, the paper deals with the symbolic representations of the victims for victory in the People's Liberation War (hereinafter PLW), and sculpture as a transmitter of messages about these sufferings, of both survivors and all future generations, to continue their struggle in peace.

¹ After the elections for the Constituent Assembly in November 1945, on 29th November 1945 the state was renamed from the original Democratic Federal Yugoslavia (DFY) into Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY), which changed the name into Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) in 1963.

LEGAL AND SOCIAL PROTECTION OF VETERANS AND FAMILIES
OF FALLEN FIGHTERS AFTER 1945

Establishing, foundation and ideological legitimacy of the new government was based on the victory, that is, the liberation of the country won by the participants in the war led by the supreme commander and leader, Tito. This significant human capital had to be maintained by a large number and by strength. "The regime in the Federal People's Republic of Yugoslavia needed the favor of a large group of wounded invalids and families of killed, dead and missing soldiers (about 400,000 people with numerous family members, which, in total, was undoubtedly above a million people), so, it tried to provide them with social protection efficiently" (Маловић, 2011a, p. 386). To hint at its social character¹, immediately after the end of the war, the new government set to work on the social care of the most vulnerable categories of the veteran population, such as the disabled, the families of the fallen, the missing and the dead, and then the fighters themselves. In the conditions of great destruction of the country, illiterate and semi-literate rural population, great efforts had to be made in order to find funds and create conditions to alleviate the suffering of these social groups. Thus, for example, 283,252 war orphans without one or both parents had to be taken care of (Петровић Тодосијевић, 2007, p. 105). As health conditions and social protection were at an extremely low level, the priority of the new authorities was to remedy this situation. One of the successes was the suppression of widespread infectious diseases until the first half of the fifties, with the help of UNICEF and the World Health Organization.² That the health conditions were at a low level was also shown by the data on the high mortality rate, that is that the average human age in Yugoslavia, being 50.89 years in 1953, but differences between the republics were very drastic (Петровић Тодосијевић, 2007, p. 105).

That the special care of the wounded fighters would be taken by the new government was announced by Tito (as the supreme commander and the Minister of the Military Administration) in 1945 during the visit to the II command hospital in Zagreb (Маловић, 2011b). Even before the formal legal provisions were enacted in the form of laws³, the new government got to work on enumeration of

¹ "Democratic rights are according to him (Tito) must be subordinated to the axiom of social justice", Čalić, 2013, p. 239.

² Петровић Тодосијевић, 2007, p. 104

all persons to gain the fighters status or the status of families of the fallen fighters, and also the first one-time financial assistance for the persons that were not able to acquire all the necessary documents or were unable to create conditions for recognition of this status was provided (Vukotić Lazar & Marković-Savić, 2020). This way of financial help was subsequently transformed by law into regular monthly income to these population categories. The new government did not forget neither veterans nor war invalids from the previous wars (war invalids from the previous wars of Serbia and Montenegro 1912-1918, war invalids from the Kingdom of Yugoslavia from the April 1941 war) under the condition that they did not participate on the side of the enemy armies.

After the extensive work of the registration was brought to an end in October 1948, in total, 82,258 personal invalids and 210,892 family invalids were recognized¹ (Маловић, 2011а). It should be emphasized that the making of such register was a huge undertaking in conditions of the lack of evidence and illiterate population² and as such was brought to an end in just a few years.

The invalids were entitled to health protection (including spas and convalescent homes), professional training and retraining, to employment (as early as in 1947, 29,000 invalids were employed). Even after the transition under the civil administration, that is, in jurisdiction of the Committee for Social Care in November 1948, the fighters of PLW maintained their privileged social status in the society (in relation to, for example civil war invalids) and it was known that they enjoyed special affection of the Supreme Commander (Маловић, 2011б).

The period of the transition under the so-called civil authority is characterised by the foundation of Alliance of Veterans of the People's Liberation War (Serb: Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata, hereinafter SUBNOR) of Yugoslavia at the First Congress of the Fighters of PLW held in September 1947 in Belgrade. In the following year, 1948, republic and provincial committees of SUBNOR³

³ Passed on May 25th 1946

¹ After the revision, 3207 invalids, around 20% lost this status

² The job of enumeration did not go smoothly, people's committees were not interested in finishing the job efficiently and promptly, having in mind that they did not consider this to be under their jurisdiction but the Ministry of Defense under whose jurisdiction were the fighters' population matters. Because of the slow progress, invalid officer was introduced at each provincial committee with the military status (Маловић, 2011б).

were formed, and in 1961 there was the merge with the The Alliance of War Invalids and the Association of Reserve Officers and Non-Commissioned Officers and the organization operated under the name of SUBNOR. The organization had a sociopolitical character and the membership was voluntarily, consisted of former fighters and associates of PLW. At the very beginning, the membership was limited to “fighters in arms” but in time it was realized that it had been too narrow a category which needed to be broadened and thus the formulation was formed “participant in PLW¹” (Graovac, 1974), the membership of the SUBNOR was about a million persons.

All forms of work and action were aligned with the program of the League of Communists of Yugoslavia and the program principles of the Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia². The Alliance performed diverse activities in its work: from keeping records and personnel policy, through socio-economic and social issues and care for the fighters and the families of the fallen fighters up to nurturing and developing PLW traditions and revolution legacy. After the Alliance of War Veterans had become the integral part of the SUBNOR, the board that monitored the regulations of the protection of the invalids, suggested changes and amendments for improvement of the financial and health status of the war invalids (Jukić, 2006). Having in mind that members of the Alliance, apart from the fighters, could also be persons who had actively helped PLW, as well as the captured activists who remained at the front line of the PLW despite the torture, interns or the persons in forced labor due to helping the PLW, as well as those who fought against fascism within some other resistance movement (Spanish, French, and others), there were boards that gathered the data on suffering in prisons and concentration camps both in the country and abroad, and thus gave opinions in determining the spacial status. Then, there was a board that dealt with the children of the fall-

³ “In accordance with the state territorial-administrative arrangement, veteran organizations formed in the area of local, town and provincial people’s committees and then district people’s committees up until their abolition in 1951” (Filipović, 2021, p. 46)

¹ “Not a bit less interesting were those results which contained the division of participants in the People’s Liberation Movement, especially because they show that in both PLW and allied armies only 50,5% participants from the total number of participants took part in, which once again demonstrates that the definition of participants “people in arms“ was irregular and too narrow.“ Graovac, p. 37

² The Statute of SUBNOR, stated according to Jukić (2006)

en fighters, gathered data on them, placed them in students' homes or in foster families, cared about their education as well as organized their summer holidays, and finally, provided them employment. The Aliance certainly took care of the social problems of the fighters, such as veterans' pension, collective insurance, special veterans' cash allowance, health protection, construction and distribution of apartments to the fighters and invalids, their medical treatment, education and employment of the fighters and their children. All this made the care of the fighters be comprehensive and on a very high level (Марковић-Савић, 2016, p. 325).

A very important part of the SUBNOR was the keeping and spreading specific memories of the war. For that purpose, the SUBNOR made decisions and managed museums, chronicles, naming the streets and towns, but the most important task was the erection and arrangement of monuments as well as arrangement of tombs to the fallen fighters. Monuments to the dead, that is, killed for the idea, fame and thanks were especially important ideological segment in legitimation of the new government, and together with the care for the veterans made a complex of ideological strengthening, presentation and preservation of the system. The fighters of the PLW gained the political authority upon the building of the new society and the system on the wings of victory, and, as such, they were the key of the legitimation of the new government during the postwar period. One of the important traits of the PLW and the Yugoslav army was multiethnicity, which was of high importance in promoting the policy of "brotherhood and unity" of the people and nationalities of the federation then.

Especially strong form of legitimation came from Tito's charismatic authority; the one who was perceived as a great revolutionary who successfully led the People's Liberation Movement up until the final victory over the enemy. Apart from being the party and state leader, Tito was the most important war hero.

Amongst the myths, symbols and rituals, certainly the most outstanding were partisan and other symbols from the partisan fight in which all Yugoslav people participated and upon which the main legitimation of the Communist party and its lifelong and inviolable leader Tito was based. The cult of Tito's personality was conceived as early as during the PLW and the revolution, with great and growing support of the people, more and more loyal and professional military force, and greater reputation that his guerrilla fight had been gaining, as well as the image of the anti-fascist fighter. Since

then, carefully at first, and later more and more determined, the policy led by him distanced itself from the Soviet patronage which treated the Communist Party of Yugoslavia as its puppet branch.

Changes in international relations affected the internal political and economic circumstances so that in January 1953 the Constitutional law on the basics of social and political arrangements and federal authority was passed, modified Constitution from 1946, with the aim of decentralization of political power. State property was still under the rule of the Communist (Socialist) party, and the changes were in names only, where governments became executive committees, and ministries secretariates. Instead of the function of supreme commander, marshal Tito became the president of the Republic, but remained on the function of the party secretary and the Prime Minister, by which war dictatorship ended in Yugoslavia. (Donkić, 2013, p. 110, 227-258)

REVOLUTIONARY SCULPTURE AS A CARRIER OF A POLITICAL-ARTISTIC PRACTICE

Sculpture on a symbolical level became a mechanism for implementation of an official version of the past and a new identity, contributing to the transformation of public areas, but also to transformation of the natural into historical memory (Asman, 2011, p. 311; Вукотић Лазар, 2015, p. 280; Вукотић Лазар & Даниловић Христић, 2012 p. 290). It faced numerous changes regarding the domain of the thematic design, thus, as unavoidable, there were the main themes: memories of the horrors of the war, suffering of the Partisans and Yugoslav people, glorification of СРУ, etc.

Unlike graphics, drawings or paintings – the sculpture withing the period 1941-1945 did not have continuous full development, except in the work of the sculptor Antun Avgustinčić who as early as during the war carved the Tito's bust, and then, by Tito's order, he was sent to Monopoli (Bari district, Apulia) to make medals for the partisan army. On that occasion, he made the sketches for the following medals: Order of the People's Hero, Order of the Partisan Star (first, second and third class), Order of the Brotherhood and Unity, and Medal for Bravery (Filips, 1983, p. 50). The new government immediately after the liberation recognized the sculpture as the most suggestive and the most communicative medium for transmission of its political messages (Стојановић, 1955, p. 461-475).

FIGURE 1: FIG. 1. JOHN PHILLIPS, ANTUN AVGUSTINČIĆ IS SCULPTING TITO'S BUST IN JAJCE BEFORE THE SECOND CONVENTION OF THE AVNOJ IN NOVEMBER 1943.

The new ideology treated the sculpture as a social weapon with which all that had come from the previous period should be denied and messages of the new "partisan art" whose purpose is to impose itself upon the broad masses of people as the moral and ideological foundation of the one-party system should be conveyed. The main work method insisted upon was based on a more realistic, more recognizable and clearer representation, and what was the most important, the message resulted from it must go to the right place and be understood by all layers of the masses of the whole Yugoslavia. As the most purposeful medium for this way of communication and for announcements of great themes from the PLW with no doubt were public monuments, which as political symbols in the space and time from the very beginning had the task to also memorise and represent the collective memory (Protić, 1982, p. 78).

Throughout the whole Yugoslavia the monuments were being erected, monuments glorifying the revolution and the PLW, as well as ossuaries to the fallen fighters, victims of the war and the revolu-

FIGURE 2: **FIG. 2.** THE SUPREME COMMANDER JOSIP BROZ TITO SUBMITTING THE REPORT ON THE DEVELOPMENT OF THE PEOPLE'S LIBERATION WAR AT THE SECOND SESSION OF THE AVNOJ IN JAJCE IN 1943. BEHIND HIM, TITO'S BUST, THE WORK OF AVGUSTINČIĆ CAN BE SEEN.

tion. This was about the figural compositions of the narrative form, where often in an allegorical way in stone or bronze, heroic fight and the suffering of the fighters were depicted, mass scenes or single figures in an action, where characters were heroized, and the events immediately recognizable.

The ideal of a new man and the new society had their stronghold in the cult of personality of Josip Broz Tito. Originated in the PLM, Tito's cult was nevertheless in the Stalin's shadow (as a small reflection as suggested by Phillips' photo from 1943 where Avgustinčić was sculpting Tito's bust while in the background there is Stalin's photo on the wall). Main streets and representative squares in almost every city and town in former Yugoslavia had Tito's name (Радовић, 2014, p. 101-125; Merenik, 2001). Four cities were even named after Tito during his life, them being: Tito's Korenica, Lika, Croatia (1945), Tito's Užice, Serbia (1946), Titograd, Montenegro (1946) and Tito's Veles, (North) Macedonia (1946), while Tito's Velenje, Slovenia (1981), Tito's Drvar, Bosnia and Herzegovina (1981), Tito's Mitrovica, AP Kosovo and Metohija, Serbia, (1981) and Tito's Vrbas, AP Vojvodina, (1983) were named after Tito after his death (Radović, 2013, p. 62-80).

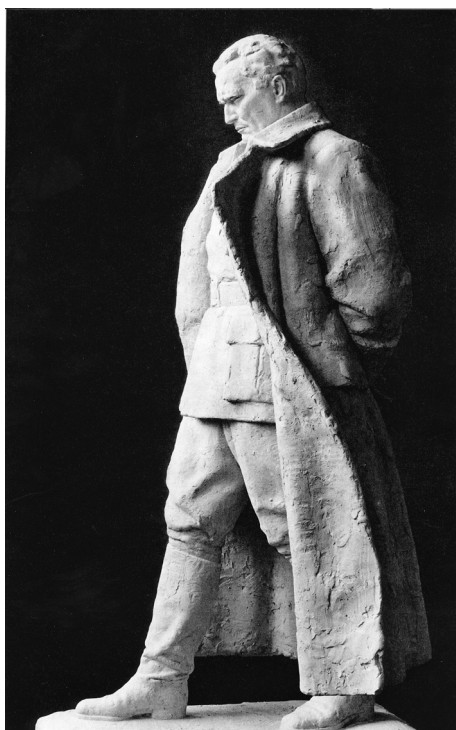

FIGURE 3: FIG. 3. ANTUN AVGUSTINČIĆ,
THE MONUMENT OF MARSHAL TITO,
KUMROVEC, 1947-1948.

The first *Monument of Marshal Tito* was solemnly unveiled in 1948 in his birthplace Kumrovec in Croatia and it is the work of Antun Avgustinčić (Baldani, 1977, p. 50). The putting up of this monument symbolically signified a break up with the first period of social realism in art (1945-1948), which glorified the unity with the USSR and Stalin's cult and where the Soviet ideals were strong in all domains, thus, in the domain of fine Arts. (Dedijer, 1955, p. 403-443; Čavoški, 1990, 13-21)¹

After 1948 until the beginning of the 1970, the establishment of the Yugoslav identity itself began by remembering the narrative of the PLW and the great revolution. Social realist stereotypes continued to live on, but now through glorifying the PLW, revolution and

¹ The replica of the *Monument of Marshal Tito* was placed in 1977 on the main city square, then bearing the name of Tito's square in Velenje in Slovenia, since 1981 in Tito's Velenje, 1981. (Baldani, 1977, p. 188)

partisan fight with no glorification of the Red Army. Since 1948, partisans, fallen fighters and civilians, Yugoslav war and revolution victims were paid tribute (Cvetić, 2012, p. 307).

In Užice, as the centre of the great liberated territory in Serbia by the end of 1941, the first partisan weapon factory was working, magazine *Borba* and the bulletin of the Supreme staff were printed, the first National Liberation Committee (Serb: *Narodnooslobodilački odbor Srbije*, hereinafter NOOS) was founded, and there was the Supreme Headquarters situated during the October and November. All this led to the decision to transform the city of Užice into a memorial city. The first step regarding this decision was announcing the competition for creating an urban plan for the centre of Užice in 1953. Not until 1957 was the making of the urban plan awarded by the People's Committee to the architect Stanko Mandić, and the Partisan Square was finished in 1961 by his layout (Ilić, 1953, p. 119-124; Milenković, 1962, p. 4-10; Đokić, 2009, p. 213-223).

FIGURE 4: **FIG. 4.** FRANO KRŠINIĆ, *THE MONUMENT OF MARSHAL TITO, TITO'S UŽICE, 1962.*

On the occasion of fifteen years since renaming of the city into Tito's Užice, and, on the twentieth anniversary since the uprising in Serbia, on the main city Partisan square, *the Monument of Marshal Tito* was erected in 1962, the work of Frano Kršinić, who, as early as 1949, also created a sketch for the monument *Marshal Tito on a Horse*, intended for Zagreb but which was never realised (Baldani, 1977, p. 55).

FIGURE 5: FIG. 5. ANTUN AVGUSTINČIĆ, *THE MONUMENT OF GRATITUDE TO THE RED ARMY*, BATINA, 1945-47.

One of the first monuments of the PLW in Yugoslavia was *The Monument of Gratitude to the Red Army*, on Batina, (1945-1947), the work of Antun Avgustinčić, which symbolizes the encounter of Yugoslav Partisan Units and the Red Army at the Batina ferry on the Danube. On the stone pedestal of 35m a bronze sculpture of Victory 8m high was set, and at the foot of the bronze sculpture, there were two relieves set depicting fighters. In the middle of the stone pillar there were 5 stone figures set symbolizing different military ranks.

As early as 1944, Antun Avgustinčić made a concept for *Red Army Soldier Monument* erected at the Cemetery of the Liberators of Bel-

FIGURE 6: FIG. 6. ANTUN AVGUSTINČIĆ,
MEMORIAL CEMETERY OF THE
LIBERATORS OF BELGRADE, 20TH
OCTOBER 1954.

grade on the occasion of 10 years from liberation of Belgrade, on the 20th October 1954. This is the first memorial complex done in Belgrade after the Second World War. The memorial cemetery is dedicated to Yugoslav and Soviet fighters killed in the battles for the liberation of Belgrade in October 1944. 1395 PLW and POJ (in Serbian POJ being *Partizanski Odredi Jugoslavije*, Partisan Detachments of Yugoslavia) fighters along with 818 fighters of the Red Army were buried here.¹ (Мирјанић, 1955, p. 511) The cemetery was built according to the project of the architect Branko Bon and

¹ In direct fighting for the liberation of Belgrade, the First Army group of the Yugoslav Partisans (hereinafter NOVJ) had 2953 killed and over 3000 wounded fighters, while the Soviet forces had 961 killed and undetermined number of wounded. In the centre of Belgrade itself, on the 22nd of October 1944, today's Republic Square, alongside the monument of Prince Mihailo, the remains of the Red Army fighters were solemnly buried during the Belgrade Offensive; on this occasion, general Ždanov addressed the people. In the following couple of months after this event, in the centre of Belgrade at almost all significant squares, the tombs for the Red Army fighters were settled. From 15th until 30th November 1944, residents of the capital erected 18 great and 32 smaller monuments; additionally, 52 small monuments were prepared for the setting up until 10th December. All of these monuments were removed in the beginning of the fifties of the 20th century, and the remains were relocated to Liberators of Belgrade Memorial Park, which was ceremoniously opened on the 20th October 1954. (Лазич, 2014, p. 20)

the horticultural engineer Aleksandar Krstić, and the sculptor Radeta Stanković created the relieves on the monumental entrance gate.

FIGURE 7: FIG. 7. VOJIN BAKIĆ, *A CALL FOR AN UPRISING*, BELGRADE, 1946-47 AND *THE MONUMENT OF STEVAN FILIPOVIĆ*, VALJEVO, 1960.

CONCLUSION The new government of the socialist federation legitimized itself based on the participation and the victory in the Second World War. The memory of the PLW and the killed fighters was the ideological platform (that is, operative ideology and educational symbolism), and the alive and useful participants were a part of the social organization. This way, the latent state of war continued; the new government had a lot of enemies, starting from local (counter-revolution, remains of the former system, sympathizers of the monarchy, national elite) up to global (break with USSR, capitalism from the West). There, the rule should be established and maintained over the whole territory, and broadly a whole new system should be built.

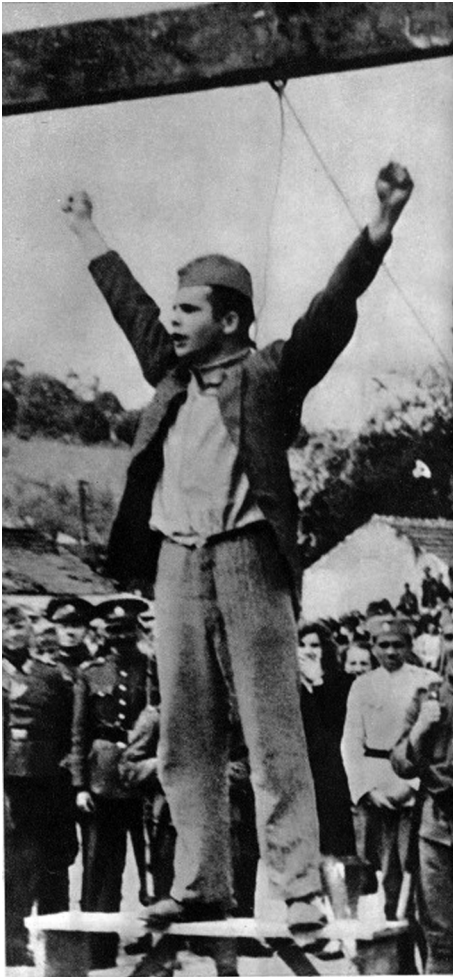

FIGURE 8: **FIG. 8.** NATIONAL HERO STEVAN FILIPOVIĆ IN VALJEVO ON THE 22ND MAY 1942 FROM THE GALLOWS CALLS ON THE PEOPLE TO FIGHT AGAINST THE OCCUPIERS AND DOMESTIC TRAITORS

In such conditions, the creators of the policy took serious care to organize and conduct the mass acknowledgement of the status of the fighters and the families of the killed, died and disappeared which to all recognized categories brought social protection but also socially symbolic power. Legal protection of the fighters, war invalids and the families of the fallen fighters in the period after the Second World War is a very significant period for studying legal protection and the overall position of the war veterans in the Yugoslavia then. Concretization of the legally guaranteed measures and state aid to the above mentioned groups, but also the realization of the prescribed norms were on a remarkable level. There were two dominant reasons for this: firstly, the new government legitimized

itself through these social groups, and secondly, there was an intention to arrange the state upon the principles of a welfare state. For the social position of the fighters of great importance was the forming of the roof organization which took the leading role not only in caring about the survived fighters, but also about starting initiatives, organizations and implementation of the active memory of the PLW.

The new government led by the lifelong president of the SFRY Josip Broz Tito immediately recognized art as an important and equal factor of the social political fight for achieving the goals of socialism, and the sculpture as the most suggestive and the most communicative medium for transmitting its political messages. Almost all sculptors from the territory of the former Yugoslavia were mobilized for the construction of the realistic monuments, legible and clear in form and with the aim to become educational tool intended to the masses and with the function of realizing the vision of the new society.

REFERENCES

- Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja: pismo, sećanja i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta.
- Baldani, J. (1977). *Revolucionarno kiparstvo*. Zagreb: Spektar.
- Čavoški, K. (1991). *TITO – Tehnologija vlasti*. Beograd: AIZ Dosije.
- Cvetić, M. (2021). Monumentalna memorijalna politička skulptura. U: M. Šuvaković (prir. i ur.), *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, drugi tom (303–322). Beograd: Orion Art.
- Dedijer, V. (1955). *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*. Beograd: Kultura.
- Đokić, V. (2009). *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Doknić, B. (2013). *Kulturna politika Jugoslavije (1946–1963)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Filips, Dž. (1983). *Jugoslovenska priča (1943–1983)*. Beograd–Zagreb: Jugoslovenska revija – Mladost.
- Ilić, R. (1953), *Titovo Užice*. U: M. Mitorivić (ur.), *Gradovi i naselja u Srbiji, razvoj, urbanistički planovi i izgradnja 1946–1961* (119–125). Beograd: Urbanistički zavod NR Srbije.
- Jukić, M. (2006). Prilog poznavanju ustanova: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1947–1992). *Arhivski vjesnik*, 49 (1), 123–138.
- Kačavenda, P. (ur.). (1999). *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine: zbornik radova sa naučnog skupa*. Institut za savremenu istoriju.

- Malešević, S. (2011) *Sociologija vojske i rata*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Merenik, L. (2001). *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968*. Beograd: Beopolis, Remont.
- Milenković, B. (1962). Trg Partizana u Titovom Užicu, *Arhitektura urbanizam*, 13, 4–10.
- Miljković, D. (Ed.). (1989). *Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak*. Savezni zavod za statistiku.
- Маловић, Г. (2011а) Реферат о војној надлежности над ратним војним инвалидима у Југославији 1945–1948. *Гласник Удружења архивских радника Републике српске*, 3, 385–412.
- Protić, M. (1982). Skulptura XX veka. U: N. Tanasijević-Popović (ur.), *Umetnost na tlu Jugoslavije (19–138)*. Beograd–Zagreb–Mostar: Izdavački zavod Jugoslavija – Spektar – Prva književna komuna.
- Radović, S. (2013). *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Vukotić Lazar M. i Marković Savić, O. (2020). Cultural policy and memory of the fighters of the people’s liberation war: the central role of the army in political legitimization of the new political structure. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 50 (3), 27–44.
- Вукотић Лазар, М. (2015). Уметност у јавном политичком простору у контексту „отворене позорнице“: Трг Славија у Београду и споменик Димитрију Туцовићу. У: П. Миленковић, С. Стојшин, А. Пајванчић-Цицељ (ур.), *Зборник радова Српској социолошкој друштва : Друштво и простор. Урбани и рурални простор економски, правни и организациони простор (280–299)*. Нови Сад: Српско социолошко друштво.
- Вукотић Лазар, М. и Даниловић Христић, Н. (2012). Значај савремене уметности у процесу интердисциплинарног дизајна јавног градског простора Београда. *Зборник музеја промене уметности*, 8, 119–129.
- Лазих, С. (2014). Ослобођење Београда 70 година после кроз фондове и збирке Историјског архива Београда: каталог изложбе. У: С. Лазих (аутор изложбе и каталога), *Ослобођење Београда 70 година после кроз фондове и збирке Историјског архива Београда (9–69)*. Београд: Историјски архив Београда.
- Маловић, Г. (2011б). Војна надлежност над ратним бојним инвалидима у Југославији 1945–1948. *Војно-историјски гласник*, 1, 114–144.
- Марковић-Савић О. (2016). Преглед социјалне историје испуњених ратника у Србији, У: У. Шуваковић (ур.), *Век српске јолије (1915–2015) (307–330)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Мирјанић, Б. (1955). Прослава десетогодишњице ослобођења Београда. *Годишњак музеја града Београда*, II, 551–530.

Петровић Тодосијевић, С. (2007). (Дис)континуитет без преседана: здравствена политика југословенске државе у првој половини 20. века. *Токови историје*, 3.

Радовић, С. (2014). *Београдски одоними*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Стојановић, Б. (1955). О споменицима Београда. *Годишњак музеја града Београда*, II, 461-475.

Чалић, М-Ж. (2013). *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Клио.

LIST OF
ILLUSTRATIONS:

Figure 1. *John Phillips, Antun Avgustinčić is sculpting Tito's bust in Jajce before the Second Convention of the AVNOJ in November 1943.*

Figure 2. *The supreme commander Josip Broz Tito submitting the report on the development of the People's Liberation War at the Second session of the AVNOJ in Jajce in 1943. Behind him, Tito's bust, the work of Avgustinčić can be seen.*

Figure 3. *Antun Avgustinčić, The Monument of Marshal Tito, Kumrovec, 1947-1948.*

Figure 4. *Frano Kršinić, The Monument of Marshal Tito, Tito's Užice, 1962.*

Figure 5. *Antun Avgustinčić, The Monument of Gratitude to the Red Army, Batina, 1945-47.*

Picture 6. *Antun Avgustinčić, Memorial Cemetery of the Liberators of Belgrade, 20th October 1954. (Liberators of Belgrade Memorial Park)*

Figure 7. *Vojin Bakić, A Call for an Uprising, Belgrade, 1946-47 and The Monument of Stevan Filipović, Valjevo, 1960*

Figure 8. *National Hero Stevan Filipović in Valjevo on the 22nd May 1942 from the gallows calls on the people to fight against the occupiers and domestic traitors*

ОЛИВЕРА С. МАРКОВИЋ САВИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

МАРТА М. ВУКОТИЋ ЛАЗАР

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

РЕЗИМЕ

ДРУШТВЕНИ И СИМБОЛИЧКИ ПОЛОЖАЈ БОРАЦА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА У ФЕДЕРАТИВНОЈ НАРОДНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Рад се бави односом новоформиране државне власти у Југославији након Другог светског рата према ратним ветеранима, у периоду између доношења првог и другог устава комунистичке Југославије, периодом Федеративне Народне Републике Југославије (1946–1963). На примеру социјалне заштите бораца, те на основу симболичке представе бораца, посебно кроз скулптуру као најсугестивнији и најкомуникативнији медиј за преношење симболичких порука, циљ рада је да да одговор на питање какав је био друштвени положај ратних ветерана у том историјском периоду, као и да укаже на важно сазнање да је социјална заштита бораца, ратних инвалида, као и породица палих бораца, била на завидном нивоу и да је нова власт одмах увидела значај симболичке представе вредносних идеала и кроз медиј скулптуре. У новоформираној Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ, 1945–1963) неговање револуционарне традиције и текови Народноослободилачког рата били су, приоритетни друштвени задаци.

Кључне речи: борци; друштво; НОР; НОБ; ФНРЈ; идеологија; скулптура; „култура памћења“.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПЕДАГОГИЈА

ЗВЕЗДАН М. АРСИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПЕДАГОГИЈУ

ИВАН З. ЗАПОРОЖАЦ²

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ
РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
ШКОЛСКА УПРАВА КОСОВСКА МИТРОВИЦА

КАРАКТЕРИСТИЧНИ ПРОБЛЕМИ У ПРИМЕНИ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У НАСТАВИ: МОГУЋНОСТ ЊИХОВОГ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА

САЖЕТАК. Као последица брзог техничког, научног и технолошког развоја, настала је потреба за променама у образовању и настави. Те промене манифестују се како у организацији образовних садржаја тако и у увођењу и примени нових поступака, метода и средстава. Међутим, и поред знања да циљеви и принципи концепције образовања на данашњем ступњу друштвеног развоја подразумевају потпуну реконструкцију традиционалног васпитнообразовног система и наставе и да примена савремене образовне технологије ствара услове за стицање динамичнијих, квалитетнијих и комплекснијих знања, у овом домену постоје бројни проблеми. Уважавајући чињеницу да примена савремене образовне технологије може значајно да допринесе постизању васпитнообразовних циљева, намера нам је да у раду, поред терминолошког и

---

¹ zvezdan.arsic@pr.ac.rs

² sukosovskamitrovica@mpn.gov.rs

Рад представља резултат истраживања у оквиру пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног интегритета и евроинтеграција“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 22. октобра 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

појмовног одређења образовне технологије, пажњу усмеримо на узроке проблема који у овом домену постоје и да укажемо на могуће правце њиховог превазилажења.

Кључне речи: васпитање и образовање; настава; наставник; ученик; образовна технологија.

УВОД

Посматрајући развој науке, технике и технологије и анализирајући утицај савремених техничких и технолошких достигнућа на развој друштва, можемо констатовати да оне имају изузетан значај и улогу у организацији и реализацији васпитно-образовних задатака и наставе. У том контексту треба посматрати и значај савремене образовне технологије чија се суштина огледа у њеној педагошкој функцији, тј. у томе што она представља једну од битних претпоставки иновирања наставе и васпитања и образовања. Када школа и друге васпитнообразовне институције у којима се реализује наставни процес не би уводиле актуелне техничке и технолошке новине веома брзо би дошле у ситуацију да заостану за иновацијама којима се одликују друге области људског живота и рада. Из тог разлога, васпитнообразовне институције су веома заинтересоване за примену савремене образовне технологије, а с обзиром на чињеницу да она има могућност „да у највећој могућој мери симулира природан ток наставног процеса, индивидуалне и самосталне начине и методе и облике учења и да може створити такво интелектуално окружење за учење у коме сваки ученик може да напредује у складу са својим интелектуалним способностима“, претходно наведене констатације имају посебну тежину и значај. Улога и значај савремене образовне технологије у организацији и реализацији наставе могу се посматрати и са аспекта њене рационализације, будући да њена примена олакшава, убрзава и поспешује постизање оптималнијих резултата у реализацији задатака наставе. Савремени проблеми образовања и сталне потребе за самообразовањем и допунским образовањем након завршетка иницијалног образовања, као и криза образовања која се манифестује у нескладу између потреба друштва и онога што школа даје, захтевају од наставника да решење проблема тражи у широком спектру средстава и могућности које нуди савремена информациона и образовна технологија, од којих се посебно

издвајају рачунар, интернет, мултимедијални садржаји и мултимедији.

ТЕРМИНОЛОШКО ОДРЕЂЕЊЕ И САДРЖАЈ ПОЈМА ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

Образовна технологија представља саставни део наставног процеса и процеса учења, па је из тог разлога привлачила пажњу бројних аутора, како у погледу њеног појмовног одређења тако и у погледу њеног значења. У литератури, која ближе проучава овај проблем веома често се употребљавају термини наставна технологија, наставна техника, наставна средства, аудио-визуелна средства, демонстрациона средства, мултимедији, а веома често долази и до изједначавања појма образовна технологија са наставном технологијом. Тако, на пример, Ј. Борђевић и Р. Ничковић (1991, стр. 203), стоје при становишту „да се образовна или наставна технологија означава као скуп мера, поступака и метода организације наставних процеса, означавајући и поступке примене наставних процеса“. Расправљајући о проблемима који се односе на изграђивање концепта образовне технологије, Д. Кљакић (2005, стр. 4) говори о наставној технологији и наводи дефиницију коју је дало Удружење за образовне комуникације и технологију (АСЕТ), према којој је „наставна технологија теорија и пракса планирања, реализовања, вођења, вредновања и усавршавања наставног процеса“. Када говори о образовној технологији као нужности савременог наставног процеса, Г. Биланција (2010, стр. 243) у први план истиче појам наставна технологија и констатује „да под појмом наставна технологија морају остати средства, методе и облици рада који се примењују у наставном процесу, јер изостанак било ког од ових елемената онемогућава њено функционисање“. Међутим, наставна технологија „није само средство, него нова област, метода и организација рада која условљава иновирање већ постојећих начина рада“, закључује поменути аутор (2010, стр. 243). И у *Педагошкој енциклопедији – групи део* (1988, стр. 133), појам образовна технологија се изједначава са појмом наставна технологија. Након констатација „да се ниједан појам у савременој педагошкој теорији и пракси не користи са већом разноврсношћу тумачења од појма наставна технологија“, као и да је „наставна технологија област која се уноси да олакша људско учење кроз систематску идентификацију, развој, организацију и

употребу свих расположивих извора учења“ (1989, стр. 96), истиче се њен циљ чија се суштина састоји у томе да се олакша и унапреди људско учење који се може реализовати повећањем броја корисника медија као њиховог извора информација.

Претходно наведени примери о значењу појма образовна технологија, показују одређене противуречности које су, пре свега, последица чињенице да се образовна технологија у свом савременом опсегу још увек развија. Ово се посебно односи на претходно наведене тврдње на основу којих се може констатовати да се појам образовна технологија неоправдано сужава на оно што чини садржај појма наставна технологија, па и још уже на појам наставна техника. Настава је ужи појам од појма образовање и односи се на сврсисходне ситуације у којима су ученици усмерени на специфичне циљеве и задатке (Арсидић и Круљ Драшковић, 2011, стр. 541). Дакле, у настави се користе методе и ресурси који су планирани и вођени од неког другог (наставника), што значи да је настава инкорпорирана у образовање, па је, сходно томе и наставна технологија ужи појам од образовне технологије, те их никако не треба изједначавати или сматрати синонимима.

Будући да циљеви и задаци, као и принципи концепције савременог образовања подразумевају потпуну реконструкцију традиционалног васпитнообразовног система, као и због чињенице да савремена образовна технологија може да буде у функцији стварања услова за подстицање и афирмацију субјекатске позиције ученика у настави, као један од примарних захтева истиче се потреба за њеним прецизнијим дефинисањем и разумевањем. Термин образовна технологија у нашу педагошку и дидактичку литературу уведен је из англосаксонског говорног подручја (*instructional technology, technology of education, educational technology, technology of teaching*) и под њим се подразумева систематски и организован процес примене технике и технологије чији је циљ побољшање квалитета наставног процеса. Дакле, „образовна технологија је систематски начин конципирања, извођења и вредновања образовног процеса, тј. учења и наставе, уз примену и помоћ савремене образовне наставне технике и обухвата наставна средства, методе и организацију рада и односе, тј. понашање свих учесника у наставном процесу” (*Педагошки лексикон*, 1996, стр. 334). Настojeћи да што јасније одреде образовну технологију, П. Мандић и Д. Мандић (1996, стр. 42) истичу да она обухвата познавање ученика, утврђивање циљева

њиховог образовања, прецизирање могуће организације наставе, планирање садржаја образовања, избор метода и наставних средстава, одређивање положаја ученика и наставника у настави као и организацију, реализацију и верификацију процеса наставе и учења и закључују да је образовна технологија суштински фактор наставе и учења, а не техника или средство којим се користи наставник.

Дубља анализа схватања о појмовном одређењу образовне технологије наводи на закључак да међу ауторима не постоји потребан степен сагласности о њеном садржају и суштини, тј. приметна је тенденција да у овом домену постоји поларизација схватања која за последицу има то да се образовна технологија схвата у ужем и у ширем смислу. Присталице ужег схватања образовну технологију свде на коришћење наставних средстава, помагала, инструмената, медија, техничких уређаја и другу апаратуру која се користи у настави и инсистирају на пуној техници, односно техничкој опремљености за коју сматрају да представља најбољи пут ка оптималној реализацији задатака наставе. Са друге стране, они који образовну технологију схватају у ширем смислу, под овим појмом подразумевају процес планирања, организовања и коришћења најсврсисходнијих метода, облика и поступака који су неопходни за ефикасну припрему, реализацију и евалуацију васпитнообразовних постигнућа, уз најефикаснију и најрационалнију подршку адекватних медија и друге техничке апаратуре укључујући и ресурсе информационо-комуникационе технологије (ИКТ). Дакле, „образовну технологију не треба схватити само као примену разноврсних техничких средстава, већ као примену нових наставних метода у складу са новом образовном техником, као нову организацију реализације наставе и учења и као комбинацију свих могућих ресурса у циљу побољшања наставног рада и процеса учења“ (Danilović, 1996, стр. 56).

ЕФЕКТИ ПРИМЕНЕ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У ОРГАНИЗАЦИЈИ И РЕАЛИЗАЦИЈИ НАСТАВНОГ ПРОЦЕСА

Савремена образовна технологија на данашњем ступњу друштвеног развоја постала је саставни део наставног процеса, са израженом тенденцијом не само унапређивања него и његовог мењања. Један од битних аспеката примене савремене образовне технологије у организацији и реализацији наставног проце-

са односи се на промену односа између наставника и ученика као на померање тежишта од наставних садржаја и наставника ка ученику. Из тог разлога, у овом делу рада главна пажња је усмерена на утицаје које примена савремене образовне технологије има на факторе наставног рада, а самим тим и на наставни процес уопште.

Опште је познато да је под утицајем примене савремене образовне технологије значајно повећан број извора наставних садржаја који се користе у настави. У традиционалној настави, уџбеник и наставник су били једини извори информација. Данас, савремена образовна технологија коришћењем ресурса ИКТ технологија које карактеришу мултимедијалност и разноврсности извора, наставне садржаје чини доступним ученику, што ствара услове да они престају да буду нешто ново и непознато и постају нешто што иницира пажњу ученика и подстиче истраживање са циљем њиховог савладавања и ефикаснијег памћења. Припремање, организација и реализација наставног рада уз помоћ савремене образовне технологије и мултимедијалних ефеката којима се одликују савремена наставна средства и уређаји пружа бројне могућности које омогућавају да се:

- 1) постигне близина наставних садржаја путем очигледности презентација, интерактивним софтверским пакетима и путем интернета;
- 2) обogaђује амбијент учења и радно окружење за рад са наставним садржајима;
- 3) у контакту са наставним садржајима активира више чула;
- 4) омогући лакша и континуирана повезаност и могућност корелације наставних садржаја из више предмета.

У традиционалној настави, наставник је био водећи и поред уџбеника једини извор информација. Међутим, под утицајем примене савремене образовне технологије, положај и улога наставника је знатно промењена, тако да је он, данас, носилац наставне ситуације, креатор и менаџер наставног рада у свим његовим фазама. Да би савремена образовна технологија имала позитиван утицај на наставника и да би могао да их у раду користи, он треба да буде оспособљен за њену примену. Савремена школа захтева наставника високе педагошке, техничке и технолошке културе, који је способан да организује, руководи и

обезбеђује наставну комуникацију подржану мултимедијалним и електронским технологијама (Šikl, 2011, стр. 224).

Применом савремене образовне технологије у организацији и реализацији наставног процеса, знатно се мења положај и улога ученика. У традиционалној настави ученик је био „пасиван“ учесник и његова је активност била усмерена на памћење оног што је наставник предавао. Данас, под утицајем примене савремене образовне технологије ученик, као активан чинилац наставе чија је активност усмерена на сазнавању треба да буде оспособљен „да активира, покрене сазнајни систем и да из депонованих образовних садржаја преузме оне најзначајније, најбоље и најпотпуније“ (Šikl, 2011, стр. 224). У складу са својим интелектуалним, психофизичким и физиолошким потенцијалима ученик, данас, има на располагању системе информација, чињеница, генерализација и појмова различитих нивоа сложености, окружен је наставном ситуацијом коју карактерише мултирецептивност, а поред тога има и наставника чија је обавеза да га у процесу усвајања знања и развијања способности води, усмерава и подржава.

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ У ВЕЗИ СА ПРИМЕНОМ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У НАСТАВИ И МОГУЋНОСТ ЊИХОВОГ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА

Суштина педагошког оптимизма који се појавио када су Преси и Скинер у програмирану наставу увели машине за учење и, посебно, након увођења и верификовања компјутерске наставе, односила се на очекивање да ће нестати противуречности између ученичких могућности за савладавањем нечега за шта је прописано одређено време и онога што треба, односно имају обавезу да науче, а што је прописано наставним планом и програмом. Поред тога, очекивало се и да ће примена савремене образовне технологије у настави успети да реши проблем њене рационализације и ефикасности, као и да ће се њеном применом створити услови да реализација задатака наставе буде у складу са прокламованим циљевима. Међутим, и поред чињенице да су као последица примене савремене образовне технологије у иновирању наставног процеса постигнути значајни резултати, у овом домену постоје бројни проблеми. Дубља анализа примене и достигнућа савремене образовне технологије у нашим условима указује да постоји пуно разлога који су допринели да се, бар за сада, не остваре у правој мери очекива-

ња у вези са применом савремене образовне технологије у настави. Ти проблеми могу се, у најопштијем смислу, поделити на:

- 1) проблеме који произилазе из дефинисања и схватања појма образовна технологија;
- 2) проблеме који се односе на оспособљеност наставника за примену савремене образовне технологије.

Када су у питању проблеми који се односе на дефинисање и схватање појма образовне технологије, онда се, поред чињенице да појам, садржај и функцију образовне технологије у конститутивном смислу чине прерада, емитовање и посредовање стручних информација уз рационалну партиципацију техничке апаратуре, организационих облика, метода и приступа у поучавању и учењу, као неминовно намеће и питање њене повезаности са педагогијом, дидактиком, психологијом, комунологијом, гносеологијом, логиком и информатиком. Дубља анализа овог проблема упућује на констатацију да није спорно то да образовна технологија у васпитнообразовну праксу укључује систематизована и проверена техничка средства, машине за учење, уређаје као и ресурсе ИКТ, али исто тако и системе и примењена знања из педагогије, дидактике, психологије, кибернетике и комунологије. Та сазнања су дијалектички повезана и међусобно условљена и у таквом односу представљају збир компоненти које заједнички делују и подстичу процесе поучавања и учења. Уколико бисмо образовну технологију оставили изван садржаја претходно поменутих наука и њихових дисциплина онда би она била сведена на „просту“ технику односно механичку употребу своје апаратуре. Да би се превазишао овај проблем, потребно је испитати и дати одговор на питања где и када се садржаји наука са којима је образовна технологија нужно повезана преплићу и функционално надограђују и каква је њихова улога и допринос у подизању нивоа квалитета наставе и учења. Поред овога, треба на уму имати и чињеницу да уколико се занемаре њене техничке компоненте и карактеристике, онда теоријски поступци и захтеви не би имали готово никаквог смисла. Дакле, тенденција да се садржај, суштина и функција образовне технологије сведу на скуп техничких средстава, машина, апарата и инструмената (техницизам), и изостављање адекватних садржаја, метода, организационих облика и законитости (принципи и правила) са аспекта савремених

схватања о организацији наставе је једнострана и неприхvatљива.

Имајући у виду претходно наведене констатације, може се закључити да суштина савремене образовне технологије подразумева скуп педагошки обликованих и функционално спојивих техничких апарата, уређаја и инструмената повезаних са програмским садржајима, методама, поступцима одређеним стратегијама. Очигледно је, како истиче Н. Мијановић (2017, стр. 15), „да се мисија и функција образовне технологије не исцрпљују само избором, пријемом и управљањем медијима и мултимедијима у процесу наставе и учења, већ она све непосредније улази у процес планирања, организовања, реализације и евалуације целокупног образовног циклуса, уважавајући при томе, опште, посебне и појединачне циљеве и задатке наставе као и индивидуалне способности, потребе и интересовања ученика“. Дакле, „образовна технологија је интердисциплинарно утемељена педагошка дисциплина чији садржаји сублимирају ускостручна, техничко-технолошка, кибернетичко-информатичка, педагошко-психолошка и дидактичко-методичка знања и вештине“ (Мијановић, 2017, стр. 15–16).

Један од разлога, чини се и најважнији, који је допринео томе да се не остваре велика очекивања у вези са применом савремене образовне технологије у настави односи се на наставнике, односно њихову оспособљеност за успешну примену савремене образовне технологије у организацији и реализацији наставног процеса. Када је овај проблем у питању, међу бројним ауторима који се баве овим проблемом како раније (Н. Поткоњак, П. Мандић, В. Пољак, Т. Продановић, Р. Ничковић, М. Баковљев, Ј. Борђевић...) тако и у последње време (М. Даниловић, Б. Влаховић, М. Вилотијевић, Д. Мандић, М. Матијевић, Р. С. Круљ, Н. Мијановић, З. Станковић, Д. Солеша и др.), постоји релативно висок ниво сагласности о томе „да је као и много пута до сада, техника ишла испред могућности наставника, како у коришћењу тако и у примени“. Наставник је незаобилазни фактор у организацији и реализацији наставног процеса и његова је обавеза да састави програм, тј. да припреми одговарајуће наставне садржаје које ће реализовати применом савремене образовне технологије, водећи рачуна о поштовању свих педагошко-психолошких и дидактичко-методичких аспеката и уважавању индивидуалних способности ученика, посебно оних које се односе на њихове интелектуалне способности, предзнање и узраст. Овај захтев,

подразумева наставникову оспособљеност за примену савремене образовне технологије, јер чињеница је да ни најбоља концепција школе, ни најбоље састављени програми, али и опремљеност школе савременим техничким средствима и уређајима (рачунар, видео-бим, пројектор, мултимедијални ефекти, интернет), неће имати никакав значај уколико наставници нису оспособљени за то. Међутим, када је овај проблем у питању, бројна истраживања и анализа стања у пракси показују да „наставници генерално поседују основна, али не и нужно довољна знања за функционално коришћење образовне технологије поседно рачунара у настави, да и када се употребљава савремена образовна технологија више се користи у припреми часа него у самој настави, да је употреба образовних софтвера занемарљива, да се наставници за њену примену обучавају самостално уз помоћ литературе или уз помоћ искуснијих колега, да мали број наставника прати иновације на пољу образовне технологије и да одређени број запослених у просвети који није занемарљив уопште не користи интернет мрежу“ (Stanković, 2012, стр. 159).

Поред претходно наведених, постоје и други проблеми који онемогућавају да примена савремене образовне технологије у настави не буде на нивоу прокламованих захтева и очекиваних резултата. Анализа студијских програма наставничких факултета показује да на њима не постоје предмети са садржајима из образовне технологије.³ Изузетак и примере добре праксе можемо видети на катедрама за педагогију и учитељским (педагошким) факултетима на чијим студијским програмима постоје предмети образовна технологија или савремена образовна технологија, али са доста разлика у фонду часова и обавезности предмета (негде је овај предмет изборни). Такође, анализа наше школске праксе показује и то да се значајан број наставника који раде у школама техничког (електротехника, машинство, грађевина, архитектура...), економског, правног, пољопривредног и медицинског усмерења, школовао за друге професије и они су стицајем разних околности или својим личним афинитетом прихватили и изабрали да се баве наставничким позивом. Такви наставници на својим студијским програмима нису

³ Постоје предмети из домена педагошко-психолошког и дидактичко-методичког образовања (педагогија, психологија, педагошка психологија, дидактика, методика струке), али не и предмети који експлицитно показују да проучавају садржај који се односи на образовну технологију.

током свог иницијалног образовања изучавали ни предмете педагошко-психолошког и дидактичко-методичког карактера, па ни садржаје који се односе на образовну технологију. Знања из тих предмета и иновацијама у њима стечена су несистематски, парцијално, на неадекватном стручном нивоу, углавном из доступне литературе или кроз учешће на педагошким и психолошким стручним скуповима, округлим столовима, конгресима итд.

Када се говори о проблемима у примени савремене образовне технологије у настави, никако не треба изоставити и не поменути онај који додатно отежава увођење иновација у наставни процес. Ради се заправо о наставницима „старије животне доби“ или наставницима са „дужим радним стажом“ (преко 30 година) који током свог факултетског образовања нису имали могућност да се упознају ни са основним садржајима из домена образовне технологије и информатике, зато што поменутих области није ни било у наставним плановима и програмима њихових факултета. Свесни чињенице о околностима које су условљавале структуру наставних планова и програма у једном дугом периоду развоја наше друштвене заједнице и без намере да икога прозивамо, морамо истаћи чињеницу да ти наставници најчешће нису мотивисани за увођење иновација у наставни процес. Са друге стране, наставници „млађе животне доби“ и са релативно „краћим радним стажом“ током свог иницијалног образовања на факултетима упознати су са садржајима који могу да буду у функцији успешне примене савремене образовне технологије у настави. Међутим, они се сусрећу са другим проблемима који се, пре свега, односе на то што се суочавају са лошим материјалним условима и недостатком адекватне технолошке базе због чега нису у могућности да стечено знање примене у пракси, или поседују само теоријска знања и нису адекватно педагошко-психолошки и дидактичко-методички оспособљени да их адекватно примене. Чињеница је да данас значајан број наставника познаје техничке карактеристике савремених техничких средстава и уређаја који се примењују у настави, али је, изгледа, њима „више стало до тога“ да пред ученицима и колегама „демонстрирају“ своје способности из овог домена него да их ставе у функцију реализације циљева и задатака наставе. Зато, данас, у времену изузетно брзог развоја науке и технике и у условима када су школе „углавном“ опремљене основним техничким средствима и уређајима, нема нове пе-

дагошке, дидактичке и методичке организације наставног рада.

Претходно наведени разлози упућују на закључак да у нашој образовној и наставној пракси преовладава веома неповољна ситуација када је у питању увођење иновација у наставни процес, посебно када је у питању примена савремене образовне технологије. У оваквој ситуацији, основно питање које се поставља усмерено је на могућност превазилажења постојећег стања. Са циљем превазилажења постојећег стања, потребно је, најпре, формирати свест о потреби рационалног односа према потреби увођења иновација у наставни процес и донети јасну стратегију која треба да омогући:

- 1) увођење предмета савремена образовна технологија (као обавезног) у студијске програме наставничких факултета са прецизно дефинисаним циљевима, исходима и потребним фондом часова;
- 2) организовање квалитетне обуке за оне наставнике који су завршили или завршавају „ненаставничке“ факултете, а запослени су или ће се запослити у настави (овај проблем могуће је решити увођењем „посебне групе“ изборних предмета из домена педагошко-психолошког и дидактичко-методичког карактера као и образовне технологије који би се уписивали у додатку дипломи, чиме би студенти на „ненаставничким“ факултетима стекли стручне квалификације за рад у настави);
- 3) премошћавање „неразумевања“ између стручњака из техничких и друштвених, посебно педагошких наука и развијати свест и код једних и код других „да се могу разумети“, тако да стручњаци из педагошких наука неће само чекати шта ће им произвести и понудити стручњаци из домена технике, а ови да просветни радници могу да схвате начин функционисања и могућности њихових производа (за реализацију овог захтева потребно је у васпитнообразовни процес укључити већи број технички образованих стручњака и то у виду професора, инструктора, технолога, дизајнера, конструктора и др. који би били педагошко-психолошки и дидактичко-методички оспособљени како би се развој образовне технологије могао унапред планирати, припремати и прилагођавати потребама наставе и учења);

- 4) стварање повољне педагошке климе за увођење иновација у настави (мотивација наставника, али и свих оних који су на било који начин укључени у организацију и реализацију наставног процеса за активно учешће у планирању и реализацији активности и смислу подстицања увођења иновација и посебно у примени савремене образовне технологије).

ЗАКЉУЧАК

Суштина примене савремене образовне технологије усмерена је на адекватне начине постизања васпитнообразовног рада уз помоћ различитих метода и средстава успешног поучавања. Велике промене у свим сферама свакодневног живота, изазване су развојем науке, технике и модерних технологија и оне намећу нов приступ у настави, нову технологију учења, комуницирања, обраде информације, управљања наставом и планирања у образовању. Нове технологије, засноване на примени вештачке интелигенције, у потпуности су промениле и образовну технологију. Традиционална настава припремана је за традиционално и индустријско друштво, а за информационо друштво може бити функционална само настава заснована на примени савремене образовне технологије. Савремена концепција образовања која је заснована на примени савремене образовне технологије усмерена је на јачање сазнајне и стваралачке улоге и развијање интелектуалног осамостаљивања ученика у процесу учења. Са друге стране, применом савремене образовне технологије у организацији и реализацији наставног процеса стварају се услови да се наставник ослободи обавезе да о свему што се дешава у настави доноси свој ауторитативни суд, што омогућава да ученици постану активни субјекти у настави. Међутим, и поред сазнања о значају примене савремене образовне технологије у настави, у нашој наставној пракси и даље постоје бројни проблеми од којих су најважнији они који се односе на дефинисање и садржај појма образовна технологија, као и они који се односе на оспособљеност наставника за примену савремене образовне технологије и њихов „игноришући“ однос према увођењу иновација у наставни процес. Превазилажење проблема, могуће је уколико постоји јасна стратегија која треба да буде усмерена ка увођењу савремене образовне технологије као обавезног предмета на наставничким факултетима, организовање квалитетне обуке за наставнике који током свог иницијалног образовања на ненаставничким факултетима нису изучавали садржаје из педагошко-психолошких и дидактич-

ко-методичких дисциплина, превазилажење неразумевања између техничких и друштвених наука као и стварање повољне педагошке климе која би била у функцији стварања услова за мотивацију наставника за прихватање иновација и њихово увођење у наставни процес.

- ЛИТЕРАТУРА Арсић, З. и Круљ Драшковић, Ј. (2011). Опште карактеристике и специфичности улоге наставника у настави са савременом наставном техником и технологијом. У: М. Вилотијевић (ур.), *Осободљавање наставника за нове улоге* (537–550). Београд: Српска академија образовања.
- Борђевић, М. и Ничковић, Р. (1991). *Педагогија*. Ниш: Просвета.
- Кљакић, Д. (2005). Изграђивање концепта образовне технологије. *Наша школа*, 32, 4–18.
- Мандић, П. и Мандић, Д. (1996). *Образовна информациона технологија*. Београд: Учитељски факултет.
- Мијановић, Н. (2017). Образовно-технолошка компетентност наставника као фактор организовања савремене наставе и учење. *Иновације у настави*, XXX (2), 15–28.
- Поткоњак, Н. (ур.) (1996). *Педагошки лексикон*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Шимлеша, П. и Поткоњак, Н. (ур.) (1989). *Педагошка енциклопедија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Bilandžija, G. (2010). Образовна tehnologija kao nužnost savremenog obrazovnog procesa. U: M. Danilović (ur.), *Tehnika i informatika u obrazovanju* (233–251). Čačak: Tehnički fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Danilović, M. (1996). *Savremena obrazovna tehnologija – Uvod u teorijske osnove*. Београд: Institut za pedagoška istraživanja.
- Stanković, Z. (2012). Образовна tehnologija – potreba i neminovnost savremenog univerzitetskog obrazovanja. У: Б. Димитријевић (ур.), *Образовање и савремени универзитет* (155–164). Ниш: Филозофски факултет.
- Šikl, A. (2011). Savremena obrazovna tehnologija: efekti primene multimedija u nastavi. U: M. Danilović (ur.), *Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja* (234–237). Čačak: Tehnički fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

ZVEZDAN M. ARSIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PEDAGOGY

IVAN Z. ZAPOROŽAC

MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE AND TECHNOLOGICAL
DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA
KOSOVSKA MITROVICA SCHOOL ADMINISTRATION

SUMMARY

CHARACTERISTIC PROBLEMS IN THE APPLICATION OF MODERN
EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN TEACHING: THE POSSIBILITY
OF OVERCOMING THEM

As a consequence of rapid technical, scientific and technological development, there was a need for changes in education and teaching. These changes are manifested both in the organization of educational content and in the introduction and application of new procedures, methods and tools. However, despite the knowledge that the goals and principles of the concept of education at the current stage of social development imply a complete reconstruction of the traditional educational system and teaching and that the application of modern educational technology creates conditions for acquiring more dynamic, quality and complex knowledge, there are numerous problems.

Recognizing the fact that the application of modern educational technology can significantly contribute to the achievement of educational goals, our intention is to work, in addition to terminological and conceptual definition of educational technology, to focus on the causes of problems in this domain and to point out possible ways to overcome them.

KEYWORDS: upbringing and education; teaching; teacher; student; educational technology.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

BOŽANA M. RAŠKOVIĆ¹
DALIBORKA R. POPOVIĆ²
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
TEACHER EDUCATION FACULTY
TEACHING METHODS DEPARTMENT, PEDAGOGY DEPARTMENT

DETERMINANTS OF MUSIC DEVELOPMENT AND THE INFLUENCE OF MUSIC EDUCATION ON OVERALL PERSONAL DEVELOPMENT

ABSTRACT. The development of musical abilities and the space given to music education is determined by various factors. Disagreement in opinions about the role of some factors carries the danger of neglecting some activities that would contribute to the development of musical talent. In that sense, the aim of the paper is pointed at understanding the importance of hereditary and environmental factors for the development of musical abilities, with special emphasis on determining the activities of adults in the function of music education and achievement, but also overall development.

Applying the method of theoretical analysis, a comparison of different conceptual approaches was performed, as well as of the results of the conducted research and the conclusions of the authors.

After considering these issues, it is concluded that although debates about giving preference to certain factors still exist, there is no dilemma that innate and environmental factors are both important, but not in themselves without the activities of an individual. Accordingly, the role of parents, educators, and teachers in motivating and provoking children's musical development with adequate musical content, overall communication, and atmosphere was emphasized. The pedagogical implications are contained in the above recommendations for the correct approach in creating musical content and a stimulating environment.

---

¹ bozana.raskovic@pr.ac.rs

² daliborka.popovic@pr.ac.rs

Рад је примљен 9. новембра 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

Future research should be focused on examining and possibly improving the competencies of professionals—educators and teachers—to discover and support musically gifted children.

KEYWORDS: musical abilities; inheritance; environment; music education; adult support.

INTRODUCTION

The influence of different factors on the development of children's musical abilities occupies the attention of a great number of researchers. Music pedagogues base their research on appraising and improving musical abilities with a view to finding the most adequate way to teach music. Music psychologists try to understand the nature and structure of musical abilities, their place in the complex organisation of all man's abilities, and their connection with personality. Both study the course of and determinants affecting musical development and search for the ways of identifying them.

Considering the determinants of musical development, Mirković Radoš (1986) outlines the discrepancies between the authors who emphasise the innateness of musical talent on the one hand (Seashore, Schoen, Révész) and the mostly behaviourism-oriented authors on the other, who claim that environmental factors are the most significant determinants in musical development (Lundin, 1953 in Matic & Mirković Radoš, 1986, p. 35). The quoted author also points out that the majority of psychologists nowadays agrees with Farnsworth's opinion that both determinants, inheritance and environment, have importance in shaping musical abilities, the difference being merely in attributing more importance to one or the other (Farnsworth, 1958 in Matic & Mirković Radoš, 1986, p. 35).

This paper begins with an overview of different approaches to determining musical abilities and related concepts, as well as different attitudes and research studies of nativists and empiricists on the issues of general problems and possibilities in the development of musical abilities, the questions of diagnosis and prognosis, and on the influence of music on the cognitive, social, and emotional development of children. In addition to appraising the relationship between inheritance and environment, which at the same time also determines children's participation in the development of their own musical abilities, special attention is directed towards presenting some activity recommendations for adults (parents and teachers) for the purpose of developing and supporting musical abilities and achievements. The significance of the development of musical

abilities for the overall development of personality is also emphasised, for musical abilities encompass a wide range of man's psychophysical functions, regardless of whether they are biologically conditioned or socially encouraged.

CONCEPTUAL DETERMINATION OF MUSICAL ABILITIES

The concept of musical abilities is "one of the most controversial" in the psychology of music (Révész, 2001 in Radoš, 2010), and it is precisely the absence of any common universal approach to defining this concept that contributes to the multiplicity of related terms and presents at the same time one of the key factors in the slowness with which musical psychology as a branch has developed. When defining musical abilities, the studies that deal with children's musical development offer numerous terminological determinations: musical talent, musicality, musical ability, good ear also appears frequently, and so does musical potential.

Certain authors (Nikolić, 2016, p. 88) point out that *potential* and *capacity* can as concepts be used synonymously, and that these are determined by factors of inheritance, "aided" with informal musical experiences. When it comes to *musical talent*, Bogunović believes this term refers to "academic musical giftedness" and "musical performance talent" (2010, p. 62). McPherson and Williamon (2006) consider that there are several types of musical talent and they list at least eight: composing, improvising, conducting, appraising, arranging, analysing, performing, and music teaching. *Musicality* as a concept has not yet been determined terminologically due to its complexity. It is thought to include "the ability to understand, experience, and assess music, though not necessarily the technical aspects of the ability to produce quality performance" (Mirković Radoš, 1996, p. 36). Bogunović also determines the concept of *musicality* as "the ability to react to music, sensitivity to the aesthetic and affective value of music, as well as the ability to understand, experience, and assess music" (2010, p. 74). A *good ear* is most commonly defined as the most basic criterion for involvement with music, and it entails the ability to intone the required pitch, whereas *musicality* is reflected in the aesthetically expressed moment of interpretation (Vasiljević, 1978, p. 67). "*Musical abilities*, in their broadest meaning, are the primary factor in musical success and

the prerequisite for speaking about learning music and acquiring vocal and instrumental performing competencies” (Bogunović, 2010a, p. 73). Mirković Radoš (1998) believes that the fundamental musical abilities needed for musical success include, above all, the ability to differentiate the pitch, rhythm, dynamics, duration and timbre, as well as melodic and rhythmic memory.

Accordingly, it can be concluded that *musical abilities* entail a system of psychological characteristics necessary for performing different kinds of musical activities: perceiving, reproducing, and creating music. They appear as elementary, basic musical phenomena (the perception of pitch, dynamics, rhythm, duration), which are relatively resistant to environmental influences in the form of complex abilities of aesthetic appraisal and experience of listening to and reproducing music (Nikolić, 2016), which in turn implies a large number of factors in the complex long-term process of developing musical abilities.

THE IMPORTANCE OF INHERITANCE IN THE DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES

Each person is born with certain innate characteristics, which are shared by or the same in all people, as well as with certain specific inherited characteristics typical of each individual. The former originated in the process of man’s evolution as a species, while the latter are inherited from one’s ancestors. These form the inheritance foundation of man’s psychophysical life and behaviour. The inherited is not manifested immediately and automatically in the form of readily-available unchangeable abilities and characteristics, but only as certain dispositions. Each genotype contains an unlimited number of development possibilities, so these dispositions can develop in different ways, and the limits of their development are hard to determine, so they can also dwindle or disappear unless there are adequate conditions, education, and activities of trainees themselves (Trnavac & Đorđević, 2005). A great number of researchers has made efforts to answer the question of whether there are any behavioural signals that might indicate later development of specific abilities. They have usually used age-standardised tests of musical abilities to assess musical abilities. These tests have included Seashore’s *Measurement of Musical Salient* (Seashore et al., 1960 in Rojko, 1981, p. 29) and Gordon’s *Primary Measures of Music*

Audiation (Gordon, 1979 in Mirković Radoš, 1996, p. 65). Their aim is to test perception, not performance, so they do not rely on either performance or conceptual training. These tests consist of listening to two short music excerpts, with the respondent assessing whether they are the same or different. Considering the fact that perceptual competence appears in one's development before performing competence, children can be expected to show abilities in such perceptual tests even before they demonstrate performing skills (Leman et al., 2012, p. 52).

A great number of studies (O'Neill, 1997 in Leman et al., 2012) do not establish any clear relationship between test results at an early age and later musical performance, which is why many pedagogues are reserved when it comes to making any final decisions on music education after giftedness test results. The reason for caution in attributing any importance to test results is grounded in the fact that these results are largely influenced by motivational and emotional factors, which often have little to do with the realistic level of abilities (Leman et al., 2021). Namely, many differences among people are genetically conditioned, but in psychology it is extremely difficult to determine genetic contribution to behavioural differences as many of them can also be a product of society and environment, not merely genetics.

Based on Seashore's view, supported by experiments, it has been determined that elements of musical talent such as identifying the pitch, rhythm, dynamics, and colour of tone are innate and at work since early childhood. Gestalt-oriented researcher Révész (Révész, 1925; 1954 in Mirković Radoš, 1996) also considers that musicality is innate. The most disputed part of Révész's critical thought is his emphasis on innate musicality being distributed among the population on the "all or nothing" principle.

Ksenija Mirković Radoš (1996) sums up a great number of studies on the inheritable components of musical abilities, from Seashore's (1919) to Bentley's (1966), in the following way:

- a) Research into family trees (genealogical research) of famous musicians points out that a considerably greater number of talented offspring came from families with gifted ancestors;
- b) Measurement tests have proved that increase in the degree of kinship correlates positively with the increase in matching musical abilities;
- c) It is assumed that brain physiology conditions the presence of certain forms of musical abilities (Mirković Radoš, 1996, p. 44).

Seashore and his followers' conception of the hereditary factor of musicality has in the last decades been many times disputed and abandoned as unacceptable. Some more recent research has, however, yielded interesting results which support Seashore's view. Some such results come from a Swedish research study into the influence of musical practice on the development of musical abilities. The research included an assessment of melodic and rhythmical abilities as well as auditory discrimination of the pitch using the sample of 10,500 twins. The results showed that there was no difference in musical abilities between those twin couples who invested a different amount of time in practice. This finding suggests that musical practice does not have any causal effect on musical abilities – the genetic factor instead does (Mosing et al., 2014). Galton (in Grujić, 2017, p. 85) studied the genealogy of 120 prominent musicians, among whom the most famous were Johann Sebastian Bach's family members, and he reached the conclusion that genius is inherited. The arguments used to dispute his claims focused on the fact that talented virtuosi were raised in similar musically stimulated family environments. As an argument in favour of inheritance, Galton pointed out great individual differences among family members as children do not psychologically experience the same environment in the same way.

A number of researchers identifies the term *musical abilities* with *potential*, and a number of them in turn considers that musical potential is inherited. Haroutounian (2008, p. 3) emphasises that musical potential offers the possibility to detect musical talent before music education begins. McPherson and Williamon (2006, p. 240) understand potential as “natural abilities that have a genetic origin and that appear and develop more-or-less spontaneously in every individual.” According to the quoted authors, genetic base can explain the differences in the results of those individuals who are affected by approximately the same environmental conditions. While Haroutounian observes capacity and potential as synonymous, Mirković Radoš considers that capacity implies innate musical abilities, which makes it an essential factor in musical achievement, and that musical potential refers to a combination of genetic factors and early informal experience (Mirković Radoš, 1996).

In his book *This Is Your Brain on Music*, author Daniel J. Levitin (2006), a musician and neuroscientist, stresses the importance of the early recognition of talent, which requires that children's skill

development be studied. The reason why some children acquire skills faster than others probably lies in genetic factors, but it is difficult to single out possible additional factors, which probably include the influence of environment (motivation, personality, and family dynamics). Similar factors can have impact, as the author emphasises, and thus mask the contribution of genetics to musical abilities.

Brain research has not so far been of much use in solving these perplexities because separating cause from consequence is not easy. The mentioned author presents a series of studies that all try to discover the origin of talent. Having gathered brain recordings of people with absolute pitch, Gottfried Schlaug (2001) from Harvard proved that the auditory cortex region (*planum temporale*) is larger in the brain of absolute listeners in comparison to other people. This indicates which part of the brain is in charge of absolute pitch, but it does not explain whether this part is larger from the beginning for those that obtain absolute pitch, or if the acquisition of absolute pitch enlarges the planum. Additionally, the research of violinists conducted by Thomas Elbert (1995) showed that the cerebral region responsible for moving the left arm becomes larger due to practice. The firmest evidence of talent is that some people can simply acquire skills faster than others (Schlaug, 2001; Elbert, 1995 in Levitin, 2006).

Gembris and Davidson (2002) point out that the overall development of people is under the influence of genetic factors: maturation, physical capacity, and mental capacity. According to these authors, the hereditary component is a significant determinant which also affects musical development. More recent genetic research has deepened our understanding of the hereditary component of musicality. In research in which absolute-listener respondents took part, a certain number of the human genome areas was detected, which confirmed the relationship with absolute pitch (Theusch et al., 2009 in Nikolić, 2015, p. 74). Research results showed that people who inherit adequate physiological structure and organisation of the brain choose to become involved with music. In addition, biological evidence also points out that practice in music causes changes in cerebral structure and function (Schlaug & Gaser, 2003). To this effect, the referenced findings lead towards the conclusion that any genetic inheritance can be improved by the musically stimulating environment (Hallam, 2006).

THE IMPORTANCE OF ENVIRONMENT IN THE DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES

The previously presented interpretation of the development of musical abilities belongs to the nativism-oriented researchers and theoreticians, who overestimate the role of inheritance, whereas empiricism-oriented authors on the other hand overestimate the role of environment. The essence of their critical thought is that environment does not only influence the development of hereditary dispositions, but learning also creates new dispositions. Social environment, especially the relationship between parents or other important persons and children, determines development degree of children's abilities. From that point of view, the development of an individual is achieved by the effect of environment on what the individual brought into this world as inheritance, as well as on what has already been developed under environmental influence. In this process, an individual is not passive but more or less active. In accordance with their hereditary and acquired dispositions, individuals also influence their environment (Nešić & Radomirović, 2000). Lehman's detailed analysis (1996) of famous pianist "child prodigies" from the 17th to the 20th century, which did not discover any single case of a child not being provided with exceptionally enriched educational conditions since the earliest age (Lehman, 1996 in Leman et al., 2012), also speaks pronouncedly in favour of social environment. The Bach, Couperin, or Mozart family are also exemplary as regards the considerable influence of musically-motivating family environment. Mirković Radoš (1996) stresses that some critics of the hereditary standpoint insist that a great number of gifted offspring in families with musically gifted ancestors can be accounted for by the musically-motivating environment. To this effect, the quoted author sums up the studies in favour of environmental factors, pointing out that:

- a) there is a positive influence of musically-stimulating family environment on the development degree of musical abilities,
- b) certain musical characteristics can be improved by practice in music, which confirms that a child can improve specific musical attributes (Mirković Radoš, 1996, p. 44).

What also speaks in favour of arguing that environment is significant for the development of musical abilities is the appearance of experimental methods for testing the knowledge of babies, which is

revolutionary in the study of musical development. Based on measuring subtle changes in body movements (turning their heads or eyes, or the speed of suckling) or internal processes (the pulse), researchers have established some data on the baby's consciousness of environmental change (Leman et al., 2012). Innovative techniques have revealed that sensitivity to music exists even before birth, which some authors (Leman et al., 2012) support with the results of numerous studies. For instance, new-borns pay more attention to the music their mothers played to them before they were born than to new melodies (Harper, 1991); perceiving and memorising specific information about music is possible because hearing develops prenatally as early as by the end of the fourth month (Lacanauet, 1996). Further, Trainor and Trehub's research (1993) discovered that five-month-old babies are more sensitive to a melodic pattern or motive than to the pitch. In this respect, babies show the same musical intelligence as older children or adults. In their experiment, the same authors trained nine-month-old babies to react to changes in dynamics when the same melodic excerpt was repeated to them. Whenever the dynamics was changed, the babies received a prize if they turned their heads at least 40 degrees to the left. The prize was activating a certain mechanical toy (Harper, 1991; Lacanauet, 1996; Trainor & Trehub, 1993 in Leman et al., 2012, p. 41). Therefore, long before they learn to produce recognisable words or chants, babies indicate with their voice that they have musical abilities. The cited experiments were conducted in the context of interaction between the infants and their carers (most often mothers). Infants imitate the pitch and melodic patterns they hear in adult speech (Kessen et al., 1979 in Leman et al., 2012, p. 42). The highlighted results have proved that musical ability is a universal and inherent human ability (all described achievements refer to average babies). The authors have also emphasised that literature on the abilities of infants lacks any studies to confirm the presence of great individual differences among babies as regards musical abilities.

THE ROLE OF PARENTS, INDIVIDUALS' ACTIVITIES AND TEACHER SUPPORT IN MUSICAL DEVELOPMENT

There is general agreement among researchers that parents play the most important role in discovering children's musicality and

their creative abilities, developing their sensibility and inciting interest in and love of music. Research studies dealing with the effect of parents' support on the musical achievements of children have reached the conclusion that musically successful students were given parents' support and encouragement in the early stages of their musical development (Sloboda & Howe, 1991 in McPherson & Williamon, 2006, p. 247). Davidson (1996) concludes that parents' early engagement and stimulation as regards music correlates strongly with children's later musical achievements (Davidson et al., 1996 in Leman et al., 2012, p. 57).

If daily lives provide children with enough opportunity to participate in musical activities, they will in all likelihood develop these skills faster than those children who only listen to music passively. As the first and most prominent aspect of everyday life, family home and the extent of musical activities at home will most likely have significant influence on musical development, and an important role as regards the values that a child adopts in respect of forming musical abilities is also played by peer groups. Groups of musically active peers can have influence on the development of musical interest. The described claims are also contained in behavioural theories, which support the thesis that "surrounded by its environment, an organism emits different responses, of which only those that are sustained will be kept in the behaviour repertoire" (Nešić, 2003). Musical achievements are far more widespread in some non-western cultures. Studying the Anang Ibibo of Nigeria, Messenger (1958) notices some amazing abilities that these people, especially children, possess. The children of this tribe can sing hundreds of songs before the age of six, both solo and chorally, and they are able to play several percussion instruments and can perform a great number of dance moves. The concept of being "unmusical" or "untalented" does not exist in this tribe (Messenger, 1958 in Davidson et al., 2009). Musical songs and dances initiated by parents are largely jeopardised in the media-dominated cultures, so additional efforts are often required for explaining to parents what they should do.

Contact with musical instruments in the family environment allows children to listen to, try, and select the most suitable instrument (Rašković, 2019). Michel's research study (1973) established that a child's musical development can be encouraged if a family member plays an instrument.

Literature stresses that in addition to inheritance and environment, what also matters is a relatively independent factor in development—activity (Nešić & Radomirović, 2000, p. 86). Few people make great achievements in music. Variations in the extent of achievement correspond to the changes in individuals' music education, their resulting identity and professional role in society (Leman et al., 2012, p. 28). In the literature on development, some authors (Leman et al., 2012) point out that children mostly lack the ability to focus systematically on learning specific techniques of a certain instrument until the age of four. However, musical games based on singing, dancing, and movement can be successfully introduced as soon as the child shows the first signs of being capable of focused and controlled reaction. What should be pointed out is that teaching at an early age demands a large amount of adept adult support, interaction, and motivation.

Suzuki claims that “[a]ll children skilfully reared reach a high educational level but such rearing must start from the day of birth” (Suzuki, 1983, p. 4), with the correct orientation and methodological approach; he also stresses the important role of parents in early music education. Parents are expected to be present at the classes that the child attends and thus expand their own knowledge about music as well as supervise and assist the child's practice. Some parents are themselves musically trained simultaneously with their children so as to better understand what is expected from children and help them to achieve it. Apart from individual teaching, Suzuki's method also insists on group classes because children enjoy them more while also learning a lot when they play with older students. Institutions, starting with the family as well as preschool and school, exercise their influence on child's musical development through the general atmosphere and activities that are performed in them, communication and relationship with children, and the communication they create among peers. To this effect, in addition to their influence on creating good mood, they also develop children's wish to participate in musical activities, whereby they contribute to musical experience, creativity, and the holistic development of personality (Nešić, 2003).

Jeremić and Milenović (2017, p. 154) also discuss the role of teachers in discovering and supporting musically gifted children, pointing out that teachers' role focuses on their competence and skill to instruct children in mastering cognitive, emotional, and psychomotor processes of knowledge acquisition with a view to

developing their giftedness. These complex processes are carried out and provided for each child by the teachers, with the aim of identifying certain abilities that are above average—giftedness (Popović et al., 2016). This is why their goals are complex and set high since early and unskilful assessment of the children who exhibit an ability above average can stifle the ability instead of advancing it.

Especially suitable for working with gifted children is tutorial teaching, which includes “encouragement and support until the potential of the gifted students is fully developed” (Jovanović & Minić, 2018).

The connection between musically encouraging environment and the achieved level of musical abilities is among the most researched problems in the psychology of music. Summing up a large number of verified findings, Mirković Radoš concludes that researchers agree that “the fulfilment of musical potential and maximum level of performance are achieved by early identification of giftedness, family orientation towards consistent and continuous encouragement of the child within the appropriate cultural, pedagogical, and musical level, as well as by competent music education” (Mirković Radoš, 1996, p. 269).

THE INFLUENCE OF MUSIC AND MUSIC EDUCATION ON CHILD’S OVERALL DEVELOPMENT

It is important to emphasise that “through education, a child adopts certain values, ideas, beliefs, customs, as well as behaviour patterns which are required by cultural environment” (Nikolić & Antonijević, 2020, p. 486). Therefore, the development of musical abilities needs to be observed within the framework of adequate music education, and the effect of music and music education on the development of cognitive, social, and emotional abilities needs to be analysed.

The connectedness between music and cognition can be viewed from two independent research areas. The first one studies short-term effects of listening to music, while the second deals with the effect of music education on the improvement of non-musical areas of knowledge. The first published results (Rauscher et al., 1995) of research on the “Mozart effect” established a link between listening to music and cognitive abilities. This research also

encouraged numerous other studies and debates about music education and its effect on child development. Rauscher's first experiment (1993) proved that students who had been listening to a Mozart sonata for ten minutes showed considerably better results in the subsequent spatial reasoning test than two other groups of students who had during that same period been either listening to a different kind of music or spending their time quietly before the test. The attempts to replicate the "Mozart effect" proved that neither Mozart's music nor music in general causes better results in the tests of spatial-temporal, creative, and other cognitive abilities. The cause of success in the test is the optimal emotional state that can be stimulated by listening to one's favourite music, singing one's favourite song, or else by other non-musical influences (Jackson & Tlauka, 2004; Schellenberg & Hallam, 2005; Schellenberg & Weiss, 2013). The conclusion was that this kind of effect creates short-term cognitive advantages.

In the research (Rauscher et al., 1995; Chan et al., 1998; Rauscher & Zupan, 2000; Vaughan, 2000; Hetland, 2000; Schellenberg, 2004; Fauvel et al., 2006) that deals with the connection between music education and cognitive development, the respondents who had certain education in music showed more successful results in different tests. These tests measured mathematical, verbal, and non-verbal abilities. The cited research studies have concluded that more successful results of musically educated respondents derive from the overall intelligence, which is a shared component that can be significantly influenced by an external factor.

The research dealing with preschool and early school children has proved that active involvement with music has effect on the development of creativity (Kalmar, 1982; Wolff, 1979 in Hallam, 2010b), which has also been confirmed by the research that included high school and college students of music (Hallam, 2010b). Those studies that deal with the connection between music education and academic success contain observations that training in music contributes by stimulating learning and encouraging children to actively participate in personal learning, which is the key factor that leads towards academic success (Blasi & Foley, 2006). Schellenberg (2004) considers that attending school increases intelligence, just as music education has positive effect on the increase of intelligence. He presumes that the link between music education and intellectual skills is one of cause and effect. Schellenberg and Weiss (2013) have derived the conclusion that the connectedness between

music education and intelligence is positive when musical activity is additional to regular education.

The research that has focused on social and emotional development of children contains significant implications which indicate the importance of music education in child development. The research dealing with preschool and school children who had attended a programme in music education showed that these children were more willing to cooperate and help one another in solving problems (Kirchner & Tomasello, 2010). Children who had attended a programme in music education also showed better results in empathy tests (Rabinowitch et al., 2013). Music teachers have pointed out the positive effect of music education on the development of love of and enjoyment in music, but also on the development of social skills such as team work, the feelings of achievement, self-confidence, and perseverance (Hallam & Prince, 2000). Participation in group musical activities directs children's attention to one another, transferring it from an individual onto group level. Group musical activities contribute to the sense of belonging, performance experience, discipline, and bigger self-respect (Brown, 1980). Some studies have shown that interaction in a musical group influences the development of empathy and respect (Hallam, 2010a), while also raising the amount of self-esteem (Rickard et al., 2013).

Particularly important social-emotional skills that have influence on the future academic success include the group of skills known as self-regulation. By means of these skills, children can control impulsiveness, become more careful and goal-oriented as well as able to organise and plan their activities. Other research results (Scott, 1992; Kochanska et al., 1996; Kochanska et al., 2000) proved that participation in music programmes has significant contribution to the development of self-regulation in preschool children. The effects of musical achievements depend on a large number of factors, and among those already mentioned, an important place is occupied by fine coordination between adult (parents' and teachers') attitudes and demands.

CONCLUSION The influence of music and an individual's musicality cannot be viewed outside social context. The feelings aroused in one by listening to music are not affected by the form or quality of the music that is being performed or listened to, but rather by what music means to one as a member of a certain society or social group. Fun-

damental education is based on understanding social relations and social skills, and it can be obtained through the contents of different subjects at preschool and early school level. As Jeremić and Milenović have pointed out (2020, p. 445), it is through educational contents that “the function of music teaching can be a determining factor which either advances or undermines the choice of cultural concepts and adoption of social contents.”

Although the debate on the primacy of inheritance or environment remains ongoing, there are actually no dilemmas. No research has so far negated the importance of inheritance to musical development. Those musical dispositions that are inherited from ancestors are considered basic, but they cannot be separated from additional factors that influence them. The overview of the determinants of musical development has presented differing attitudes between the authors who stress the innateness of musical talent on the one hand, and on the other those of mostly behavioural orientation, who emphasise environmental factors as crucial determinants of musical development. Still, the majority of researchers agrees with the thesis that neither factor, that is, neither inheritance nor environment, can create a musician by itself, and that correlation between the two is important, as well as an individual’s activity. Diagnosing musical talent is merely the foundation for the future musical development, and everyday factors such as adult (above all, parental) support and continuous practice make inseparable part of stimulating musical development.

The influence of music and music education on child development is extremely big, as showed by research results of numerous scientists who have dealt with this issue. Many researchers attribute considerable importance to early musical stimulation and its significance for activating a child’s personality and enabling a healthy approach to a child’s psychophysical characteristics.

According to the findings of a great number of empirical research studies and psychological theories, the psychophysical and musical development of an individual is throughout their life influenced by three significant factors: inheritance, environment, and activity. Preschool and early school children will develop great differences as regards what they can do in terms of music. How these differences in abilities are formed, and what kind of consequences they leave on education and training, are questions that musicians, pedagogues, and children’s families all wish to understand. Having considered the influence of inheritance and environ-

ment on musical and psychophysical development, we agree with those researchers who believe that fulfilling musical potential and reaching maximum performance level is achieved by early identification of giftedness, musically stimulated family environment, and competent music education.

Future research should be directed towards the role of teachers and their skills and competencies in discovering and providing support for the musically gifted children.

REFERENCES

- Blasi, M. J. & Foley, M. B. (2006). The music, movement, and learning connection. *Childhood education*, 82(3), 175-176.
- Bogunović, B. (2010). *Muzički talenat i uspešnost*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti / Institut za pedagoška istraživanja.
- Bogunović, B. (2010a). *Muzički talenat i uspešnost*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti i Institut za pedagoška istraživanja.
- Brown, J. D. (1980). *Identifying problems facing the school band movement*, Elkhart: Gemeinhardt Co. Ltd.
- Chan, A.S., Ho, Y-C. & Cheung, M.C. (1998). Music training improves verbal memory. *Nature*, 396, 128. doi:10.1038/24075.
- Davidson, J., Faulkner, R. & McPherson, G. (2009). Motivating musical learning: how to create the right conditions to take our natural interest in music to the next level. *The psychologist*, The British Psychological Society, 22 (12), 1026-1029.
- Fauvel, J., Flood, R. & Wilson, R. J. (2006). *Music and mathematics: From Pythagoras to fractals*. Oxford: Oxford University Press.
- Gembris, H. & Davidson, J. W. (2002). Environmental influences. In: R. Parncutt, & G.E. McPherson (Eds.), *The science and psychology of music performance: Creative strategies for teaching and learning* (17-30). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Grujić Garić, G. (2017.). Uticaj faktora nasleđa, sredine, uzrasta i pola na razvoj muzičkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta. *Inovacije u nastavi*, (30) 4, 84-98, DOI: 10.5937/inovacije1704084G.
- Hallam, S. & Prince, V. (2000). *Research into instrumental music services*. London: DfEE.
- Hallam, S. (2006). *Music psychology in education*. London: Institute of education, University of London.
- Hallam, S. (2010a). 21st century conceptions of musical ability. *Psychology of music*, 38, 308-330.
- Hallam, S. (2010b). The power of music: its impact on the intellectual, personal and social development of children and young people. In: S. Hallam &

- A. Creech (Eds.), *Music education in the 21st century in the United Kingdom* (2-17). London: Institute of education, University of London.
- Haroutounian, J. (2008). *Kindling the spark: Recognizing and developing musical talent*. 10th Asia-Pacific Conference on Giftedness, Singapore, <http://hk-age.org.hk>.
- Hetland, L. (2000). Learning to make music enhances spatial reasoning. *Journal of aesthetic education*, 34(3/4), 179–238.
- Jackson, C. S. & Tlauka, M. (2004). Route-learning and the Mozart effect. *Psychology of music*, 32(2), 213–220.
- Jeremić, B. i Milenović, Ž. (2017). Uloga vaspitača i učitelja u prepoznavanju i pedagoškoj podršci darovitoj deci. U: M. Šćepanović, (ur.). *Tematski zbornik radova međunarodnog značaja Darovitost, s međunarodnog naučnog skupa održanog u Novom Sadu*, 29. 9. – 1. 10. 2017. godine (146–157). Novi Sad: Udruženje građana Mensa Srbije.
- Jeremić, B. i Milenović, Ž. (2020). Društveni kontekst nastave muzičke kulture u funkciji negovanja tradicionalnog narodnog stvaralaštva Srba. *Baština*, 31(52), 441–460.
- Jovanović, M. i Minić, V. (2018). Vrste nastavnog rada sa darovitim učenicima u redovnoj nastavi. *Baština*, 26(46), 125–141.
- Kalmar, M. (1982). The effects of music education based on Kodaly's directives in nursery school children. *Psychology of music*, Special Issue, 63–68.
- Kirschner, S. & Tomasello, M. (2010). Joint music-making promotes prosocial behavior in 4-year-old children. *Evolution and human behavior*, 31, 354–364.
- Kochanska, G., Murray, K. & Harlan, E. T. (2000). Effortful control in early childhood: Continuity and change, antecedents and implications for social development. *Developmental psychology*, 36, 220–232.
- Kochanska, G., Murray, K., Jacques, T. Y., Koenig, A. L. & Vandegest, A. V. (1996). Inhibitory control in young children and its role in emerging internalization. *Child development*, 67, 490–507.
- Leman, A., Sloboda, Dž. i Vudi, R. (2012). *Psihologija za muzičare: razumevanje i sticanje veština*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Levitin, D.J. (2006). *This is your brain on music: The science of a human obsession*. New York: Dutton.
- Matić, E. i Mirković, K. (1986). *Muzika i predškolsko dete*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- McPherson, G. & Williamson, A. (2006). Giftedness and talent. In: G. McPherson (Ed). *The child as musician: A handbook of musical development* (239–256). Oxford: Oxford University Press.
- Michel, P. (1973). Optimum development of musical abilities in the first years of life. *The psychology of music*, 1, 14–20.

- Mirković Radoš, K. (1996). *Psihologija muzike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mirković Radoš, K. (2010). *Psihologija muzike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mosing, M., Madison, G., Pedersen, N. L., Kuja-Halkola, R. & Ullén, F. (2014). Practice does not make perfect. *Psychological science*, 25 (9), 1795–1803.
- Nešić, B. i Radomirović, V. (2000). *Osnove razvojne psihologije*. Jagodina: Učiteljski fakultet.
- Nešić, V. (2003). *Muzika, čovek i društvo: Socijalno-psihološki pristup*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, DIGP „PROSVETA”-NIŠ
- Nikolić, I. (2016). *Procena muzičkih sposobnosti u procesu identifikacije muzički talentovanih učenika mlađeg školskog uzrasta* (unpublished doctoral dissertation). Vranje: Učiteljski fakultet.
- Nikolić, L. (2015) *Faktori sticanja i razvoja muzičkih kompetencija kod studenata učiteljskih fakulteta* (unpublished doctoral dissertation). Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.
- Nikolić, N. i Antonijević, R. (2020). Obrazovanje kao faktor kulturne reprodukcije i kulturne produkcije. *Baština*, 33 (51), 483-496.
- Popović, D., Lazović, M., & Milosavljević, Ž. (2016). Podrška razvijanju darovitosti u školskoj praksi. *Inovacije u nastavi*, (29) 3, 73-83
- Rabinowitch, T. C. Cross, I. & Burnard, P. (2013). Long-term musical group interaction has a positive influence on empathy in children. *Psychology of music*, 41, 484-498.
- Radoš, K. (2010). *Psihologija muzike* (drugo dopunjeno izdanje). Zavod za udžbenike, Beograd.
- Rašković, B. (2019). *Činioci muzičkih sposobnosti dece Raškog okruga u predškolskom uzrastu* (unpublished doctoral dissertation). Bijeljina: Akademija umjetnosti.
- Rauscher, F. H. & Zupan, M. A. (2000). Classroom keyboard instruction improves kindergarten children's spatial-temporal performance: A field experiment. *Early childhood research quarterly*, 15, 215-228.
- Rauscher, F. H., Shaw, G. L. & Ky, K. N. (1995). Listening to Mozart enhances spatial-temporal reasoning: Towards a neurophysical basis. *Neuroscience letters*, 185, 44-47.
- Rickard, N. S., Appelman, P., James, R., Murphy, F., Gill, A. & Bambrick, C. (2013). Orchestrating life skills: The effect of increased school-based music classes on children's social competence and self-esteem. *International journal of music education*, 31, 292-309.
- Rojko, P. (1981). *Testiranje u muzici*. Zagreb, Muzikološki zavod Muzičke akademije u Zagrebu.

- Schellenberg, G. E. & Hallam, S. (2005). Music listening and cognitive abilities in 10 and 11 year olds: The Blur effect. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1060, 202-209.
- Schellenberg, G. E. & Weiss, M. W. (2013). Music and cognitive abilities. In: D. Deutsch (Ed.), *The psychology of music* (499-550). Amsterdam: Elsevier.
- Schellenberg, G. E. (2004). Music lessons enhance IQ. *Psychological science*, 15, 511-514.
- Schlaug, G. & Gaser, C. (2003). Brain structure differ between musicians and nonmusicians. *Neuroscience*, 9240-9245.
- Scott, L. (1992). Attention and preseverance behaviours of preschool children enrolled in Suzuki violin lessons and other acitivities. *Journal of research in music education*, 40 (3), 225-235.
- Suzuki, S. (1983). *Nurtured by love: The classic approach to talent education*. Princeton: Summy-Birchard.
- Trnavac, N. i Đorđević, J. (2005). *Pedagogija: Udžbenik za nastavnike*. Beograd, Naučna knjiga komerc.
- Vasiljević, Z. (1978). *Metodika nastave solfedā*. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Vaughn, K. (2000). Music and mathematics: Modest support for the oft-claimed relationship. *Journal of aesthetic education*, 34(3-4), 149-166.

БОЖАНА М. РАШКОВИЋ

ДАЛИБОРКА Р. ПОПОВИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ПЕДАГОГИЈУ
КАТЕДРА ЗА МЕТОДИКУ НАСТАВЕ

РЕЗИМЕ

ДЕТЕРМИНАНТЕ МУЗИЧКОГ РАЗВОЈА И УТИЦАЈ МУЗИЧКОГ
ОБРАЗОВАЊА НА УКУПАН РАЗВОЈ ЛИЧНОСТИ

Развој музичких способности и простор који се даје музичком образовању детерминисан је различитим чиниоцима. Неусаглашеност у мишљењима о улози неких фактора носи опасност од занемаривања неких активности које би ишле у сусрет развијању музичке даровитости. У том смислу, циљ рада је усмерен на сагледавање значаја наследних и срединских фактора за развој музичких способности, са посебним освртом на утврђивање активности одраслих у функцији музичког образовања и постигнућа, али и укупног развоја.

Примењујући методу теоријске анализе, извршено је упоређивање различитих концептуалних приступа и резултата спроведених истраживања и закључака аутора.

Након разматрања наведених питања, закључује се да, иако дебате око давања предности одређеним факторима и даље постоје, дилеме нема, значајни су и урођени и средински фактори, али не сами по себи без активности појединца. Оне музичке диспозиције које се од предака наслеђују сматрају се базичним, али их не можемо издвојити од додатних фактора који на њих утичу. Утицај музике и музичког образовања на развој детета је изузетно велики, што наводе резултати истраживања великог броја научника који су се овом темом бавили. Многи истраживачи придају велики значај раној музичкој стимулацији и њеном значају за активирање дечје личности и омогућавању здравог приступа његовим психофизичким карактеристикама. Дијагностиковање музичког талента само је темељ на коме почиње будући музички развој, а свакодневни чиниоци, као што су подршка одраслих, пре свега, родитеља и континуирано вежбање, неизоставни су у стимулацији музичког развоја. Сходно томе, истакнута је улога родитеља, васпитача и учитеља у мотивацији и провокацији дечјег музичког развоја адекватним музичким садржајима, свеукупном комуникацијом и атмосфером. Педагошке импликације су садржане управо у наведеним препорукама за правилан приступ у креирању музичких садржаја и подстицајне средине.

Будућа истраживања потребно је усмерити на испитивање и могућности унапређивања компетенција професионалаца-васпитача и учитеља за откривање и подршку музички даровите деце.

Кључне речи: музичке способности; наслеђе; средина; музичко образовање; подршка одраслих.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ТАМАРА М. ДОБРИЋ¹

ИГОР Р. ЂУРИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПЕДАГОГИЈУ

УЛОГА И ЗНАЧАЈ НАСТАВНИКА У СИСТЕМУ УЧЕЊА НА ДАЉИНУ

САЖЕТАК. Учење на даљину представља планирано учење које не захтева физичку присутност ученика и наставника на једном месту, што значи да су они просторно међусобно удаљени. У учењу на даљину, које се организује како за ученике тако и за одрасле, наставник је незаменљив учесник. Од наставника се очекује да прати новине и усавршава се у складу са актуелним променама како би образовао ученике за живот у актуелном тренутку. У раду ће бити речи о учењу на даљину, образовању наставника за учење на даљину, али и о дигиталним компетенцијама наставника. Циљ рада је скренути пажњу наставницима да сагледају специфичности учења на даљину, да стичу знања из области савремене образовне технологије и да се перманентно усавршавају како би стечено знање применили у настави на даљину и унапредили васпитнообразовни процес.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: учење на даљину; наставник; дигиталне компетенције наставника.

---

¹ tamara93dobric@gmail.com

Рад је примљен 8. марта 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

УВОД

Живимо у времену које карактерише брз развој науке, технике и технологије. Развој модерне технологије је променио многе аспекте нашег живота, укључујући и начин на који комуницирамо, учимо, усавршавамо се и проводимо слободно време (Desnica, 2010). Технологија није производ људских бића, већ предуслов њиховог постојања. Она данас постаје центар пажње образовне политике и реформе. Развојем дигиталне технологије непрекидно се мењамо и ми, али и наш однос према окружењу. Многи од нас су свесни бројних технолошких открића и питања као што су питање нуклеарне енергије, индустријске производње и њеног утицаја на окружење, трагања за самоодрживим изворима енергије, али најупечатљивији сусрет са технологијом и њеним могућностима за промене одвија се под утицајем интернета, светске мреже (WWW), мобилних телефона али и дигиталних медија (Gir, 2011). Под утицајем свих ових новина и промена, данас је више него иначе важно да се перманентно учи. Радно место се све чешће мења с обзиром на то да се пред запослене стално поставља захтев да су оспособљени да ефикасно комуницирају, да прихватају тимски начин решавања проблема, а не да раде у изолацији. Технологија је испунила скоро свако радно окружење, што је довело до тога да запослени морају да се усавршавају током свог радног века, како би били успешни у послу којим се баве (Desnica, 2010). За ново информационо доба за образовање наставника и ученика највише могу да помогну интернет ресурси. Развој интернета омогућио је неметану комуникацију наставника и ученика у случајевима када се они налазе на удаљеним локацијама, али и на развој новијег модела учења – учења на даљину, које је довело до нових могућности у настави и образовању (Desnica, 2010). Учење на даљину је дало нову шансу ученицима да стекну нова знања и вештине које се тичу савремене образовне технологије, а наставницима учење на даљину представља велики изазов. Од наставника се очекује да буде стручан у свом подручју, да прати, познаје и користи нову технологију и да има добру педагошку подлогу како би је знао имплементирати у образовни процес (Kučina-Softić, 2020). Овим радом желимо скренути пажњу наставницима да сагледају особености учења на даљину, да стичу знања из области савремене образовне технологије и да

се перманентно усавршавају како би стечено знање применили у настави на даљину и унапредили васпитнообразовни процес.

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ УЧЕЊА НА ДАЉИНУ

Учење на даљину не представља нови концепт у образовању. Оно има дужу историју него што се обично мисли. Иако тада није постојало у овом облику у коме га сада познајемо и користимо, имало је исту улогу да превазиђе физичку удаљеност зарад преношења знања. Учење на даљину је почело да се развија средином XVIII и у првој половини XIX века. Исак Питман, учитељ по образовању, сматра се зачетником учења на даљину који је у Енглеској у раду са ученицима применио учење на даљину у првој половини XIX века. Задавао је ученицима да преписују кратке пасусе из Библије и да му враћају на преглед поштом. На тај начин успео је да адекватно пренесе ученицима знање и да одржи комуникацију са ученицима широм државе (Станковић, 2006, стр. 171). Уколико прецизније желимо да утврдимо почетак учења на даљину, потребно је да нагласимо да је 1858. године, Лондонски универзитет својом одлуком дозволио полагање испита без претходног посећивања предавања и тиме утемељио први званични облик учења на даљину у виду дописних курсева (Zenović i Bagarić, 2014, стр. 379).

У Бостону је 1873. године Ана Тикнор основала удружење којим је желела да помогне учење код куће, ради образовања жена свих социјалних нивоа (Станковић, 2006, стр. 171). Почети учења на даљину датирају и из прве половине XX века када су први пут употребљена аудио-визуелна средства у наставном процесу. Томас Едисон је навео да ће 1913. године, захваљујући појави филма, образовни систем доживети драматичне промене у наредних десет година (LINKgroup, 2012, стр. 88). Још пре 1920. године, нови медиј је уведен у дописне курсеве у виду слајдова и дописних слика. Популарност дописног курса је брзо напредовала, па се, услед тога, 1915. године оснива Удружење националних универзитета за продужене студије, које се бавило квалитетом стандарда курса и едукатора. Године 1926. у Америци је формиран Национални савет за учење код куће који је био задужен за стручно-професионалне курсеве (Станковић, 2006, стр. 172). Настанком радијског, а касније и телевизијског програма, „отворила се нова ера учења на даљину“ (Zenović i Bagarić, 2014, стр. 380). Од 1920. године радио се користио као медиј

за учење на даљину, а на даљи развој учења на даљину велики утицај је имала појава телевизије. Године 1932. Државни универзитет у Ајови започео је емитовање образовних курсева. Међутим, Други светски рат је знатно успорио развој телевизије као технологије за реализацију учења на даљину. Поред Универзитета у Ајови, још пет универзитета у САД је примењивало телевизију у настави (LINKgroup, 2012, стр. 88–89). Истраживања која су вршена у овом периоду су доказала да је „преношење образовних инструкција путем телевизије подједнако ефикасно као и учење у традиционалном окружењу класичне учионице, у оквиру које је наставник у непосредном контакту са ученицима“ (LINKgroup, 2012, стр. 89). Као битно средство учења на даљину, телевизијско-образовни програм је доживео благ пораст, при чему су у Америци 1961. године 53 телевизијске станице биле у систему National Educational Television Network (NET) (LINKgroup, 2012, стр. 89). Циљ NET-а је био временско планирање, координација и дистрибуција филмова, пошто је тих година телевизијска технологија била ограничена на преносе уживо и студио. Студенти су могли да прате лекције на ТВ апаратима, а инструктор је курс држао као јавни час. Први, али и једини телевизијско-образовни програм од 1959. године па све до шездесетих година, јесте „Излазак сунца“, који је настао у Чикагу. Концепт програма је заснован на статичној камери која се налазила у учионици и снимала предавача (Станковић, 2006, стр. 173).

Седамдесетих година прошлог века појављују се видео-рикордери и видео-траке. Они су омогућавали студентима да образовни садржај добијају преко нових медија. Важан напредак за учење на даљину представљале су професионално дизајниране лекције серија са новим садржајима који су понуђени студентима. Године 1972. на Интернационалној конференцији о дописном образовању појављује се нов термин „образовање на даљину“ (Станковић, 2006, стр. 174). Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века кабловска и сателитска телевизија се користе као медији намењени дописним курсевима. Дописничко учење на даљину постаје најдоминантнији облик образовања на даљину у XX веку. Програми на даљину, заснованог на дописивању, примењивали су се од стране многих универзитета и школа. Квалитет овог програма, заснованог на дописивању, одржаван је тако што су ученици достављали писане радове професорима и наставницима који су примењивали изу-

зетно строга правила. Међутим, недостатак ових програма су представљали високи трошкови ангажовања наставника који су задужени за оцењивање радова ученика који се образују на даљину (LINKgroup, 2012, стр. 89).

Учење на даљину се подигло на још већи ниво од 1980. године, када је почела имплементација рачунарских мрежа. Највећи допринос у развоју учења на даљину допринела је појава интернета и технологије које су за њега везане (Zenović i Bagrarić, 2014, стр. 380). На тај начин се учење на даљину трансформисало, из папирне форме прешло је у електронску, што је довело до нове врсте учења – електронског учења (E-learning) (Станковић, 2006, стр. 175). Уз помоћ интернета омогућене су следеће везе: ученик – образовни материјал, предавач–ученик, ученик–ученик, ученик–предавач, ученик – образовни материјал на другим локацијама, ученик – други предавачи (Desnica, 2010, стр. 27). Одличан пример за развојни пут учења на даљину је британски Отворени универзитет, који је основан 1962. године и који већ дуго пружа услуге учења на даљину. Иако је овај Универзитет често био оспораван у прошлости због великих трошкова које је имала држава, ипак је данас достигао велики углед не само у Великој Британији већ и у свету (Desnica, 2010, стр. 27). Компјутерска технологија је у кратком временском периоду променила начин учења. Уследио је брз развој рачунара, софтвера и интернета (Станковић, 2006, стр. 180). Појава интернета и развој информационе технологије довели су до револуције – учења на даљину. Учење на даљину је њиховом појавом добило нову димензију, а то је могућност интеракције ученика и наставника у реалном времену (LINKgroup, 2012, стр. 90).

УЧЕЊЕ НА ДАЉИНУ – ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ

Развој савременог друштва је под великим утицајем информационих технологија, нарочито од средине XX века. Примена информационе технологије је изражена у скоро свим областима људске активности, а посебно у образовању. У дужем временском периоду рачунар је у образовању коришћен као помоћно средство у припреми наставе, док се у последње време интензивно користи и у самом процесу наставе. Промене у образовању су почеле да се јављају много пре појаве рачунара и то прво као облик дописног образовања, а затим је и у другим облицима ученицима омогућено да се образују а да не присуствују

редовној настави. У почетку се учење на даљину одвијало независно од развоја информационих технологија, али је у савременим условима његова примена условљена применом рачунара, софтвера, интернета (Desnica, 2010, стр. 21).

Учење на даљину се различито може дефинисати. У литератури често наилазимо на већи број термина који се употребљавају као синоними: електронско учење или е-учење, е-образовање, учење на даљину, образовање на даљину. Електронско учење или е-учење (E-learning) и учење на даљину су појмови који се често изједначавају, иако овде није реч о истом типу учења. Учење на даљину се односи на учење када се наставник и ученик не сусрећу физички, персонално, док се електронско учење може дефинисати као методологија „којом се наставни садржај или активности у учењу испоручују уз помоћ електронских технологија“ (Glušac, 2012, стр. 5). Године 2007. Солеша наводи да је електронско учење „интерактиван или двосмеран процес између наставника и ученика уз помоћ електронских медија при чему је нагласак на процес учења док су медији само помоћно средство које употпуњује тај процес“ (Солеша, 2007, стр. 11). Електронско учење је процес преношења знања и вештина електронским путем, коришћењем рачунарских апликација. Апликације обухватају учење преко рачунара, у дигиталним учионицама, док се наставни садржаји преносе преко интернета. Електронско образовање или е-образовање (E-education) једно је од врста образовања на даљину, које представља образовни процес који даје већу могућност интеракције будући да је подржан интернетом. С обзиром на то да се е-учење одржава одвојено од места предавања, неопходне су специфичне технике планирања образовног градива, учења и комуникације уз помоћ информационо-комуникационих технологија (Ristić, 2019, стр. 23). Учење на даљину (Distance learning) или образовање на даљину (Distance education) представљају термине који се различито дефинишу у појединим земљама и у зависности од аутора. „Учење на даљину, као инструкциони начин рада, одвија се када предавач и корисник (ученик, студент, полазник курса) нису на истом месту. Одвија се путем дописних студија, аудио, видео и рачунарских технологија“ (Keegan, Garrison, Shale, 1990, према: Ristić i Mandić, 2019, стр. 64). Ђуровић и Грујић (2008) наводе да појам учење на даљину „подразумева учење које не захтева физичку присутност ученика и наставника на одређеном месту. То значи да су они просторно, а некад и вре-

менски међусобно удаљени“ (Ђуровић и Грујић, 2008, стр. 392). Учење на даљину се често проучава са аспекта технологије, па тако Америчка асоцијација за учење на даљину наводи да је учење на даљину „достизање знања и вештина кроз достављене информације и упутства, применом различитих технологија и осталих форми учења на даљину“ (The United States Distance Learning Association, према: Pokorni, 2009, стр. 140). Ристић и Мандић 2019. године наводе да је „учење на даљину систем и процес повезивања полазника са дистрибуираним образовним ресурсима“ (Ristić i Mandić, 2019, стр. 64). Образовање на даљину представља планирано учење које се одвија на другом месту од оног где се одржавају предавања због чега захтева посебне предавачке технике, посебне методе комуникације путем електронске и друге технологије. Образовање на даљину представља формално образовање где је ученичка група раздвојена и где се користе телекомуникациони системи ради повезивања ученика, наставника и образовних садржаја (Desnica, 2010, стр. 18). Основне карактеристике образовања на даљину су раздвојеност предавача (наставника, ментора) од корисника (ученика, студената, полазника) у времену и простору; институционална акредитација, употреба интерактивних мултимедијалних алата, двосмерна комуникација, могућност сусрета учесника лицем у лице (Ristić i Mandić, 2019, стр. 64). Дакле, на основу поменутих дефиниција закључујемо да учење на даљину представља планирано учење које не захтева физичку присутност наставника и ученика на једном месту, где се применом различитих технологија преноси наставни садржај и уз помоћ њих успоставља двосмерни процес између наставника и ученика.

Учење на даљину се може поделити на: синхроно – двосмерна, усмена комуникација између студента и наставника, и асинхроно – комуникација није у реалном времену; симетрично – ток информације је подједнак у оба смера између наставника и студента, и асиметрично – учење када ток информације иде у једном смеру (Матијашевић-Обрадовић и Јоксић, 2014, стр. 149).

Синхроно учење подразумева учење у коме сви учесници учествују у настави (дискусији) у реалном времену. Код синхроне комуникације веза је тренутна и симултана (Роровић и Литовски, 2008, стр. 2). Синхрона комуникација подстиче и мотивише студенте, омогућавајући им да добију додатна објашњења

од професора, али и да размењују мишљења и да дискутују са својим колегама (Kung Ming & Khoon Seng, 2009, према: Матијашевић-Обрадовић и Јоксић, 2014, стр. 149). Асинхроно учење је врста учења на даљину ког којег постоји временски помак у интеракцији између професора и студента. Учесници у наставном процесу нису онлајн, већ шаљу поруке на јединствену локацију при чему се поруке архивирају како би им учесници касније приступили. Примери асинхроне интеракције су интернет форуми, електронска пошта и сл. (Роровић и Litovski, 2008, стр. 2).

Како истиче Перуновић-Самарџић (2013), учење на даљину подразумева:

„омогућавање приступа материјалима за учење, скриптама, мултимедијалним презентацијама и осталим образовним ресурсима преко интернета уз коришћење тестирања проверу знања на свим нивоима, електронску комуникацију са професорима и другим полазницима курса; употреба информационо-комуникационе технологије у сврху учења; приближавање и спајање интернета и учења или интернетом омогућено учење; стицање знања и вештина на основу информација и упутства достављених применом различитих информационих технологија и осталих форми учења на даљину; формализован систем подучавања и учења посебно креиран да буде функционалан на даљину употребом електронске комуникације; поступак приближавања образовних ресурса – обезбеђивање услова за учење, за више удаљених места од учионице, школе, или центра у мултимедијалном облику.“ (Perunović-Samardžić, 2013, стр. 174)

Учење на даљину је важан инструмент унапређивања процеса образовања и учења. Основна одлика овог учења је флексибилност, а као предности наводе се смањење просторних и временских ограничења, мањи трошкови образовног процеса, одабир стила учења, стално учење и професионално образовање које омогућава ученицима да раде са различитим технологијама, при чему усвајају нова знања и вештине о њиховом коришћењу (Ђуровић и Грујић, 2008, стр. 395). Један од највећих недостатака када је у питању учење на даљину представља изостанак социјалних контаката међу учесницима, с обзиром на то да нису навикли на изолованост. Недостаци се везују и за технологију јер нису сви у могућности да поседују рачунар, али и не познају у довољној мери начин његовог коришћења. Велики проблем представља и оптерећење наставника у припреми наставних садржаја, с обзиром на то да је потребно уложити мно-

го више времена за учење на даљину него за класично учење (Ђуровић и Грујић, 2008, стр. 395). Учење на даљину представља велики изазов, с обзиром на то да су могућности за образовање неограничене. У зависности од интересовања могуће је пратити предавања која се одржавају на престижним универзитетима широм света, полагати испите, савладати вештине потребне за посао али и стручно се усавршавати (Јовићић, Његић, Дамјановић, 2020, стр. 1). Да би учење на даљину заиста постигло све ове ефекте оно мора „бити пажљиво структурирано како са технолошког тако и са педагошко-дидактичког аспекта“ (Солеша, 2007, стр. 10).

ОБРАЗОВАЊЕ НАСТАВНИКА ЗА УЧЕЊЕ НА ДАЉИНУ

Потреба за образовањем и усавршавањем наставника произилази из чињенице о великом значају наставника у савременој школи. Велики допринос у образовању наставника представља иницијално образовање. Систем иницијалног образовања често је представљао предмет бројних критика заснованих на схватањима да не пружа адекватна знања за наставну праксу и да се заснива на јако ниским академским стандардима (Ђурић, 2017, стр. 47). У већини програма образовања наставника постоји неусаглашеност по питању заступљености садржаја из одређених подручја рада наставника. Већина наставника током иницијалног образовања стиче декларативна знања о садржају предмета који предају, док садржаји из педагошко-психолошких дисциплина недостају (Ђурић, 2017, стр. 47). Већина факултета за образовање наставника разредне наставе / учитеља, у оквиру студијског програма има два обавезна предмета који се односе на примену информационо-комуникационе технологије, а то су Информатика у образовању и Образовна технологија (Ristić i Mandić, 2019, стр. 46). Неопходно је напоменути да наставници у школама који се образују на ненаставничким факултетима, за разлику од факултета који образују будуће наставнике у својим програмима немају предмете који им омогућавају развијање дигиталних компетенција. Због тога је потребно урадити националне стандарде за примену дигиталних технологија у образовању, омогућити бар један курс из Образовне технологије у програме образовања свих наставника, али и у програме професионалног усавршавања наставника (Ristić i Mandić, 2019, стр. 49). Усавршавање наставника је важан део „унапређивања

квалитета образовног система и без реформе образовања наставника не може бити ефикасне реформе образовања“ (Šimeunović, 2012, стр. 909). Фактори који утичу на стручно усавршавање наставника су: немогућност да се у току школовања стекне потпуно и довољно образовање и оспособљеност за целокупан радни век и све појединачне послове и задатке; промене у одговарајућим наукама и промене у друштву; нова сазнања у педагошким и психолошким наукама, а нарочито у методици (Halilović, 2020, стр. 51). Стручно усавршавање наставника представља доживотан процес у коме они развијају своје личне и професионалне квалитете, проширују знање, вештине и навике, што доводи до професионалног напретка, али и напретка и развоја вештина и навика ученика, да самостално уче и развијају своје способности нарочито у контексту XXI века, развојем информационо-комуникационих технологија (Littlejohn, 2002, према: Radić-Bojanić i Ranisavljević, 2017, стр. 289).

Учење на даљину се организује како за ученике тако и за одрасле, а наставник је незаменљив учесник у овом процесу. У традиционалној школи, улога наставника обухвата планирање наставног садржаја и разумевање потреба ученика. Наставници који предају на даљину суочавају се са бројним изазовима. Наставник мора: разумети карактеристике и потребе ученика са ограниченим или никаквим контактом лицем у лице; прилагодити стил предавања узимајући у обзир потребе и очекивања више струке, а често различите публике; развијати разумевање технологије, али остати усредсређен на своју наставну улогу; функционисати успешно као вешт асистент и предавач (Mandić, 2003). Од наставника се очекује дидактичко-методичка квалификованост. Велики посао подразумева прилагођавање уџбеника рачунарској технологији. Велика одговорност наставника везује се за израду и одабир наставног материјала, тестова провере, али и свих других активности које су потребне за стицање знања, вештина и способности (Ђуровић i Grujić, 2008, стр. 394).

Савремена настава тражи да наставник буде интелигентан и мудар организатор и реализатор наставних активности, истраживач, да добро познаје своје ученике и да буде њихов интелектуални вођа (Halilović, 2020, стр. 49). Главни наставников задатак у савременој настави је да своје ученике оспособи за самостално-стваралачки рад (Арсидић и Круљ-Драшковић, 2010, стр. 544). Наставник треба да охрабрује ученике у коришћењу технологија, да реагује на проблеме и потребе, али и на мотиви-

саност ученика, да прати сваки напредак ученика и да вреднује њихова знања (Ђurović i Grujić, 2008, стр. 394). Оно што можемо закључити је то да је дошло до промене улоге наставника, с обзиром на то да је наставник нашег времена све мање предавач и испитивач, а све више истраживач, програмер наставног рада и учења и иницијатор промена нових генерација. Од наставника се очекује да темељно познаје предмет који предаје, али и проблеме науке који се налазе у основи тог наставног предмета; да има широко и солидно опште образовање и општу културу; да познаје психолошко-педагошке и методичке основе васпитања; да је овладао неопходним педагошким умењима; да је изградио потребу перманентног усавршавања (Trnavac i Đorđević, 2005, стр. 146). Осим ових квалитета, од наставника се очекује да тежи даљем усавршавању посебно у области информационих технологија како би адекватно приступио савременим захтевима реализације наставе на даљину. Учење у XXI веку представља велики изазов за ученике, а посебно за наставнике. С обзиром на то да су ученицима доступни бројни извори информација, они данас могу доћи брже и лакше до одређених знања него што је то био случај раније. „Развој вештина за XXI век и код ученика и код наставника подразумева припрему ученика за будућа радна места која ће од њих првенствено захтевати информатичку и дигиталну писменост“ (Rodrigues, Marks, Steel, 2003, стр. 386, према: Radić-Bojanić i Ranisavljević, 2017, стр. 288). Данашњи наставник никако не сме да не прати савремени научно-технолошки развој, али и да дозволи себи да ученици боље од њега управљају савременим информацијско-комуникацијским технологијама (Halilović, 2020, стр. 50). Своју педагошку функцију наставник ће успешно обавити само ако буде оспособљен да се користи компјутером, интернетом, савременим мултимедијалним системима, уколико унапређује и освежава садржаје које реализује користећи новине у науци, култури и уметности (Mandić i Mandić, 1997, стр. 42).

Стручно усавршавање наставника и образовање је широка област у којој се учење на даљину у великој мери користи. У свету институције учења на даљину нуде своје курсеве и семинаре које помажу наставницима у коришћењу савремене образовне технологије. У Француској се у свакој школи која добије нове компјутере организује семинар за све наставнике како би се информисали на који начин и како треба да приступе новој технологији, у Норвешкој курсеви трају пола године, у Финској се ор-

ганизују у вечерњим сатима посебни курсеви које похађају сви наставници основних и средњих школа (Halilović, 2020, стр. 51). Развијене земље користе интернет као основно и допунско средство обезбеђивања услуга наставника пре и после запослења. Број универзитета у Европи и Северној Америци нуди онлајн курсеве за наставнике широм света (Zenović, Randić, Bagarić, 2012, стр. 131). Међутим, без обзира на то што се толико пажње посвећује стручном усавршавању наставника, чини се да је недовољно у поређењу са развојем савремене технологије. О томе сведоче и анализе експерата Унеска које наводе да у садржајима образовања наставника има доста садржаја који се баве образовним софтвером и његовим коришћењем у учењу, али нема довољно информатике и дигиталне писмености. Услед недостатка научног искуства у области педагошке функције компјутера у настави, ова област се не реализује на задовољавајући начин. Они наводе да компјутери могу једино унапредити образовање уколико се примене на правом месту, у право време, са методички осмишљеним техникама и адекватним садржајем (Mandić i Mandić, 1997, стр. 191, према: Halilović, 2020, стр. 51).

ДИГИТАЛНЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ НАСТАВНИКА

Савремена образовна технологија донела је много промена и изазова у свакодневном животу. Филозофија учења на даљину захтева велику способност и образовање оних који се њоме баве. образовање је једно од подручја у коме је учење на даљину довело до великих промена али и до побољшања. образовање на даљину захтева велику припрему образовног материјала и техничку подршку. С обзиром на то да наставник помаже ученицима у припремању, прикупљању, организацији садржаја, усмерава их и подстиче на остваривање што бољих резултата, јасно је да компетенције онлајн наставника мора бити условљена „знањем и искуством на многим пољима“ (Savičić, 2011, стр. 60). Од наставника се очекује да поседује педагошке, комуникационе, дигиталне, методичке, организационе вештине и способности али и високу компетентност. Компетенције наставника представљају све важније место како у области иницијалног образовања тако и у области стручног усавршавања наставника. Компетенција је реч латинског порекла и дефинише се као „надлежност, меродавност, способност“ (Vujaklija, 1997, стр. 429). Компетенције представљају кључни појам на

свим нивоима образовања. С обзиром на то да се компетенције наставника различито могу дефинисати, оно са чим је сагласна већина аутора је то да компетенције не представљају само знања и вештине већ да овај појам укључују и мобилисање ширих психосоцијалних компоненти (Ђурић, 2017, стр. 31). Компетенције наставника представљају „комбинацију знања, вештина, становишта, мотивације и личних карактеристика које појединцу омогућавају да активно и ефикасно делује у одређеној ситуацији“ (Хрватић и Пиршл, 2007, према: Ђурић, 2017, стр. 31).

Завод за унапређивање васпитања и образовања је 2011. године објавио документ којим прописује Стандарде компетенција за професију наставника. Компетенције наставника су у том документу подељене у четири групе: компетенције за наставну област, предмет и методику наставе, компетенције за поучавање и учење, компетенције за подршку развоја личности ученика и компетенције за комуникацију и сарадњу. На самом почетку документа, наводи се да наставник треба да примењује информационо-комуникационе технологије. У оквиру компетенција за наставну област, предмет и методику наставе, заступљене су и дигиталне компетенције, где се наводи да наставник треба да познаје технологије које прате научну дисциплину и предмет који предаје, примењује одговарајуће и доступне технологије у образовању и да се континуирано стручно усавршава у области научне дисциплине којој предмет припада (Ristić i Mandić, 2019, стр. 45). Дигиталне компетенције наставника су неопходне за коришћење савремене образовне технологије и учења на даљину, и оне „укључују интеграцију технологије у образовни процес с педагошком перспективом“ (Kučina-Softić, 2020, стр. 48). Године 2010. дигитална компетенција призната је као кључна компетенција у стратегији Европа 2020 (European Commission, 2010). Министарство просвете, науке и технолошког развоја је 2017. године објавило документ „Оквир дигиталних компетенција – Наставник за дигитално доба“, који се бави дигиталним компетенцијама наставника. У документу су тачно дефинисани циљеви, задаци и исходи који представљају суштину дигиталних компетенција наставничке професије. Оквир дигиталних компетенција тежи расту дигиталних компетенција у свим сферама друштва па се од наставника очекује да буде упознат са информационо-комуникационим технологијама, да поседује информатичку писменост, да примењује иновативне методе пошто од њих зависи будуће знање ученика

(Zivlak i Šafranj, 2018, стр. 3). Под дигиталним компетенцијама подразумевамо „скуп знања, вештина, ставова, способности и стратегија неопходних за квалитетно коришћење информационо-комуникационих технологија и дигиталних медија, са циљем промишљеног, флексибилног и безбедног унапређивања процеса наставе и учења и других активности у вези са наставничком професијом у онлајн и офлајн окружењу“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја, 2017). На сличан начин Мирослава Ристић наводи да су дигиталне компетенције наставника веома сложене како због самог динамичног развоја информационо-комуникацијске технологије, тако и због тесне повезаности са педагошким, психолошким, методичким, дидактичким и предметним компетенцијама (Ristić, 2018, стр. 1). Дигиталну компетенцију Унеско одређује као „могућност приступа, управљања, разумевања, комуницирања, процене и стварања информација на сигуран и примерен начин помоћу дигиталних технологија за запошљавање, пристojне послове и предузетништво“ (UNESCO, 2018). На основу поменутих дефиниција закључујемо да су дигиталне компетенције знања, вештине, способности наставника које су потребне за коришћење дигиталне технологије и савремених технолошких средстава неопходних за унапређивање васпитнообразовног процеса.

Дигиталне компетенције омогућавају наставницима да раде са савременим информационо-комуникационим технологијама, рачунарима, базама, како би остварили своје циљеве у контексту свог рада. Од велике важности је да наставници имају способност да претраже, прикупе, критички анализирају информације, али и вештине за коришћење медијских информација, способност за приступ, претраживање и коришћења интернет услуга потребних за континуирано стручно усавршавање (Kučina-Softić, 2020, стр. 56). Наставник који је компетентан је врло често заинтересован да уведе нове методе подучавања. У образовању наставника нагласак посебно треба ставити на примену нових метода поучавања утемељених на дигиталну технологију и педагогију. С обзиром на то да се дигитална педагогија често везује за примену дигиталних технологија у настави, нагласак треба бити усмерен на педагошким променама, а то је приступање дигиталним технологијама из критичко педагошке перспективе (Kučina-Softić, 2020, стр. 70). Потребна је примена дигиталних технологија у образовном процесу како би се побољшао квалитет учења. Способност коришћења технологије

и информације о томе како технологија може побољшати квалитет учења постају неопходне способности и вештине које наставник мора усвајати током професионалног развоја (Minić-Aleksić, 2012, стр. 877). Дигиталне компетенције су наставнику неопходне како би ефикасно приступио учењу на даљину, а један од веома важних задатака наставника је и тај да ученике у потпуности мора упознати са Системом управљања учења на даљину, мора им помоћи да реше све техничке потешкоће са којима се сусрећу пре почетка наставе али мора их упутити и на стратегије рада у електронском окружењу (Savičić, 2011, стр. 60). Наставник тежи ка томе да их упозна са техникама које ће користити током извођења наставе, како не би имали техничких потешкоћа у тренутку када треба да се концентришу на наставни садржај. Он их мотивише, подстиче, образује и усмерава како да се што боље адаптирају на новонасталу ситуацију и начине рада у тој околини (Savičić, 2011, стр. 60). Развој дигиталних компетенција наставника је данас неопходан за примену дигиталне технологије у васпитнообразовном процесу. Дигитална технологија има велики утицај у смислу олакшавања иновативног учења, али највећи значај имају добро припремљени наставници. Како би адекватно искористили дигиталну технологију у процесу учења и поучавања, најважније је да се наставници професионално усавршавају (Kučina-Softić, 2020, стр. 158).

ЗАКЉУЧАК

Иако је почело да се развија средином XVIII и почетком XIX века, учење на даљину не представља нови концепт у образовању. Имајући у виду чињеницу да није постојало у овом облику у којем га сада познајемо и користимо, ипак је имало исту улогу – да смањи физичку удаљеност између главних фактора наставе у процесу преношења знања. Учење на даљину представља важан инструмент унапређивања процеса образовања и учења. Основне предности учења на даљину представљају флексибилност, мањи трошкови образовног процеса, смањење просторних и временских ограничења, стално учење и професионално образовање. Недостаци се најчешће везују за технологију, изостанак социјалних контаката међу учесницима и оптерећење наставника у припреми наставних садржаја. Од наставника се очекује да поседује информатичку писменост, примењује иновативне методе и да буде упознат са информационо-комуникационим технологијама. Наставници који предају на даљину су-

очавају се са бројним изазовима, због тога је важно да се образују и усавршавају, посебно у области информационе технологије како би квалитетно приступили савременим захтевима реализације учења на даљину. Дигитална технологија олакшава васпитнообразовни процес, доводи до иновативног учења, али и поред тога највећи значај имају добро припремљени наставници. Један од најважнијих фактора за примену нових образовних технологија је дигитално компетентан наставник. Дигиталне компетенције су неопходне наставнику како би адекватно приступио учењу на даљину, помажу му да реши све техничке потешкоће са којима се сусреће, да мотивише, подстиче и образује ученике како би се што боље адаптирали на новонасталу ситуацију. С обзиром на то да је наставник незаменљив фактор у области савременог образовања, осим уже стручних знања, компетентан наставник мора да поседује дидактичко-методичка, педагошко-психолошка, техничка, али и кибернетичко-информатичка знања. Дакле, наставник који је спреман да се перманентно усавршава тежиће остваривању сопственог развоја укључујући и образовање путем учења на даљину. Унапређивање учења на даљину и усавршавање наставника за овај модел учења од велике је важности за развој будућег друштва. На основу поменутих чињеница приметили смо да је улога наставника, као и његово усавршавање у области савремене образовне технологије, од суштинског значаја за реализацију учења на даљину. Самим тим, закључујемо да није довољно само иницијално образовање наставника зарад постизања успеха у концепту учења на даљину, већ је неопходно константно стручно усавршавање, како би се знање наставника кретало у корак са вртоглавим развојем технологије, а самим тим и технологије у области образовања.

- ЛИТЕРАТУРА Арсић, З. и Круљ-Драшковић, Ј. (2010). Опште карактеристике и специфичности улоге наставника у настави са савременом наставном техником и технологијом. *Годишњак Српске академије образовања за 2010. годину*, 537–550.
- Ђурић, И. (2017). *Образовање и усавршавање наставника средњих стручних школа*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици.
- Матијасевић-Обрадовић, Ј. и Јокић, И. (2014). Заступљеност концепта учења на даљину у систему високог образовања у Србији. *Настава и васпитање*, 1, 145–158.
- Министарство просвете, науке и технолошког развоја (2017). *Оквир годишњих комисијениција – Наставник за годишњално годо – нацрт*. Република Србија.
- Перуновић-Самарџић, Ј. (2013). Учење на даљину – on line учење – реалност или жеља. Подгорица. *Васпитање и образовање*, 3, 173–181.
- Солеша, Д. (2007). E-learning – перспективе и будућност. *Норма*, XII (1), 9–22.
- Станковић, Ж. (2006). Развој технологије учења на даљину. *Настава и васпитање*, 2, 169–181.
- Desnica, E. (2010). *Model učenja na daljinu kao faktor efikasnosti nastave grafičkih komunikacija u visokom obrazovanju tehničkih struka* (odbranjena doktorska disertacija). Univerzitet u Novom Sadu. Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin.
- Ђуровић, Лј. и Грујић, Лј. (2008). Уčenje на даљину. *Техника и информатика у образовању*, ТИО 08, 392–396.
- European Commission, (2010). *EUROPE2020: European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Luxemburg: European Commission.
- Gir, Č. (2011). *Digitalna kultura*. Beograd: Clio.
- Glušac, D. (2012). *Elektronsko učenje*. Zrenjanin: Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“.
- Jovičić-Vuković, A., Njegić, J., Damjanović, J. (2020). Уčenje на даљину: студија случаја еутотор иновативне едукативне платформе. У: Зборнику радова XXVI научног скупа *Trendovi razvoja*. 16 - 19. Preuzeto 22. januara 2021. sa: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2020/radovi/T1.2/T1.2-6.pdf
- Halilović, N. (2020). *Online - Didaktika*. Bosna i Hercegovina: Uprava za obrazovanje i nauku Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – Medija centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Kučina-Softić, S. (2020). *Digitalne kompetencije nastavnika za primjenu e-učenja u visokom obrazovanju* (odbranjena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

- LINKgroup (2012). *E-learning, e-učenje*. Beograd: LINKgroup.
- Mandić, D. (2003). *Образovanje na daljinu*. Preuzeto 23. januara 2021. sa: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/33770895/rad1_.pdf?1400821404=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3Ddr_Danimir_Mandic_OBRAZOVANJE_NA_DALJINU.pdf&
- Mandić, P. i Mandić, D. (1997). *Образовна informaciona tehnologija - inovacije za 21. vek*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Minić-Aleksić, D. (2012). Kompetencije nastavnika kroz primenu informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi. U: D. Golubović (ur.), *Zbornik radova sa konferencije „Tehnika i informatika u obrazovanju 2“*, (876–881). Čačak: Tehnički fakultet.
- Pokorni, S. (2009). *Образovanje na daljinu*. *Vojnotehnički glasnik*, 57 (2), 138–146.
- Popović, B. i Litovski, V. (2008). Koncepti učenja na daljinu primijenjeni na nastavu elektronike. *Infoteh-Jahorina*, 7, Preuzeto 23. januara 2021. sa: https://www.academia.edu/2150673/koncepti_u%4%8cenja_na_daljinu_primijenjeni_na_nastavu_elektronike_concepts_of_distance_learning_applied_in_teaching
- Ristić, M. (2018). Digitalne kompetencije nastavnika i saradnika U: V. Katić (ur.), XXIV skup *Trendovi razvoja: Digitalizacija visokog obrazovanja*. 123 – 126. Preuzeto 23. januara 2021. sa: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2018/radovi/T1-4/T1.4-6.pdf
- Radić-Bojanić, B., Ranisavljević, B. (2017). Onlajn obučavanje nastavnika – stavovi i evaluacija. U: D. Pralica, N. Šinković (ur.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, 7 (287–299). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Ristić, I. (2019). *Model sistema elektronskog učenja za poboljšanje kognitivnog postignuća studenata* (odbranjena doktorska disertacija). Univerzitet u Novom Sadu, Tehnička škola „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin.
- Ristić, M. i Mandić, D. (2019). *Образovanje na daljinu*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Savičić, J. (2011). Interaktivno multimedijalno učenje i poučavanje korišćenjem računarskih mreža. *Norma*, XVI (1), 57–66.
- Simeunović, R. (2012). Profesionalni razvoj nastavnika. U: D. Golubović (ur.), *Zbornik radova sa konferencije „Tehnika i informatika u obrazovanju 2“* (908–917). Čačak: Tehnički fakultet.
- Trnavac, N. i Đorđević, J. (2005). *Pedagogija*. Beograd: IP „Naučna knjiga Komerc“.
- UNESKO (2018). *A Global Framework of Reference on Digital Literacy Skills for Indicator 4.4.2*. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.
- Vujaklija, M. (1997). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

Zivlak, J. i Šafran, J. (2018). Kompetencije nastavnika u digitalnom dobu. U: V. Katić (ur.), *XXIV skup Trendovi razvoja: Digitalizacija visokog obrazovanja*. 120-122. Preuzeto 16. januara 2021. sa: https://www.researchgate.net/publication/335691971_Kompetencije_nastavnika_u_digitalnom_dobu

Zenović, I., Bagarić, I. (2014). Trendovi u otvorenom učenju na daljinu u svetu i kod nas. U: M. Stanišić (ur.), *Sinteza. Uticaj Interneta na poslovanje u Srbiji i svetu* (379-384). Beograd: Singidunum. Preuzeto 20. januara 2021. sa: <http://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2014/379-384.pdf>

Zenović, I., Randić, D., Bagarić, I. (2012). Koncept otvorenog učenja i učenja na daljinu. 127-133., 39. Nacionalna konferencija o kvalitetu (sa međunarodnim učešćem). Zbornik radova. Preuzeto 20. januara 2021. sa: <http://www.cqm.rs/2012/cd1/pdf/39/14.pdf>

TAMARA M. DOBRIĆ

IGOR R. ĐURIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY, DEPARTMENT OF PEDAGOGY

SUMMARY

THE ROLE AND IMPORTANCE OF TEACHERS IN THE DISTANCE
LEARNING SYSTEM

Distance learning is a planned learning that does not require the physical presence of students and teachers in one place, which means that they are spatially distant from each other. In distance learning, which is organized for both students and adults, the teacher is an indispensable participant. Teachers are expected to follow the innovations and better themselves in accordance with current changes in order to educate students to live in the current moment. A teacher who teaches at a distance should not only have educational, communicative, digital, methodical, and organizational skills but also high digital competence. Teachers' digital competencies are necessary for using modern educational technologies and distance learning. The digital competence enables teachers to work with modern information and communication technologies in order to achieve their goals in the context of their work. It is of great importance that teachers have the ability to search for, gather, and critically analyse information, but also, skills to use multimedia information, the ability to access, search, and use the internet services needed for continuous professional development. The development of teachers' digital competencies today is necessary for the application of digital technologies in the educational

process. The paper will discuss distance learning, educating teachers for distance learning as well as developing teachers' digital competencies. The aim of this work is to draw teachers' attention and enable them to realize specific characteristics of distance learning and to gain knowledge in the field of modern educational technologies, to keep improving permanently so as to apply the acquired knowledge in distance learning and therefore improve the educational process itself.

KEYWORDS: distance learning; teacher; digital competencies of teachers.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПСИХОЛОГИЈА

DUŠAN LJ. TODOROVIĆ¹
UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

DUŠAN J. RANDELOVIĆ²
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

DARINKA D. ILIĆ³
PSYCHOLOGICAL COUNSELLING CENTRE
FOR STUDENTS
STUDENT CULTURAL CENTRE, NIŠ

UNIVERSITY STUDENTS' CENTRE FOR PSYCHOLOGICAL COUNSELLING: EMPIRICAL RESEARCH AND POTENTIAL IMPORTANCE FOR THE IMPROVEMENT OF THE QUALITY OF STUDENT LIFE

ABSTRACT. Counselling psychology addresses the emotional, social, work, school, and physical health concerns people may have at different stages in their lives, focusing on typical life stresses and more severe issues with which people may struggle as individuals and as a part of families, groups, and organiza-

---

¹ dusan.todorovic@filfak.ni.ac.rs

² dusan.randjelovic@pr.ac.rs

³ darinka.ilic.98@gmail.com

Prepared as part of the project „Fifty years of the Faculty of Philosophy in Niš - retrospectives, practical implications and vision for future generations of psychologists and social workers“, conducted at the University of Niš - Faculty of Philosophy (No. 100/1-10-6-01). This study was supported by the MiNištry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-9/2021-14/200165).

Рад је примљен 15. новембра 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

tions. The increasing rate of psychological problems and their consequences indicate that student centres that provide psychological assistance have to exist. The pilot project "Psychological counselling centre for students" at the University of Niš is one of the largest and longest running projects of this type among the universities in Serbia. The basic research problem is an attempt to predict the frequency of occurrence of student-related problems regarding: learning and intellectual functioning, emotional relationships, communication, and social relations based on self – concept, quality of family communication and emotional intelligence. The sample consisted of 400 students from University of Niš. A self-concept scale (Bezinović, 1988) was used to measure the self-concepts of adolescents, while (primary) family satisfaction was measured using the Faces IV questionnaire (Olson & Gorrall, 2006). To estimate emotional intelligence, the Emotional Competence Questionnaire was used (Takšić et al., 2006). Almost all the models were obtained via the hierarchical regression analysis, and proved to be statistically significant, so that the percentage of the explained variance ranges from 7.9% when it comes to problems in the sphere of emotional relationships, to 24,8% in the sphere of communication and social relations. This means that the models best functioned precisely when it came to explaining the problem of communication and social functioning among students, even though the percentage of the explained variance of 10,9% in the case of the problem of studying and intellectual functioning is not negligible. The study of potential and significant factors which could have an impact, whether positive or negative, on the mental health of the student population is and should be an imperative for the scientific and professional community.

KEYWORDS: student centre for psychological counselling; prediction of problems within the student population; student mental health.

THEORETICAL FRAMEWORK

Counselling psychology is a general practice and health service provider specialty in professional psychology. It focuses on how people function both personally and in their relationships at all ages. Counselling psychology addresses the emotional, social, work, school and physical health concerns people may have at different stages in their lives, focusing on typical life stresses and more severe issues with which people may struggle as individuals and as a part of families, groups and organizations. Counselling psychologists help people with physical, emotional and mental health issues improve their sense of well-being, alleviate feelings of distress and

resolve crises. They also provide assessment, diagnosis, and treatment of more severe psychological symptoms (www.apa.org).

Across all stages of development (i.e., childhood, adolescence, adulthood, and older age), counselling psychologists focus on: healthy aspects and strengths of clients (whether seen as individuals, couples, families, groups or organizations); environmental/situational influences (how cultural, gender and lifestyle issues shape people's experiences and concerns); issues of diversity and social justice (e.g., advocacy); and the role that career and work play in peoples' lives (www.apa.org).

The increasing rate of psychological problems and their consequences indicate that student centres that provide psychological assistance have to exist. Examining the role of counselling centres for students and the search for the best model started back in the 1930s and 40s (Hodges, 2001). Student counselling centres include the following activities: career counselling, individual and group therapy, prevention programs, consultations, and also training and supervising for future psychologists-counsellors (Sokol, 2009).

The pilot project "The psychological counselling centre for students" (<http://www.savetni.org>) at the University of Niš is one of the largest and longest running projects of this type among the universities in Serbia. This project is the only university counselling centre in Serbia and it aims to strengthen the individual capacities of young people, improve their social skills, help them adopt problem solving skills, channel anxiety and aggression, and raise the awareness of university and high school students, as well as the entire society about mental health prevention issues. The project has been active since 2007, and the leaders of the project are the Student Association of the University of Niš and the Association of Psychology Students PsihoN. In previous years, the project was supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia and the Rectorate of the University of Niš. The services of the counselling centre are completely free and realized through three departments: Counselling, Education, and the Research Department. In addition to direct counselling, implemented by trained psychotherapists (of the cognitive behavioural, psychoanalytic, and Gestalt orientation), a telephone helpline (which offers counselling services to students over the phone), internet counselling (students get answers via e-mail to questions about their psychological problems/dilemmas), the Counselling Centre offers students numerous seminars, round tables, panel discussions, and similar

activities on various topics related to youth mental health issues prevention (depression, anxiety, learning disorders, eating disorders, communicational problems, emotional problems, etc.). Moreover, the Counselling Centre organizes continuous empirical assessment of the different aspects of the mental health of students (aggression, susceptibility to stress, self-esteem, life satisfaction, etc.) and their needs, too. In the Counselling Centre, apart from eight therapists, there are 25 volunteers – psychologists and senior-year psychology students. The previous reports on the activities of the Counselling Centre show that students are mostly satisfied with the services provided by the Counselling Centre, that there is a need for these types of psychological services at the university level, and that there is great interest among students to attend seminars and panel discussions on discuss various aspects of mental health (Randjelović et al., 2015.).

University students must adapt to environments plagued by rapid change, ambiguity, uncertainty, and depleted support systems. Students must also cope with a myriad of personal and psychological problems that range from basic adjustment, developmental, academic and learning issues, and career concerns to clinical-level mental illness. Within higher education, there exists a general consensus that the ubiquitous role of personal and psychological counselling is to contribute to student development, adjustment, and learning while preventing dangerous and self-defeating behaviour, thus enabling the individual to thrive in the college community. The mechanisms that colleges and universities utilize to achieve this goal vary dramatically from one institution to another, depending heavily on the institution's philosophy or mission, available resources, and campus needs (<https://education.stateuniversity.com>).

Students themselves seem to be paying more attention to their mental health. Archer and Cooper (1998) noted that the perceived acceptability of psychological problems has increased, making it more likely an individual will feel that it is socially acceptable to admit a problem exists or to seek counselling. Turner and Quinn (1999) reported a considerable variation in the likelihood that college students would consult with a mental health professional, depending on the specific problem or purpose of the intervention. Students clearly indicated, however, that they value psychological services and expect access to mental health resources while enrolled at a college or university. In a similar vein, Bundy and Ben-

shoff (2000) found that more than 70% of surveyed community college students indicated that access to personal counselling would be helpful to them.

The positive effects of counselling services and the importance of university counselling centres for the student population are evident. Early detection and work on the problems that a young person has is not only important for his/her academic achievement, but also for the prevention of potential more serious and larger scale problem. Although the results of the work of psychological counselling centres for students at prestigious European universities have showed the need for the existence for such services to be offered at university, at the universities in the region (Croatia, Bosnia, Montenegro, Bulgaria, Albania, Macedonia), as well as at universities in Serbia, the importance of establishing this type of student service seems not to be recognized (Randjelović et al., 2015).

The need to improve the quality of research data on the severity of the problems of college students has been noted (Bishop et al., 2000). In order to respond in the scientist-practitioner model that many counselling centre professionals profess to follow; future studies must take the time and effort required to improve the research designs that deal with this issue.

METHODOLOGY

THE PROBLEM AND AIMS OF THE STUDY

The basic research problem is the attempt to predict the frequency with which problems are manifested in the student population in terms of:

- 1) learning and intellectual functioning,
- 2) emotional relationships,
- 3) communication and social relations based on a set of predictors consisting of:
  - satisfaction with relationships and communication in the primary family,
  - self-perceived incompetence,
  - persistence,
  - self-esteem,
  - level of loneliness,

- fear of a negative evaluation from others,
- general satisfaction with life,
- externality of locus of control,
- social self-efficacy,
- emotional competence.

In addition, the research problem also includes the study of the differences in attitudes towards the possibility of offering psychological counselling at university, depending on the level of the aforementioned (predictor) variables of the study.

SAMPLE

Empirical research was conducted on the sample of 400 students from five different faculties of the University of Niš (the students of the natural sciences and the students of social sciences and humanities were included) during the school year 2018/19. The equal number of students was selected from each faculty (N= 80 from each institution): Faculty of Electronic Engineering, Faculty of Medicine, Faculty of Economics, Faculty of Occupational Safety, and Faculty of Philosophy. By gender, the sample consists of 47% male and 53% female students and the age of the respondents varied from 19 to 27.

MEASURING INSTRUMENTS

A self-concept scale (Bezinović, 1988) designed to measure the self-concepts of adolescents was used. It is a five-point Likert scale, consisting of 77 items constructed in both directions. It also includes seven subscales: Perceived incompetence, Loneliness, Self-respect, Fear of a negative social evaluation, General satisfaction, Locus of control, and Persistence. The reliability of the individual subscales on our sample, expressed by Cronbach's Alpha coefficient, is: pn=.849; sp=.687; us=. 819; snse=.789; oz=.808; lk=.779; is=.890.

To measure the quality of family communication and satisfaction with the (primary) family, the Faces IV questionnaire was used (Olson & Gorrall, 2006), that is, the part of the questionnaire which specifically measures the aforementioned aspects. Faces IV provides a comprehensive assessment of family cohesion and flexibility dimensions using six scales. Designed as a self-report assessment for the Circumplex Model of Couple and Family Systems, Faces IV taps both balanced (healthy) and unbalanced (problematic) aspects

of family functioning. The two balanced Faces IV scales are balanced cohesion and balanced flexibility. These balanced scales are very similar to cohesion and flexibility as measured by Faces II and Faces III.

To estimate emotional intelligence, the Emotional Competence Questionnaire with 45 items was used. This is a shorter version of the Emotional Intelligence Questionnaire UEK-136 (Takšić et al., 2006) constructed according to the theoretical model of Mayer and Salovey (1990), which evaluates three aspects of emotional intelligence: the ability to perceive and understand emotions, the ability to express and label emotions, and the ability to regulate emotions. All of the scales have satisfactory reliability in a variety of samples, from $\alpha=.71$ to $\alpha=.90$.

RESULTS

In accordance with the set research goals, we first evaluated the extent to which the set of predictors could be used to predict the needs of students to consult with a professional when they have a psychological problem, that is, the extent to which they experience a readiness to consult with a professional for psychological help or counselling.

Model	PREDICTORS	β	p	R	R ²	R ² (adj)	p
1	Satisfaction with family	-.118	.151	.153	.023	.018	0.10
	Family communication	-.042	.606				

TABLE 1: REGRESSION ANALYSIS IN PREDICTION OF NEED TO CONSULT A PSYCHOLOGIST

2	Satisfaction with family	-.079	.329				
	Family communication	-.016	.845				
	Fear of negative evaluation from others	.102	.103				
	Externality of locus of control	.074	.181	.285	.081	.057	.000**
	Persistence	.000	.991				
	Social self-efficacy	.070	.206				
	General life satisfaction	-.038	.625				
	Loneliness	.110	.167				
	Level of self-esteem	-.132	.139				
	Self-perceived incompetence	-.094	.307				
3	Satisfaction with family	-.087	.279				
	Family communication	-.019	.820				
	Fear of negative evaluation from others	.088	.155				
	Externality of locus of control	.063	.246				
	Persistence	.007	.923				
	Social self-efficacy	.009	.875	.333	.111	.080	.000**
	General life satisfaction	-.043	.581				
	Loneliness	.101	.198				
	Level of self-esteem	.181	.049*				
	Self-perceived incompetence	-.112	.218				
	Comprehension of emotions	.151	.034				
	Expressing of emotions	.111	.122				
	Emotional self-control	-.086	.267				

TABLE 1: REGRESSION ANALYSIS IN PREDICTION OF NEED TO CONSULT A PSYCHOLOGIST

Note: β – standardized regression coefficient; * $p < .05$, ** $p < .01$;
R – multiple correlation coefficient; R^2 – coefficient of multiple determination; R^2 (adj) – adjusted coefficient of multiple determination

The hierarchical regression analysis proved that all the obtained models are statistically significant, which indicates that based on the set of predictor variables it is possible to explain almost 11% of the criterion variable—the need of students to consult with a psychologist for a conversation or counselling.

MODEL	Predictors	β	p	R	R^2	R^2 (adj)	p
1	Satisfaction with family	.049	.554	.094	.009	.004	.184
	Family communication	-.127	.124				

TABLE 2: REGRESSION ANALYSIS IN PREDICTION OF READINESS TO CONSULT AN EXPERT IN PSYCHOTHERAPY

2	Satisfaction with family	.053	.528	.152	.023	-.003	.545
	Family communication	-.121	.162				
	Fear of negative evaluation from others	-.009	.887				
	Externality of locus of control	.036	.533				
	Persistence	-.103	.142				
	Social self-efficacy	.042	.462				
	General life satisfaction	-.069	.396				
	Loneliness	-.037	.652				
	Level of self-esteem	.096	.298				
Self-perceived incompetence	.054	.574					
3	Satisfaction with family	.046	.581	.199	.039	.006	.291
	Family communication	-.126	.144				
	Fear of negative evaluation from others	-.021	.748				
	Externality of locus of control	.027	.637				
	Persistence	-.099	.165				
	Social self-efficacy	-.007	.911				
	General life satisfaction	-.076	.354				
	Loneliness	-.044	.592				
	Level of self-esteem	.051	.592				
	Self-perceived incompetence	.040	.676				
	Comprehension of emotions	.088	.235				
	Expressing of emotions	.097	.196				
Emotional self-control	-.036	.651					

TABLE 2: REGRESSION ANALYSIS IN PREDICTION OF READINESS TO CONSULT AN EXPERT IN PSYCHOTHERAPY

Note: β – standardized regression coefficient; * $p < .05$, ** $p < .01$;

R – multiple correlation coefficient; R^2 – coefficient of multiple determination; R^2 (adj) – adjusted coefficient of multiple determination

Even though the prediction models that deal with the need to seek out psychological counselling proved to be significant, the models which focused on the prediction of the readiness of students to consult with a professional for help and counselling are not statistically significant.

Specifically, a key part of the results which refer to prediction are focused on whether it is possible, and to which extent, to explain the expression of the various modalities of student problems—in particular problems in intellectual functioning and learning, as well as in the spheres of emotional and social life.

MODEL	Predictors	β	p	R	R ²	R ² (adj)	p
1	Satisfaction with family	-.060	.465	.080	.006	.001	.290
	Family communication	.118	.152				
2	Satisfaction with family	-.062	.439	.320	.102	.079	.000**
	Family communication	.062	.453				
	Fear of negative evaluation from others	.007	.909				
	Externality of locus of control	.013	.810				
	Persistence	-.029	.664				
	Social self-efficacy	.182	.001**				
	General life satisfaction	.074	.336				
	Loneliness	.225	.004**				
	Level of self-esteem	.196	.026				
Self-perceived incompetence	-.133	.145					
3	Satisfaction with family	-.053	.509	.330	.109	.078	.000**
	Family communication	.070	.399				
	Fear of negative evaluation from others	.002	.976				
	Externality of locus of control	.022	.684				
	Persistence	-.045	.512				
	Social self-efficacy	.190	.001**				
	General life satisfaction	.087	.260				
	Loneliness	.226	.004**				
	Level of self-esteem	.189	.041*				
	Self-perceived incompetence	-.135	.138				
	Comprehension of emotions	.088	.217				
	Expressing of emotions	-.105	.144				
Emotional self-control	.004	.956					

TABLE 3: REGRESSION ANALYSIS IN PREDICTION OF PROBLEMS IN LEARNING AND INTELLECTUAL FUNCTIONING

Note: β - standardized regression coefficient; * $p < .05$, ** $p < .01$;
R - multiple correlation coefficient; R² - coefficient of multiple determination; R² (adj) - adjusted coefficient of multiple determination

Almost all the models obtained via the hierarchical regression analysis proved to be statistically significant, and so the percentage of the explained variance ranges from 7.9% for problems in the sphere of emotional relationships all the way to 24,8% for the sphere of communication and social relations.

MODEL	Predictors	β	p	R	R ²	R ² (adj)	p
1	Satisfaction with family	.076	.351	.164	.027	.022	.005**
	Family communication	.096	.238				
2	Satisfaction with family	.058	.476	.263	.069	.045	.002**
	Family communication	.050	.552				
	Fear of negative evaluation from others	.016	.794				
	Externality of locus of control	-.024	.667				
	Persistence	.013	.845				
	Social self-efficacy	.032	.569				
	General life satisfaction	.087	.266				
	Loneliness	.054	.499				
	Level of self-esteem	.122	.173				
Self-perceived incompetence	-.050	.587					
3	Satisfaction with family	.053	.513	.281	.079	.047	.003**
	Family communication	.054	.521				
	Fear of negative evaluation from others	.033	.601				
	Externality of locus of control	-.025	.657				
	Persistence	.033	.636				
	Social self-efficacy	.062	.292				
	General life satisfaction	.092	.243				
	Loneliness	.063	.430				
	Level of self-esteem	.176	.060				
	Self-perceived incompetence	-.043	.643				
	Comprehension of emotions	-.067	.354				
	Expressing of emotions	.017	.814				
Emotional self-control	-.078	.322					

TABLE 4: REGRESSION ANALYSIS IN PREDICTION OF PROBLEMS IN EMOTIONAL RELATIONSHIPS

Note: β - standardized regression coefficient; *p < .05, **p < .01;

R - multiple correlation coefficient; R² - coefficient of multiple determination; R² (adj) - adjusted coefficient of multiple determination

This means that the models function the best when explaining problems related to the communication and social functioning of students, even though the percentage of the explained variance of 10,9% in the case of learning and intellectual functioning is not negligible.

MODEL	Predictors	β	P	R	R ²	R ² (adj)	p
1	Satisfaction with family Family communication	-.107 .294	.186 .000**	.220	.048	.044	.000**
2	Satisfaction with family Family communication Fear of negative evaluation from others Externality of locus of control Persistence Social self-efficacy General life satisfaction Loneliness Level of self-esteem Self-perceived incompetence	-.101 .145 .005 .160 -.114 .412 .006 -.059 .030 -.112	.168 .057 .935 .001** .065 .000** .930 .410 .708 .180	.492	.242	.022	.000**
3	Satisfaction with family Family communication Fear of negative evaluation from others Externality of locus of control Persistence Social self-efficacy General life satisfaction Loneliness Level of self-esteem Self-perceived incompetence Comprehension of emotions Expressing of emotions Emotional self-control	-.106 .143 .015 .157 -.101 .429 .002 -.055 .060 -.105 -.095 .037 -.011	.152 .061 .793 .002** .110 .000** .978 .445 .475 .210 .147 .573 .880	.498	.248	.022	.000**

TABLE 5: REGRESSION ANALYSIS IN PREDICTION OF PROBLEMS IN COMMUNICATION AND SOCIAL RELATIONS

Note: β – standardized regression coefficient; * $p < .05$, ** $p < .01$;

R – multiple correlation coefficient; R² – coefficient of multiple determination; R² (adj) – adjusted coefficient of multiple determination

The results pertaining to the differences in the attitudes towards the possibility of psychological counselling at university, depending on the level of the set of research variables (Satisfaction with family, Family communication, Fear of negative evaluation from others, Externality of locus of control, Persistence, Social self-efficacy, General life satisfaction, Loneliness, Level of self-esteem, Self-perceived incompetence, Comprehension of emotions, Ex-

pressing of emotions, Emotional self-control) confirmed the existence of differences only in certain cases, and so in the remainder of the text only the statistically significant differences will be presented.

THERE'S A NEED FOR A UNIVERSITY STUDENT COUNSELLING CENTRE	FEAR OF NEGATIVE EVALUATION FROM OTHERS	SATISFACTION WITH FAMILY
It is necessary	34.67	58.2857
There is a real need	33.84	56.7941
I am not sure	30.04	55.3103
There's no need for that	30.63	57.7083
Absolutely no need	27.70	65.0000
P	.001**	.034*

TABLE 6: DIFFERENCES IN THE ATTITUDES OF STUDENTS TOWARDS THE POSSIBILITY OF A PSYCHOLOGICAL COUNSELLING CENTRE OPENING, DEPENDING ON THE LEVEL OF EXPRESSED FEAR OF A NEGATIVE EVALUATION FROM OTHERS OF VARIABLES

Note: *p < .05, **p < .01

Do you have a need to talk and consult a psychologist	Family communication	Satisfaction with family	Self-perceived incompetence	Persistence	Level of self-esteem	Scale of loneliness	Fear of negative evaluation from others	General life satisfaction
Never	38.6033	38.5124	21.43	38.34	39.76	36.09	31.02	27.76
Rarely	38.3590	38.6379	23.71	36.94	37.99	38.14	33.45	26.38
Occasionally	37.7209	37.4574	23.71	37.41	37.33	40.16	34.06	26.63
Often	35.4815	34.9259	25.15	35.88	34.52	47.11	34.81	23.07
Almost everyday	31.3333	30.1667	32.67	27.00	28.00	50.00	39.00	21.00
P	.044*	.013**	.001**	.004**	.000**	.000**	.007**	.000**

TABLE 7: THE DIFFERENCES IN THE EXPRESSED NEED TO TALK TO A PSYCHOLOGIST DEPENDING ON THE SET

Note: *p < .05, **p < .01

The results of the analysis of variance indicated that there are differences in the attitudes of the students towards possible psychological consultations via an SOS phone line, in that those individuals who scored highest on the scale of understanding emotions are almost certainly ready to seek help via an SOS phone line, while with the decrease in the ability to understand emotions, there is a decrease in the possibility of students seeking out this kind of help and counselling (Table 7).

Would you ask for help via the SOS telephone within psychological counselling for students	Comprehension of emotions
Absolutely yes	67.3333
Probably yes	57.1081
Not sure	57.4667
Probably not	56.5672
Definitely not	56.6846
p	.024*

TABLE 8: DIFFERENCES IN THE EXPRESSED READINESS TO SEEK HELP AND COUNSELLING VIA AN SOS PHONE LINE DEPENDING ON THE ABILITY TO COMPREHEND EMOTIONS

Note: *p < .05, **p < .01

In the remaining text, the differences in the frequency of occurrence of problems in the spheres of learning – intellectual functioning, and the emotional and social functioning of students are studied, depending on the level at which certain significant variables are expressed among them.

Learning problems and intellectual functioning	Social self-efficacy	Family communication	Level of self-esteem	Scale of loneliness
Very often	83.6429	39.2143	32.00	41.43
Sometimes	78.1958	37.5455	36.57	39.55
Not sure	79.8182	33.5455	35.36	45.55
Very rarely	83.4366	38.3944	39.27	38.35
Never	87.8831	38.7051	39.65	36.85
p	.000**	.032*	.000**	.042*

Learning problems and intellectual functioning	Scale of Persistence	Comprehension of emotions	Expressing of emotions	Emotional self-control
Very often	32.86	52.0000	50.0714	59.0714
Sometimes	36.84	55.9231	50.9441	59.7832
Not sure	34.45	55.6364	50.0909	60.4091
Very rarely	37.79	58.6690	53.0775	62.8310
Never	38.77	57.6667	52.1667	62.5641
p	.013**	.000**	.028*	.021*

TABLE 9: A AND B — DIFFERENCES IN THE EXPRESSION OF THE PROBLEM OF LEARNING AND INTELLECTUAL FUNCTIONING DEPENDING ON CERTAIN SIGNIFICANT VARIABLES

Note: *p < .05, **p < .01

The findings presented in tables 9a and 9b show that there are differences in the frequency of occurrence of the problem of learning and intellectual functioning among students. Therefore, students with the most pronounced abilities of social self-efficacy least of all, that is, almost never have these problems, while students who have the lowest self-esteem are also most susceptible to the emergence of problems in intellectual functioning. Also, with the increase in the ability to understand, express, and manage emotions, there is a decrease in the chance that problems regarding learning and the intellectual activities will occur.

Emotional relationships	Family communication	Self-perceived incompetence	Persistence	Level of self-esteem	Loneliness	General life satisfaction
Very often	35.9250	26.80	35.18	34.57	45.08	23.75
Sometimes	37.2867	23.74	36.60	36.97	39.30	26.14
Not sure	35.7407	26.41	35.52	35.30	44.30	25.00
Very rarely	39.1550	22.02	38.32	39.80	36.61	27.60
Never	39.1148	20.98	38.95	39.56	36.74	27.97
p	.004**	.000**	.019*	.000**	.000**	.000**

TABLE 10: DIFFERENCES IN THE EXPRESSION OF PROBLEMS IN EMOTIONAL RELATIONSHIPS DEPENDING ON THE SET OF VARIABLES

Note: *p < .05, **p < .01

Those students who had the highest quality of family communication in their primary family were least of all affected by emotional problems. In the same way, the emergence of emotional problems is tied to the variable of self-esteem, or the variable of persistence, so that students with more pronounced self-esteem and persistence rarely have problems pertaining to emotional functioning.

Communication and social relations	Family communication	Self-perceived incompetence	Persistence	Level of self-esteem	Loneliness	Social self-efficacy
VERY OFTEN	32.5625	30.31	30.73	30.13	51.93	62.1875
SOMETIMES	36.3750	23.97	36.51	36.68	40.85	73.8750
NOT SURE	35.5357	24.11	37.50	38.04	42.46	79.2500
VERY RARELY	38.4770	23.18	37.50	38.17	38.24	83.5665
NEVER	39.4636	21.68	38.35	39.38	36.17	89.3273
P	.000**	.004**	.004**	.000**	.000**	.000**

COMMUNICATION AND SOCIAL RELATIONS	Fear of negative evaluation from others	General life satisfaction	Externality of locus of control	Expressing of emotions	Emotional self-control
VERY OFTEN	40.19	21.31	28.13	43.0625	53.8125
SOMETIMES	34.88	25.82	27.04	50.1111	60.2639
NOT SURE	32.39	26.18	29.11	49.8571	61.0714
VERY RARELY	32.62	26.73	28.67	52.9080	62.1609
NEVER	31.82	27.67	29.60	53.2273	62.2636
P	.001**	.000**	.000**	.000**	.003**

TABLE 11: A AND B. DIFFERENCES IN THE EXPRESSION OF PROBLEMS IN COMMUNICATION AND SOCIAL RELATIONS DEPENDING ON THE SET OF VARIABLES

Note: * $p < .05$, ** $p < .01$

It was proven that numerous variables can be of great importance for the emergence of problems in social functioning and communication among students. Thus, with the increase in the ability to express and manage emotions, the possibility for the emergence of the aforementioned problems among students decreases. On the

other hand, students with a more pronounced fear of a negative evaluation from others, and also those students who feel socially isolated, have problems communicating with others and problems in the social sphere more often.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The effects of the global financial and economic crisis spread quickly and had a great impact on the economies of all countries and all the sectors of a country, including an important impact on tertiary education systems all over the world. However, the impact of the financial and economic crisis on tertiary education systems varied among countries, due to the different forms and structures of tertiary education systems in individual countries (Eggins & West 2010; Skrbinjek & Lesjak 2014). The increasing rate of psychological problems and their consequences indicate that student centres that provide psychological assistance have to exist.

Our findings indicated that there are differences in the readiness of members of the student population to ask for psychological help and counselling, depending on their different individual characteristics such as quality of communication and satisfaction with one's primary family, the extent of self-perceived incompetence, fear of a negative evaluation from others, self-esteem, persistence, and even general satisfaction with life. In addition, it is clear that a significant number of variables can be of importance for the emergence of problems both in the learning process, and in emotional relationships, social relations, as well as in communication in general. In that case, variables characterized as important are those which stem from the context of the primary family (satisfaction with one's family and the quality of communication in one's primary family); but what is also important are the level of self-esteem, persistence, and general satisfaction with life. Students with a much more pronounced self-perception of incompetence, fear of a negative evaluation from others, a feeling of loneliness, and a low social self-efficacy are more susceptible to the emergence or manifestation of problems in the intellectual, affective, and sphere of social relations. On the other hand, students who efficiently express, understand, and more easily manage their emotions are less prone to the emergence of problems in any of these three aforementioned spheres.

These results are also clearly supported by the data obtained by establishing a prediction model for the frequency of occurrence of the problems in the spheres of intellectual, affective, and social activities of the student population. The percentage of the explained variance ranges from 7,9% in the case of affective relations, to 10.9% in the case of intellectual functioning and problems in the sphere of learning. The prediction models for problems in communication and the social relations of students proved to be the best, where the percentage of variance is as high as 24.8%. In all the prediction models the set of predictors consisted of Satisfaction with family, Family communication, Fear of negative evaluation from others, Externality of locus of control, Persistence, Social self-efficacy, General life satisfaction, Loneliness, Level of self-esteem, Self-perceived incompetence, Comprehension of emotions, Expressing of emotions, Emotional self-control.

The quality of education and the state of the system meant to build and create highly educated individuals and primarily potential experts have an undeniable impact on the standard and quality of life of students. On the other hand, healthy, successful, and satisfied students are a guarantee for the emergence and sustainability of the intellectual elite of a society. In that sense, the study of potential and significant factors which could have either a positive or a negative impact on the mental health of the student population is, and should be, an imperative in the scientific and professional community.

REFERENCES

- Archer, J., Jr. and Cooper, S. (1998). *Counselling and mental health services on campus: A handbook of contemporary practices and challenges*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bezinović, P. (1988). Prikaz skala za mjerenje nekih aspekata samopoimanja. U: N. Anić (Ed.) *Praktikum iz kognitivne i bihevioralne terapije*, Zagreb: Društvo Psihologa Hrvatske.
- Bishop, J. B. (2006). College and University Counselling Centres: Questions in Search of Answers, *Journal of College Counselling*, 9(1), 6-19.
- Bishop, J. B., Gallagher, R. P., and Cohen, D. (2000). College students' problems: Status, trends, and research. In D. C. Davis & K. M. Humphrey (Eds.), *College counselling: Issues and strategies for a new millennium*. Alexandria, VA: American Counselling Association.
- Bundy, A. P. and Benshoff, J. M. (2000). Students' perceptions of need for personal counselling services in community colleges. *Journal of College Counselling*, 3, 92-99.

Eggins, H. and West, P. (2010). The global impact of the financial crisis: main trends in developed and developing countries. *Higher Education Management and Policy*, 22(3), 1–16.

Olson, D. H. and Gorall, D. M. (2006). *FACES IV and the Circumplex Model*. Minneapolis, MN: Life Innovations.

Randjelović, D., Mitrović, M., and Todorović, D. (2015). Psychological counselling centre for students – need, desire, necessity, *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy*, XLV (3), 143-166.

Skrbinjek, V., & Lesjak, D. (2014). Changes in higher education public funding during economic and financial crisis. In *Human capital without borders: knowledge and learning for quality of life: proceedings of the Management, Knowledge and Learning International Conference* (pp. 1377-1386).

Takšić, V., Moharić, T., and Munjas, R. (2006). *Emocionalna inteligencija - teorija, operacionalizacija, primjena i povezanost s pozitivnom psihologijom*. Rijeka, Croatia: Filozofski fakultet

Turner, A. L. and Quinn, K. F. (1999). College students' perceptions of the value of psychological services: A comparison with APA's public education research. *Professional Psychology: Research and Practice*, 30, 368–371.

<https://education.stateuniversity.com/pages/2317/Personal-Psychological-Counselling-At-Colleges-Universities.html> (visited on: 14. 11. 2021.)

<https://www.apa.org/ed/graduate/specialize/counselling> (visited on: 14.11.2021.)

<http://www.savetni.org> (visited on: 14.11.2021.)

<https://education.stateuniversity.com> (visited on: 14.11.2021.)

ДУШАН Љ. ТОДОРОВИЋ
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ДУШАН Ј. РАНЂЕЛОВИЋ
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ДАРИНКА Д. ИЛИЋ
СТУДЕНТСКИ КУЛТУРНИ ЦЕНТАР НИШ
ПСИХОЛОШКО САВЕТОВАЛИШТЕ ЗА СТУДЕНТЕ

РЕЗИМЕ

УНИВЕРЗИТЕТСКИ ЦЕНТАР ЗА ПСИХОЛОШКО
САВЕТОВАЊЕ – ЕМПИРИЈСКА СТУДИЈА И ПОТЕНЦИЈАЛНИ
ЗНАЧАЈ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА СТУДЕНАТА

Психологија саветовања бави се емоционалним, друштвеним, пословним, школским и физичким здравственим проблемима које људи могу имати у различитим фазама свог живота, фокусирајући се на типичне животне стресове и озбиљније проблеме са којима се људи могу борити као појединци и као део породице, групе и организације. Растућа стопа психолошких проблема и њихових последица указује на то да морају постојати студентски центри који пружају психолошку помоћ. Пилот пројекат „Психолошко саветовалиште за студенте“ Универзитета у Нишу један је од највећих и најдуговечнијих пројеката овог типа међу универзитетима у Србији. Основни проблем истраживања представља покушај предикције учесталости испољавања проблема студената у учењу и интелектуалном функционисању, емоционалним односима, комуникацији и социјалним односима на основу селф-концепта, квалитета породичне комуникације и задовољства примарном породицом. Узорак је чинило 400 студената Универзитета у Нишу. Коришћена је Скала за испитивање селф-концепта (Bezinović, 1988) за мерење селф-концепта адолесцената, за мерење квалитета породичне комуникације и задовољства породицом (примарном) коришћен је Faces IV упитник (Olson & Gorrall, 2006). За процену емоционалне интелигенције коришћен је Упитник емоционалне компетенције (Takšić, Moharić, Munjas, 2006) који процењује три аспекта емоционалне интелигенције: способност уочавања и разумевања емоција, способност изражавања

и именована емоција и способност управљања и регулисања емоцијама. Резултати нашег истраживања указују на то да постоје разлике у спремности припадника студентске популације да затраже психолошку помоћ и саветовање, у зависности од њихових различитих индивидуалних карактеристика као што су квалитет комуникације и задовољство примарном породицом, степен самоопажене некомпетентности, страх од негативне оцене других, самопоштовање, упорност, па чак и опште задовољство животом. Поред тога, јасно је да значајан број варијабли може бити од значаја за настанак проблема како у процесу учења тако и у емоционалним односима, друштвеним односима, као и у комуникацији уопште. Готово су се сви модели добијени кроз процедуру хијерархијске регресионе анализе показали статистички значајним, тако да проценат објашњене варијансе иде од 7,9%, када је у питању проблематика у сфери емоционалних односа, па до 24,8%, када је у питању сфера комуникације и социјалних односа. То значи да модели најбоље функционишу управо у објашњењу проблематике комуникација и друштвеног функционисања студената, иако проценат објашњене варијансе од 10,9% у случају проблема учења и интелектуалног функционисања никако није занемарљив. Испитивање потенцијалних и значајних фактора који могу деловати било позитивно било негативно на ментално здравље студентске популације јесте и треба бити императив научне и стручне јавности.

Кључне речи: психолошко саветовалиште за студенте; предвиђање проблема у студентској популацији; ментално здравље студената.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КРИСТИНА Ж. РАНЂЕЛОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

НИКОЛА Р. ГОЉОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

НАТАША Р. МЛАДЕНОВИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ У ПРИЗРЕНУ
СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У ЛЕПОСАВИЋУ

АФЕКТИВНА ВЕЗАНОСТ И УСПЕШНОСТ ПАРТНЕРСКОГ ОДНОСА: МЕДИЈАЦИОНА УЛОГА ПРАШТАЊА

САЖЕТАК. Успех у партнерским односима се огледа у способности јединке да привуче и задржи партнера. Спремност за опроштај доприноси обнављању и унапређењу нарушених односа, док афективна везаност игра важну улогу у формирању унутрашњих „радних модела“ који служе као „водичи“ за формирање нових веза. Циљ рада био је испитати да ли постоји повезаност између афективне везаности и успеха у одржавању партнерске везе, и ако постоји да ли је та веза директна или посредована капацитетом за праштање. На основу добијених резултата анализе вишеструке медијације добили смо да недовољно труда у процесу налажења партнера није директно повезано са избегавањем, односно негативним радним моделом других, већ се та веза у овом случају оства-

¹ kristina.randjelovic@pr.ac.rs

² nikolagoljovic@gmail.com

³ natasa.mladenovic@pr.ac.rs

Рад је примљен 19. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

рује посредно преко стратегије избегавања праштања. Узорак коришћен у истраживању је пригодан и сачињавају га 387 испитаника, од чега је 82,7% испитаника женског пола старости од 18 до 40 ($AS=23,90$; $SD=4,22$). Од инструмената коришћени су: Упитник за мерење уложеног напора у налажење партнера (Apostolou et al., 2018), Упитник за мерење избирљивости при тражењу партнера (Apostolou et al., 2018), Упитник за мерење успешности у налажењу партнера (Apostolou et al., 2018), Упитник за процењивање тенденција праштања (McCullough, Root & Cohen, 2006) и Упитник за процењивање партнерске афективне везаности (Brenan, Clark & Shaver, 1995). Добијени резултати показују да недовољно труда у процесу налажења партнера није директно повезано са избегавањем, већ се та веза у овом случају остварује посредно преко стратегије избегавања праштања ($ab=-,043$, $[-,077, -,017]$). Када је у питању веза између труда и анксиозности, она је посредована димензијом освете ($ab=-,051$, $[-,080, -,026]$). Избегавање праштања показало се као статистички значајан медијатор и у односу између неуспешности проналажења партнера и избегавања ($ab=-,029$, $[-,052, -,010]$). Све добијене медијације су делимичне. Ово истраживање показује да успех у одржавању партнерске везе, избирљивост приликом тражења партнера и труд који се улаже да се веза започне и одржи у великој мери прате емоционални развој особе: њено виђење себе, виђење других и емоционалне капацитете који су током живота развили, као што је тенденција ка праштању. Налази овог истраживања били би много вреднији уколико би се истраживање вршило на оба партнера у вези и уколико би ситуација на коју се односи праштање држана под контролом, што је препорука за будућа истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: афективна везаност; успешност партнерског односа; праштање; стратегије праштања.

УСПЕХ У ПАРТНЕРСКИМ ОДНОСИМА

Успех у партнерским односима се огледа у способности јединке да привуче и задржи партнера (Buss et al., 2017). Одржавање партнерског односа је изазовно и многи људи имају потешкоћа у овом процесу (Miller, 2011; Osgood et al., 2005). У различитим друштвима развод је постао све чешћа појава, а статистика указује на то да се сваки други брак заврши разводом (Schoen & Standish, 2001; Raley & Bumpass, 2003; Cherlin, 2009). Најчешћи извори брачног незадовољства у истраживању спроведеном у САД-у (Bloom et al., 1995) јесу тешкоће у комуникацији, вредносни сукоби и досада, док су физичко злостављање, конзумација алкохола и злоупотреба дрога најчешћи разлог за прекид односа. У другом истраживању и мушкарци и жене наводе као најве-

ћи проблем у односу лошу комуникацију и недовољну пажњу супружника (Hawkins et al., 2012). Неверство као важан разлог за развод навело је нешто више од једне трећине испитаника. Разлози за неуспех могу бити другачији у зависности од тога да ли је у питању брак или веза. Преглед релевантне литературе указује на то да се истраживања више баве разлозима за развод, у односу на разлоге и потешкоће које се тичу партнерских веза. Потешкоће у одржавању партнерске везе вероватно ће довести до прекида везе, што значи да неће ни доћи до склапања брака, стога се уочава потреба за већим бројем истраживања која ће пружи увид у овај проблем. Када се говори о везама, особе које су „остављене“ доживљавају виши ниво стреса приликом раскида љубавне везе (Randelović & Goljović, 2020), лоше искуство у претходној вези може демотивисати особу за даљим трагањем и инвестирањем у нове односе (Apostolou, 2018). У истраживању у којем је учествовало 14.000 невенчаних Јапанаца узроста 18–34 године, 61% мушкараца и 49% било је актуелно без партнера (The Fourteenth Japanese National Fertility Survey, 2010). У истом истраживању, више од 80% самаца изјавило је да би волели да ступе у брак у неком тренутку, а један од најчешће наведених разлога зашто то нису учинили до сада је да не знају како да започну везу са супротним полом. Као последица у успостављању и одржању партнерске везе многе индивидуе проведу већину свог одраслог доба без партнера (Osgood et al., 2005), док се неки никада не венчају и не добију децу, иако изјављују да то желе (Miller, 2011). Студија која је пратила више од 1.000 појединаца током времена показала је да је велики број високообразованих самаца, успешних у својим каријерама (Osgood et al., 2005), иако су то особине које се високо вреднују код партнера (Buss, 2003). Више од половине самаца у овој студији изјавило је да жели да буде у вези, али да не остварују успех у томе.

Апостоу са сарадницима (Apostolou et al., 2018) посматра проблем успостављања и одржавања партнерских веза из еволутивне перспективе. Велика је разлика у окружењу које преовлађује у модерним, постиндустријским друштвима, у односу на динамику друштвених односа пре индустријализације (Apostolou, 2015). Антрополошки и историјски подаци указују на то да је током већине људске еволуције избор партнера био регулисан „споља“, односно најчешће су родитељи бирали дугорочне партнере за своју децу (Broude & Green 1983; Coontz, 2006; Apostolou, 2014, према: Apostolou, 2019). У савременом

постиндустријском контексту, у којем избор партнера више није регулисан споља, неке од тих варијација постале су нефункционалне, спречавајући неке појединце да успоставе и одрже дугорочне партнерске односе. Транзиција која је уследила након индустријске револуције у 18. веку изнедрила је постиндустријска друштва у којима избор партнера није регулисан или присиљен, већ се слободно спроводи. Снага селекције није имала довољно времена да се прилагоди адаптацији повезаној са одржавањем партнерског односа захтевима савременог контекста (Apostolou & Wang, 2020). Једна важна разлика између прединдустријских друштава и савремених постиндустријских друштава је та што је прединдустријским друштвима недостајало система социјалне подршке и заштите. Формирање породице није био само зарад рађања деце, већ је било неопходно за издржавање, заштиту и подршку у случају несреће. У савременим постиндустријским друштвима људи се издржавају радећи ван породице, могу се ослонити на социјалне структуре као што су бесплатни здравствени систем, накнаде за незапослене, купони за храну итд. (Apostolou & Wang, 2020). Све наведено указује на то да су наши преци имали више спољашњу, практичну мотивацију за ступање и одржавање односа, толерантнији на грешке попут невере или неодговарајуће структуре личности партнера, јер је „цена“ изласка из везе била већа.

Опроштај се дефинише као процес ослобађања непријатељства и незадовољства, представља скуп промена понашања где опада жеља за осветом и отуђеност од партнера због конфликта, а расте жеља за помирењем и добра воља према партнеру упркос повређености (McCullough, Worthington, Rachal, 1997). Спремност за опроштај један је од најважнијих фактора који доприноси обнављању и унапређењу нарушених односа (Hope, 1987; Worthington & Di Blasio, 1990; Sheldon, Gilchrist-Petty, Lessley, 2014). Они који опраштају, признају да им је друга страна „дужна“, али доносе свесну одлуку да опросте (Exline & Vaumeister, 2000). Они се одричу освете, често зарад побољшања и очувања свог психолошког благостања. Опраштање је у позитивној вези са самопоштовањем, надом и смањењем депресивности, анксиозности, беса, туге и жеље за осветом (Hebl & Enright, 1993; McCullough & Worthington, 1995). Такође, истраживања упућују на то да опраштајуће мисли доводе до смањења интензитета физиолошких реакција на стрес (Witvliet, Ludwig, Vander Lann, 2001).

У истраживањима партнерских односа има пуно простора за проучавање опраштања, јер је процес опраштања посебно важан за промоцију дуговечности односа (Fincham & Beach, 2002). Изазов је очувати однос са партнером упркос ситуацијама које имају потенцијал да поремете везу (Fincham, 2000), а такве ситуације ће се неминовно догодити пре или касније. Опраштање пружа начин за суочавање са овим изазовом јер доводи до поновног повезивања са партнером упркос конфликтима. Способност парова да управљају негативним искуствима и превазиђу их пресудна су за дугорочни успех везе (Gordon et al., 2000). Неки парови „опроштај“ описују као начин опоравка од негативности у односу (Emmers & Canari, 1996). Терапеути који раде са паровима описују опраштање као важан елемент у терапији нарушених партнерских односа (North, 1987), где комуникација опраштања може довести до опоравка и обнављања везе (Waldron & Kelley, 2005). Опраштање је позитивно повезано и са задовољством у браку (Fincham, 2000; Kachadourian, Fincham, Davila, 2004). Поред тога, блискост у односу, често показатељ квалитета партнерске везе, подстиче опраштање (McCullough, Pargament, Thoresen, 2000). Веза може и да ојача након конфликта који се превазишао праштањем. Фактори као што су релативна посвећеност, љубав, емпатија, религија, страх од губитка партнера и емоционална инвестираност (Kelley, 1998; Younger et al., 2004) утичу на то како појединци приступају опраштању.

Начин на који парови комуницирају праштање је важан. Постоји разлика између понашања праштања везана за конкретну конфликтну ситуацију и генералне диспозиције особе да опрашта (Kachadourian et al., 2004). У литератури се разликују нивои специфичности помоћу којих се опраштање може мерити (McCullough & Worthington, 1999). На најмање одређеном нивоу, опраштање би се могло проценити као став, вредност или веровање особе о сопственом опраштању. На специфичнијем нивоу опраштање би се могло оценити као општа тенденција опраштања у датој вези. На најконкретнијем нивоу, опраштање би се могло мерити као одговор на појединачну, изоловану ситуацију. Они који су склони опраштању, користе више невербалних и минимизирајућих стратегија за разлику од дискусија и условних стратегија. Парови у партнерским односима који имају вишу тенденцију да опраштају користе невербалне (грљење, љубљење) и експлицитне („опраштам ти“) стратегије (Sheldon, Gilchrist-Petty, Lessley, 2014). Код парова који су у браку

тежина конфликта је важнији фактор при одлучивању коју стратегију опростаја ће користити.

АФЕКТИВНА ВЕЗАНОСТ И УСПЕШНОСТ У ПАРТНЕРСКИМ ОДНОСИМА

Према теорији афективне везаности (Bowlbi, 1969), на основу искуства у раном детињству са примарним старатељима формирају се унутрашњи „радни модели“ који служе као „водичи“ за формирање нових веза (Ainsworth, 1969). Људи који имају позитиван модел себе сматрају вредним љубави и подршке (Bartholomew & Horowitz, 1991), док је негативан модел себе повезан са степеном у коме особа доживљава анксиозност због одбацивања или напуштања. Особа која има позитиван модел других жели блискост и има склоност да партнере опажа као доступне и поуздане. Стога је радни модел других повезан с тим у којој мери ће појединци тражити или избегавати блискост у везама. Они који имају позитиван модел других активно ће тражити интимност, подршку и блискост у везама (Kachadourian, Fincham, Davila, 2004).

Надовезујући се на истраживање Хазан и Схавер (1987) које су прошириле теорију афективне везаности на међуљудске односе, неколико студија је указало на то да је стил афективне везаности релативно трајна и стабилна карактеристика појединаца током живота (Bohlin, Hagehull, Rydell, 2000; Waters, Weinfield, Hamilton, 2000). Стили афективне везаности се могу концептуализовати као две димензије (Bartholomew & Horowitz, 1991). Прва димензија, избегавање, односи се на то у којој мери појединац покушава да задржи независност у понашању и емоционалну дистанцу од партнера. Друга димензија, анксиозност, односи се на степен до којег појединац брине да му партнер неће бити доступан онда када му је потребан. Утврђено је да су ове две димензије повезане на теоријски предвидљив начин са одабиром партнера и квалитетом односа (Mikulincer & Shaver, 2003; Feeney & Noller, 1996), као и психолошким благостањем, попут већег самопоштовања и ниже анксиозности код адолесцената (Cooper, Shaver, Collins, 1998; Lapsley & Edgerton, 2002) и код одраслих (Feeney & Noller, 1996; Levy & Davis, 1988). Једно истраживање на нашим просторима је показало да највећи допринос објашњењу дистреса након раскида има афективна везаност, односно висока анксиозност (Randelović i Goljović, 2020), што за последицу може имати демотивисаност за даљим трагањем и

инвестирањем у нове односе (Apostolou, 2018). Сигурно везани појединци успешно интегришу узнемирујућа искуства и имају бољу емоционалну регулацију у партнерским односима у односу на несигурно везане стилове (Cohn et al., 1992). Такође, сигурни стил је повезан са отвореном комуникацијом међу партнерима (Kobak & Hazan, 1991). Избегавајући образац афективне везаности има негативан утицај на успешност у партнерским односима, односно на започињање и одржавање везе (Apostolou et al., 2018). Апостола објашњава из еволутивне перспективе да у прединдустријском контексту, где се није обраћала пажња на блискост и интимност, појединци који су емоционално хладни и дистанцирани од својих партнера нису трпели пуно последица. Заправо, такав стил везаности би могао бити користан у контексту јаког такмичења између мушкараца, јер би им омогућио да боље монополизују жене (Apostolou et al., 2018). Овакав стил је могао користити и женама како би лакше „побегле“ од незадовољавајућег партнера (нпр. насиље). Са друге стране, у контексту слободног избора партнера, где су интима и блискост од примарне важности у вези, избегавање везаности као последицу има неуспех у партнерским везама. Стил афективне везаности, односно степен сигурности у односу, важан је фактор у управљању конфликтима (Simpson, Rholes, Phillips, 1996; Corcoran & Mallinckrodt, 2000; Pistole & Arricale, 2003) и емоционалној регулацији (Eisenberg & Fabes, 1992).

АФЕКТИВНА ВЕЗАНОСТ И ПРАШТАЊЕ

Када конфликтна ситуација представља окидач система афективне везаности особа реагује на начин специфичан за стил којем припада, систем истраживања је инхибиран и понашање је одређено афектом пре него промишљеном одлуком о начину реаговања на ситуацију (Pistole & Arricale, 2003). Сигурно везани појединци ће чешће користити стратегије усмерене на решење проблема од несигурних типова (Pistole, 1989) и спремнији су за компромис. Такође, сигурни стил афективне везаности је повезан са коришћењем конструктивних стратегија прилагођавања као одговор на партнерово деструктивно понашање (Scharfe & Bartholomew, 1995; Rusbult et al., 1991). Ове стратегије подразумевају толеранцију негативног афекта, препознавање и доживљавање бола, отворено комуницирање осећања, когнитивно реуоквиравање конфликтне ситуације и регулисање сопстве-

них емоција уз свест о ситуацији која се догодила (Lawler-Row et al., 2006).

На основу радних модела себе и других може се претпоставити да ли ће особа бити склона праштању или не (Kachadourian, Fincham, Davila, 2004). Особе које имају позитиван модел других склоније су опраштању, што се објашњава тиме да су блажи у оцени понашања партнера и теже одржавању блискости, интимности и негујуће приступају односу. Позитиван модел других подразумева и веровање у поузданост и доступност партнера, па се зато конфликтна ситуација може перципирати лакшом и посматрати из повољнијег угла по партнера и однос. Супротно наведеном, особе које имају негативан радни модел других могу непожељно понашање партнера сматрати доказом за постојеће веровање о партнеровој недоступности и непоузданости, што резултује мањом спремношћу за опроштај (Kachadourian, Fincham, Davila, 2004). Када су у питању радни модели себе, ситуација је мање јасна. Са једне стране, особа са негативним моделом (нпр. висока анксиозност) може бити склонија опраштању због свог страха од напуштања (Kachadourian, Fincham, Davila, 2004), јер опраштање значи одржавање односа. Међутим, особе који имају високу анксиозност због напуштања склоне су интензивном бесу, недостају им ефикасне стратегије контроле беса и склони су да претерано размишљају о својим негативним осећањима (Mikulincer, 1998; Rhoades, Simpson, Orina, 1999), што све може послужити као препрека процесу опраштања (Kachadourian, Fincham, Davila, 2004).

Апостоу са сарадницима се у новије време највише бави проблемом ступања и одавања партнерске везе и даје објашњења из угла еволутивне психологије (Apostolou et al., 2018; Apostolou, Papadopoulou, Georgiadou, 2019; Apostolou, Shialos, Georgiadou, 2019; Apostolou et al., 2019; Apostolou & Wang, 2019; Apostolou et al., 2019; Apostolou & Wang, 2020). У прединдустријском друштву појединац је имао мању одговорност приликом бирања партнера, јер је и социјално окружење – родитељи, шира породица – активно учествовало у овом процесу (Apostolou & Wang, 2020). У данашње време особа је сама одговорна за своје изборе и понашање у партнерској вези и чини се да до изражаја долазе психолошке карактеристике, које утичу на успешност одржања односа. Стога, идеја овог рада је испитати да ли афективна везаност има удела када је у питању успех у ступању

и одржавању партнерске везе и да ли је та веза директна или посредована капацитетом за праштање.

УЗОРАК

Узорак коришћен у истраживању је пригодан и сачињавају га 387 испитаника, од чега је 82,7% испитаника женског пола. Распон старости је од 18 до 40 година ($AS=23,90$; $SD=4,22$). Сви испитаници су изјавили да су до сада имали најмање једно искуство раскида љубавне везе ($Mod=3$).

ИНСТРУМЕНТИ

Упитник за мерење уложеног напора у налажење партнера (Mating effort instrument, Apostolou et al., 2018). Инструмент се састоји из 5 ставки и мери колико је особа успешна у погледу започињања и одржавања интимних односа. Одговори се дају на петостепеној скали Ликертовог типа (1 – не слажем се, 5 – у потпуности се слажем). Рачуна се просечна вредност одговора, где виши резултати указују већи напор у погледу започињања и одржавања интимних односа.

Упитник за мерење избирљивости при тражењу партнера (Choosiness instrument, Apostolou et al., 2018). Инструмент се састоји од три ставке које мере колико је особа избирљива приликом тражења партнера. Одговори се дају на петостепеној скали Ликертовог типа (1 – не слажем се, 5 – у потпуности се слажем). Виша просечна вредност резултата указује на већи напор у погледу започињања и одржавања интимних односа.

Упитник за мерење успешности у налажењу партнера (Mateing performance instrument, Apostolou et al., 2018). Инструмент се састоји из 5 ставки. Ниске оцене у перформансама указују на већу вероватноћу да се буде самац, односно смањену вероватноћу да се буде у браку или у вези. Поред тога, ниски резултати су повезани и са мање стабилним бившим везама (Apostolou et al., 2018). Одговори се дају на петостепеној скали Ликертовог типа (1 – не слажем се, 5 – у потпуности се слажем).

Упитник за процењивање тенденција праштања (Transgression-Related Interpersonal Motivations Inventory TRIM, McCullough, Root, & Cohen, 2006). Упитник се састоји из 11 ставки и мери генералну „тенденцију опраштања“ у партнерским односима. Састоји од три субскеале: избегавање, освета и

опроштај. Пример ставки „Упркос ономе што је он учинио, желим да поново имамо позитиван однос“, „Уколико му/јој опростим, натерам га/је да ми плати за учињено“. Одговори се дају на петостепеној скали Ликертовог типа (1 – уопште ме не описује, 5 – у потпуности ме описује). Рачуна се просечан скор и виши резултати указују на већу тенденцију праштања.

Упитник за процењивање стратегија праштања (Forgiveness-granting strategies, Waldron & Kelley, 2005). Упитник се састоји из 13 тврдњи које се односе на то како особа показује другој особи да је опростила (условно, минимизирање, дискусија, невербално и експлицитно). Испитаници оцењују у којој мери су користили одређено понашање да покажу опраштање (нпр. „Рекао сам да то није велика ствар“, „Загрлио сам је/га“). Одговори се дају на осмостепеној скали Ликертовог типа (0 – уопште ме не описује, 7 – у потпуности ме описује). Укључена је једна глобална ставка која мери експлицитно давање опроштаја („Рекао сам да сам опростио“). Лингвисти сугеришу да експлицитне декларације овог типа врше различиту функцију при опраштању (Scobie & Scobie, 1998).

Упитник за процењивање партнерске афективне везаности (PAVa; Brennan, Clark & Shaver, 1995).

ПОСТУПАК ПРИКУПЉАЊА ПОДАТАКА

Подаци су прикупљени путем упитника који је задаван онлајн. Испитаници су претходно потврдили да су упознати са својим правима и правилима тестирања, а потом прешли на део са питањима. Такође, остављена им је могућност да одустану у било ком тренутку, тако што би се одговори сачували тек када испитаници унесу све потребне податке и пошаљу их у базу, а у случају одустајања нису бележени никакви трагови о учешћу испитаника.

РЕЗУЛТАТИ

У Табели 1. приказани су дескриптивно-статистички показатељи варијабли коришћених у истраживању и поузданост скала, док су у Табели 2. приказане интеркорелације.

ВАРИЈАБЛЕ	M(SD)	Sk	Ku	α
1. ИЗБЕГАВАЊЕ	2,46(1,13)	,75	-,01	,84
2. АНКСИОЗНОСТ	3,18(1,32)	,39	-,49	,84
3. ТРУД НАЛАЖЕЊА	3,86(,83)	-,67	,16	,74
4. ИЗБИРЉИВОСТ	3,94(,78)	-,58	-,09	,54
5. УСПЕХ У НАЛАЖЕЊУ	2,97(,59)	,1	-,39	,23
6. ИЗБЕГАВАЊЕ ПРАШТАЊА	2,66(,96)	,41	-,41	,75
7. БЛАГОНАКЛОНОСТ	3,23(,89)	-,24	-,35	,77
8. ОСВЕТА	1,88(,77)	1,14	1,2	,79
9. НЕВЕРБАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ ПРАШТАЊА	4,07(1,81)	-,41	-,36	,89
10. СТРАТЕГИЈА УСЛОВЉАВАЊА	4,31(1,86)	-,52	-,39	,75
11. СТРАТЕГИЈА УМАЊИВАЊА	2,61(1,83)	,33	-,72	,77
12. СТРАТЕГИЈА ИЗРИЧИТОСТ	4,26(2,32)	-,54	-,89	-

ТАБЕЛА 1: ДЕСКРИПТИВНО-СТАТИСТИЧКИ ПОКАЗАТЕЉИ ВАРИЈАБЛИ КОРИШЋЕНИХ У ИСТРАЖИВАЊУ И ПОУЗДАНОСТ СКАЛА

Прихватљива поузданост добијена је на готово свим димензијама осим успех у налажењу, која је испод границе прихватљивости, док је поузданост на мери избирљивост такође врло ниска. Сви остали коефицијенти су изнад границе прихватљивости и указују на адекватну поузданост мерних инструмената. Мере закривљености и издужености указују на то да нема претераног одступања од нормалне расподеле на свим коришћеним варијаблама, због чега су у раду коришћене параметријске технике.

ВАРИЈАБЛЕ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Избегаванье	-											
2. Анксиозност	,191**	-										

ТАБЕЛА 2: ДЕСКРИПТИВНО-СТАТИСТИЧКИ ПОКАЗАТЕЉИ ВАРИЈАБЛИ КОРИШЋЕНИХ У ИСТРАЖИВАЊУ

3. Труд налажења	-,474**	,111*	-										
4. Избирљивост	,159**	-,066	-,115*	-									
5. Успех у налажењу	-,442**	-,130*	,400**	-,256**	-								
6. Избегавање праштања	,360**	,062	-,314**	,141**	-,286**	-							
7. Благонаклоност	-,157**	,189**	,187**	-,15**	,179**	-,576**	-						
8. Освета	,283**	,308**	-,20**	,012	-,154**	,362**	-,187**	-					
9. Невербалне стратегије праштања	-,209**	,087	,212**	-,026	,196**	-,300**	,430**	-,175**	-				
10. Стратегија условљавања	-,006	,146**	,071	,023	,096	,001	,162**	,069	,235**	-			
11. Стратегија умањивања	-,082	,110*	,162**	-,165**	,172**	-,361**	,444**	-,191**	,424**	,043	-		
12. Стратегија изричитост	-,229**	-,040	,150**	-,108*	,194**	-,362**	,323**	-,272**	,353**	,202**	,349**	-	

ТАБЕЛА 2: ДЕСКРИПТИВНО-СТАТИСТИЧКИ ПОКАЗАТЕЉИ ВАРИЈАБЛИ КОРИШЋЕНИХ У ИСТРАЖИВАЊУ

* $p < ,05$, ** $p < ,01$

Димензије афективне везаности остварују статистички значајну корелацију са критеријумским варијаблама: труд налажења, избирљивост и успех у налажењу партнера. Једина корелација која је изостала јесте она између димензије анксиозност и избирљивости.

Да бисмо одређене варијабле укључили у анализу медијације, Барон и Кени (Baron & Kenny, 1986) наводе три предуслова:

1. Сваки предиктор треба значајно да предвиђа критеријумску варијаблу. У нашем истраживању обе предикторске варијабле предвиђају значајно готово све критеријумске.

ПРЕДИКТОР	R ²	β	ИСПУЊЕНОСТ УСЛОВА
Труд НАЛАЖЕЊА			
ИЗБЕГАВАЊЕ	,23**	-,48	Испуњено
АНКСИОЗНОСТ	,01*	,11	Испуњено
ИЗБИРЉИВОСТ НАЛАЖЕЊА			
ИЗБЕГАВАЊЕ	,03*	,16	Испуњено
АНКСИОЗНОСТ	,00	,07	Није испуњено
УСПЕШНОСТ НАЛАЖЕЊА			
ИЗБЕГАВАЊЕ	,20**	-,45	Испуњено
АНКСИОЗНОСТ	,02*	-,13	Није испуњено

ТАБЕЛА 3: РЕЗУЛТАТИ РЕГРЕСИОНЕ АНАЛИЗЕ КАДА СУ ПРЕДИКТОРИ ПОЈЕДИНАЧНО ДИМЕНЗИЈЕ АФЕКТИВНЕ ВЕЗАНОСТИ

Као што се из Табеле 3. може закључити, два регресиона модела нису испунила очекивања када је у питању предикција избирљивост и успешност приликом налажења партнера на основу анксиозности, односно негативног радног модела себе. Високо избегавање указује на добру предиктивну моћ када је у питању мање улагање труда у налажење партнера, али и када је у питању успешност налажења. Релативно мали удео објашњене варијансе, али и даље статистички значајан, забележен је и на димензији избирљивост налажења.

2. Медијатор варијабла треба значајно да предвиђа критеријум варијаблу, након што се предиктор варијабла држи под контролом.

У предикцији **труда** приликом налажења партнера издвојила се варијабла стратегије праштања избегавањем ($\Delta R^2=,037$; $\beta=-,137$; $p=,027$), када је контролисан допринос избегавања, док када је контролисан допринос анксиозности ($\Delta R^2=,037$) издвојиле су се стратегије праштања избегавањем ($\beta=-,295$; $p=,000$), осветом ($\beta=-,154$; $p=,006$) и коришћењем невербалних знакова ($\beta=,115$; $p=,049$).

У предикцији избирљивости приликом налажења партнера издвојила се варијабла стратегије праштања умањивањем ($\Delta R^2=,043$; $\beta=-,146$; $p=,017$), када је контролисан допринос избегавања, док допринос анксиозности није контролисан имајући у

виду да она не остварује статистички значајну корелацију са овом димензијом.

У предикцији **успешности** приликом налажења партнера издвојила се варијабла стратегије праштања избегавањем ($\Delta R^2 = ,049$; $\beta = -,125$; $p = ,048$), када је контролисан допринос избегавања, док допринос анксиозности није испитиван јер није испуњен предуслов за то.

3. Предиктор варијабле треба значајно да предвиђају медијаторске варијабле

R ²	ПРЕДИКТОР – ИЗБЕГАВАЊЕ	β	R ²	ПРЕДИКТОР – АНКСИОЗНОСТ	β
,13**	ПРАШТАЊЕ ИЗБЕГАВАЊЕМ	,36	,00	Праштање избегавањем	,06
,00	ПРАШТАЊЕ УМАЊИВАЊЕМ	-,09	,10**	Праштање осветом	,31
			,01	Невербално	,09
			,01*	Умањивање	,11

ТАБЕЛА 4: РЕЗУЛТАТИ РЕГРЕСИОНЕ АНАЛИЗЕ КАДА СУ ПРЕДИКТОРИ СТРАТЕГИЈЕ ПРАШТАЊА, А КРИТЕРИЈУМИ ДИМЕНЗИЈЕ АФЕКТИВНЕ ВЕЗАНОСТИ

Након што смо издвојили варијабле које ћемо укључити у модел вишеструке медијације, применили смо статистички поступак вишеструке медијације. Анализа вишеструке медијације омогућава истовремено испитивање сваког појединачног, индиректног медијаторског ефекта у моделу, као и директног ефекта предиктора, односно независне варијабле на зависну.

	<i>ab</i>	<i>DG-GG</i>	
ПРАШТАЊЕ ИЗБЕГАВАЊЕМ	-,043	-,077	-,017
ДИРЕКТАН ЕФЕКАТ	-,306***		
ТОТАЛНИ ЕФЕКАТ	-,350***		

ТАБЕЛА 5: ПОВЕЗАНОСТ ИЗМЕЂУ ДИМЕНЗИЈЕ ИЗБЕГАВАЊЕ И ТРУДА ПРИЛИКОМ ПРОНАЛАСКА ПАРТНЕРА, КАДА ЈЕ МЕДИЈАТОР ТРУД УЛОЖЕН У НАЛАЖЕЊЕ ПАРТНЕРА

На основу добијених резултата видимо да недовољно труда у процесу налажења партнера није директно повезано са избегавањем, односно негативним радним моделом других, већ се та веза у овом случају остварује посредно преко стратегије избега-

вања праштања. У питању је делимична медијација, а добијени ефекат је мали.

	<i>ab</i>	<i>DG-GG</i>	
ПРАШТАЊЕ ОСВЕТОМ	-,051	-,080	-,026
ДИРЕКТАН ЕФЕКАТ	-,121***		
ТОТАЛНИ ЕФЕКАТ	-,070*		

ТАБЕЛА 6: ПОВЕЗАНОСТ ИЗМЕЂУ ДИМЕНЗИЈЕ АНКСИОЗНОСТ И ТРУДА ПРИЛИКОМ ПРОНАЛАСКА ПАРТНЕРА, КАДА ЈЕ МЕДИЈАТОР ТРУД УЛОЖЕН У НАЛАЖЕЊЕ ПАРТНЕРА

На основу добијених резултата видимо да недовољно труда у процесу налажења партнера није директно повезано са анксиозношћу, односно негативним радним моделом себе, већ се та веза у овом случају остварује посредно преко стратегије праштања осветом. У питању је делимична медијација, а добијени ефекат је мали.

	<i>ab</i>	<i>DG-GG</i>	
ПРАШТАЊЕ ИЗБЕГАВАЊЕМ	-,029	-,052	-,010
ДИРЕКТАН ЕФЕКАТ	-,202***		
ТОТАЛНИ ЕФЕКАТ	-,231***		

ТАБЕЛА 7: ПОВЕЗАНОСТ ИЗМЕЂУ ДИМЕНЗИЈЕ ИЗБЕГАВАЊЕ И УСПЕШНОСТИ ПРИЛИКОМ ПРОНАЛАСКА ПАРТНЕРА, КАДА ЈЕ МЕДИЈАТОР ТРУД УЛОЖЕН У НАЛАЖЕЊЕ ПАРТНЕРА

ДИСКУСИЈА У фокусу овог рада било је испитивање повезаности између афективне везаности и успеха у одржавању партнерске везе и, уколико се повезаност потврди, да ли је та веза директна или посредована капацитетом за праштање.

Прво је испитано постојање повезаности између димензија афективне везаности и успеха у одржавању партнерске везе. Резултати су нам показали да особе које имају негативни радни модел других, односно које постижу више скорове на димензији избегавање, улажу мање труда у проналажење партнера и имају мање успеха када је одржавање партнерске везе у питању. Такође, овде постоји и релативно ниска али значајна пове-

заност са избирљивошћу приликом трагања за одговарајућим партнером. Апостоу у свом истраживању налази да избегавајуће везани појединци имају мало успешности у партнерским односима, тј. у започињању и одржавању везе (Apostolou et al., 2018). Разлог томе може бити то што постоји избирљивост у избору партнера, а негативна корелација средњег интензитета са улагањем труда у проналазак партнера додатно указује и на потенцијални недостатак заинтересованости да се потенцијални партнер пронађе и задржи.

Када је у питању димензија анксиозности, она подразумева негативан радни модел себе и односи се на степен до којег појединац брине да му партнер неће бити доступан онда када му је потребан, као и на веровање да он неће моћи да испуни очекивања која ће партнер од њега имати. Резултати показују да постоји ниска позитивна корелација са трудом који улажу у проналажење партнера и анксиозности. У овом случају, то може бити зато јер је висока анксиозност обично повезана са опсесивном потребом за постојањем и тражењем партнера (Simpson, 1990). И ова димензија такође је негативно повезана са успехом у налажену партнера, с тим што је овде коефицијент повезаности значајно нижи тј. ради се о повезаности ниског интензитета. Дакле, за разлику од оних који имају ниско избегавање, који имају мало успеха у налажењу партнера уз мало труда и високу избирљивост, овде имамо ситуацију да је висока анксиозност повезана са вишим трудом за проналазак партнера, а неуспех у налажењу је и даље присутан.

Имајући у виду резултате истраживања која говоре да је способност парова да управљају негативним искуствима и превазиђу их пресудна су за дугорочни успех везе (Gordon et al., 2000), већ смо поменули и да верујемо да је спремност за опроштај један од најважнијих фактора који доприноси обнављању и унапређењу нарушених односа (Hope, 1987; North, 1987; Worthington & Di Blasio, 1990; Sheldon, Gilchrist-Petty, Lessley, 2014). Зато је у овом истраживању испитивано да ли је претходна веза, која потврђује да постоји повезаност између афективне везаности и успеха у ступању у партнерски однос и одржавање истог посредована капацитетом за праштање.

Наиме, добијени резултати говоре да је негативни радни модел себе негативно повезан са успехом у започињању и одржавању партнерске везе, сем када је у питању труд уложен у проналазак партнера и димензија анксиозности. У наставку смо

испитали каква је улога капацитета за праштање и стратегија праштања.

На основу добијених резултата анализе вишеструке медијације добили смо да недовољно труда у процесу налажења партнера није директно повезано са избегавањем, односно негативним радним моделом других, већ се та веза у овом случају остварује посредно преко стратегије избегавања праштања. Избегавање у овом случају првенствено је повезано са тиме да особа има тенденцију да избегава праштање. Углавном се односи на понашања, као што су игнорисање партнера, одржавање социјалне дистанце, недостатак поверења, прекид односа и повлачење. Непостојање отворене комуникације јесте специфично за несигурно везане појединце (Kobak & Hazan, 1991), а поред тога овде је присутно и одбацивање било какве интеракције, због чега је разумљив резултат према коме ће особе са високим избегавањем сматрати да је улагање времена у започињање везе губљење времена, неће улагати довољно енергије и биће затворени за партнере који би желели да започну партнерску везу са њима.

Када је у питању анксиозност и труд уложен у везу, ова повезаност посредована је другачијим механизмом. На основу добијених резултата видимо да недовољно труда у процесу налажења партнера није директно позитивно повезано са анксиозношћу, односно негативним радним моделом себе, већ се та веза у овом случају остварује посредно преко тенденције праштања осветом. Овај медијатор остварује негативан медијаторски ефекат, што значи да високу анксиозност прати и тенденција праштања осветом, а што остварује негативан ефекат на труд уложен у започињање везе. Дакле, висока анксиозност повезана је са склоношћу ка освети приликом праштања, а због чега особа може показати неуспех када је у питању труд приликом проналажена партнера.

На крају, видимо да неуспешност у процесу налажења партнера није директно повезана са избегавањем, односно негативним радним моделом других, већ се та веза у овом случају остварује посредно преко стратегије избегавања праштања. Игнорисање партнера, одржавање социјалне дистанце, недостатак поверења, прекид односа и повлачење пред проблемима могу бити разлози у понашању једне особе, повезани са негативним радним моделом себе, због чега овакво понашање пра-

ти неуспешност у проналаску партнера, тј. због чега особе процењују да им тешко иде у партнерским везама, да их тешко започињу и тешко одржавају.

ЗАКЉУЧАК

Налази овог истраживања били би много вреднији уколико би се истраживање вршило на оба партнера у вези и уколико би се ситуација на коју се односи праштање узела у обзир. Наравно, такво истраживање захтева и више простора и другачији методолошки приступ, због чега би ово иницијално испитивање будућим истраживачима могло бити од користи. Две важне скале у истраживању показале су поузданост која није прихватљива због чега су резултати доведени у питање и зато је важно да се репликацијом или сродним истраживањима недоумица око вредности добијених резултата разјасни, а до тада резултати тумаче са опрезом.

Практично, ово истраживање има јасне импликације када је у питању смер искористивости добијених резултата. Јасно је да је за успех у одржавању једне везе добро испитати да ли постоји капацитет за праштање и тенденција да се партнеру опрости. Теоријски, ово истраживање поткрепљује досадашње налазе о томе како негативна понашања особе могу да буду разлог због чега нема успеха у партнерским везама код несигурно везаних или су проблеми у везама чешћи па се везе мање и слабије одржавају. У сваком случају, показано је да успех у одржавању партнерске везе, избирљивост приликом тражења партнера и труд који се улаже да се веза започне и одржи у великој мери прате емоционални развој особе: њено виђење себе, виђење других и емоционалне капацитете који су током живота развили (као што је тенденција ка праштању).

ЛИТЕРАТУРА

Afifi, W., Falato, W., Weiner, J. (2001). Identity concerns following a severe relational transgression: The role of discovery method for relational outcomes of infidelity. *Journal of Social and Personal Relationships*, 18, 291–308.

Ainsworth M. D. S., Blehar M. C., Waters E., Wall S. (1978). *Patterns of attachment: Assessed in the strange situation and at home*. Hillsdale, NY: Erlbaum

Apostolou, M. & Wang, Y. (2019). The association between mating performance, marital status, and the length of singlehood: Evidence from Greece and China. *Evolutionary Psychology*, 17 (4).

- Apostolou, M. & Wang, Y. (2020). The Challenges of Keeping an Intimate Relationship: An Evolutionary Examination. *Evolutionary Psychology*, 18 (3), 1474704920953526.
- Apostolou, M., Papadopoulou, I., Georgiadou, P. (2019). Are people single by choice? Involuntary singlehood in an evolutionary perspective. *Evolutionary Psychological Science*, 5 (1), 98–103.
- Apostolou, M., Papadopoulou, I., Christofi, M., Vrontis, D. (2019). Mating Performance: Assessing Flirting Skills, Mate Signal-Detection Ability, and Shyness Effects. *Evolutionary Psychology*, 17 (3).
- Apostolou, M., Paphiti, C., Neza, E., Damianou, M., Georgiadou, P. (2019). Mating performance: exploring emotional intelligence, the dark triad, jealousy and attachment effects. *Journal of Relationships Research*, 10.
- Apostolou, M., Shialos, M., Georgiadou, P. (2019). The emotional cost of poor mating performance. *Personality and Individual Differences*, 138, 188–192.
- Apostolou, M., Shialos, M., Kyrou, E., Demetriou, A., Papamichael, A. (2018). The challenge of starting and keeping a relationship: Prevalence rates and predictors of poor mating performance. *Personality and Individual Differences*, 122, 19–28.
- Baron, R. M. & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51 (6), 11–73.
- Bartholomew, K. & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226–244.
- Bloom, B. L., Niles, R. L., Tatcher, A. M. (1985). Sources of marital dissatisfaction among newly separated persons. *Journal of Family Issues*, 6, 359–373.
- Bohlin, G., Hagehull, B., Rydell, A. M. (2000). Attachment and social functioning: A longitudinal study from infancy to middle childhood. *Social Development*, 9, 24–39.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment*. New York: Basic Books.
- Buss, D. M., Goetz, C., Duntley, J. D., Asao, K., Conroy-Beam, D. (2017). The mate switching hypothesis. *Personality and Individual Differences*, 104, 143–149.
- Cherlin, A. (2009). *Marriage, divorce, remarriage*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cohn, D. A., Silver, D. H., Cowan, C. P., Cowan, P. A., Pearson, J. (1992). Working models of childhood attachment and couple relationships. *Journal of Family Issues*, 13 (4), 432–449.

- Cooper, M. L., Shaver, P. R., Collins, N. L. (1998). Attachment styles, emotion regulation, and adjustment in adolescence. *Journal of personality and social psychology*, 74 (5), 13–80.
- Corcoran, K. O. C. & Mallinckrodt, B. (2000). Adult attachment, self-efficacy, perspective taking, and conflict resolution. *Journal of Counseling & Development*, 78 (4), 473–483.
- Eisenberg, N. & Fabes, R. A. (1992). Emotion, regulation, and the development of social competence. In: M. S. Clark (Ed.), *Emotion and social behavior* (119–150). Sage Publications, Inc.
- Emmers, T. M. & Canary, D. J. (1996). The effect of uncertainty reducing strategies on young couples' relational repair and intimacy. *Communication Quarterly*, 44 (2), 166–182.
- Exline, J. J. & Baumeister, R. F. (2000). Expressing forgiveness and repentance: Benefits and barriers. In: M. E. McCullough, K. I. Pargament, C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (133–155). New York: Guilford Press.
- Feeney, J. A., Noller, P., Roberts, N. (1996). Emotion, attachment, and satisfaction in close relationships. In: P. Andersen & L. Guerrero (Eds.) *Handbook of communication and emotion* (473–505). Cambridge: Academic Press.
- Fincham, F. D. (2000). The kiss of the porcupines: From attributing responsibility to forgiving. *Personal relationships*, 7 (1), 1–23.
- Fincham, F. D. & Beach, S. R. (2002). Forgiveness in marriage: Implications for psychological aggression and constructive communication. *Personal Relationships*, 9 (3), 239–251.
- Gordon, K. C. & Baucom, D. H. (2003). Forgiveness and marriage: Preliminary support for a measure based on a model of recovery from a marital betrayal. *The American Journal of Family Therapy*, 31, 179–199.
- Gordon, K. C., Baucom, D. H., Snyder, D. K. (2000). The use of forgiveness in marital therapy. In: M. E. McCullough, K. I. Pargament, C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (203–227). New York: Guilford Press.
- Hawkins, A. J., Stanley, S. M., Blanchard, V. L., Albright, M. (2012). Exploring programmatic moderators of the effectiveness of marriage and relationship education programs: A meta-analytic study. *Behavior therapy*, 43 (1), 77–87.
- Hawkins, A. J., Willoughby, B. J., Doherty, W. J. (2012). Reasons for divorce and openness to marital reconciliation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53, 453–463.
- Hazan, C. & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of personality and social psychology*, 52 (3), 511.

- Hebl, J. & Enright, R. D. (1993). Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 30 (4), 658.
- Hope, D. (1987). The healing paradox of forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 24 (2), 240.
- Kachadourian, L. K., Fincham, F., Davila, J. (2004). The tendency to forgive in dating and married couples: The role of attachment and relationship satisfaction. *Personal relationships*, 11 (3), 373–393.
- Kelley, D. (1998). The communication of forgiveness. *Communication Studies*, 49 (3), 255–271.
- Kobak, R. R. & Hazan, C. (1991). Attachment in marriage: Effects of security and accuracy of working models. *Journal of Personality and social Psychology*, 60 (6), 861.
- Lapsley, D. K. & Edgerton, J. (2002). Separation-individuation, adult attachment style, and college adjustment. *Journal of Counseling & Development*, 80 (4), 484–492.
- Lawler-Row, K. A., Younger, J. W., Piferi, R. L., Jones, W. H. (2006). The role of adult attachment style in forgiveness following an interpersonal offense. *Journal of Counseling & Development*, 84 (4), 493–502.
- Levy, M. B. & Davis, K. E. (1988). Lovestyles and attachment styles compared: Their relations to each other and to various relationship characteristics. *Journal of social and Personal Relationships*, 5 (4), 439–471.
- McCullough, M. E. & Worthington Jr, E. L. (1995). Promoting forgiveness: A comparison of two brief psychoeducational group interventions with a waiting-list control. *Counseling and Values*, 40 (1), 55–68.
- McCullough, M. E. & Worthington, Jr, E. L. (1999). Religion and the forgiving personality. *Journal of personality*, 67 (6), 1141–1164.
- McCullough, M. E., Pargament, K. I., Thoresen, C. E. (Eds.). (2000). *Forgiveness: Theory, research, and practice*. New York: Guilford Press.
- Mikulincer, M. (1998). Attachment working models and the sense of trust: An exploration of interaction goals and affect regulation. *Journal of personality and social psychology*, 74 (5), 1209.
- Mikulincer, M. & Shaver, P. R. (2003). The Attachment Behavioral System in Adulthood: Activation, Psychodynamics, and Interpersonal Processes. In: M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (53–152). New York: Elsevier Academic Press.
- Miller, R. (2011). *Intimate relationships* (6th ed.). New York: McGraw-Hill.
- North, J. (1987). Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*, 62 (242), 499–508.
- Osgood, D. W., Ruth, G., Eccles, J. S., Jacobs, K. E., Barber, B. L. (2005). Six paths to adulthood: Fast starters, parents without careers, educated partners, educated singles, working singles, and slow starters. In: R. A. Setters-

en, Jr., F. F. Furstenberf, Jr., R. G. Rumbaut (Eds.), *On the frontier of adulthood: Theory, research, and public policy* (320–355). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Pistole, M. C. (1989). Attachment in adult romantic relationships: Style of conflict resolution and relationship satisfaction. *Journal of Social and Personal Relationships*, 6 (4), 505–510.

Pistole, M. C. & Arricale, F. (2003). Understanding attachment: Beliefs about conflict. *Journal of Counseling & Development*, 81 (3), 318–328.

Raley, R. K. & Bumpass, L. (2003). The topography of the divorce plateau: Levels and trends in union stability in the United States after 1980. *Demographic Research*, 8, 245–260.

Randelović, K. & Goljović, N. (2020). Breakup grief: The difference between initiator and non-initiator depending on coping strategies and attachment. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 50 (3), 47–68.

Rholes, W. S., Simpson, J. A., Oriña, M. M. (1999). Attachment and anger in an anxiety-provoking situation. *Journal of personality and Social Psychology*, 76 (6), 940.

Rusbult, C. E., Verette, J., Whitney, G. A., Slovik, L. F., Lipkus, I. (1991). Accommodation processes in close relationships: Theory and preliminary empirical evidence. *Journal of Personality and social Psychology*, 60 (1), 53.

Scharfe, E. & Bartholomew, K. (1995). Accommodation and attachment representations in young couples. *Journal of Social and Personal Relationships*, 12 (3), 389–401.

Schoen, R. & Standish, N. (2001). The retrenchment of marriage: Results from marital status life tables for the United States, 1995. *Population and development review*, 27 (3), 553–563.

Scobie, E. D. & Scobie, G. E. W. (1998). Damaging events: The perceived need for forgiveness. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 28 (4), 373–402.

Sheldon, P., Gilchrist-Petty, E., Lessley, J. A. (2014). You did what? The relationship between forgiveness tendency, communication of forgiveness, and relationship satisfaction in married and dating couples. *Communication Reports*, 27 (2), 78–90.

Simpson, J. A. (1990). Influence of attachment styles on romantic relationships. *Journal of personality and social psychology*, 59 (5), 971.

Simpson, J. A., Rholes, W. S., Phillips, D. (1996). Conflict in close relationships: An attachment perspective. *Journal of personality and social psychology*, 71 (5), 899.

The fourteenth Japanese national fertility survey in 2010. (2010). Attitudes toward marriage and family among Japanese singles highlights of the survey results on singles. http://www.ipss.go.jp/site-ad/index_english/Survey-e.asp

- Waldron, V. R. & Kelley, D. L. (2005). Forgiving communication as a response to relational transgressions. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22 (6), 723–742.
- Waters, E., Hamilton, C. E., Weinfield, N. S. (2000). The stability of attachment security from infancy to adolescence and early adulthood: General introduction. *Child development*, 71 (3), 678–683.
- Witvliet, C. V. O., Ludwig, T. E., Laan, K. L. V. (2001). Granting forgiveness or harboring grudges: Implications for emotion, physiology, and health. *Psychological science*, 12 (2), 117–123.
- Worthington, E. L. & DiBlasio, F. (1990). Promoting mutual forgiveness within the fractured relationship. *Psychotherapy: Theory, research, practice, training*, 27 (2), 219.
- Younger, J. W., Piferi, R. L., Jobe, R. L., Lawler, K. A. (2004). Dimensions of forgiveness: The views of laypersons. *Journal of social and Personal Relationships*, 21 (6), 837–855.

KRISTINA Ž. RANĐELOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

NIKOLA R. GOLJOVIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

NATAŠA R. MLADENović

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
TEACHERS' TRAINING FACULTY PRIZREN - LEPOSAVIĆ

SUMMARY

ATTACHMENT STYLE AND PARTNERSHIP SUCCESS:
THE MEDIATING ROLE OF FORGIVENESS

A successful partnership implies one's ability to attract and retain a partner. Readiness to forgive contributes to the renewal and improvement of broken relationships, while an attachment style plays an important role in the formation of internal 'working models' that serve as 'guidelines' for the formation of new relationships. The goal of this study was to investigate whether there is a connection between attachment and success in maintaining a partnership, and if so, whether that relationship is direct or mediated by the capacity to forgive. Based on the results obtained with the Mediation Analysis with Multiple Mediators, we found that insuffi-

cient effort in the process of finding a partner is not directly associated with Avoidance, i.e., the negative working model of others; this connection is created indirectly through the strategy to avoid forgiveness. The sample used in this study is representative and included 387 participants, 82,7% of which were female participants between 18 and 40 years of age ($AS = 23,90$; $SD = 4,22$). The instruments used were the Mating Effort Scale (Apostolou et al., 2018), Partner Selectivity Scale (Apostolou et al., 2018), the Scale for Success in Finding a Partner (Apostolou et al., 2018), the Tendency to Forgive Scale (McCullough, Root, & Cohen, 2006), Affective Partner Attachment Scale (Brennan, Clark & Shaver, 1995). The results obtained indicate that insufficient effort in the process of finding a partner is not directly associated with Avoidance; this connection is created indirectly through the strategy to avoid forgiveness ($ab = -.043$, $[-.077, -.017]$). As for the connection between Effort and Anxiety, it is mediated by the Revenge dimension ($ab = -.051$, $[-.080, -.026]$). Forgiveness avoidance has been shown to be a statistically significant mediator in the relationship between Failure to Find a Partner and Avoidance ($ab = -.029$, $[-.052, -.010]$). All obtained mediations are partial. This research shows that success in maintaining a relationship, selectivity when looking for a partner and the effort invested to start and maintain a relationship are closely associated with a person's emotional development: his/her vision of him/herself, vision of others and emotional capacity developed through life, such as the tendency to forgive. The findings of this research would be much more valuable if the research was conducted on both partners in a certain relationship and if the situation related to forgiveness was kept under control, which is a recommendation for other studies.

KEYWORDS: Attachment; partnership success; forgiveness; forgiveness strategies.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ,
НАУЧНЕ КРИТИКЕ,
НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ,
ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

МИЛИЦА Љ. СТОЈАНОВИЋ¹
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЕТНОЛИНГВИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ
ВАЉЕВСКЕ ПОДГОРИНЕ
(Драјана Радовановић и Милина Ивановић
Баришић (џрр.), Из лексике сџановања
у Ваљевској Подјорини. Еџнолинџисџички
ојледи, Нови Сад: Маџица срџска, 2020, 175 сџр.)

Као резултат рада на научном пројекту Матице српске на изради речника говора Ваљевске Подгорине изашао је зборник етнолингвистичких огледа *Из лексике сџановања у Ваљевској Подјорини*, који су приредиле Драгана Радовановић и Милина Ивановић Баришић. Зборник има 175 страна и 11 радова посвећених култури становања у Ваљевској Подгорини.

Приређивачи зборника су пре уводних напомена, на самом почетку, сасвим пригодно навели песму И. Негришорца из збирке *Поџајник* „Професор Цвијић саветује младог Ердељановића пре поласка на терен у лето 1898“. Овом песмом, лирским путем читаоцима је представљено шта их очекује у зборнику и шта чини срж зборника. Сама песма је и водич истраживачима на шта да обрете пажњу у својим радовима – на кућу и окућницу, на то како је кућа устројена, какве су зграде у дворишту, од

¹ milica.stojanovic@isj.sanu.ac.rs.

Приказ је примљен 10. октобра 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 01. марта 2021.

чега су, и истиче важност људи који ту живе, јер су они „зналци и поседници, / А ми само бележимо речи / Што за њима оста-ше!“

Потребу за сакупљањем речи баш са терена Ваљевске Подгорине приређивачи су у Уводној речи (7–10) објаснили чињеницом да је област (северо)западне Србије „готово непокривена публикованим збиркама речи и дијалекатским речницима“, те да и дијалектолошки описи ове зоне касне у односу на описе других зона или их чак и нема. Убрзана урбанизација, техничко-технолошки напредак и нестанак старије популације доприносе губљењу и објеката материјалне културе и лексике која те објекте именује. Ипак, становници Подгорине још увек чувају своје „старо“ и дајући му истакнуто место у својим домовима бране га од заборава, те на тај начин одржавају одређене културне моделе из прошлости.

Зборник отвара рад Снежане Штрбац „Природне и демографске одлике Ваљевске Подгорине“ (11–18), чији је циљ да „утврди утицај природних карактеристика терена на културу становања“. Рад је обogaћен прилозима које чини карта Ваљевске Подгорине, табела у којој су приказана насеља, број становника, удео у укупном броју становника и површина насеља и слика која представља тип кућа у том подручју.

Милина Ивановић Баришић у раду „Култура живљења у Ваљевској Подгорини“ (19–43) указује на најбитније карактеристике становања, као важног сегмента народне културе, незаобилазног „у процесу упознавања прошлости, начина живота“ (36). У том смислу ауторка анализира организовање и опремање стамбеног и економског простора домаћинства, приказујући објекте традиционалне архитектуре, њихову намену, чиниоце који утичу на њихов облик и величину, материјал од кога су изграђене и промене на њима током времена.

У прилогу „Култура становања кроз призму Етнолошког одељења Народног музеја Ваљево“ (45–56) Гордана Пујић објашњава начин на који се етнолошки предмети који се чувају у музејима могу користити у испитивању културе становања. Представљене су музејске збирке Народног музеја Ваљево које се односе на намештај и покућство са подручја Ваљевске Колубаре и Подгорине као и најзначајнији архитектонски споменици културе овог краја, кућа Живојина Мишића и вајат Ненадовића у Бранковини. Рад је илустрован фотографијама.

Иако није формално назначена подела радова, након уводних радова који су се у ширем смислу бавили културом живљења, географским особеностима краја, структуром становништва, сеоском архитектуром и представљањем културе становања кроз музејске збирке, наредни радови у зборнику више су лингвистички оријентисани и усмерени на лексику одређених тематских кругова.

Утврђивање чињенице које су аутохтоне друштвене игре настале на тлу Ваљевске Подгорине и карактеристичне баш за то подручје, а које игре су донели досељеници, истражује Нина Аксић у раду „Лексика традиционалних друштвених игара у Ваљевској Подгорини“ (57–66). Друштвене игре подељене су на оне које су се играле напољу, где спадају пре свега разна чобанска надметања, и игре које су се играле унутра.

Рад Драгане Радовановић и Гордане Штрбац „Лексика окућнице“ (67–86) доноси лексичко-семантичку анализу инвентара лексема које се односе на окућницу, према устаљеном моделу модификоване теорије семантичких поља и систематизованих на основу предметно-логичког критеријума. Анализиране лексеме именују најважније појмове у традиционалном сеоском домаћинству, а односе се на објекте и грађевинске елементе унутар окућнице. Садржај рада допуњују слике као и акценатовани дијалекатски текстови.

Ана Васиљевић је свој рад „Намештај и његови делови у селу Скадру код Пецке“ (87–94) ограничила на једну микроцелину како би у будућности омогућила сагледавање сличности и разлика у лексици за означавање намештаја између некадашњих историјских регија Азбуковице и Подгорине. Грађа је подељена на две тематске целине: намештај у кухињи и намештај у соби.

Лексичко-семантичка анализа лексике која означава предмете за припрему и држање хране представљена је у раду Наташе Миланов „Посуде и предмети са различитим наменама у исхрани у селу Богатић код Ваљева“ (95–108). Лексичка грађа је према намени груписана на следећи начин: посуде за кување и печење, посуде за воду, посуде и предмети за млеко и млечне производе, посуде за држање алкохолних и других пића, посуде за чување намирница, посуде за прераду воћа и њихови делови, посуде и справе за мешање теста, предмети за обедовање и сервирање, разне справе које се користе приликом припремања хране. Рад садржи и контексте употребе лексема, а сви примери су акценатовани према изговору информатора.

Два рада посвећена су лексици која се односи на прераду млека. Маријана Ђукић у раду „Из кулинарске лексике села Ровни у Ваљевској Подгорини“ (109–130) бави се тематском облашћу млеко, млечни производи и јела са млеком и износи богату грађу која се односи на називе за стања, радње и особине женки животиња у вези с млеком, називе за радње у вези са прерадом млека, називе за млеко и млечне производе, називе за посуђе и прибор у млекарству и називе за јела и напитке од млека. На крају рада наведени су изводи из текстова.

Други рад из ове тематске области је „Лексика са значењем посуда за млеко и млечне производе у Ваљевској Подгорини“ (131–140) Ружице Мирилов. Овај рад се по концепцији слаже са наредна два рада будући да компаративно приказује стање лексике Ваљевске Подгорине и неких других географских области, у овом случају, са стањем у Војводини, Бањанима, Лијевчу пољу и Жупи.

Називи за посуде, делове посуда и справе и алатке које се користе при производњи и чувању алкохолних пића у Ваљевској Подгорини дати су у раду Бранкице Марковић „Посуде за алкохолна пића у Ваљевској Подгорини“ (141–154). Лексика је подељена у две веће семантичке групе: посуде за држање и прераду воћа и производњу алкохолних пића и судови за алкохолна пића. У оквиру већих група издвојено је и више подгрупа. Оно што представља додатну вредност овог рада је поређење са стањем у Војводини, Александровачкој жупи, северној Метохији, Далмацији, Црној Гори и Републици Српској.

Ана М. Јањушевић Оливери пописује, описује и пореди ткачку лексичку Ваљевске Подгорине и околине Никшића у раду „Ткачка терминологија – од Ваљевске Подгорине до никшићке околине“ (155–175). У раду су издвојена три тематска поља: сировине које се користе за ткање, припрема текстилног влакна (вуне) и производи ткачке радиности. Циљ рада је био да се идентификују антропогеографски и социокултуролошки услови који су утицали на сличности и разлике у именовану предмета и радњи у зонама које се испитују. Прилог на крају рада чини материјал забележен у Озринићима код Никшића.

Зборник радова *Из лексике сџановања у Ваљевској Подгорини*, како у својој рецензији наводи М. Пижурица, окупља ауторе из различитих научних области и спаја етнологе и лингвисте у истраживању једне важне области српске традиционалне културе. Овим зборником попуњава се једна празнина у дијалектологији.

гији у проучавању говора (северо)западне Србије. Истраживања оваквог типа потврђују општа језичка обележја говора Ваљевске Подгорине која су већ позната у дијалектологији, али откривају и нове језичке појединости пре свега на морфосинтаксичком и лексичком плану, као и различите аспекте културе типичне за ову област, а који се одражавају у језику. Терминологија куће и покућства је један од терминолошких система који пружа добар увид у стање једне заједнице и показује да терен Ваљевске Подгорине припада традиционалном типу културе у коме се чувају многе старине, али у којој се запажају и промене под утицајем мешања са Турцима и каснијег развоја индустрије. Пописивање и анализа различитих лексичких слојева, веома су важни јер модерно време уноси промене и у сеоски живот, предмети раније коришћени у домаћинству губе се из употребе, а самим тим се и њихови називи повлаче на периферију језичког система и прелазе у слој архаизама и историзама. Сматрамо да овај зборник има велики значај, јер студије овог типа представљају праве ризнице лексичког блага српских народних говора, те се овако прикупљена грађа може користити и као подстицај за даља истраживања из области лингвистике, етнолингвистике, етнологије и сродних хуманистичких дисциплина.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЖАРКО Н. МИЛЕНКОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ

ЈАСНА НЕЈАСНОЋА ФРАНЦА КАФКЕ (Драгомир Костић, *Свешћ Франца Кафке*, Академска књиџа, Нови Сад, 2018, 310 сћр.)

Драгомир Костић (1954) своје дугогодишње пасионирано и научно читање дела немачког писца Франца Кафке, крунисао је књигом *Свешћ Франца Кафке* у издању Академске књиџе из Новог Сада. Ово обимно научно-есејистичко дело професора Костића представља својеврстан увод, тј. незаобилазну књиџу за сва даља проучавања дела овог великог писца, а чини се да ће најкориснија бити управо студентима, онима који се тек упознају са Кафкиним делима, јер на систематичан начин тумачи и објашњава у много чему „необјашњива“ дела аутора чије име представља синоним за све ликове светске књиџевности који неизмерно пате и чија је борба са егзистенцијалним и административним проблемима узалудна, најзад, за све оне ликове светске књиџевности, који неправедно бивају осуђени на смрт, а како аутор ове монографије живи и ради на Косову и Метохији, књиџа је говор о Кафки из кафкијанске атмосфере.

Књиџа *Свешћ Франца Кафке* састоји се из следећих делова, тумачења дела Франца Кафке: „Увод“, „Америка“, „Процес“, „Замак“, „Приповетке“, „Писма Милени“, а на крају књиџе се налази списак извора и литературе, који обухвата позамашан број

¹ zarkomilenkovic@hotmail.rs

Приказ је примљен 09. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. децембра 2021.

радова и текстова о Кафки на српском, хрватском, руском и словеначком језику, као и индекс имена.

У „Уводу“ своје књиге, Костић објашњава чему још једна књига о Кафки, да ли ће се нешто ново из ње сазнати, па истиче: „Кафка се чита да би се тумачио!“ (Костић, 2018, стр. 7). „А у вези са књижевним делом Франца Кафке, које заузима ’јединствени положај у данашњој књижевности’ (Лукач) као сасвим особено, намећу се, опет, две загонетке. Једна је да је то дело необично, готово магично привлачно. А друга је у непосредној вези са првом, то јест да се, заправо, не зна зашто је оно тако привлачно“ (Костић, 2018, стр. 8). Дакле, књига *Свешћ Франца Кафке* је покушај да се одговори на то питање, да се сазна зашто је Кафкино дело толико привлачно бројним читаоцима и тумачима књижевности. Кафка је „готово искључиво писао само о себи“ (Костић, 2018, стр. 9) и у великом страху „(под страхом) од оца, а потом и у великом страху (под страхом) од Жене (односно одсуства/присуства Жене, прво веренице Фелиције, а потом и осталих)“ (Костић, 2018, стр. 11). Кафкиним делом преовладавају осећања страха, ишчекивања казне, пресуде, суђења за непочинства, монтирани процеси, погубљења, отуђења, свега онога чиме је крвави двадесети век „оверио“ Кафкина дела: „да није било Аушвица, Јасеновца, Берген-Белсена, Бухенвалда, Дахауа, Треблинке ... не би било ни Кафке. Не барем у овом облику, у овој заматној ширини. За Кафку се, с правом може рећи да је антиципирао будућност. И то веома блиску будућност! Упркос томе што је то сазнање накнадно, што долази после свих тих догађаја, што је изум наше, а не Кафкине свести“ (Костић, 2018, стр. 14). И најзад, одговор на питање, шта овај приступ, ова књига о Кафки доноси новог у његовом разумевању: „Овај приступ књижевноуметничком свету Франца Кафке је хтео да буде необичан. Доследан на трагу текста. Говор из Кафкиног говора. Одистински одан писцу. Не кажем истинит! И свеобухватан! [...] То је, можда, и немогуће. И то је, можда, и добро! [...] Ко зна да ли се истина уопште икада може досегнути? Посебно, истина о Кафки!“ (Костић, 2018, стр. 15).

Поглавље у коме се тумачи први роман Франца Кафке – *Америка*, носи назив „Оклахома – Аушвиц“. Драгомир Костић наглашава да је овај роман по рецепцији далеко иза романа *Процес* и *Замак*, али и његових приповедака и писама: „Америка је изостала и из оног посебног, особеног кафкијанског круга, у стваралаштву овог писца“ (Костић, 2018, стр. 31). Међутим, у анализи

овога дела, Костић примећује и наглашава, што и самим насловом навешћује, да је Кафка овим романом заправо највише антиципирао будућност. „Франц Кафка је отишао у Америку да би открио Европу. И то ону потоњу, која ће тек уследити и која ће потрести читав свет. То је будућа Европа, будуће велико зло Европе!“ (Костић, 2018, стр. 26). Анализирајући реченицу коју изговара Шеф персонала Оклахомског позоришта: „ми свакога можемо употребити“, Костић пише:

„Аушвиц, Јасеновац, Берген-Белсен, Бухенвалд, Дахау, Треблинка и други логори смрти то свирепо доказују. Они су све примали, сви су у њима добродошли, јер су сви могли бити искоришћени – или за рад, или – за смрт! (Зато то ни у ком случају није роман са срећним завршетком!, као што се понекад може чути.) Пут у Оклахома је био пут у Аушвиц. И то није прекогниција, предосећање нечега што ће се свакако збити, предосећање је само по себи дискутабилно, оно се често успоставља (установљава) напредно или ретроспективно, пошто се све збило и са друге (туђе) дистанце, али је, наравно, могуће. [...] То, дакле, није био никакав предосећај; то је била визија генијалног писца“ (Костић, 2018, стр. 28–29).

Не само што је овим романом Кафка антиципирао будуће зло Европе већ је овим романом исписао приповедачки пут којим ће се кретати у писању *Процеса* и *Замка*.

Следеће поглавље у књизи тумачи Кафкин најпознатији и најзначајнији роман – *Процес*. Кафкину апологију наметнуте кривице, кривице без кривице, смрти и стида. „Је ли то један човек? Јесу ли то сви?“ К.-ов процес полако прелази у пресуду, иако се није тако чинило. Иако се К. тој и таквој пресуди није надао, а нисмо ни ми читаоци: „Иако нема кривице, иако нема поступка, временом се он преобликује у поступак, односно у кривицу и санкционисање кривице (пресусу). Другачије речено, иако човек није крив, он постепено (временом), бранећи се, постаје крив...“ (Костић, 2018, стр. 57). „Кривице, заправо, и нема. Кривица је у незнању“ (Костић, 2018, стр. 83) наглашава Костић и додаје: „Или, кривица је само сазнање кривице. Кривица је, ако је има, у његовој невиности. Кривица је у човеку. Према томе сваки је човек крив; сви смо ми криви. Али ако су сви криви, онда нико није крив, онда нема кривице!“ (Костић, 2018, стр. 83). „Гледано из тог угла, К. се једнога дана (једног јутра) пробудио са сазнањем да мора умрети, да је осуђен на најтежу казну“ (Костић, 2018, стр. 85). Све оно што даље следи је срљање, непре-

кидно срљање К.-а у смрт. Тражећи начин да је одложи, К. се не престано, све више приближава смрти. Зато и онакав осећај стида на крају и питање „Је ли то један човек? Јесу ли то сви“ Да ли је кривица само његова или читавог човечанства? Стид је једино што остаје након незнања, једини надживљава све. „Као псето!“ . Пишући о стиду и уопштено о завршетку романа *Процес*, аутор наглашава:

„Осврнимо се за тренутак и на ово К.-ово рече. Ко ме је оно упућено? Као да се К. уздигао изнад своје смрти! Као да гледа на извршење казне над самим собом! Ипак, коме он то говори? Као да су се у том задњем часу појавила два К.-а, од којих један умире, а други посматра то своје умирање. Као да је дошло до удвајања К.-а, па један умире (не може да говори), а други гледа то и говори. У слици када се постиже најпластичнија слика невинне смрти, тј. најпластичнија сличност са Христовим погубљењем, нестаје сваке сличности између К.-ове и Христове смрти. Христос је жртвован и Христос се жртвује; К. само умире, умире безнадежно. Али да погледамо зашто се чинило, зашто је К.-у у том последњем часу изгледало, да ће га *сид надживеи*? То управо произилази из те чињенице дефинитивне, безнадне смрти. Из тога ништавила. Христос је, разуме се, нада. Можда и највећа која се икад у човечанству јавила. *Процес* Франца Кафке је порицање те наде. Апсолутно порицање“ (Костић, 2018, стр. 80).

Процес је роман о нестварној стварности, о могућој стварности, о нестварности која постаје стварност: „Наиме, све оно што се у роману приповеда је оскудно, или оскудно стварношћу, а вредност његова је у томе што је он у целини, у потпуности, реч о стварном, говор о стварном. Оно што је у њему нестварно чини га стварним. Кафку разумемо и када га добро не разумемо“ (Костић, 2018, стр. 147–148).

Роман *Замак* је трећи роман Франца Кафке. Његовом тумачењу је посвећено следеће поглавље књиге *Свети Франца Кафке*. „*Замак* је језичка расплутост, распеваност. Приповедање које се чини као да је само себи (или само за себе) сврха. Као да је у питању приповедачко самољубље! Роман се лако чита, та његова читљивост је као у бајци, можда нарочито зато што изгледа да у њему нема тешких тема (наравно то само тако изгледа, тема *Замка* је веома, веома озбиљна; у питању је тема о човековој немоћи). И структура романа је као у бајци (на пример, К. веома лако долази до Фриде, а затим и до хране, чак и пића, иако је његова ситуација прилично незавидна; осим тога, над том структуром као да стално лбди нека нада да ће се све добро заврши-

ти, да ће се све довести у ред и да ће се неспоразуми, уколико постоје, а очигледно постоје, све одреда изгладити“ (Костић, 2018, стр. 157–158). Управо између те јасне нејасноће, Костић, читајући „реч по реч“ и „ред по ред“ романа *Замак*, објашњава ко је К., ко су његови помоћници Артур и Јеремија, ко је Фрида, а ко Клам, зашто Барнабас прихвата посао у замку упркос кривици без кривице његове сестре Олге, да ли је К. заиста земљомер...

Приповетке су, такође, дитан сегмент Кафкиног дела. У њима се огледа Кафкина различитост, али и различитост тема и мотива његових приповедака, од реалистичких до фантастичких, од авангардних и експресионистичких до неореалистичких. За аутора ове књиге најзначајнија приповетка овог писца је приповетка „Преображај“. Приповетка о преображају Грегора Самсе у бубу, а још више о преображају, преображавању Грегорових ближњих. Грегор Самса, иако преображен спољашње у великог инсекта, унутра остаје човек, док су његови укућани, његова сестра пре свих, упркос спољашњем људском облику, изнутра преображени у бубе. Прича о љубави, заправо о недостатку љубави према ближњима: „Љубав је могла спасити Грегора, али љубави за њега није било! Приповетка је алегоријска. Да није Грегор занемарени, сасвим занемарени члан породице? Или да се није разболео (на смрт разболео) и из те перспективе гледа на породицу, односно гледа на то како породица гледа на њега? [...] Реалистичка (трагична) основа приповетке је потресно очаравајућа. Она се снажно издиже изнад фантастичног у својој структури и потпуно га потискује у други план. Какав стил! Какав фантастичан заокрет!“ (Костић, 2018, стр. 251). Осим о овој, Костић пише и о следећим приповеткама: „Пресуда“, „У кажњеничкој колонији“, „Матори момак Блумсфелд“, „Сеоски лекар“, „Уметник у гладовању“, „Јазбина“ и „Опис једне борбе“.

Писма Милени су посебно инспиративна за тумачење аутору књиге *Свеј Франца Кафке*. Очаран другим, тј. другачијим, Кафком, Костић надахнуто пише о писмима Милени. „Кафкина *Писма Милени* су четврти роман овог писца. Кафкин љубавни роман. Дело у коме је остварена потпуна Кафкина различитост у односу на све написано. Дело потпуно другачијег Кафке“ (Костић, 2018, стр. 275).

„Роман *Писма Милени* је говор о другом. Ту други говори о другом. Друго говори о другом. Јунак романа (писма) није само онај који пише (аутор, Кафка, песник), него онај (она) коме (којој) се

пише (пише и она али ми не знамо шта, та писма су остала у тами, само на понеки њихов одјек можемо наићи). У ствари, реч је не о једном јунаку (о ономе који пише), него о два јунака обузетих не собом, него оним другим. Тако је онај други заправо први, а први други. Све док међу њима има љубави. Све док је љубави, Други је ја, а Друго је ја. Повратак јаству (форми ја) је знак ишчезавања (ишчезнућа) љубави. Губљење ја је навешћење (долазак и трајање) љубави“ (Костић, 2018, стр. 276).

Књига *Свеи Франца Кафке Драгомира Костића* је свеж, луцидан допринос тумачењу дела овог великог писца. Допринос, упркос бојазни да се ништа ново, другачије, не може рећи о писцу који се чита да би се тумачио. Упркос томе, нов је начин на који је све ово речено, тј. написано. Нов, јер се ова књига, може читати и као роман о Кафки, о његовом чудесном свету патње, страха, казни, пресуда, преображаја, апсурда, безнадежности, али и љубави. Спасоносној и отрежњујућој.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2021. ГОДИНИ

REVIEWERS IN 2021

БИХ ВН	<p>Проф. др Александар Стаматовић, Филозофски факултет у Источном Сарајеву</p> <p>Проф. др Весна Ђурић, Факултет политичких наука у Бањој Луци</p> <p>Проф. др Сања Мацура, Филолошки факултет у Бањој Луци</p> <p>Проф. др Татјана Михајловић, Филозофски факултет у Бањој Луци</p> <p>Prof. dr Husnija Hasanbegović, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet u Tuzli</p>
ГБР GRB	<p>Dr Ivan Marić, University of Edinburgh, School of History, Classics and Archaeology</p>
ИТА ITA	<p>Prof. dr Alexey Dodsworth Magnavita de Carvalho, Ca' Foscari University of Venice</p> <p>Prof. dr Dana Svorova, University of Palermo</p> <p>Prof. dr Iren Boyarkina, University of Rome "La sapienza", Faculty of Humanities and Philosophy</p>
РО RO	<p>Prof. dr Adela Catana, Department of Foreign Languages, Military Technical Academy "Ferdinand I", Bucharest</p>
МНЕ MNE	<p>Проф. др Ана Пејановић, Филолошки факултет у Никшићу</p> <p>Проф. др Драган Копривица, Филолошки факултет у Никшићу</p> <p>Проф. др Јелица Стојановић, Филозофски факултет у Никшићу</p> <p>Проф. др Светислав Поповић, Архитектонски факултет у Подгорици</p> <p>Доц. др Јелена Машнић, Филозофски факултет у Никшићу</p> <p>Доц. др Марија Мијушковић, Филозофски факултет у Никшићу</p>
МК МК	<p>Проф. др Љубица Кардалеска - Радојкова, Универзитет ФОН, Скопје</p> <p>Др Лилјана Макаријоска, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ Скопје</p>

<p>СРБ SRB</p>	<p>Проф. др Александра Костић Тмушић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Ана Андрејевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Ана Јањушевић Оливери, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Биљана Јаредић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Борис Братина, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Бранислава Дилпарић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Бранка Гугољ, Факултет уметности Универзитета у Приштини, Звечан – Косовска Митровица</p> <p>Проф. др Веселин Меденица, Висока школа социјалног рада</p> <p>Проф. др Владан Виријевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Владислава Гордић Петровић, Филозофски факултет у Новом Саду</p> <p>Проф. др Глигор Самарџић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Гордана Николић, Медицински факултет у Нишу</p> <p>Проф. др Далиборка Поповић, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић</p> <p>Проф. др Данијела Кулић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Драгана Радовановић, Институт за српски језик САНУ, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Драгана Станојевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Драгиша Бојовић, Филозофски факултет у Нишу</p> <p>Проф. др Драгољуб Марјановић, Филозофски факултет у Београду</p> <p>Проф. др Душан Ранђеловић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Душан Тодоровић, Филозофски факултет у Нишу</p> <p>Проф. др Ђорђе Ђекић, Филозофски факултет у Нишу</p> <p>Проф. др Живорад Миленовић, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић</p>
----------------------------------	--

СРБ SRB	Проф. др Зоран Божовић, Филолошки факултет у Београду Проф. др Зоран Недељковић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Игор Ђурић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Ирена Љубомировић, Филозофски факултет у Нишу Проф. др Ирина Деретић, Филозофски факултет у Београду Проф. др Јасмина Дражић, Филозофски факултет у Новом Саду Проф. др Јелена Минић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Јелена Петровић, Филозофски факултет у Нишу Проф. др Јелена Круљ, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић Проф. др Јован Базић, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић Проф. др Мато Пижурица, Филозофски факултет у Новом Саду Проф. др Машан Богдановски, Филозофски факултет у Београду Проф. др Милена Каличанин, Филозофски факултет у Нишу Проф. др Милка Николић, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу Проф. др Милош Марсенић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Мирјана Лончар Вујновић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Мирослав Пешић, Филозофски факултет у Нишу Проф. др Надежда Стојковић, Електронски факултет у Нишу Проф. др Наташа Бакић-Мирић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Небојша Лазић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Небојша Милићевић, Филозофски факултет у Нишу Проф. др Ненад Лемајић, Филозофски факултет у Новом Саду Проф. др Нецид Прашевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Огњен Вујовић, Правни факултет у Косовској Митровици Проф. др Оливера Марковић Савић, Филозофски факултет у Косовској Митровици Проф. др Петар Милосављевић, Филозофски факултет у Новом Саду Проф. др Петар Митић, Факултет спорта и физичког васпитања у Нишу Проф. др Петар Раичевић, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић Проф. др Предраг Живковић, Педагошки факултет у Јагодини
--------------------------	---

<p>СРБ SRB</p>	<p>Проф. др Радивој Радић, Филозофски факултет у Београду</p> <p>Проф. др Радмило Маројевић, Филолошки факултет у Београду</p> <p>Проф. др Радмило Пекић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Саша Марјановић, Филолошки факултет у Београду</p> <p>Проф. др Саша Станојевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Саша Степановић, Висока школа социјалног рада</p> <p>Проф. др Слађана Алексић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Слободан Павловић, Филозофски факултет у Новом Саду</p> <p>Проф. др Снежана Гудурић, Филозофски факултет у Новом Саду</p> <p>Проф. др Снежана Живковић, Факултет заштите на раду у Нишу</p> <p>Проф. др Станислав Станковић, Институт за српски језик САНУ, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Татјана Радојевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Татјана Компировић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Проф. др Урош Шуваковић, Учитељски факултет у Београду</p> <p>Доц. др Александар Костадиновић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Доц. др Анита Пешић, Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране у Београду, Министарства одбране РС</p> <p>Доц. др Данијела Тешић Радовановић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Доц. др Дејан Антић, Филозофски факултет у Нишу</p> <p>Доц. др Ђерђи Ердеш Кавечан, Државни универзитет у Новом Пазару</p> <p>Доц. др Ивана Ристић, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић</p> <p>Доц. др Јелена Бабић Антић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Доц. др Јелена Марићевић Балаћ, Филозофски факултет у Новом Саду</p> <p>Доц. др Кристина Митић, Филозофски факултет у Нишу</p> <p>Доц. др Кристина Ранђеловић, Филозофски факултет у Нишу</p> <p>Доц. др Милена Белић, Државни универзитет у Новом Пазару</p> <p>Доц. др Миљана Павићевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p>
----------------------------------	---

СРБ SRB	<p>Доц. др Сања Микетић Суботић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Доц. др Снежана Зечевић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Доц. др Тамара Јеврић, Филозофски факултет у Косовској Митровици</p> <p>Др Богдана Кољевић, Институт за политичке студије у Београду</p> <p>Др Весна Зарковић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић</p> <p>Др Далибор Велојић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић</p> <p>Др Иван Бецић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић</p> <p>Др Ивана Башић, Етнографски институт САНУ</p> <p>Др Ивана Безрукова, Институт за српски језик САНУ</p> <p>Др Јелена Премовић, Економски институт у Београду</p> <p>Др Јована Јовановић, Институт за српски језик САНУ</p> <p>Др Јованка Радић, Институт за српски језик САНУ</p> <p>Др Марија Јефтимијевић Михајловић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић</p> <p>Др Марија Коцић, Филозофски факултет у Београду</p> <p>Др Нада Новаковић, Институт друштвених наука у Београду</p> <p>Др Надежда Гавриловић Витас, Археолошки институт у Београду</p> <p>Др Светлана Слијепчевић Беливук, Институт за српски језик САНУ</p>
--------------------------	--

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција Зборника радова Филозофској факултету у Приштини разматра за објављивање радове који испуњавају услове наведене у овом упутству.

НАЧИН ДОСТАВЉАЊА РАДА

Рад се доставља електронски, путем налога отвореног у систему за онлајн уређивање часописа Асистент, у складу са Упутством за пријављивање радова у Асистенту. У Асистент се поставља анонимизиран рад. Документ са пуним подацима (види секцију САДРЖАЈ РАДА) доставља се на адресу Зборника

zbornik.ffkm@pr.ac.rs.

Радови не улазе у процес рецензирања док аутори не испуне захтеве наведене у Упутству за ауторе и Упутству за пријављивање радова у Асистенту.

РОКОВИ ЗА ДОСТАВЉАЊЕ РАДОВА

Редакција прихвата радове током целе године. Када се уређивачки процес заврши, након распоређивања у свеску рад добија DOI број. Уредник може да распореди рад у било коју свеску планирану за објављивање.

КАТЕГОРИЈА (ТИП) ЧЛАНКА

Чланци су категоризовани у складу са смерницама важећег Акта о уређивању научних часописа надлежног министарства Републике Србије.

УРЕЂИВАЧКА ПОЛИТИКА

На сајту СЦИндекс (који развија и одржава Центар за евалуацију у образовању и науци) у секцији Зборник радова Филозофског факултета у Приштини:

<http://scindeks.ceon.rs/journalDetails.aspx?issn=0354-3293>

уз податке о часопису, доступне су информације о уредништву, упутствима за ауторе, као и актуелна уређивачка политика у којој су прецизирани:

- рецензентски поступак: рецензенти, рецензентски процес, разрешавање несагласности;
- одговорности: аутора, уредништва и рецензента;
- етичност публикација: разрешавање неетичких поступака, спречавање плагијаризма и политика повлачења;
- отворени приступ: политика отвореног приступа, архивирање дигиталне верзије;
- ауторска права и лиценцирање.

Уредништво Зборника чини све што је у његовој моћи да спречи плагирање и објављивање радова у којима се крше одредбе Закона о ауторским и сродним правима Републике Србије. За ове преступе аутору ће трајно бити забрањено објављивање радова у Зборнику.

При достављању прилога, сви аутори секретару достављају потписану Изјаву о ауторству, којом потврђују упознатост са уређивачком политиком часописа, као и да рукопис није плагиран ни у ком облику. Аутори превода обезбеђују право на објављивање превода.

Упркос томе, моралну и законску одговорност за садржину прилога носе сами аутори.

ЈЕЗИК

Радови на српском језику пишу се ћириличним писмом. Часопис прихвата радове написане на другом језику, уобичајеном у међународној комуникацији.

САДРЖАЈ РАДА

Рад мора да има следеће елементе, написане следећим редоследом:

- категорија рада;
- име, средње слово и презиме аутора; адреса електронске поште у подножној напомени; година рођења у посебној напомени на крају рада;

- афилијација, са наведеним пуним називом установе (код установа са сложенем организацијом наводе се сви организациони нивои, од највишег ка најнижем (нпр. назив универзитета, назив факултета, назив катедре или одељења);
- наслов (треба се руководити тиме да наслов одражава садржај рада, али имати у виду начело економичности);
- сажетак (до 300 речи) и кључне речи (од 3 до 7), написани истим језиком као и сам рад;
- текст рада;
- литература;
- извори грађе (уколико је има);
- продужени резиме (Summary) на енглеском језику или, уколико је то научно оправдано, на другом језику уобичајеном у међународној академској комуникацији, са следећим елементима:
  - име, средње слово и презиме аутора (са дијакритикама);
  - наслов
  - ознака Summary;
  - текст резимеа (до 10% обима рада);
  - кључне речи преведене на страни језик;
  - прилози писани на страном језику треба да имају резиме написан на српском, ћириличним писмом, или другом страном језику уобичајеном у међународној комуникацији.

ДУЖИНА

Очекивана дужина рада је до 36.000 карактера са размацама (текст у фуснотама, литература и резиме не урачунавају се у ову бројку).

ФОРМА

Аутори образац за израду радова могу добити од секретара Редакције. Уколико не користе образац, неопходно је водити рачуна о следећем:

ФОРМАТ ДАТОТЕКА	<p>Радови се достављају у doc, rtf или odt формату. Скрећемо пажњу да код docx формата може доћи до губитка форматирања при лектури и уносу у програм за прелом штампе.</p> <p>Цртежи, карте, фотографије и илустрације достављају се као засебне датотеке у JPG или TIFF формату, у резолуцији већој од 200 x 200 тачака по инчу. Векторски цртежи достављају се у SVG, EMF или WMF формату.</p> <p>Цртежи, карте, фотографије и илустрације прилажу се у засебним датотекама, док се у тексту рада пише наслов илустрације на месту на ком треба да се налази, на језику рада и језику резимеа. Графикони састављени у програму за обраду текста остају у тексту, док се они направљени спољним програмом достављају као засебне датотеке.</p>
СЛОВНИ ЛИКОВИ	<p>Писмена која се користе морају бити у уникод (unicode) стандарду, као што су Times New Roman или Arial. Прихватљиви су SIL словни ликови (Charis SIL, Doulos SIL, Gentium plus), који су погодни за транскрипцију дијалекатских текстова и за текстове из фонетике и историјске фонетике. Исто важи и за текстове са одломцима на грчком, црквенословенском или старословенском.</p> <p>У случају да у раду постоје друга писмена неопходно је доставити их као засебну датотеку и интегрисати их у документ (embed).</p> <p>Радови писани нестандартним писменима неће бити прихваћени. Молимо да не користите ascii и uSCII писмена, као ни власничке словне ликове заштићене ауторским правима. Специфично овде указујемо на словне ликове који се обично употребљавају у дијалекатским текстовима, као што су THP, који се не могу користити.</p>
ТАБУЛАТОР	<p>Табулатор се не употребљава у тексту. За увучен први ред пасуса, што није неопходно, у старијој верзији програма Word отворите „Format – Styles and Formatting“. Кликом на „normal“ појавиће се ставка „modify“. У новоотвореном дијалогу отворити „format – paragraph“ за подешавање пасуса. Први ред се увлачи одабиром „first line“ у пољу „Indentation – special“. У новијој верзији програма опција се налази у делу „Home“, поље „Paragraph“, које отвара „Indents and spacing“, унутар којег се налази опција „Indentation“.</p> <p>За текст у две колоне неопходно је направити одговарајућу невидљиву табелу.</p>

- НУМЕРИСАЊЕ** Параграфи, наслови и поднаслови се не нумеришу. Потребно је адекватно структурирати рад издвајањем наслова и поднааслова од остатка текста.
- НАВОДНИЦИ И ИНТЕРПУНКЦИЈА** Наводнике и интерпункцију потребно је прилагодити језику рада. У радовима на српском језику користе се ресичасти наводници (двојни зарез на почетку, а изврнути двојни апостроф на крају), на пример „овако“.
- ЦИТАТИ** Дужи наводи који нису део реченице, издвајају се у нови пасус и пишу се под наводницима, без употребе курзива, са изузетком навода који су изворно написани курзивом.
Стихови се пишу курзивом.
- ТАБЕЛЕ** Табеле треба да буду једноставне, без боја и сенки. Увлачења и поравнања у табелама морају бити изведена аутоматским форматирањем, а не мануелним додавањем размака. Све табеле ће бити преформатиране у Зборнику, због чега им није потребно давати посебан изглед. Свака табела мора да има наслов на језику рада и језику резимеа.
- СТИЛОВИ** Уколико користите сопствене стилове именујете их тако да њихова употреба буде јасна.
- НАГЛАШАВАЊЕ** За наглашавање користите курзив, док писање великим словима, подебљана и подвучена слова треба избегавати. У случају да је потребно користити више начина наглашавања, редослед је следећи: курзив, мала велика слова, мала велика слова курзивом. У специфичним случајевима, у складу са захтевима научних области, може се користити верзал.
- ПОДНОЖНЕ НАПОМЕНЕ** Подножне напомене (фусноте) уносе се искључиво аутоматски, употребом одговарајуће опције за унос у програму за обраду текста. Нумерација континуирано иде арапским бројевима од 1 па надаље. Најобимнија напомена (фуснота) не би требало да буде дужа од 100 речи.

НАВОЂЕЊЕ ЛИТЕРАТУРЕ

У одељку Литература наводе се само цитирани, а не и остали извори употребљени приликом припреме рукописа.

Литература се наводи коришћењем АПА стандарда, прилагођеног језику и писму рада.

Библиографске референце у фуснотама и литератури наводе се без транскрибовања, у оригиналном писму. Уколико је цитирана литература штампана ћирилицом и референце у парентезама и списку литературе треба да буду наведене ћирилицом, ако су штампане латиницом, онда треба да буду наведене латиницом.

Наводи се само једно место издања у списку литературе, чак и уколико је у самој публикацији наведено више њих.

НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ

АУТОР(И) У ТЕКСТУ	ПРВО НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ	ДРУГО И ДАЉА НАВОЂЕЊА
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	Бжежински (2001)	Бжежински (2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	Поповић и Станојчић (1994)	Поповић и Станојчић (1994) ^а
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић (2010)	Минић и др. (2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	Хонкинен и др. (2008)	Хонкинен и др. (2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ (САНУ, 2005)	САНУ (2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)

^а У тексту на страном језику може се користити и лигатура & (et). Такође, уместо „и др.“ користи се и латинско „& al.“

Један аутор:

Бжежински (2001), као разлог због кога је...

или

Још је 2001. Бжежински тврдио да је...

Два аутора:

Илић и Петровић (2007) наглашавају њихов велики значај у...

или

И наши аутори (Илић и Петровић, 2007) наглашавају њихов велики значај у...

Више аутора:

Ђорђевић, Илић и Петровић (2007) разматрају питања...

Свако следеће позивање на овај рад у истом тексту:

Илић и др. (2007) разматрају питања...

Приликом позивања истовремено на неколико аутора, према АПА стилу, унутар исте библиографске заграде њихова дела наводе се азбучним, односно абecedним редом.

Они аутори који сматрају да је то прихватљиво (Бенкс, 2008; Lyons, 2005; Симонс, 2003) наглашавају да...

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

АУТОР(И)	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ПРВОМ НАВОЂЕЊУ У ТЕКСТУ	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ДРУГОМ И ДАЉИМ НАВОЂЕЊИМА У ТЕКСТУ
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	(Бжежински, 2001)	(Бжежински, 2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	(Поповић и Станојчић, 1994)	(Поповић и Станојчић, 1994)
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	(Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић, 2010)	(Минић и др., 2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	(Honkinen & al., 2008)	(Honkinen & al., 2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	(Српска академија наука и уметности [САНУ], 2005)	(САНУ, 2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)

У библиографској парентези се број стране одваја запетом, уз навођење скраћенице „*сир.*“: (Бжежински, 2001, стр. 145)

НАВОЂЕЊЕ У БИБЛИОГРАФИЈИ – ПРЕГЛЕД НАЈЧЕШЋИХ ТИПОВА РЕФЕРЕНЦИ

МОНОГРАФИЈЕ Презиме, Иницијал имена. (година издања). *Назив монографије у курзиву*. Место издања (град): Назив издавача.

Уколико постоји више градова са истим именом у више држава (што у САД није редак случај), после имена града убацује се име државе.

Уколико је монографија доступна онлајн додаје се линк на крају.

Тодоров, Ц. (1987). *Увод у фантастичну књижевност*. Београд: Рад.

Михајловић, Д. (2012). *Психолошке расправе*. Нови Сад: Издавач.

Преузето са: <http://linkknjige.co.rs>

ЗБОРНИЦИ,
ПОГЛАВЉЕ У
КЊИЗИ, АКТА
СА КОНГРЕСА

Презиме, Иницијал имена. (година издања). Наслов рада. У: Иницијал имена и презиме уредника/приређивача (ур. или прир.), *Наслов њудликације у курзиву* (стр. број станица од-до). Место издања: Назив издавача.

Perović, A. (2015). Razumevanje ličnih i povratnih zamenica kod odraslih sa Daunovim sindromom. У: М. Лончар-Вујновић (прир. и ур.), *Сусрети народа и култура: међународни тематски зборник* (271–287). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

ПЕРИОДИКА

Презиме аутора, Иницијал имена. (година издања). Наслов чланка. *Назив часописа у курзиву*, др. вол (број у текућој години), странице на којима је чланак објављен од-до.

Уколико чланак има DOI број, он се наводи на крају.

Уколико чланак преузет из електронског извора нема DOI број, наводи се линк.

Петровић, А. (2014). Философија образовања и људска слобода. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44 (1), 447–461. doi:10.5937/zrffp44–5873

Марковић, Д. (2013). Компетенција и инвентивност – основне парадигме високог образовања у наступајућем друштву знања. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 43 (1), 323–335. Преузето са <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2013/0354-32931301323M.pdf>

ЛЕКСИКОНИ,
РЕЧНИЦИ,
ЕНЦИКЛОПЕ-
ДИЈЕ

Назив одреднице. (година издања). У: Иницијал имена, Презиме (ур. или прир.). *Наслов њудликације у курзиву* (издање, том, страна). Место издања: Назив издавача.

Computers. (1999). In: J. Clute & P. Nicholls (Eds.). *The Encyclopedia of Science Fiction* (2nd. ed, p. 253). London: Orbit.

Мандрагора. (2008). У: П. Ћосић и др. *Речник синонима* (стр. 315). Београд: Корнет.

Пример за онлајн енциклопедију:

Van Gulick, R. (2014). Consciousness. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 ed.). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/consciousness/>

Пример за онлајн издање, без аутора и уредника:

Cyberpunk. (n.d.) *Merriam-Webster's online dictionary*. Preuzeto 8. марта 2017. са <http://www.merriam-webster.com/dictionary/cyberpunk>

ТЕКСТОВИ ИЗ
ДНЕВНИХ
ЛИСТОВА

Презиме, Иницијал имена. (датум издавања). Наслов текста. *Назив дневној листи* (курзив), број стране.

Ако је аутор непознат ставити Аноним.

Петровић, С. (1992, 12. август). Лепота писане речи. *Дневник*, стр. 14.

Пример за онлајн издање:

Радовић, Д. (2008, 11. март). Од Пикаса до Марине Абрамковић. *Политика*. Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/35894/Од-Пикаса-до-Марине-Абрамовић>

НЕОБЈАВЉЕНЕ
МАГИСТАРСКЕ
ТЕЗЕ И
ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ

Презиме, Иницијал имена. (година). *Наслов дисертације или тезе у курзиву* (одбрањена докторска дисертација у рукопису/магистарска теза). Назив институције, Место.

Iričanin, G. (1983). *Stepen interferencije pri usvajanju rečeničnih obrazaca u nastavi nemačkog jezika* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Novi Sad.

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис [или Рукопис у припреми за штампу].

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ СА
АФИЛИЈАЦИЈОМ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис, Катедра, Факултет Универзитета, Град, Држава.

АУДИОВИЗУАЛНИ МЕДИЈИ

Филм

Презиме продуцента, Иницијал имена (продуцент), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година). *Назив филма у курзиву* [филм]. Земља порекла: Студио.

Петровић, Д. (продуцент), & Бјелогрлић, Д. (режисер). (2010). *Монтевидео, Бог те видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network, Радио телевизија Србије.

ЕПИЗОДА
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ
СЕРИЈЕ Презиме сценаристе, Иницијал имена (сценариста), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година емитовања). Назив епизоде [епизода телевизијске серије]. У Иницијал имена, Презиме (извршни продуцент), *Назив серије у курсиву*. Град: Медијска кућа.

Перишић, П. (сценариста), & Вукобратовић, М. (режисер). (1993). *Мушка мама* [епизода телевизијске серије]. У Синема дизајн (извршни продуцент), *Полицајац са Петовог брда*. Београд: Радиотелевизија Београд.

ВИДЕО ЗАПИС Презиме аутора, Иницијал имена. ИЛИ Назив записа на екрану. (година, дан и месец постављања записа). Назив видео записа [Видео запис]. Преузето са адреса записа

Лулић, Ј. (2013, 26. новембар) *Драма као књижевни род* [Видео запис]. Преузето са https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ

РАЧУНАРСКИ ПРОГРАМИ ЗА ЦИТИРАЊЕ

Већина савремених текст процесора омогућава организацију цитата и аутоматску примену стилова цитирања. У програму Word, од верзије 2007, могуће је парентезе и литературу аутоматски обликовати према АПА стилу.

Од самосталних апликација, Zotero је бесплатан, локализован и може се користити у скоро свим програмима за обраду текста. Погодни за коришћење су и Mandeley и Qiqqa.

DOAJ

SCINDEX

ERIH PLUS

ROAD

CROSSREF

GOOGLE SCHOLAR

MIAR

OPENAIRE

CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)

Зборник радова
Филозофског факултета Универзитета у Приштини
Број LI (4), 2021. година

Лектура и коректура
Анија Јанковић
Душан Сиџфановић
Сузана Сијојковић

Ликовно решење корица
Мирослава Карајанковић, академски сликар

Слог
Бодан Сијанојевић

Штампа
Graficolor DOO
Краљево

Тираж
80 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

378:159.9

ЗБОРНИК радова Филозофског факултета /

Универзитет у

Приштини = Recueil de travaux de la Faculté de philosophie / Université de Priština = Collection of papers of the Faculty of philosophy / Faculty of Philosophy ; главни и одговорни уредник Звездан Арсић. – 1990, бр. 20- . – Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 1990- (Краљево : Graficolor). – 25 cm

Тромесечно. – Текст на више светских језика; од 2015. год. бр. 3 увек на енгл. језику. – Је наставак: Buletin i punimeve të Fakultetit filozofik = ISSN 0351-3750. – Преузео је: Зборник Филолошког факултета у Приштини = ISSN 0354-7795. – Друго издање на другом медијуму: Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини (Online) = ISSN 2217-8082

ISSN 0354-3293 = Зборник радова Филозофског факултета –
Универзитет у Приштини

COBISS.SR-ID 10455311